

ANKARA

HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

**TÜRKİYE SELÇUKLULARI İLE
EYYÛBÎLERİN DEVLET TEŞKİLATI
BAKIMINDAN KARŞILAŞTIRILMASI**

Metin DALDAL

Tez Danışmanı

Prof. Dr. İsmail ÇİFTÇİOĞLU

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

HAZİRAN 2024

**TÜRKİYE SELÇUKLULARI İLE EYYÜBÎLERİN DEVLET
TEŞKİLATI BAKIMINDAN KARŞILAŞTIRILMASI**

Metin DALDAL

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**ANKARA HACI BAYRAM VELİ
ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

HAZİRAN 2024

ETİK BEYAN

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Metin Daldal

11.06.2024

Türkiye Selçukluları İle Eyyûbîlerin Devlet Teşkilatı Bakımından Karşılaştırılması

(Yüksek Lisans Tezi)

Metin DALDAL

ANKARA HACI BAYRAM VELİ
ÜNİVERSİTESİ LİSANSÜSTÜ EĞİTİM

ENSTİTÜSÜ

HAZİRAN 2024

ÖZET

Bu çalışmada Türkiye Selçukluları ve Eyyûbîler'in devlet teşkilatlarında yer alan kurum, gelenek, teamül ve makamların ilk defa geniş perspektiften mukayesesi yapılmaktadır. Bu kapsamda sözü edilen devletlerin teşkilatlanmalarını etkileyen ortak ve farklı unsurlar bir bütün olarak ele alınmaktadır. Türk-İslam Devlet Geleneğinin hâkim olduğu Türkiye Selçukluları ve Eyyûbîler'de bilhassa İktâ ve Gulam sisteminin devlet teşkilatlanmalarında ortak noktalar olarak öne çıktığı görülmektedir. Her iki devletin siyasi yapılanmasında rastladığımız farklı hususlara bakıldığında ise Türkiye Selçukluları'nda devletin yüksek mevkilerinde İranlı bürokratların etkili olduğu, Köseadağ Savaşı'nın ardından Moğol nüfuzunun artmasıyla beraber devlet hayatında İlhanlı tesirinin kendini iyice hissettirdiği fark edilmektedir. Eyyûbîler'de ise Zengî ve Fatimî mirasının yanı sıra Mısır'ın kendine özgü coğrafi, siyasi ve ekonomik şartlarından kaynaklanan bazı faktörlerin bu devletin teşkilatlanma sürecinde farklı alanlara tesir ettiği dikkati çekmektedir.

Bilim Kodu : 112415

Anahtar Kelimeler : Türkiye Selçukluları, Eyyûbîler, Devlet Teşkilatlanması,
Türk-İslam Devlet Geleneği

Sayfa Adedi : 299

Tez Danışmanı : Prof. Dr. İsmail Çiftçioglu

Comparison of Turkish Seljuks and Ayyubids in terms of State Organization

(M.Sc. Thesis)

Metin DALDAL

ANKARA HACI BAYRAM VELİ
UNIVERSITYTHE INSTITUTE OF
GRADUATE STUDIES

JUNE 2024

ABSTRACT

In this study, the institutions, traditions, practices and authorities in the state organizations of the Turkish Seljuks and Ayyubids are compared from a broad perspective for the first time. In this context, the common and different elements affecting the organization of the mentioned states are considered as a whole. It is seen that especially the iqta and ghulam system came to the fore as common points in the state organizations of the Turkish Seljuks and Ayyubids, where the Turkish-Islamic state tradition was dominant. When we look at the different aspects that we encounter in the political structure of both states, it is realized that Iranian bureaucrats were influential in high positions of the state in the Turkish Seljuks, and with the increase of Mongol influence after the Kösedağ War, the Ilkhanate influence in state life made itself felt thoroughly. As for the Ayyubids, it is noteworthy that some factors arising from the Zengid and Fatimid heritage as well as Egypt's unique geographical, political and economic conditions affected different areas in the organization process of this state.

Science Code : 112415

Key Words : Turkish Seljuks, Ayyubids, State Organization,
Turkish-Islamic State Tradition

Page Number : 299

Supervisor: : Prof. Dr. İsmail Çiftçioğlu

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
SİMGELER VE KISALTMALAR.....	vii
1. GİRİŞ.....	1
2. DEVLET BAŞKANLIĞI.....	13
2.1. Veraset Anlayışı.....	13
2.2. Hükümdarlık Vasıfları.....	22
2.3. Hükümdarlık Alametleri.....	25
2.3.1. Çetr.....	25
2.3.2. Nevbet Vurma.....	26
2.3.3. Davul ve Boru.....	27
2.3.4. Saray.....	27
2.3.5. Sikke.....	28
2.3.6. Taht ve Taç.....	29
2.3.7. Hil'at.....	30
2.3.8. Bayrak, Sancak ve Tuğ.....	32
2.3.9. Tuğra (Tevkî).....	34
2.3.10. Gaşiye.....	35
2.3.11. Yüzük.....	36
2.3.12. Ok ve Yay.....	36
2.3.13. Kemer ve Külâh.....	37

2.3.14. At ve Kılıç.....	37
2.3.15. Çizme, Küre ve Asâ.....	37
2.3.16. Mendil.....	38
2.3.17. Hutbe.....	38
2.3.18. Unvanlar ve Lakaplar.....	39
2.3.19. Yarlık.....	41
2.4. Tahta Çıkış Merasimi.....	42
2.5. Hükümdarın Görev ve Yetkileri.....	43
2.5.1. Mezâlim Divanı Başkanlığı.....	44
2.5.2. Ordu Başkomutanlığı.....	45
2.5.3. Ferman ve Menşurlar.....	47
2.6. Hükümdar-Halife İlişkileri.....	48
2.7. Hükümdar-Ümera İlişkileri.....	51
2.8. Hükümdar-Vasal İlişkileri.....	56
2.9. Hükümdarın Günlük Hayatı.....	58
3. HÜKÜMET TEŞKİLATI.....	63
3.1. Dîvânlar.....	63
3.1.1. Dîvân-ı Vezaret/ Dîvân-ı A‘lâ.....	63
3.1.2. Dîvân-ı İnşâ.....	67
3.1.3. Dîvân-ı İstîfâ.....	73
3.1.4. Dîvân-ı İşrâf.....	76
3.1.5. Eyyûbî Mal Divanı.....	78
3.1.6. Dîvân-ı Arz.....	85
3.1.7. Dîvân-ı Berid.....	90
3.2. Vezir.....	96

3.3. Nâib.....	104
3.4. Atabey.....	108
3.5. Pervâne.....	111
3.6. Beylerbeyi.....	113
3.7. Taşra Teşkilatı.....	116
3.7.1. Şahne.....	116
3.7.2. Dizdar.....	119
3.7.3. Muhtesib.....	120
4. SARAY TEŞKİLATI.....	125
4.1. Sarayın Mimari Özellikleri.....	125
4.2. Sarayın İdari Birimleri.....	130
4.3. İşret/Eğlence Meclisleri.....	132
4.4. Saray Görevlileri.....	136
4.4.1. Hâcib.....	136
4.4.2. Emîr-i Candar.....	141
4.4.3. Emîr-i Hares	144
4.4.4. Vekil-i Der.....	144
4.4.5. Emîr-i Alem	145
4.4.6. Üstâdüddâr.....	146
4.4.7. Emîr-i Şikâr	148
4.4.8. Câmedar	149
4.4.9. Taştdâr.....	150
4.4.10. Hânsâlâr.....	151
4.4.11. Şarabdâr.....	152
4.4.12. Emîr-i Silah.....	152

4.4.13. Nedimler/Musahipler.....	153
4.4.14. Çavuşlar.....	154
4.4.15. Emîr-i Ahur.....	156
4.4.16. Çevgandar.....	158
4.4.17. Celladlar.....	158
4.4.18. Hacesaray.....	159
4.4.19. Rikabdar.....	161
4.4.20. Müneccimler.....	161
4.4.21. Ferrâşlar.....	162
4.4.22. Perdedarlar.....	163
4.4.23. Emîr-i Meydan.....	163
4.4.24. Emîr-i Mahfil.....	164
4.4.25. Emîr-i Meclis.....	164
4.4.26. Emîr-i Bâr	165
4.4.27. Mihmandarlar.....	166
4.4.28. Çaşnigir.....	166
4.4.29. Divitdar.....	167
5. ASKERİ TEŞKİLAT.....	169
5.1. Kara Ordusu.....	169
5.1.1. Kara Ordusunun Kısımları.....	169
5.1.1.1. Hassa Ordusu.....	169
5.1.1.2. İkta Askerleri.....	177
5.1.1.3. Türkmenler.....	179
5.1.1.4. Vasal Kuvvetler.....	183
5.1.1.5. Ücretli Birlikler.....	185

5.1.1.6. Diğer Askeri Birlikler.....	187
5.1.2. Ordunun Sevk ve İdaresi.....	192
5.1.3. Orduda Hiyerarşi.....	201
5.1.4. Savaş Hazırlıkları.....	207
5.1.5. Savaş Taktikleri.	215
5.1.6. Orduda Kullanılan Silahlar.....	221
5.1.7. Zaferin Duyurulması.....	227
5.1.8. Zafer Sonrası Kutlamalar.....	228
5.2. Donanma Teşkilatı.....	230
6. ADLÎ TEŞKİLAT.....	237
6.1. Şer'i Hukuk.....	237
6.1.1. Kadı.....	237
6.1.2. Kādılkudât.....	241
6.2. Örfi Hukuk.....	244
6.2.1. Emîr-i Dâd.....	244
6.2.2. Dîvân-ı Mezâlim.....	245
6.2.3. Kadıy-ı Leşker.....	248
6.2.4. Cezalar, Müeyyideler.....	249
6.2.5. Aflar, Kollektif Aflar.....	254
7. MALÎ TEŞKİLAT.....	257
7.1. Hazine Gelirleri.....	259
7.2. Vergiler.....	269
8. SONUÇ.....	283
KAYNAKLAR.....	287
ÖZGEÇMİŞ.....	299

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar

Açıklamalar

a.g.e.,

Adı geçen eser

a.g.m.,

Adı geçen makale

Bkz.

Bakınız

çev.,

Çeviren

DİA

Diyanet İslam Ansiklopedisi

ed.

Editör

İA

Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi

not.

Zikredilen sayfada bulunan dipnot numarası

TTK

Türk Tarih Kurumu Yayınevi

GİRİŞ

Ortaçağ'da hüküm süren Türk-İslam Devletleri, aynı siyasi geleneklerden gelmeleri hasebiyle devlet teşkilatlanması konusunda pek çok alanda benzer hususları bünyesinde taşımaktadırlar. Karahanlılar Devleti, Gazneliler Devleti ve Büyük Selçuklular Devleti bu konuda zikrettiğimiz dönemdeki Müslüman Türk Devletlerinin öncülleri sayılmaktadır. Bu üç önemli siyasi yapılanmanın sahip olduğu devlet teşkilatlanmalarına kısa bir göz atmanın, çalışmamızın konusunu oluşturan Türkiye Selçukluları ve Eyyûbîler'in devlet teşkilatlanmalarını incelemeden önce bir ön bilgi ve kanaat edinmemiz açısından faydalı olacağı düşünülmektedir.

Devlet Anlayışı

İlk Müslüman Türk Devletleri İslam öncesi Türk geleneğinin devamı niteliğindeki “devleti, hanedanın ortak malı sayan” bir egemenlik anlayışına sahip bulunmaktaydılar.¹ Bu egemenlik tarzı İslam öncesi Türk Devletlerinin tarihlerinde de görüldüğü üzere tam anlamıyla otokrat bir hükümdarlığın oluşmasına engel teşkil etmekteydi. Büyük Selçuklular ve Karahanlılar'da gördüğümüz çoklu siyasi yapının meydana gelmesi de işte bu anlayışın bir sonucuydu. Büyük Selçuklular'da bilindiği üzere ülkenin başkentinde bir büyük sultan olmasına karşın, farklı bölgelerinde hükümran olan hanedan üyeleri de mevcut olup bu Selçuklu soyluları büyük sultan kadar olmasa da hükümdarlık alametlerine sahipti.² Karahanlılar, bu Türk geleneğinin getirdiği bir uygulama olarak çift başlı bir yönetim anlayışına sahip idi.³ Devletin doğusunda büyük hakan hüküm sürerken, batı kısmında ise hiyerarşik olarak büyük hakanının altında bulunan bir başka hanedan üyesi egemen bulunuyordu.⁴

İlk Türk-İslam Devletlerinde veraset usulü, bahsettiğimiz Türk egemenlik anlayışının sonucunda gelişmişti. Taht bazen veliaht tayini yolu ile bazen de iç kavgalarla sahibini

¹ Bayram, M. (2002). “Türkiye Selçuklularında Devlet Yapısının Şekillenmesi”, *Türkler Ansiklopedisi*, 7, 169.

² Uzunçarşılı, İ.H. (1988). *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 19; Turan, O. (2010). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul: Ötügen, 305.

³ Özaydın, A. (2001a). “Karahanlılar”, *DİA*, 24, 411.

⁴ Genç, R. (2002). *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Ankara: TTK, 183.

buluyordu.⁵ Bu husus; Büyük Selçuklular, Gazneliler ve Karahanlılar tarihinde ortak olarak görülen bir durum olmuştur.⁶

Geleneksel Türk yönetim anlayışının bir başka yansıması olan kut anlayışı Türk-İslam Devletlerinde bir hakimiyet telakkisi olarak kabul edilmekteydi. Büyük Selçuklular ve Karahanlılar'da yönetme hakkının tanrı tarafından idarecilere verildiği işte bu *kut anlayışı* inancı hakimdi.⁷

Devlet yönetimine egemen olan anlayış içerisinde bu Türk geleneklerinin yanı sıra farklı siyasi kültür çevrelerinin de tesiri söz konusuydu. Gazneliler ve Büyük Selçuklular özellikle Fars kültürünün etkisi altındaydılar. Bu kültür, İslam öncesi İran'ına da ait olan geleneklerin İslam ile harmanlanması sonucu oluşmuş olup hem Gaznelileri hem de Büyük Selçukluları bulundukları coğrafyanın da İran olması hasebiyle daha da fazla etkisi altına almıştı.⁸

Hükümdarlar için kullanılan sıfatlar konusunda bu devletlerde hem Türk hem de İslami kökenli kavramlara rastlanmaktadır. Gazneliler ve Büyük Selçuklular'da daha çok İslami bir unvan olan *Sultan* tabiri öne çıkmaktadır. Gazneliler, İslam tarihinde ilk kez *Sultan* unvanını kullanan devlet konumundadır.⁹ Büyük Selçuklular ise hükümdarları için en başlarda *bey*, *emîr*, *melik* gibi unvanları kullansa da daha sonraları *Sultan* unvanını kullanmışlardır. Hatta İslam tarihinde tüm hükümdarları için *Sultan* unvanını kullanan ilk devletin Büyük Selçuklular olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰

Karahanlılar'da hükümdar unvanları daha çok Türkçe'dir. Bu devletin hükümdarları için "*beg*, *ilig*, *hakan* ve *han*" gibi ifadeler kullanılmıştır. Karahanlı hükümdarları ayrıyeten Arapça kökenli lakaplar (*Muizzüddeve*, *Şemsülmülk*, *Müşeyyidüddeve*, *İzzüddin*, *Burhânü'l-mülk*) ve Türkçe kökenli sıfatlar (*arslan*, *buğra*, *tonga*, *tamgaç*, *kara*, *kadır* ve *kılıç*) da kullanmışlardır. Yine Karahanlılar ve Büyük Selçuklular'da hükümdar eşleri için "*Terken*" unvanının kullanımı bir başka ortak husustur.¹¹

⁵ Turan, O. a.g.e., 2010, 306.

⁶ Yılmaz, S. (2013). "Veliaht", *DİA*, 43, 29; Merçil, E., Sevim, A. (2014). *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Ankara: TTK, 610-611.

⁷ Özaydın, a.g.m., 2001a, 410.

⁸ Uzunçarşılı, a.g.e., 1988, 24.

⁹ Güner, A. (2004). "Melik", *DİA*, 29, 52.

¹⁰ Arslan, İ. (2012). "İlk Türk-İslam Devletlerinde Hükümdarlık ve Hakimiyet Sembolleri", *EKEV AKADEMİ DERGİSİ*, 51 (51), 83.

¹¹ Özaydın, a.g.m., 2001a, 410.

Hükümet Teşkilatı

Hükümet Teşkilatında mezkur devletler pek çok konuda yine ortak unsurlara sahiptir. Vezirlik makamı, divan teşkilatlanmaları, taşra teşkilatları, hükümdarlık alametleri gibi konularda benzerlikler dikkat çekmektedir. Örneğin pek çok hükümdarlık alameti bu devletlerde ortaktır. Bunlar arasında; *çetr*, *hutbe okutmak*, *sikke bastırmak*, *halifeden meşruiyet için menşur almak*, *taht ve taç sahibi olmak*, *gaşiye*, *tevkî*, *tuğra*, *saray*, *bayrak*, *otağ*, *tuğ*, *nevbet* gibi unsurlar yer almaktadır.¹²

Hükümdar çocuklarının yetiştirilmesine yönelik ihdas edilen *Atabeylik* müessesesi ise Büyük Selçuklular'da bulunmasına karşın Karahanlılar ve Gazneliler'de görülmemektedir. Ancak Gazneliler'de buna benzer bir işlevin *Hâcib* tarafından yapıldığı da bilinmektedir.¹³ Yine Karahanlılar ve Büyük Selçuklular'da var olan *Üstâdüddârlık* görevi de Gazneliler'de *Vekil-i der* denen görevli tarafından icra edilmekte idi.¹⁴

Kaynaklardan edindiğimiz izlenime göre hükümet teşkilatlanmasında Karahanlılar, idari konularda ve makam isimlerinde Türkçe kökenli daha fazla isme sahiptirler. Örneğin Karahanlılar'da mali teşkilatlanmadaki görevlilerin isimleri diğer Türk-İslam Devletlerine göre ağırlıklı olarak Türkçe kökenliydi.¹⁵ Hükümdarların fermanları için Türkçe bir adlandırma olarak *yarlık* ifadesi kullanılırdı.¹⁶ Vezir, Karahanlılar'da yine Türkçe bir isim olan *Yuğruş* adıyla anılıyordu.¹⁷ Oysa Gazneli ve Büyük Selçuklular'da bu makam sadece vezir olarak geçiyordu. Büyük Selçuklu vezirine özel olarak *sâhib-i divan-ı saltanat* veya *hâce-i büzürg* da denilirdi¹⁸ ki bu isimlendirmeler Arapça ve Farsça kökenliydiler. Görüldüğü gibi Gazneliler ve Büyük Selçuklular'da daha önce bahsettiğimiz İran kültür çevresinin de etkisiyle olsa gerek hükümet teşkilatında İslam medeniyetine ait isimlendirmeler daha fazla görülmektedir. Buna karşın Karahanlılar geçiş döneminin özelliklerini yansıtmaya başka bir ifadeyle daha

¹² Genç, a.g.e., 2002, 78.

¹³ Atik, K. (2018). "Türklerdeki Atabeylik Sisteminin Karşılaştırmalı Tarih Açısından Değerlendirilmesi", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6 (78), 130.

¹⁴ Ayaz, F.Y. (2012). "Üstâdüddâr", *DİA*, 42, 395.

¹⁵ Bu görevlilerden Mali Teşkilat hakkında bilgi verilen kısımda bahsedilecektir.

¹⁶ Genç, a.g.e., 2002, 174.

¹⁷ Yusuf Has Hacı. (2008). *Kutadgu Bilig*, çev., Reşid Rahmeti Arat, İstanbul: Kabalcı, 4069; Özaydın, a.g.m., 2001a, 410.

¹⁸ Merçil, E. (2009a). "Selçuklular", *DİA*, 36, 390.

erken İslamiyete girmesi hasebiyle ağırlıklı olarak Türkçe isimlendirmeler kullanmışlardır.

Divan teşkilatlarına bakıldığında ise Büyük Selçuklular'da en büyük divanın, *Dîvân-ı A'lâ* yani *Dîvân-ı Vezaret* olduğu görülmektedir. Gaznelilerin en büyük divanı ise *Dîvân-ı Vezaret* idi. Gazneliler ve Büyük Selçuklular'da aynı isimle geçen ortak divanlar şunlardı: *Dîvân-ı Arz* (Ordu divanı), *Dîvân-ı İnşâ* (Yazışmalara bakan divan), *Dîvân-ı Berid* (Posta işlerine bakan divan) ve *Dîvân-ı Müsadere* (Müsadere işlerine bakan divan). İnşâ divanı Büyük Selçuklular'da tam olarak *Dîvân-ı İnşâ ve Tuğra* olarak, Gazneliler'de ise *Dîvân-ı Risalet* veya *Dîvân-ı Resail* olarak adlandırılmaktaydı.¹⁹

Bir başka Selçuklu divanı olup maliye ile ilgilenen *Dîvân-ı Zimâm ve İstîfâ*, Gazneliler'de *Dîvân-ı İstîfâ* olarak geçerken, divanların mali işleyişlerini teftiş eden Selçuklular'daki *Dîvân-ı İşrâf-ı Memâlik* olarak bilinen divan Gazneliler'de *Dîvân-ı İşrâf ve Vekalet* olarak geçmekteydi. Her iki devlette aynı adla bulunan *Dîvân-ı Has* ise sultanların sahip olduğu topraklar ile ilgilenirdi. Selçuklular'da vakıflar ile ilgilenen *Dîvân-ı Evkaf-ı Memâlik* adlı bir divan da bulunmaktaydı. Mali işlere *Dîvân-ı Âb*'ın baktığı Gazneliler'de ise ayrıca *Dîvân-ı Vekalet* de mevcuttu.²⁰

Karahanlı divanları hakkında ise kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Fakat bazı görevli isimlerinin varlığı diğer Türk-İslam Devletlerinde gördüğümüz divan yapılanmasının burada da var olduğunu düşündürmektedir. Karahanlılar'da, diğer mezkur devletlerde gördüğümüz bir divan başkanı olan *müstevfî* yerine *ağıcı* yani hazinedar, *tuğraînin* yerine ise *bitigci* adlı görevlilerin mevcut olması ve ayrıyeten *ılmga* ve diğer devletlerde görülen *mühürdara* denk düşen *tamgacının* da bulunması bu tarz bir yapılanmanın var olduğunun bir göstergesi olarak kabul edilmektedir.²¹ *Eşkinici* adlı atlı postacıların görülmesi de bir berid teşkilatının mevcut olduğunu düşündürmektedir.²²

Mezkur devletlerde taşra yönetimi vilayetlere ayrılmış vaziyetteydi ve çoğunlukla hanedan mensupları, gulam kökenli askerler, emîrlar ve valiler (şahne) tarafından

¹⁹ Merçil, E. (1996). "Gazneliler", *DİA*, 13, 482.

²⁰ Merçil, a.g.m., 2009a, 390.

²¹ Özeydin, a.g.m., 2001a, 410.

²² Genç, a.g.e., 2002, 190.

yönetilmekteydi.²³ Taşra yöneticilerinin, çoğunluğu iktâ sisteminden yetişen askeri kuvvetleri de bulunmaktaydı.²⁴

Âmillik ve Şahnelik gibi taşra idaresi makamları Gazneliler ve Büyük Selçuklular'da ortaklı. Âmillik, Gazneliler'de hem devlet memuru hem de mali memurlar için kullanılır iken Karahanlılar'da sadece mali memurlar için kullanılmıştır.²⁵

Eyaletlerin merkezlerinde, başkentlerdeki asıl divanların bir küçük örneği bulunmaktaydı.²⁶ Reisler, muhtesipler, kûtvâl/mustahfizlar²⁷ da taşra yapılanması içerisinde var olan diğer mansıblardı. Karahanlı taşrasında tıpkı Büyük Selçuklular'da olduğu gibi hanedan mensupları, valiler ve ayrıyeten nâibler de yönetici olarak görev alırdı.²⁸

Saray Teşkilatı

Saray Teşkilatlanmasında da söz konusu devletlerde pek çok görevlinin çoğunlukla aynı isimleri taşıyıp benzer görevleri yerine getirmekle sorumlu oldukları görülmektedir. *Çaşnigir, hânsâlâr, mihmandar, emîr-i silah, emîr-i şikar, ferrâş, gulaman-ı has, gulaman-ı saray, nedim, hâcib, alemdar, câmedar* gibi pek çok görevli esasen Ortaçağ İslam Devletlerinin hemen hepsinde ortak olarak görülen görevlilerdi.²⁹

Zikrettiğimiz gibi pek çok saray görevlisi aynı adlarla bu devletlerde var olmakla birlikte bazı mansıbların isimlerinin değişiklik gösterdiği dikkati çekmektedir. Örneğin Büyük Selçuklular'daki *mihmandarlık* görevi Gazneliler'de *resuldar* olarak bilinen kişi tarafından icra edilirdi.³⁰ Yine Büyük Selçuklular'da sultanın av işleri ile ilgilenen *emîr-i şikarlık* makamı Karahanlılar'da *kuşçular* ya da *doğancılar* olarak bilinen kişilerin uhdesinde idi.³¹ Saray teşkilatındaki bu gibi isim farklılıklarının daha önce de belirttiğimiz gibi Büyük Selçuklu ve Gazneli saraylarının daha çok İran

²³ Merçil, a.g.m., 1996, 483; Genç, a.g.e., 2002, 183-185; Kılıç, Ü. (2012). “Vali”, *DİA*, 42, 493-494.

²⁴ Turan, O. a.g.e., 2010, 310.

²⁵ Erkal, M. (1991). “Âmil”, *DİA*, 3, 59; Merçil, a.g.m., 1996, 482; Merçil, a.g.m., 2009a, 390;

²⁶ Uzunçarşılı, a.g.e., 1988, 51.

²⁷ Karahanlılar'da muhtemelen kale kumandanıdır. Bkz. Genç, a.g.e., 2002, 189.

²⁸ Özaydın, a.g.m., 2001a, 411; Genç, a.g.e., 2002, 183.

²⁹ Uzunçarşılı, a.g.e., 1988, 31-38.

³⁰ Merçil, E. (2011). *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 223.

³¹ Merçil, a.g.e., 2011, 127.

an‘anelerine göre biçimlenmesi, Karahanlıların ise daha çok Türk kökenli adetleri sürdürmesine bağlı olduğunu hatırlamakta fayda vardır.

Burada şu husus da belirtilmeden geçilmemelidir ki bu üç Türk-İslam Devletinde de gulam kökenli hizmetliler saray kadrolarının temelini oluşturmaktadır. Küçük yaşlardan itibaren devlete farklı alanlarda hizmet etmesi için farklı yollarla alınan ve ardından eğitilden geçirilen bu zümre yine Ortaçağ İslam dünyasının diğer pek çok devletinde mevcut idiler.³²

Askeri Teşkilat

Askeri teşkilatlanmada da zikrettiğimiz devletlerin aynı geleneğe sahip olduğunu görmekteyiz. Hem Türk gelenekleri hem de dönemin İslam medeniyetinin askeri teşkilatının genel unsurları bu devletlerde ortak olarak görülmekteydi. Ordu divanının varlığı, ismi, uygulamaları, savaşta uygulanan beşli düzen, savaş taktikleri, savaş silahları en önemli benzer unsurlar arasındaydı.

Bahsettiğimiz devletlerin orduları genel olarak şu asli unsurlardan oluşmakta idi: Hükümdarlık merkezini korumakla görevli *Saray Muhafızları*, hükümdara bağlı daimi ordu olan *Hassa Ordusu*, hükümdar haricindeki *idarecilerin ve devlet adamlarının silahlı güçleri*, idare edilen *halkın kendi çıkardığı kuvvetler*.³³

Savaşçı birliklere bakıldığında dönemin kaidesine uygun olarak süvarilerin bu devletlerin ana askeri güçleri olduğu görülmektedir. Daimi ordular ise sarayda bulunan maaşlı askerlerdi. Bunlar tamamen gulamlardan oluşuyordu. Farklı etnik kökenlere sahip bu askerler devletten maaş alırlar ve sırf bu görev için küçük yaştan itibaren yetiştirilirdi.³⁴ Daha önce saray teşkilatında da bahsettiğimiz gibi askeri alanda da en önemli grubun gulam kökenli olduğunu belirtmek gerekir.

Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklu Devletleri ordularında ağırlıklı olarak Türk unsurlara dayanmakla birlikte Türk olmayan grupları da istihdam etmişlerdir ki bunlar gulamlar, vasal kuvvetlerin destekleri ve ücretli askerler olmuşlardır. Ayrıca hanedan mensubu meliklerin ve emîrlerin de kendilerine ait askeri birlikleri vardı. Bunlar da

³² Terzi, M.Z. (1996). “Gulâm”, *DİA*, 14, 178.

³³ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 1988, 52-56; Merçil, *a.g.m.*, 1996, 483; Genç, *a.g.e.*, 2002, 193.

³⁴ Özcan, A. (2020). “Hassa Ordusu”, *DİA*, EK-1, 541-542.

dolaylı yoldan büyük sultana bağlı olduklarından savaş zamanı merkezi hükümetin istekleri çerçevesinde savaşa katılmak mecburiyetindeydiler.³⁵

Bu devletlerde savaş düzenini *artçı kuvvetler, sol kanat, sağ kanat, merkez ve öncü birlikler* oluşturmaktaydı.³⁶ Bu noktada öncü kuvvetler için Karahanlılar'da *Yezek* teriminin kullanıldığını görürüz ki bu ifade daha sonra Eyyûbîler'e kadar intikal etmiştir.³⁷ Bu da Ortaçağ'da Türk askeri geleneğinin devamlılık arz eden hususlara sahip olduğunu göstermesi bakımından mühimdir.

İlk Müslüman Türk Devletlerinde askeriye'nin mali işlerine ordu divanları bakardı. Bu divana Gazneliler ve Büyük Selçuklular'da *Arz divanı* denirdi. Karahanlılar'da ise ordu divanı için *Ay Bitiği*³⁸ ifadesi kullanılırdı ki bu da Türkçe bir isimlendirme olup ve Türklerde askeri alanda dahi kayıt tutma geleneğinin var olduğuna işaret etmektedir.

Subaşılik ve çavuşluk gibi makamlar ortak askeri mansıplar arasında idi. Subaşılik, hem Büyük Selçuklular³⁹ hem de Karahanlılar'da mevcuttu.⁴⁰ Selçuklular'ın atası Selçuk Bey'in Oğuz Yabgu Devleti'nin subaşılığını yaptığı hatırlanırsa bu görevin Türk devlet teşkilatının bir devamı olarak İslami dönemde de devam ettiği görülür. Çavuşluk görevi için ise hem Büyük Selçuklular'da hem de Gazneliler'de, *serheng* ve *durbaş* gibi Farsça tabirler kullanılmıştır.⁴¹

Adlî Teşkilat

Adlî teşkilat bu devletlerde örfi ve şer'i olarak ikiye ayrılmıştı. Özel ve sivil hukukta şer'i hukuk egemen iken örfi hukuk genellikle idare ile ilgili işlere bakan uygulamaları içerirdi. Şer'i hukukta davaları kadılar görürdü.⁴² Örneğin mezâlim divanı uygulaması örfi hukuk içerisindeydi. Adaletle verilen önem hem Türk geleneğinde hem de İslam geleneğinde son derece yüksek idi. Bu divan adeta adaletin son merci gibi çalışan ve bizzat hükümdar tarafından yönetilip adaletin dağıtıldığı bir meclis idi.⁴³ Çoğunlukla

³⁵ Genç, a.g.e., 2002, 193-202.

³⁶ Uzunçarşılı, a.g.e., 1988, 56.

³⁷ Kuşçu, A.D. (2013). *Eyyûbi Devleti Teşkilatı*, Ankara: TTK, 339.

³⁸ Özaydın, a.g.m., 2001a, 411.

³⁹ Baykara, T. (1985). "Türkiye Selçuklularında İdari Birim ve Bununla İlgili Meseleler", *Vakıflar Dergisi*, (19) 53.

⁴⁰ Özaydın, a.g.m., 2001a, 411.

⁴¹ Uzunçarşılı, a.g.e., 1988, 37; Merçil, a.g.e., 2011, 176.

⁴² Uzunçarşılı, a.g.e., 1988, 20.

⁴³ Merçil, a.g.m., 1996, 483.

hükümdarlar yönetse de hükümdarların yerlerine vekillerinin de bu divanlara başkanlık ettiği bilinmektedir. Örneğin mezâlim divanını Karahanlılar'da hükümdar yerine vekil olarak zaman zaman kadılar yönetmiştir.⁴⁴ Bir Karahanlı hükümdarının bu mahkeme tarafından ölüm cezasına çarptırıldığı bilgisi bu müessesenin gücünü göstermek bakımından önemlidir.⁴⁵

Kādılıkudâtlik makamı bu devletlerde yargının en üst temsilcisi olarak bulunmaktaydı.⁴⁶ Özellikle Gazneliler'de her eyalette bir kādılıkudât bulunmaktaydı.⁴⁷ Büyük Selçuklular'da yine bir başka adlî makam olan emîr-i dâdlık⁴⁸ ise Gazneliler'de emîr-i hareslik adıyla görülmektedir.⁴⁹ Karahanlılar'da ayrıca Kazaskerlik adı altında ordunun davalarına bakan bir yapılanmanın olduğu da bilinmektedir.⁵⁰

Mali Teşkilat

Gazneliler'de ve Büyük Selçuklular'da Dîvân-ı İstîfâ başkanının mali yapılanmanın en üst bürokratı olduğu görülmektedir.⁵¹ Karahanlılar'da divan teşkilatlanması hakkında bilgi sahibi olmasak da mali olarak en üst görevlinin *Agıcı* olarak anılan kişi olduğunu söylemek mümkündür. Agıcının emrinde *bitigçiler* bulunmaktaydı. Tahsildarlara *imga* denilmekteydi. Hazine için Karahanlılar'da *tavarluk* ifadesi kullanılırken, devlet hazinelerinin saklandığı yer için *agılık* tabiri kullanılırdı.⁵²

Mali yapılanmada, *Âmil* adı verilen görevlinin bu devletlerde ortak bir unsur olduğunu görmekteyiz. Âmil, Gazneliler ve Büyük Selçuklular'da hem vergi memurları hem de devlet memurları için kullanılırken, Karahanlılar'da XIII. yüzyıldan itibaren maliye memuru olarak geçmektedir.⁵³ Yukarıda belirttiğimiz *Imga* ifadesi Karahanlılar'da *Âmil* ile beraber de kullanılmıştır.⁵⁴

⁴⁴ Genç, *a.g.e.*, 2002, 180.

⁴⁵ Özeydin, *a.g.m.*, 2001, 411; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 372-373.

⁴⁶ Merçil, *a.g.m.*, 1996, 482; Merçil, *a.g.m.*, 2009a, 391.

⁴⁷ Özen, Ş. (2001). "Kādılıkudât", *DİA*, 24, 80.

⁴⁸ Merçil, E. (1995). "Selçuklularda Emîr-i Dâd Müessesesi", *Belleten*, 59 (225), 327.

⁴⁹ Merçil, *a.g.e.*, 2011, 119.

⁵⁰ Genç, *a.g.e.*, 2002, 182.

⁵¹ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 1988, 42; Nuhoğlu, G. (1995). *Beyhaki Tarihine Göre Gazneliler'de Devlet Teşkilatı ve Kültür*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 269.

⁵² Genç, *a.g.e.*, 2002, 178.

⁵³ Erkal, *a.g.m.*, 1991, 59; Merçil, *a.g.m.*, 2009a, 390.

⁵⁴ Genç, *a.g.e.*, 2002, 188.

Tezin amacı ve önemi

Devlet teşkilatlanmaları, devletlerin tarihini anlamada önemli yollardan biridir. Zira bu yapılanmalar devletlerin tarihlerine yön veren ana dinamikleri ortaya koymaktadır. Örneğin; Devlet kadrolarının nasıl bir yapıya sahip bulunduğu ve devlette hangi siyasi geleneğin egemen olduğu, bu devletlerin ve dönemin tarihini anlamada önemli bir yol göstericidir. Zira tarih ilmi, tarihi olayları bir neden-sonuç ilişkisi içerisinde açıklamak olduğundan devletlerin teşkilatlanma şekillerinin de bu devletlerin tarihi süreç içerisindeki siyasi varlıklarını etkileyen unsurlar olduğu bir gerçektir. Bu bakımdan teşkilatların incelenmesi bizlere bu devletlerin tarihini okumada farklı pencereler açılmasını sağlayabilmektedir. Öte yandan hiçbir devlet teşkilatının tamamen kendine has kurumlara ve anlayışa sahip olmadığı da bilinen bir husustur.

Bu çalışmanın amacı çağdaş iki Türk Devleti olan ve Büyük Selçuklular mirası üzerinde ortaya çıkan Türkiye Selçukluları ile Zengîler ve Fatimî Devleti'nden miras kalan müesseselere sahip bulunan Eyyübîler'in Devlet Teşkilatlanmalarının karşılaştırılması yolu ile bu devletlerin hangi alanlarda ortak veya farklı unsurlara sahip olduklarını ortaya koymaktır. Devlet anlayışı ve teşkilatlanması konusunda bahsi geçen iki devletin hem çağdaş olmaları hem de aynı gelenekten gelmeleri hasebiyle çeşitli araştırmalarda farklı teşkilatlanma unsurlarının birbirleri ile mukayesesinin yapıldığı görülmektedir. Ancak bu araştırmada söz konusu mukayese, devlet teşkilatının bütün alanlara teşmil edilerek geniş bir perspektiften ele alınmaya çalışılacaktır.

Tezde Kullanılan Yöntem

Çalışmada karşılaştırma yöntemi kullanılmıştır. Buna göre, evvela incelediğimiz eserlerdeki veriler, konuyla doğrudan veya dolaylı olarak ilgisinin olup olmadığına bakılarak süzgeçten geçirilmiştir. Daha sonra her iki devletin teşkilatları hakkında bilgi verilmiş, akabinde bu teşkilatlanmadaki benzer ve farklı noktalar üzerinde durulmuştur. Bununla birlikte zikrettiğimiz benzerlikler ve farklılıkların bu devletlerin hangi siyasi gelenekten mülhem ile oluştuğuna da metin içinde sık sık yer vermeye çalışılmıştır.

Kaynaklar

Çalışmamızda öncelikle ulaşabildiğimiz ana kaynaklardan faydalanma yoluna gidilmiştir. Türkiye Selçukluları için yararlandığımız ilk ve en önemli kaynak şüphesiz İbn Bibi'nin Türkiye Selçukluları tarihini anlattığı ve Mürsel Öztürk'ün Türkçe'ye tercüme ettiği meşhur eseri *El-Evâmirü 'l-Alâ'iyye Fi'l-Umûri 'l-Alâ'iyye* olmuştur. Bu eser, siyasi tarih eksenli olmak üzere II. Kılıçarslan döneminin sonlarından itibaren Türkiye Selçukluları tarihini içermektedir. Bunun dışında Türkiye Selçuklu tarihi hakkında bilgi veren bir başka eser olan Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî'nin *Müsâmeretü'l-ahbâr*'ından faydalandık. Bu eser de II. Gıyaseddin Keyhüsrev'den itibaren Türkiye Selçukluları ile ilgili tafsilatlı bilgi vermektedir. Yine Halil İbrahim Gök ve Fahrettin Coşguner tarafından Türkçemize kazandırılan ve *Târîh-i Âl-i Selçuk* adıyla bilinen Anonim Selçukname'den de istifade ettik. Bu eser konumuz olan devlet teşkilatı ile ilgili nispeten az bilgi içermektedir. Yine Nizamülmülk'ün *Siyasetname* isimli eserine de yeri geldikçe müracaat ettik.

Eyyûbîlere bakıldığında ise hem bu devlet hem de Türkiye Selçukluları hakkında bilgiler veren Abû'l-Farac'ın *Abû'l-Farac Tarihi* olarak bilinen eserinden sıklıkla istifade ettik. Diğer taraftan İbn Şeddâd'ın eseri olup Aydın Usta tarafından Türkçe'ye çevrilen *Kâtibinin Gözünden Sultan Salâhaddîn Eyyûbî / en-Nevâdır es-Sultâniye ve'l-Mehâsin el-Yûsufiyye* eserinden sık olarak faydalandık. Bunun dışında Zafer Ümit Kolukısa'nın tez çalışması olan *Es-sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-müluk adlı eserin I. cildi (Eyyubiler kısmının) çevirisi ve değerlendirilmesi* adlı doktora tezinden de Makrîzî'nin Eyyûbîler tarihi hakkındaki bilgilerine erişme fırsatı bulduk. Yine İbn Vasil'in Müferricü'l-Kurub adlı eserinin Melik Âdil ve çocuklarının dönemleri hakkında bilgi veren Hülya Çakıroğlu'nun *Müferricü'l-kurub fî Ahbâri beni Eyyûb Asru evlâdı Selahaddîn ve ehîhi El-Melikü'l-Âdil / Müferricü'l-Kurub'a göre Selahaddîn'in çocukları ve kardeşi El-Melikü'l-Âdil Dönemi* adlı yüksek lisans tezinden de yer yer istifade ettik.

Araştırma eserler söz konusu olduğunda ise Türkiye Selçukluları'nda Abdülkerim Özaydın, Ali Sevim, Erdoğan Merçil, Erkan Göksu, Faruk Sümer, Mehmet Altay Köymen, Muharrem Kesik, Nejat Kaymaz, Osman Turan, Salim Koca, Tuncer Baykara gibi isimler sık olarak faydalandığımız araştırmacılar olmuştur. Erdoğan Merçil, Mehmet Altay Köymen, Muharrem Kesik, Osman Turan, Salim Koca gibi isimlerin devlet teşkilatının hemen her alanında bilgi veren araştırma eser ve

makalelerinden sık olarak istifade ettik. Erkan Göksu'dan askeri teşkilatta, Nejat Kaymaz'dan hükümet teşkilatında, Erdoğan Merçil'den ise özellikle saray teşkilatında sık olarak yararlandık.

Eyyûbî devlet teşkilatı konusunda en sık faydalandığımız isim Ramazan Şeşen olmuştur. Şeşen'in Eyyûbî tarihiyle ilgili birden fazla araştırma eseri devlet teşkilatının her kademesi hakkında tafsilatlı bilgiler içermektedir. Daha sonra Ayşe Dudu Kuşçu'nun *Eyyûbî Devlet Teşkilatı* adlı doktora tezini çalışmamızın her kısmında kullanma imkanı bulduk. Abdullah Kubat'ın *Eyyûbilerde Askerî Teşkilat* adlı yüksek lisans tezinden de ana kaynaklara dayalı bir çalışma olması sebebiyle istifade ettik. Yabancı araştırmacılar olarak ise Lyons, M. C ve Jackson, D.E.P'in Aydın Çavdar'ın çevirisi ile Türkçesi'ne eriştiğimiz *Selahattin Eyyûbî Din Savaşları Siyaseti* eserinden ve Pınar Arpaçay'ın Abdul Rahman Azzam'dan çevirdiği *Selahaddin Eyyübi* adlı eserden de Selâhaddin Eyyûbî ve devlet teşkilatı hakkında bilgiler içeren kısımlarından faydalandık.

Zikrettiğimiz isimler dışında Karahanlı, Gazneli, Memlûk gibi Türk İslam Devletlerinin teşkilatlanmaları hakkında bilgiler veren Reşat Genç ve Altan Çetin gibi araştırmacılarla beraber yine Türkiye Selçukluları ve Eyyûbîler ve sair Türk İslam Devletleri hakkında bilgi veren İbrahim Hakkı Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal* eserine yer yer müracaat ettik. Ayrıca Ortaçağ İslam Devletlerindeki saray teşkilatı mensupları hakkında pek çok makalesi bulunan Aydın Taneri'nin bu çalışmalarından faydalandık.

2. DEVLET BAŞKANLIĞI

2.1. Veraset Anlayışı

Bir ülkede başa geçecek hükümdarın bunu hangi usullerle gerçekleştirebileceğine dair hususlar veraset anlayışı adı altında incelenmektedir. Ortaçağ'da veraset anlayışı idarenin sahibi olan hanedanların benimsemiş olduğu egemenlik anlayışının bir sonucu olarak gelişmiştir.

Türkiye Selçukluları'nda veraset anlayışı ilk Müslüman Türk Devletlerinde olduğu gibi belirli bir düzen içerisine oturmamıştı.⁵⁵ Bunun ana sebeplerinden biri devletin benimsediği egemenlik anlayışının iktidara sahip olma hakkını hanedanın tüm erkek üyelerine vermesiydi. Mevcut hükümdarın veliaht tayin etmesi teamül haline gelmesine rağmen, bu durum çoğu kez hanedan üyeleri arasında vuku bulan mücadelelerin önüne geçemiyordu. Nitekim Şahinşah'tan başlayıp I. İzzeddin Keykâvus'a kadar süren dönemde iktidara gelen hükümdarların tamamının taht mücadelesi vermek zorunda kalması bu veraset anlayışının tezahüründen başka bir şey değildir.⁵⁶

Türkiye Selçukluları'nda hanedan üyelerinin tahtı elde etmelerindeki yollardan birisi kuşkusuz veliaht tayini idi. Baştaki hükümdar, devlette söz sahibi olan emîrlerden tayin ettiği veliaht için yeminler alır ve ona biat edilmesini isterdi.⁵⁷ Mesela Sultan II. Kılıçarslan on bir oğlu arasından en küçüğü olan Gıyaseddîn Keyhüsrev'i veliahtı olarak belirlemiş ve bunun için devlet ileri gelenlerinden biat almıştır. Her ne kadar ağabeyi Rükneddin Süleyman Şah kendisine daha sonra cephe alacak olsa da taht Sultan II. Kılıçarslan'ın ölümünden sonra resmen I. Gıyaseddîn Keyhüsrev'e geçmiştir.⁵⁸ Daha sonra Sultan I. İzzeddin Keykâvus da ölümünden hemen önce tahtın yeni sahibinin kardeşi Melik Alâaddin Keykubad olmasını gerektiğini söyleyerek veliahtını tayin etmişti.⁵⁹

⁵⁵ Mecit, S. (2017). *Anadolu Selçukluları Bir Hanedanın Evrimi*, çev., Özkan Akpınar, İstanbul: İletişim, 133.

⁵⁶ Kaymaz, N. (2011). *Anadolu Selçuklularının İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü*, Ankara: TTK, 71.

⁵⁷ İbn Bibi (El-Hüseyin b. Muhammed b. Ali El- Ca'feri Er-Rugadi). (2020). *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye Fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye (Selçuknâme)*, çev., Mürsel Öztürk, Ankara: TTK, 442-443.

⁵⁸ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 40-41.

⁵⁹ Anonim Selçuknâme. (2014). *Târîh-i Âl-i Selçuk*, çev., Halil İbrahim Gök, Fahrettin Coşguner, Ankara: Atıf Yayınları, 41; İbnü'l-Esîr. (2016). *el-Kâmil fi't-Tarih*, çev., Abdullah Köşe, Ahmet

Veliaht tayini usulünde farklı hususiyetlerin dikkate alındığı görülmektedir. Bunlardan biri hanedan üyelerinden yaşça büyük olanın tahta daha fazla layık olduğu düşüncesi idi.⁶⁰ Yaş avantajının bu şekilde tahtın sahibini belirlemesi durumuna dair Türkiye Selçuklu tarihinde pek çok örnek bulunmaktadır. Örneğin Sultan III. Kılıçarslan'ın altı yaşında tahta oturtulmasından bir süre sonra emîrlar, sultanın amcası olan I. Gıyaseddîn Keyhüsrev'i taht için uygun görmüşlerdi. Emîrların bu kararı almalarındaki muhtemel sebep III. Kılıçarslan'ın küçük yaşta olması idi.⁶¹ Sultan I. İzzeddin Keykâvus'un hükümdar seçilmesi de devlet içerisindeki ileri gelen emîrların rızası ile vuku bulmuş ve kardeşi Alâaddin Keykubad'a nazaran en büyük oğul olması sebebiyle tercih edilmişti.⁶² Yine aynı şekilde II. Gıyaseddîn Keyhüsrev'in ölümünden sonra üç oğul arasında en büyük olması nedeniyle II. İzzeddin Keykâvus tahta layık görülmüştü.⁶³

Bu örneklere karşın, yaş olarak büyük olmak her zaman bir avantaj teşkil etmeyebiliyor, yetenekleri ve diğer vasıflarıyla bazı taht varisleri daha fazla öne çıkabiliyordu.⁶⁴ Kendisi de Sultan I. Mesud tarafından hem yaş olarak en büyük varis olduğu hem de tahta daha çok layık olduğu düşünüldüğü için seçilen Sultan II. Kılıçarslan'ın; 11 oğul arasında yaşı en küçük olmasına rağmen I. Keyhüsrev'i veliaht seçme nedeni, onun diğer oğulları gibi kendisine cephe almayıp destek vermesiydi.⁶⁵ Yaş faktörünün göz ardı edildiği bir başka örnek ise II. Gıyaseddîn Keyhüsrev'le ilgilidir. Sultan I. Alâaddin Keykubad, ölümünden önce yaş olarak en büyük oğul olmamasına karşın oğul Kılıçarslan için tahtın kendisinden sonraki sahibi olacağı konusunda emîrlardan sözler almıştı. Ancak buna rağmen sultanın ölümünden sonra emîrların istişaresi sonucunda tahta veliaht olarak aday gösterilen Kılıçarslan yerine büyük kardeşi II. Gıyaseddîn Keyhüsrev çıkarılmış idi.⁶⁶

Ağırakça, Beşir Erarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özeydin, Yunus Apaydin, İstanbul: Ocak Yayıncılık, Cilt 10, 207.

⁶⁰ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 40-41; Kaymaz, *a.g.e.*, 2011, 33.

⁶¹ Aksarayî. (2000). *Müsâmeretü'l-ahbâr*, çevr., Mürsel Öztürk, Ankara: TTK, 24; Merçil, E. (2002). "Türkiye Selçukluları", *Türkler Ansiklopedisi*, 6, 514.

⁶² İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 141-142; Sümer, F. (2022a). "Keykavus I", *DİA*, 25, 351-352.

⁶³ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 517.

⁶⁴ Kaymaz, *a.g.e.*, 2011, 94.

⁶⁵ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 40-41; Bayram, a.g.m., 2002, 170; Özeydin, A. (2022). "Kılıçarslan II", *DİA*, 25, 398.

⁶⁶ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 446-449; Merçil, a.g.m., 2002, 519.

I. Alâaddin Keykubad'ın veliaht tayini örneğinde görülen bir başka husus ise bazen *dış etkenlerin* de tahta geçecek adayı belirlemede rol oynayabilmesidir. Alâaddin Keykubad'ın en büyük oğlu olmamasına rağmen Kılıçarslan'ı veliaht olarak göstermesinin nedeni bazı araştırmacılara göre dış politikayla alakalı bir tercihti. Buna göre Keykubad, Eyyûbî hanedanına mensup eşinden olan iki çocuğundan biri olan Kılıçarslan'ı kendi tahtı için veliaht olarak gösterirken diğer oğlu Rükneddin'i de Şam bölgesi için hükümdar adayı göstermiş ve bu kararları ile Selçuklu egemenliğinin Eyyûbî sahasına yayılmasını sağlamayı amaçlamıştı.⁶⁷

Türkiye Selçukluları'nda görülen veliaht tayinlerinde önemli bir husus da taht adaylarının kendi hanedanları dışındaki soy bağlantısının etkin olabilmesiydi. Keykubad döneminde bahsettiğimiz üzere sultan, Eyyûbî hanedanının soyundan gelen çocuklarını ön plana çıkarmıştı. Yine daha sonraki dönemlerde III. Keyhüsrev'in annesinin 'Gürcü hatun' olması hasebiyle bir avantaja sahip olduğunu bizzat Aksarayî aktarmaktadır.⁶⁸ Veraset konusunda Türkiye Selçukluları'nda görülen bir başka teamül ise istişare usulü idi. Bu usulde devlet içerisinde nüfuzlu olan bir grup devlet adamı tahta çıkacak adayı kendi aralarında yaptığı görüşmeler sonucu belirlemektedir. Emîrlerin yeni sultanı belirlerken dikkate aldığı farklı hususlar olduğu görülmektedir. Bunlar arasında yaş, liyakatin (kişilik ve idarecilik özellikleri) yanı sıra emîrler arası hizipleşme gibi etkenler öne çıkmaktadır. Örneğin Sultan I. İzzeddin Keykâvus, daha önce belirttiğimiz gibi yaş olarak diğer kardeşlerinden daha büyük olduğu için bu istişarelerde tahta layık görülmüştür.⁶⁹ Keykubad, ağabeyi İzzeddin Keykâvus'un ölümünden önce, kendisini işaret etmesinin dışında, kardeşi Melik Celaleddin Keyferidun ve amcası Melik Tuğrulşah'a göre daha iyi bir sultan olacağı düşüncesiyle de taht için seçilmiştir.⁷⁰ Yine II. Gıyaseddîn Keyhüsrev'in ölümünden sonra emîrler onun üç oğlu arasından seçim yaparken II. İzzeddin Keykâvus'un yaş olarak daha büyük olmasını dikkate aldıkları gibi, hükümdarlık için gerekli kabiliyete sahip olmasını da göz önünde bulundurarak tahta layık görmüşlerdir.⁷¹

Türkiye Selçukluları'nda yüksek devlet ricalinin sahip olduğu nüfuzun ve bu gruplar arasındaki rekabetin bilhassa XIII. yüzyılda taht mücadelelerine yansıdığını

⁶⁷ Kaymaz, *a.g.e.*, 2011, 94-95.

⁶⁸ Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 28.

⁶⁹ Sümer, *a.g.m.*, 2022a, 351-352.

⁷⁰ Kaymaz, *a.g.e.*, 2011, 74.

⁷¹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 517.

görmekteyiz. I. Gıyaseddîn Keyhüsrev ve II. Süleyman Şah arasında yaşanan taht mücadelesine İran ve Türk kökenli emîrler arasındaki rekabetin etkisinin olduğu bilinmektedir.⁷² Sonraki dönemlerde I. Keykubad'ın kendilerine karşı cephe almasını müteakip bazı emîrlerin sultana tepki olarak henüz Keykubad sağ iken kardeşi Celaledin Keyferidun'u tahta getirme teşebbüsleri de onların iktidarı belirlemedeki nüfuzlarını ortaya koymaktadır.⁷³ II. Gıyaseddîn Keyhüsrev'in tahta çıkışının da bu emîrler arasında yaşanan gruplaşmalar sonucu gerçekleştiği görülmektedir. Devlet içinde nüfuzu olan bazı emîrler, I. Alâeddin Keykubad'ın devlet kadrolarına Harezmli grupları sokması sonucu sultana karşı tavır almışlar ve bu nedenle Keykubad'ın veliaht olarak gösterdiği Kılıçarslan yerine diğer bir aday olan II. Gıyaseddîn Keyhüsrev'i tahta çıkarmışlardır.⁷⁴ II. Gıyaseddîn Keyhüsrev ise ölümünden önce oğlu Keykubad'ı veliaht ilan etmiş ancak devlet ricali en büyük oğlu II. İzzeddin Keykâvus'u tahta çıkarmıştır.⁷⁵

Devlet adamlarının destekleri haricinde halkın ilgisine mazhar olmak da taht adaylarının önünü açabiliyordu. Özellikle büyük şehirlerin ileri gelen eşrafi⁷⁶ bu tür siyasi olaylarda söz sahibi olmaktaydı.⁷⁷ Konya halkı, meşru sultan olan I. Gıyaseddîn Keyhüsrev'i, ağabeyi II. Süleyman Şah'ın saldırısına karşı yaklaşık bir ay savunmuştu.⁷⁸ Aynı şehir bir süre sonra, bu sefer meşru sultan olan III. Kılıçarslan'ı tahttan indirmek isteyen amcası Keyhüsrev'e karşı III. Kılıçarslan'ı desteklemişti.⁷⁹ Halk, bu iktidar mücadelelerinde bazen meşru hükümdarların karşısında dahi yer alabiliyordu. Örneğin; Ankara halkı, Melik Alâeddin Keykubad'a, bu sırada tahtın sahibi olan abisi I. İzzeddin Keykâvus'a karşı mücadelesinde uzun süre destek vermişti.⁸⁰ Halk, emîrlerin taht adaylarını tartıştığı durumlarda söz sahibi olabilmekteydi. II. İzzeddin Keykâvus'un tahta geçmesi öncesi devlet erkânı, mevcut taht varisleri hakkında değerlendirme yaparken halktan bazı kişilerin de görüşlerini

⁷² Bayram, a.g.m., 2002, 171.

⁷³ Kaymaz, a.g.e., 2011, 71-72.

⁷⁴ Sevim, A. (2022c). "Keyhüsrev II", *DİA*, 25, 348.

⁷⁵ Abû'l-Farac, Gregory (Bar Hebraeus). (1987). *Abû'l-Farac Tarihi*, çev., Ömer Rıza Doğrul, Cilt 2, Ankara: TTK, 545.

⁷⁶ Nizamülmülk, eşrafi saraya girme çıkma yetkisi olan ve kendilerine tam itimat beslenen kişiler olarak tarif etmektedir. Bkz. Nizamülmülk. (2006). *Siyasetname: (Siyerü'l-mülûk)*, çevr., Nurettin Bayburtlugil, İstanbul: Dergah yayınları, 79.

⁷⁷ Mecit, a.g.e., 2017, 170-171.

⁷⁸ Aksarayî, a.g.e., 2000, 23-24.

⁷⁹ Sevim, A. (2022a). "Kılıcarslan III", *DİA*, 25, 403.

⁸⁰ Sümer, F. (2022b). "Keykubad I", *DİA*, 25, 357.

almıştı.⁸¹ Bu şekilde toplumun farklı grupları ile olan olumlu ilişkilerinin bir taht adayı için avantaj teşkil etmesine bir başka örnek ise devlet katında saygın bir yeri olan ulemânın himaye edilmesiyle görölüyordu. I. Keyhüsrev'in tahta çıkmasında onun ulemâ ile arasının iyi olması belirleyici bir sebepti.⁸²

Türkiye Selçukluları'nda hükümdarlık yapma hakkına sahip bulunan hanedan mensuplarının yeri geldiğinde komşu devletlerle irtibata geçerek taht için avantaj yakalamak istedikleri de görölmektedir. Sultan II. Kılıçarslan'ın oğlu Malatya hâkimi Muizzüddin Kayserşah'ın, babasının ve kardeşlerinin kendisine karşı cephe aldığını söyleyip Selâhaddin Eyyûbî'den yardım istemesi,⁸³ I. Gıyaseddîn Keyhüsrev⁸⁴ ve II. İzzeddin Keykâvus'un⁸⁵ tahttan indirildikten sonra Bizans'a sığınarak destek araması bu duruma dair örneklerdendir.

Türkiye Selçukluları'nda yaşanan iktidar mücadelelerinde görülen bir başka husus ise iktidar için mücadele eden isimlerin birbirlerini yok etme girişimlerinin sık yaşanmasıdır. Bununla birlikte hanedan üyeleri her zaman kendi iktidarlarına karşı tehdit olan akrabalarını yok etme yolunu seçmemişler, çoğunlukla onları hapsetmeyi tercih etmişler bazen de onlara hiç dokunmamışlardır. Örnek olarak Sultan I. Mesud'un taht için kendisine rakip olabilecek iki kardeşi Arap ve Tuğrulşah'ı hapsetme yolunu seçtiği görölmektedir.⁸⁶ I. İzzeddin Keykâvus ise kardeşi Melik Alâaddin Keykubad'ı yendikten sonra onu hapsetmekle yetinmiştir.⁸⁷ Yine II. İzzeddin Keykâvus'un taht için savaştığı kardeşi IV. Kılıçarslan'ı mağlup etmesi sonrası onu öldürtmeyip affetmesi de bu duruma bir örnektir.⁸⁸ Hanedan mensuplarının öldürölme hadiseleri ise Sultan I. Mesud, II. Kılıçarslan, II. Gıyaseddîn Keyhüsrev ve III. Gıyaseddîn Keyhüsrev dönemlerinde yaşanmıştır. Sultan I. Mesud, tahtı kendisinden devraldığı kardeşi Şahinşah'ı öldürtürken⁸⁹ II. Kılıçarslan da kardeşi Dolat'ı idam etmişti.⁹⁰ II. Gıyaseddîn Keyhüsrev de tahta geçtikten sonra kendi çocuklarının belirli

⁸¹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 517.

⁸² Mecit, *a.g.e.*, 2017, 41.

⁸³ Abül'l-Farac, *a.g.e.*, 1987, Cilt 2, 458, 474; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, 2016, Cilt 10, 60.

⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, 2016, Cilt 10, 68; Şahin, K. (2002). "Yükselme Devri Selçuklu-Bizans İlişkileri", *Türkler Ansiklopedisi*, 6, 622; Sevim, A. (2022b). "Keyhüsrev I", *DİA*, 25, 347.

⁸⁵ Merçil, a.g.m., 2002, 521-522; Sümer, F. (2022c). "Keykavus II", *DİA*, 25, 355-356.

⁸⁶ Kesik, M. (2002). "Sultan Melikşah (Şahinşah) ve Sultan I. Mesud Dönemleri", *Türkler Ansiklopedisi*, 6, 552-553.

⁸⁷ Abül'l-Farac, *a.g.e.*, 1987, Cilt 2, 504-505.

⁸⁸ Sümer, a.g.m., 2022c, 354.

⁸⁹ Sümer, F. (2004). "Mesud I", *DİA*, 29, 339-340.

⁹⁰ Özeydin, a.g.m., 2022, 398.

bir yaşa gelmesini beklemiş ve akabinde kardeşleri İzzeddin Kılıçarslan ve Alâaddin Keykubad'ı öldürtmüştür.⁹¹ Bunların dışında III. Gıyaseddîn Keyhüsrev'in çocukları, merhum sultanın annesi tarafından tahta geçirilmeye çalışılmış, ancak ortadan kaldırılmıştır.⁹²

Taht kavgaları sonucunda, Türkiye Selçukluları'nda görülen fakat dönemin diğer Türk-İslam Devletlerinde pek rastlanmayan bir yönetim şekillenmesinin ortaya çıktığı görülmektedir. Egemenlik anlayışının bir sonucu olarak ortaya çıkan bu taht kavgaları nedeniyle zaman zaman Selçuklular'da devlet, müşterek hükümdarlar tarafından idare edilmiştir. Sultan II. Kılıçarslan'a karşı oğlu Melikşah'ın başarılı mücadelesi⁹³ sonrası kaynakların bu baba-oğul ikilisinden müşterek sultan olarak bahsettiği görülmektedir.⁹⁴ II. Gıyaseddîn Keyhüsrev'in ölümünden sonra yaşanan taht mücadelelerinde ise onun üç oğlunun aynı anda Sultan olarak ilan edilip müşterek bir şekilde hüküm sürmesi de bu duruma örnektir.⁹⁵

Eyyûbîler'de var olan veraset usulü de Selçuklular'a benzer olarak ülke topraklarının hanedanın ortak malı sayılması ilkesi sonucunda gelişmiştir. Bu kaide gereği ilk hükümdar olan Selâhaddin Eyyûbî ülkesinin topraklarını ailesine taksim etmiştir.⁹⁶ Ancak bu ortak noktaya rağmen Eyyûbî veraset anlayışının, Türkiye Selçukluları'na nispetle daha sistemli bir gelişme gösterdiğini söylemek mümkündür. Bunun nedeni: Eyyûbî sultanlarının, Selçuklu sultanlarının tersine olarak hükümdarlık dönemlerinde veliaht tayin etmesinin yerleşmiş bir gelenek olmasıydı. Meşru hükümdarın sağlığında veliaht olarak tercih edilen hanedan üyesi, kadı tarafından verilen bir belge alırdı. Bu belge veliahtlık statüsünün resmi göstergesiydi. Belgenin nüshaları devlet tarafından saklanır ve bir tanesi de atabeylik makamında bulunan kişiye verilirdi.⁹⁷ Veliaht belirlenmesinde Mısır nâibi bulunan hanedan üyesinin de özel bir konumu vardı. Zira Selâhaddin Eyyûbî sonrası dönemde bu makamda bulunanlar direkt olarak büyük

⁹¹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 455-456.

⁹² Sümer, F. (2009). "Anadolu Selçukluları", *DİA*, 36, 383.

⁹³ Anonim Selçuknâme, 2014, 38.

⁹⁴ Turan, O. (2002). "Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan", *Türkler Ansiklopedisi*, 6, 574.

⁹⁵ Sümer, a.g.m., 2009, 382.

⁹⁶ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 190; Kolukısa, Z.Ü. (2022). *Es-sülûk li-Ma'rifeti Dîvelî'l-müluk adlı eserin I. cildi (Eyyubiler kısmının) çevirisi ve değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 90.

⁹⁷ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 189.

sultanın veliahtları oluyordu.⁹⁸ Eyyûbî veliahtı bir törenle ilan edilirdi. Makrîzî’de Melik Kâmil’in oğlu Sâlih’i veliaht ilan etmesi şöyle anlatılır:

*“Veliahtı olarak (Mısır’da) oğlu el-Melik es-Sâlih Necmeddin Eyyûb’u atadı ve onu hükümdarlık nişaneleriyle atına bindirdi. Es-Sâlih atına binip Kahire sokaklarından geçti. Onun huzurunda gaşiye sırayla emirler tarafından taşındı. El-Kâmil onu Vezaret Köşkü’ne yerleştirdi”.*⁹⁹

Eyyûbîler’de de hükümdarın kendi sağlığında veliaht belirlemesi ilkesine karşın Selçuklular’a benzer olarak tahtın diğer varisleri sultanlık için hak iddia etmekten geri durmuyorlardı. Bu durum Selâhaddin Eyyûbî’nin ölümünden itibaren devletin yıkılışına kadar sürmüştür.¹⁰⁰ Nitekim Selâhaddin’in, ölümünden sonra büyük sultan olması için veliaht belirlediği oğlu Melik Efdal’a, diğer hanedan üyeleri Melik Âdil ve Melik Azîz karşı çıkmıştır. Neticede mücadelelerinin başarıya ulaşmasından sonra 1196 tarihinde Melik Azîz büyük sultan ilan edilmiştir.¹⁰¹ Melik Azîz’in 1198’de ölümünden sonra ise Melik Efdal ve amcası Melik Âdil taraftarları arasında taht kavgası yaşanmış ve 1200 tarihinde Melik Âdil, büyük sultan olmuştur.¹⁰² Âdil’in tahtı ele geçirip Mısır’a girerken *“hüküm miras kalanın değil galip olanındır”* dediği bilinmektedir.¹⁰³ Yine kudretli Eyyûbî hükümdarlarından olan Melik Sâlih’in de kuvvet zoruyla tahta çıktığı görülecektir.¹⁰⁴ Eyyûbî Devleti bünyesinde yer alan emîrlere, tahta çıkacak adayı belirlemede söz sahibi olabilmekteydiler.¹⁰⁵ Örneğin Melik Kâmil’in 1238’deki ölümünün ardından emîrlere onun yerine tahta II. Âdil’i uygun görmüştü. Ancak bu dönemde farklı meliklerin taraftarını tutan çok sayıda emîr olması nedeniyle emîrlere arasında hizipleşmeler mevcuttu. Bu sebeple yaşanan iç mücadeleden sonra taht 1240’ta II. Âdil’den kardeşi es-Sâlih Necmeddin’e geçmiştir.¹⁰⁶ II. Âdil’in hükümdarlık âdetlerinin tersine olarak hazinayı israf etmesi, devlet adamları ve memurlarına haksız davranışlarda bulunması gibi etkenlerin de

⁹⁸ Kuşçu, a.g.e., 2013, 186-191.

⁹⁹ Kolukısa, a.g.e., 2022, 279.

¹⁰⁰ Kuşçu, a.g.e., 2013, 190.

¹⁰¹ Şeşen, R. (1995a). “Eyyûbîler”, *DİA*, 12, 21-22.

¹⁰² Şeşen, a.g.m., 1995a, 22.

¹⁰³ Kadro, N. (2020). “Selahaddin Eyyûbi’nin Oğulları Efdal Ali ve Aziz Osman Dönemi”, *Eyyûbiler: Siyasi Tarih*, ed. Ziya Polat, Ankara: İlahiyat Yayınları, 199.

¹⁰⁴ Aytaç, B. (2020). “İbn Vâsıl’a Göre Eyyûbîlerde Tahta Çıkış Yöntemleri (Türk Devlet Anlayışı Çerçevesinde Bir Değerlendirme)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 38 (66), 164-165.

¹⁰⁵ Abûl’l-Farac, a.g.e., 1987, Cilt 2, 471, 490.

¹⁰⁶ Kuşçu, a.g.e., 2013, 192; Bozkurt, A. (2020). “Salih Necmeddin Eyyûb Dönemi (637-647/1240-1250)”, *Eyyûbi Siyasi Tarihi*, ed. Ziya Polat, Ankara: İlahiyat Yayınları, 324-325.

yüksek nüfuzlu emîrlerin ondan uzaklaşmasına sebep olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁷ Bu noktada Eyyûbî emîrlerinin de hükümdar seçimlerinde bu gibi hükümdarlık vasıflarına önem verdiği açıktır. Eyyûbî emîrleri yeri geldiğinde mevcut hükümdarın veliaht olarak gösterdiği adaya dahi karşı çıkabiliyorlardı. Örneğin kurucu hükümdar olan Selâhaddin Eyyûbî, vefatından önce emîrlерinden veliaht olması hususunda oğlu Efdal için söz almaya çalışmış, ancak buna birçok emîr karşı çıkmıştı.¹⁰⁸ Yine Melik Azîz kendisinden sonrası için veliaht olarak oğlu Nâsırüddin Muhammed'i belirlemiş ancak ölümüyle beraber Salahiyye grubu Melik Âdil'i sultan olarak görmek isterken Esediyye grubu da Melik Efdal'i iktidarda söz sahibi olması için Mısır'a davet etmişti.¹⁰⁹ Melik Kâmil'in ölümünden sonra da emîrlер Kerek hakimi Nâsır Selâhaddin Dâvûd, Kâmil'in en küçük oğlu Ebu Bekir (Adil) ve I. Âdil'in torunu olan Yunus b. Şemseddin Mevdud arasında kararsız kalarak üçe bölünmüşlerdi.¹¹⁰

Eyyûbî iktidarını belirleyen bazı hususlar da Selçuklularla ortaktı. Sultan adaylarının kişilik özellikleri bir etken olabiliyordu. Örneğin Melik Azîz'in meşru sultan olan Melik Efdal'e karşı tercih edilmesinin sebebi Efdal'in babası döneminden kalan ümeraya saygısızlık yaparak onları uzaklaştırması ve sefahata aşırı düşkün bir karaktere sahip olmasıydı. Melik Azîz ise zayıf iradeli Efdal'in tersine cesur ve yiğit bir portre çiziyordu.¹¹¹ Benzer şekilde Melik II. Âdil de sefahata fazla düşkün, hazineye boşa harcayan ve babasının önemli devlet ricalini idareden uzaklaştıran bir hükümdar olurken yerlerine ülke hazinesini çarçur eden memlûklere mansıblar vermesinin akabinde tahtını kaybedecekti.¹¹² Yaş da Eyyûbîler'de, Selçuklular'daki gibi tahta geçmede bir avantaj ya da dezavantaj olabiliyordu. Melik Azîz'in ardından oğlu Nâsırüddin Muhammed'i istemeyen emîrlер onun yaşının küçüklüğü bir sebep olarak ileri sürüyorlardı.¹¹³ II. Âdil ile Melik Sâlih Necmeddin arasındaki taht mücadelesinde ise Melik Sâlih'in yaş olarak daha büyük olması askerlerin ona daha fazla itibar etmesi için önemli bir sebepti.¹¹⁴

¹⁰⁷ Kolukısa, a.g.e., 2022, 318.

¹⁰⁸ Azzam, A. (2015). *Selahaddin Eyyübi*, çev., Pınar Arpaçay, İstanbul: Alfa Yayınları, 213.

¹⁰⁹ Kadro, a.g.m., 2020, 194-195.

¹¹⁰ Chickhou, R. (2020). "II. Melik Âdil Dönemi (635-637/1238-1240)", *Eyyûbîler: Siyasi Tarih*, ed. Ziya Polat, Ankara: İlahiyat Yayınları, 278.

¹¹¹ Kadro, a.g.m., 2020, 180-181.

¹¹² Chickhou, a.g.m., 2020, 278.

¹¹³ Kadro, a.g.m., 2020, 195.

¹¹⁴ Chickhou, a.g.m., 2020, 291.

Eyyûbîler'in siyasi tarihinde yaşanan taht değişimi dönemlerinde, Türkiye Selçukluları'yla farklılık gösteren önemli bir husus bulunmaktadır. Eyyûbî soyluları Selçuklu mevkidaşlarının aksine yakınlarına karşı sert davranmamış, galip tarafın mağlup tarafa ölüm cezası vermesi pek görülmemiştir.¹¹⁵ Zira Eyyûbî tarihinde bir hanedan üyesinin ölüm cezasına çarptırılmasına tek örnek 1246'da II. Âdil'in boğdurularak öldürülmesi olayıdır.¹¹⁶ Ayrıca bu olay gerçekleştiğinde II. Âdil, yaklaşık altı yıl önce tahttan indirilmiş durumdaydı.

Türkiye Selçukluları'nda olduğu gibi Eyyûbî taht kavgalarında da dış siyasi güçler bu mücadelelere dahil olabiliyor, bazı taht adayları komşu devletler ile irtibata geçmeyi tercih edebiliyorlardı. Selâhaddin Eyyûbî'nin oğlu Melik Efdal Ali, taht mücadelesinde güç kaybettikten sonra son çare olarak Selçuklu Sultanı II. Süleyman Şah'a tâbi olarak konumunu güçlendirmişti.¹¹⁷ Yine Eyyûbî devlet yapılanmasında hem ulemânın hem de halkın taht sahibinin belirlenmesinde etkili olduğu görülmektedir.¹¹⁸ Örneğin; Selâhaddin Eyyûbî'nin, oğlu Efdal'i büyük sultan olarak veliaht göstermesindeki nedenlerden biri muhtemelen onun halktan gördüğü teveccüh idi.¹¹⁹

Yukarıda verilen örneklerden hareketle veliaht ilan edilme, emîrlerin tahtı belirlemedeki nüfuzu, büyük evlat olma, halkın ve ulemânın desteğini kazanma ve bir başka siyasi güçten yardım arama gibi unsurların her iki devletin de veraset anlayışında ortak hususlar olarak öne çıktığını söylemek mümkündür. Bununla beraber farklı noktalar olarak; Selçuklular'da veliaht tayini meselesinin sultanın inisiyatifine bırakılmasına karşın Eyyûbîler'de bu işin yerleşmiş bir gelenek olarak görülmesi, Selçuklular'da taht mücadelelerinde hanedan üyelerinin sıklıkla idam edilmelerine karşın Eyyûbîler'de bu durumun çok nadir gözükmesi ve Selçuklular'da zaman zaman müşterek hükümdarlık yönetiminin söz konusu olması gibi hususları söyleyebiliriz.

¹¹⁵ Şeşen, R. (2018a). *Eyyûbîler (1169-1260)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 162.

¹¹⁶ Şeşen, a.g.m., 1995a, 23; Kolukısa, a.g.e., 2022, 376.

¹¹⁷ Abû'l-Farac, a.g.e., 1987, Cilt 2, 475; İbnü'l-Esîr, a.g.e., 2016, Cilt 10, 55; Kaya, S. (2010). "Süleyman Şah II", *DİA*, 38, 107. Melik Efdal, sonraları I. Keyhüsrev ile I. Keykâvus'a da hutbe okutarak tâbi olacaktı. Bkz. Abû'l-Farac, a.g.e., 1987, Cilt 2, 486-487, 501; Kolukısa, a.g.e., 2022, 244.

¹¹⁸ Şeşen, R. (1987). *Salâhaddin Eyyûbî ve Devlet*, İstanbul: Çağ Yayınları, 206.

¹¹⁹ Kuşçu, a.g.e., 2013, 191.

2.2. Hükümdarlık Vasıfları

Tarihin her döneminde olduğu gibi Ortaçağ İslam dünyasında da devleti yönetecek olan hükümdarlar için çeşitli vasıflar aranmıştır. Türk-İslam geleneğine sahip bir devletin idarecileri olmaları hasebiyle hem Türkiye Selçuklu Devleti hem de Eyyûbî Devleti hükümdarlarının tahta çıkmalarını ve aynı zamanda tahtta kalmalarını sağlayan idarecilik vasıflarını da bu geleneklere ait unsurlar oluşturmuştur.

Türkiye Selçuklu sultanlarında hükümdarlık için aranan vasıflardan ilki, devletin bir hanedan tarafından yönetilmesi hasebiyle hükümdarın Selçuklu soyundan olması gerekliliğiydi. Bu kural eğer yok sayılmaya çalışılırsa meşru olmayan bir durum oluşur ve devlette söz sahibi olan gruplar da bu kişilerin iktidarını engellemeye çalışırdı. Cimri vakası, bu durumun önemli örnekleri arasında yer almaktadır. II. İzzeddin Keykâvus'un oğlu olduğu iddiasıyla 1277'de Selçuklu tahtına çıkartılan ve Cimri lakabıyla anılıp Selçuklu soyundan geldiği iddia edilen Alâaddin Siyavuş adlı kişinin Sultan ilan edilmesine karşın meşru kabul edilmemesi, onun soyunun kesin olarak Selçuklular'a ait olduğundan emin olunmaması sebebiyle olmuştur.¹²⁰ Bilhassa II. Gıyaseddin Keyhüsrev devrinde güçlü bir devlet adamı olarak öne çıkan Sâdeddin Köpek'in Sultan olabilmek için kendi soyunu Selçuklular'a bağlama çabası içine girmesi;¹²¹ Pervâne Muineddin'in nüfuzunu güçlendirmek için II. Keyhüsrev'in dul eşi Gürcü Hatun ile evlenerek soyunu Selçuklular'a bağlamaya çalışarak gücünü arttırmak istemesi¹²² ve bir başka Selçuklu veziri olan Şemseddin İsfahani'nin de Sultan II. Keyhüsrev öldükten sonra onun annesi ile evlenerek konumunu güçlendirmeye çalışması¹²³ da Türkiye Selçukluları'nda hükümdarlığın ilk şartının Selçuklu soyundan gelmek olduğuna işaret eden kayda değer örnekler olarak göze çarpmaktadır.

Eyyûbî sultanlarında hükümdarlık için aranan ilk şart da kuşkusuz Eyyûbî hanedanının bir üyesi olmak idi. Eyyûbî Devleti'nin Mısır, Suriye, Irak, Anadolu ve Arap Yarımadası gibi farklı coğrafyalarda hüküm sürmesine karşın hiçbir kolunda bu

¹²⁰ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 636-637; Merçil, *a.g.m.*, 2002, 524-525.

¹²¹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 458.

¹²² Aktaş, Y. (2015). "Anadolu Selçuklu Sultanı III. Gıyaseddin Keyhüsrev ve Saltanatının İlk Yılları", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 55, 203.

¹²³ Kaymaz, *a.g.e.*, 2011, 130.

hanedandan olmayan bir kimsenin sultan veya melik olmaması bu durumu teyit eder niteliktedir.

Hükümdarlarda aranan bir başka vasıf, bu makamın bir sorumluluk olarak getirdiği idari ve askeri becerilere sahip olmaktır. Bazı sultanların bu becerilerden yoksun olmasının Selçuklu Devleti'ni felaketlere sürüklediği malumdur. Basiretsiz davranışları ile belki de devletin yıkılmasına giden yolu açan II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in siyasi hayatı, bu idari yeteneksizliğin ne gibi sonuçlara yol açtığını gösteren önemli bir örnektir.¹²⁴ Yine II. Keyhüsrev'in oğlu II. İzzeddin Keykâvus da iktidarı döneminde devlet işleri ile fazla ilgilenmemesi, sefahatçi bir sultan olması, halk ile arasına mesafe koyması, yüksek devlet görevlilerine saygıda kusur etmesi gibi nedenlerle halkın gözünden düşmüştü.¹²⁵ Bu gibi nedenlerle Selçuklu hanedan üyeleri iktidardaki tutumlarından dolayı sık sık eleştirildikleri için küçük yaşlardan itibaren askeri ve idari konularda kendilerini geliştirmeleri için özel olarak eğitilirdi.¹²⁶ Her şehzadenin yetişmesinden sorumlu olan bir lalası vardı.¹²⁷ Sultan adayları ergenlik çağında iken ata binme ve silah kullanma gibi becerileri geliştirmeleri için eğitiliyorlardı.¹²⁸ Aynı şekilde hükümdar bulunan babaları tarafından devletin farklı bölgelerine idareci olarak yollanarak tecrübe kazanmaları sağlanıyordu. Bu genç meliklerin yanına sultanlar tarafından 'Atabey' unvanı ile tecrübeli emîrlere atanıyordu.¹²⁹

Selçuklu mevkidaşlarına benzer olarak Eyyûbî hükümdarları da idari ve askeri açıdan belirli düzeyde hasletlere sahip olmak zorundaydılar. Selâhaddin Eyyûbî'nin, Zengîler Devleti'nin sarayında yetişirken idari ve askeri konularda eğitimden geçtiği bilinmektedir.¹³⁰ Selâhaddin, birçok devlet geleneği gibi eğitiminde gördüğü bu yetişme adabını da kendi oğullarına uygulamıştır. Eyyûbî taht varislerinin bu ana eğitimleri dışında idari olarak tecrübe kazanmasının bir yolu da devletin iktâ sistemi ile yönetilmesi hasebiyle ülkenin farklı bölgelerine idareci olarak atanmalarıyla gerçekleşmekteydi. Örneğin Melik Sâlih, oğlu Turanşah'ı doğu sınırlarının

¹²⁴ Sevim, a.g.m., 2022c, 350.

¹²⁵ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 577; Merçil, a.g.m., 2002, 521-522.

¹²⁶ Kesik, M. (2017). *At Üstünde Selçuklular Türkiye Selçukluları'nda Ordu ve Savaş*, İstanbul: Timaş Yayınları, 25.

¹²⁷ Aksaraylı, a.g.e., 2000, 30.

¹²⁸ Aktaş, a.g.m., 2015, 203-204; Sevim, A. (2022d). "Keyhüsrev III", *DİA*, 25, 350.

¹²⁹ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 363.

¹³⁰ Şeşen, R. (1995b). "Selahaddin-i Eyyûbi", *DİA*, 36, 337.

güvenliğinden sorumlu tutmuş, uç bölgelerinde görevlendirmiştir. Turanşah ayrıca Musul Zengîleri ve Türkiye Selçukluları'na karşı olan savaşlarda da birliklere komutanlık yapmıştır.¹³¹

Selçuklu sultanlarının bir İslam devletini yönetmeleri hasebiyle dini konularda bilgili ve dine hürmet eden kimseler olmaları gerekmektedir. Sultanlar zaman zaman dini konularda gevşek davrandıkları için daha önce de belirttiğimiz üzere devlet nezdinde nüfuzu bulunan saygın ulemâdan ve halktan eleştiriler alabiliyordu. Bu nedenlerle hükümdarlar iyi bir dini eğitim alarak yetişirlerdi. Örneğin İbn Bibi'de geçen bir kayıta; Pervâne Muineddin Süleyman, tahta henüz küçük yaşta geçen III. Gıyaseddin Keyhüsrev'i belirli bir yaşa geldikten sonra dini eğitim alması için 'üstadü's-saltana' unvanlı Kadı Yenbui'ye teslim ederek yetiştirilmesini istemiştir. Genç sultan için musahip ve muhafız da görevlendirilmişti. Kadı Yenbui'nin ardından ise "Üstâdüddâr" lakaplı Emîr Şemseddin İsfahani, çocuk sultanın eğitimini üstlenecekti.¹³² Bu noktada, dini kurallara pek riayet etmeyen bazı Selçuklu hükümdarlarının olduğunu söylemek mümkünse de genel olarak sultanların İslam dininin gerekliliklerine uydukları, hayır işlerine önem verdikleri, namaz kılmak ve oruç tutmak gibi dini ibadetleri de yerine getirdikleri bilinmektedir.¹³³

Eyyûbî hükümdarlarının da sahip olması gereken hasletler arasında dini eğitim almış ve dinin gerektirdiği sorumluluklara sahip olan kişiler olmaları gerektiği düşüncesi bulunmaktaydı. Devletin kurucusu olan Selâhaddin Eyyûbî, her ne kadar bir hükümdar çocuğu olarak büyümese de dini eğitim alarak yetişmişti. Selâhaddin'in sultan iken dini nitelikte eserler okuduğu ve bunları çocuklarına da okutarak dini eğitimlerini aksatmadığı bilinmektedir.¹³⁴ Keza başta Selâhaddin döneminden itibaren görülmek üzere; Eyyûbî hükümdarlarının yanında ulemâ kökenli çok fazla ismin bulunması hatta bunların istişare meclislerine dahi katılması, bu hükümdarların dine gösterdikleri saygı konusunda olumlu bir fikir vermektedir.¹³⁵ Yine Selâhaddin'in kardeşi Melik Âdil de ibadetlerini yerine getiren ve ulemâya saygı besleyen bir hükümdar olmuştur.¹³⁶ Melik

¹³¹ Oflaz, A. (2020). "Melik Muazzam Turanşah Dönemi (647-648/1249-1250)", *Eyyûbiler: Siyasi Tarih*, ed. Ziya Polat, Ankara: İlahiyat Yayınları, 361-362.

¹³² Aksarayî, a.g.e., 2000, 66; Aktaş, a.g.m., 2015, 203.

¹³³ Aksarayî, a.g.e., 2000, 67; İbn Bibi, a.g.e., 2020, 250.

¹³⁴ Bâhaeddin İbn Şeddâd. (2021). *Kâtibinin gözünden Sultan Salâhaddin Eyyûbî / en-Nevâdir es-Sultâniye ve 'l-Mehâsin el-Yûsufiyye*, çev., Aydın Usta, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 20.

¹³⁵ Şeşen, a.g.e., 1987, 206; Kuşçu, a.g.e., 2013, 195; Azzam, a.g.e., 2015, 213.

¹³⁶ Kolukısa, a.g.e., 2022, 236.

Kâmil'in de sünnet ve hadisleri öğrenmeye gayret ettiği bilinmektedir.¹³⁷ Melik Turanşah ise edebi ilimlere son derece hakim olup bu özelliği nedeniyle dedesi Melik Kâmil tarafından çok seviliyordu.¹³⁸

Hem İslam hem de Türk devlet anlayışı geleneğinden gelen, erdemli bir insan olmanın gerektirdiği ahlaki kişilik özelliklerine sahip olmak gerek Selçuklu gerekse Eyyûbî sultanlarında aranan özellikler arasındaydı. Adil, merhametli ve cömert olma gibi meziyetler bu devrin methedilen özellikleri arasındaydı. Selçuklu hükümdarları bilhassa tahta geçtikleri zaman cömertliklerini devlet erkânına hediyeler vererek, bazen de hapisteki insanları affederek göstermekteydi.¹³⁹ Eyyûbî sultanları da bu tür uygulamalara önem vermektedir. Eyyûbîler'de bilhassa Selâhaddin Eyyûbî'nin bu manada müstesna bir yeri teşkil ettiği görülmektedir. Onun son derece adil, merhametli ve cömert olduğu tarihi kaynaklar tarafından kaydedilmiştir.¹⁴⁰ Selâhaddin'in, ziyaretine gelen fakirleri ve edipleri ödüllendirdiği,¹⁴¹ hem idarede hem de askeriyede sık sık devlete yararı dokunmuş kişilerin makamlarını yükseltip iktâlar verdiği bilinmektedir.¹⁴²

2.3. Hükümdarlık Alametleri

Hükümdarlık alametleri, iktidarı elinde bulunduran devlet yöneticilerinin meşruiyetini ortaya koyan göstergelerdir. Bu alamet unsurları, Ortaçağ Türk-İslam dünyasına yönelik olarak yapılan araştırmalarda genellikle maddi ve manevi alametler olarak iki başlık altında tasnif edilmiştir. Bununla beraber pek çok Ortaçağ Türk-İslam Devletinde olduğu gibi bu geleneği temsil eden Türkiye Selçukluları ve Eyyûbîler'de de bu hükümdarlık alametlerinin önemli ölçüde benzer unsurlardan oluştuğu görülmektedir.

2.3.1. Çetr

Maddi hükümdarlık alametlerine bakıldığında öne çıkan unsurlardan birinin çetr olduğu görülmektedir. Hükümdarın güneş ve yağmura karşı korunmasını amaçlayan

¹³⁷ Aydın, H. (2020). "Melik Kâmil Dönemi (615-635/1218-1238)", *Eyyûbî Siyasi Tarihi*, ed. Ziya Polat, Ankara: İlahiyat Yayınları, 272.

¹³⁸ Oflaz, a.g.m., 2020, 370.

¹³⁹ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 148. Nizamülmülk'e göre iyi bir İslam hükümdarı şefkatli ve emri altındakilerle iyi geçinen bir karakterde olmalıydı. Bkz. Nizamülmülk, a.g.e., 2006, 173.

¹⁴⁰ İbnü'l-Esîr, a.g.e., 2016, Cilt 9, 588; Bâhaeddîn İbn Şeddâd, a.g.e., 2021, 27, 51.

¹⁴¹ Bâhaeddîn İbn Şeddâd, a.g.e., 2021, 187.

¹⁴² Azzam, a.g.e., 2015, 117.

ve şemsiye şeklinde olan bu nesne, çetrdâr denen görevli tarafından hükümdarın başının üstüne tutulurdu.¹⁴³ Selçuklular ve Eyyûbîler’de çetrin, Abbasi halifeleri tarafından bu hükümdarlara gönderilen alametler arasında yer aldığı görülmektedir.¹⁴⁴ Türkiye Selçuklu sultanlarının çetrlerinin devletin benimsediği renk olması hasebiyle kırmızı olduğu düşünülmektedir.¹⁴⁵ Çetrin savaş alanında kullanımı da önemliydi. Zira çetrin hükümdarı temsil etmesi nedeniyle savaşta kaybolması veya görünmemesi ordu için olumsuz gelişmelerin habercisiydi. Selçuklu Sultanı II. Süleyman Şah’ın Gürcistan seferinde görüldüğü üzere, böyle bir durum askerler tarafından hükümdarın zarar gördüğü şeklinde algılanır, ordunun paniğe kapılmasına hatta savaşın kaybedilmesine bile yol açabilirdi.¹⁴⁶ Eyyûbîler’de de mevcut olan ve sarı renkte olan çetr, kubbe ya da muzella olarak da adlandırılmaktaydı.¹⁴⁷ Çetr, yalnızca savaş zamanında değil, özel merasimlerde ve hükümdar alayıyla hareket halindeyken de kullanılıyordu.¹⁴⁸

2.3.2. Nevbet Vurma

Türklerde İslam öncesi dönemden kalan bir gelenek olan nevbet çaldırma âdetinin hem Türkiye Selçukluları’nda¹⁴⁹ hem de Eyyûbîler’de¹⁵⁰ bir hükümdarlık alameti olduğu görülmektedir. Bu uygulama nevbet takımı tarafından günde beş kez yerine getirilirdi. Ancak hükümdarın arzusuyla günde beşten fazla da çalınabilirdi. Örneğin Eyyûbîler’de hükümdarın bir emri veya duyurusu yapılmadan önce de nevbet çalınırdı.¹⁵¹ Bu âdet hükümdarın sadece sarayının değil, çadırının önünde de yerine getirilirdi.¹⁵² Sultanların beş kez nevbet çaldırma hakkı olmasına karşın hükümdarın tâbileri veya diğer hanedan mensupları üç kez nevbet çaldırabiliyordu. Selâhaddin Eyyûbî Mısır’da Fâtımî veziri iken Nûreddin Zengî’nin tâbisi olduğu için nevbeti üç kez çaldırmıştı.¹⁵³

¹⁴³ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 104.

¹⁴⁴ Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 24.

¹⁴⁵ Koca, S. (1995). “Türkiye Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykâvus’un Aldığı ve Kullandığı Hakimiyet Sembolleri”, *Belleten*, 59 (224), 67.

¹⁴⁶ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 103.

¹⁴⁷ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 208.

¹⁴⁸ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 279.

¹⁴⁹ Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 55, 101.

¹⁵⁰ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 212.

¹⁵¹ Kubat, A. (2020). *Eyyûbilerde Askerî Teşkilat*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 154.

¹⁵² Koca, *a.g.m.*, 1995, 68.

¹⁵³ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 212.

2.3.3. Davul ve Boru

Nevbet takımının içinde bulunan davul, borazan, ney gibi aletler hükümdarlık alametleri arasında yer almaktadır.¹⁵⁴ Selçuklu sultanları sefere çıkarken, sefer sırasında ve zafer müjdesi verirken davulu kullanırdı.¹⁵⁵ Ayrıca Halifelikten gelen elçiler çetr ile beraber davullarla karşılanırdı.¹⁵⁶ Dönemin Abbasi halifesinin I. Alâaddin Keykubad'a yolladığı alametler arasında bir davul çomağının bulunduğu ve III. Alâaddin Keykubad'ın Osman Gazi'ye gönderdiği alametler arasında bir davulun yer aldığı dair kayıtlar¹⁵⁷ davulun hükümdarın iktidarını temsil ettiğini göstermektedir. Eyyûbîler'de nevbet görevini ifa etmekle görevli mehter grubu seferlerde de görev almaktaydı. Eyyûbî sultanlarının seferlerde ikamet ettiği çadırlarının yakınlarında içinde davul, zil ve boru çalmakla görevli bu işi yapan askerlerin bulunduğu ayrı bir çadır bulunurdu.¹⁵⁸ Eyyûbî sultanlarından Melik Âdil'in Mısır'daki törenlerinde kös ve boru çalınıyordu.¹⁵⁹

2.3.4. Saray

Türkiye Selçukluları'nda; bargâh, dergâh ve devlethane gibi farklı kavramlarla anılan¹⁶⁰ saraylar, maddi birer hükümdarlık alametiydi. Selçuklular'da başta başkent Konya olmak üzere Kayseri, Antalya, Aksaray ve Alanya gibi yerlerde sultanların ve ailelerinin ikamet ettiği saraylar bulunurdu.¹⁶¹ Ayrıca sefer ve yolculuk sırasında bir bakıma saray yerine geçen çadır da bir hükümdarlık alametiydi. Bu çadırların içi iyi donatılmak zorundaydı. Sultan I. Alâaddin Keykubad, müttefiki olan Eyyûbî Meliki Eşref'in içinde kalması için içi donatılmış öyle bir çadır hazırlatmıştı ki içerisinde hazine, mutfak, ferrâşhane, taşthane, şarabhane gibi saray bölümlerinin yer aldığı alanlar bulunmaktaydı.¹⁶²

Saraylar, Eyyûbîler'de de hükümdarların iktidarını tescilleyen maddi bir alamet idi. İlk hükümdar Selâhaddin Eyyûbî'nin, Fâtımî halifeleri gibi şatafatlı bir hayattan

¹⁵⁴ Koca, a.g.m., 1995, 68.

¹⁵⁵ Koca, a.g.m., 1995, 68; Köymen, M.A. (2020). *Büyük Alâeddin Keykubad ve Zamanı*, İstanbul: Kronik Yayınları, 203.

¹⁵⁶ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 256.

¹⁵⁷ Koca, a.g.m., 1995, 62; Sümer, a.g.m., 2009, 382.

¹⁵⁸ Kubat, a.g.e., 2020, 114-115.

¹⁵⁹ Kuşçu, a.g.e., 2013, 213.

¹⁶⁰ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 450, 558, 637.

¹⁶¹ Koca, a.g.m., 1995, 62.

¹⁶² İbn Bibi, a.g.e., 2020, 383-384.

ziyade mütevazi bir yaşamı tercih ettiği ve bu halifelerin oturmuş olduğu saraylar yerine Fâtımî devlet adamlarından kalma saraylarda oturduğu bilinmektedir. Eyyûbî hükümdarlarının Selâhaddin Eyyûbî'den itibaren ikamet etmeye başladığı bu saraya *Darü's-Sultaniyye* denilmiştir. Ancak Melik Kâmil döneminde *Kal'atü'l Cebel* adlı yeni yapı tamamlanınca Eyyûbî sultanları burada ikamet etmeye başlamışlardır.¹⁶³

Eyyûbî sultanının sarayda kalmadığı dönemde ikamet ettiği çadırlar Eyyûbî kaynaklarında *vitak*, *dehliz-i sultani* ve *hayetü's-sultan* olarak adlandırılmaktaydı. Bu çadırlar, seferler sırasında geçici olarak devletin idare edildiği yer konumunu görmekteydi. Eyyûbî sultanlarının çadırları umumiyetle devletin bayrağı ve hükümdarın çetresi ile aynı renkte olurdu ki Eyyûbîler'de bu nedenle sarı renkte idi.¹⁶⁴

2.3.5. Sikke

Tahta geçen İslam hükümdarlarının ilk önemli icraatlardan biri sikke bastırmaktı. Dönemin şartlarına göre altın, gümüş veya bakır gibi madenlerden basılan bu paralarda Türkiye Selçuklu sultanlarının unvan ve lakapları yer alırdı. İslam Devletleri, Abbasi halifelerini kendilerine metbu kabul ettiklerinden, sikkelerinde Abbasi halifelerinin adlarına da yer vermek zorundaydı. Türkiye Selçuklu sultanları da bastırdıkları sikkelerinde bu kaideye riayet etmişlerdir.¹⁶⁵

Türkiye Selçukluları'nda ilk sikke basımı dördüncü hükümdar olan I. Mesud döneminde gerçekleşmiştir. Sultan Mesud'un bu paraları iktidarının son dönemlerinde bastırdığı, bunun sebebinin de Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'in Oğuzlara esir düşmesi sonucu Mesud'un ortaya çıkan siyasi boşluğu kullanmak istemesi ile açıklanmıştır.¹⁶⁶ II. Süleyman Şah'ın hükümdarlığı döneminde ise Konya'da, sabık Sultan I. Gıyaseddîn Keyhüsrev adına sikkeler basıldığını biliyoruz.¹⁶⁷ Sabık bir sultanın adına dahi sikke basılıyor oluşu, sikkenin hükümdarların meşruiyeti konusunda ne denli önemli bir alamet olduğunu göstermesi bakımından mühimdir.

Türkiye Selçukluları'nda I. Gıyaseddîn Keyhüsrev dönemine kadar, sultan olmayan fakat ülkenin belli bir bölgesine hâkim olan hanedan üyelerinin de sikke bastırdıkları görülmektedir. Sultan Keyhüsrev bilhassa kendi kardeşleriyle olan taht mücadelesi

¹⁶³ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 203, 254.

¹⁶⁴ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 213, 224.

¹⁶⁵ Merçil, E. (2007b). *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri*, Ankara: TTK, 98-103.

¹⁶⁶ Mecit, *a.g.e.*, 2017, 123.

¹⁶⁷ Mecit, *a.g.e.*, 2017, 175.

sırasında, hanedanın diğer üyelerinin sahip olduğu iktâlar ile taht mücadelesinde devlete büyük sorunlar yaşattığını görünce, bu bölge hâkimlerini ülkenin sıradan birer valisi konumuna düşürmüştü.¹⁶⁸ Bu tedbir taht kavgalarının önünü kesmek ve hükümdarın otoritesini kuvvetlendirmek amacıyla yapılmış yeni bir düzenleme idi. Bu karardan sonra hanedan üyesi olan bölge hâkimleri kendi adlarına sikke bastıramamışlardır.¹⁶⁹

Eyyûbîler’de sikke ilk kez Selâhaddin Eyyûbî tarafından, Nûreddin Zengî ölmeden önce Kahire’de 1172-1173 tarihlerinde gümüşten yapılarak bastırılmıştır. Bu sikkeler üzerinde Selâhaddin’in vezir olması hasebiyle Fâtımî halifesinin adı da yer almaktaydı. Selâhaddin’in, Eyyûbîler’in büyük sultanı olarak hüküm sürdüğü Mısır’a uzak noktalarda bulunan Diyarbakır ve el-Cezire gibi yerlerde rastlanılan sikkelerde kendi tasvirinin yer alması, hanedanın diğer kollarının, Mısır’daki büyük sultanın meşruiyetini bu şekilde sikkeler yolu ile kabul ettiğini göstermektedir. Eyyûbîler’de ayrıca tâbi hükümdarlar, Selçuklular’a benzer olarak sikkede önce Abbasi halifesinin, sonra metbu Eyyûbî sultanının daha sonra da eğer Eyyûbî sultanının izni olursa kendi adı ve unvanlarına yer verebiliyorlardı.¹⁷⁰

2.3.6. Taht ve Taç

Hükümdarların törenlerde ve merasimlerde üzerine oturduğu taht bir başka maddi hükümdarlık alameti idi. Selçuklular’da tahtın bir iktidar simgesi olduğunu gösteren tarihi kaynaklara yansımış pek çok kayıt bulunmaktadır. Sultan I. Alâaddin Keykubad’ın Harezmli emîrleri Alanya’da altın bir tahtın üzerinde kabul etmesi, sultanların sadece başkentte değil, ülkenin diğer önemli şehirlerinde de tahtlarının bulunduğu işaret etmektedir.¹⁷¹ I. İzzeddin Keykâvus’un çıktığı her sefere tahtını götürmesi,¹⁷² Sultan I. Alâaddin Keykubad’ın, Eyyûbîlere karşı zafer kazanan ordusuna yazdığı mektupta, onları tahtın ve tacın bekçisi olarak zikretmesi¹⁷³ hem tahtın hem de tacın önemli hükümdarlık alametlerinden olduğunu göstermektedir.

¹⁶⁸ Kaymaz, *a.g.e.*, 2011, 52.

¹⁶⁹ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 202. Her ne kadar I. Keyhüsrev’in aldığı karardan sonra hanedan üyeleri artık kendi adlarına para bastırma hakkına sahip olmasalar da I. Keykubad’ın meliklik döneminde eski geleneğe uyarak kendi adına sikke bastırdığı da bilinmektedir. Bkz. Kaymaz, *a.g.e.*, 2011, 61-62.

¹⁷⁰ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 201-203.

¹⁷¹ Çaycı, A. (2019). *Selçuklularda Egemenlik Sembolleri*, İstanbul: İz Yayıncılık, 85.

¹⁷² Koca, *a.g.m.*, 1995, 64.

¹⁷³ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 301.

Taht ve taç Eyyûbîler’de de hükümdarlık alameti olarak kullanılmaktaydı. el-Cezire ve Diyarbakır bölgelerinde basılan ve üzerinde Selâhaddin Eyyûbî’nin tasvirinin bulunduğu paralarda; sultanın başında taç, elinde de bir kürenin bulunması, bu nesnelerin muhtemelen Eyyûbîler’de de bir iktidar sembolü olarak görülmüş olduğuna işaret etmektedir. Ayıryeten Fâtımî halifesinin, Selâhaddin Eyyûbî’ye Fâtımî veziri olduktan sonra onun meşruluğunu kabul ettiğini göstermek için taht yollaması¹⁷⁴ ve Abbasi halifesi tarafından 1180 tarihinde Selâhaddin Eyyûbî’ye gönderilen teşrif arasında taht ve tacın yer alması bu durumu destekler niteliktedir.¹⁷⁵

2.3.7. Hil’at

Hil’at verme geleneği, Türklerin İslam öncesi tarihlerinden itibaren kullandığı bir hükümdarlık nişanesidir. Hil’at geleneğinin Türklerde eskiden beri kullanıldığına Kutadgu Bilig ve Dede Korkut kitabı gibi Türk kültürüne ait eserlerde izlerine rastlanmasına rağmen, İslam tarihinde ilk kez kullanımının Abbasiler’le başladığı kabul edilmektedir.¹⁷⁶

Hil’at, esasen tırâz denen bir elbiseydi ve bir başka kişiye lütuf olarak verildiğinde hil’at adını alırdı. Tırâzın içinde hükümdarın ismi, unvanları, temennileri yazılırdı. Hil’at her zaman tek bir elbiseden ibaret değildi ve içinde bazen başka hükümdarlık alametlerini de taşırdı.¹⁷⁷ Hükümdarlar dışında hiçbir idari yetkilinin hil’at vermeye hakkı yoktu. Bu, ancak hükümdarın bir başka kişiyi hil’atı vermek için vekil tayin etmesi ile mümkün olabilirdi.¹⁷⁸ Hil’atlar yine hükümdarlar tarafından veliaht tayinleri, cülus törenleri, bayram günleri, düğünler ve askeri teftişlerde de verilirdi.¹⁷⁹ Selçuklu hil’atları muhtemelen çadır, çetr, çizme gibi alametlerde de görüldüğü üzere kırmızı renkte idi.¹⁸⁰

Abbasi halifeleri, müslüman hükümdarlara gönderdikleri siyah hil’atlarla onların siyasi egemenliklerini tanıdıklarını kabul etmiş olduklarını bildirirlerdi.¹⁸¹ Türkiye

¹⁷⁴ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 202-203.

¹⁷⁵ Şeşen, *a.g.e.*, 1987, 208. Abdulkadir Turan’a göre ise Selâhaddin Eyyûbî ve Melik Âdil taht kullanmıyorlardı. Bkz. Turan, A. (2021). *Selâhaddin sonrası Eyyûbîler Devleti*, İstanbul: Siyer Yayınları, 133.

¹⁷⁶ Şeker, M. (1998). “Hil’at”, *DİA*, 18, 23.

¹⁷⁷ Koca, *a.g.m.*, 1995, 60.

¹⁷⁸ Köprülü, M.F. (1987), “Hil’at”, *İA*, V/1, 484.

¹⁷⁹ Arslan, İ. *a.g.m.*, 2012, 84-85.

¹⁸⁰ Şeker, *a.g.m.*, 1998, 23.

¹⁸¹ Arslan, İ. *a.g.m.*, 2012, 85.

Selçuklu sultanları da bir İslam ülkesinin yöneticisi olmaları hasebiyle bu şekilde Abbasi halifelerinden hil'at almışlar ve aynı zamanda diğer ilişkide bulundukları hükümdarlara da hil'atlar vermişlerdir. Örneğin I. Alâaddin Keykubad, Abbasi halifesinin yolladığı hil'atı bizzat onun elçisinin önünde giymiş ve ardından kendisi de bu elçiye hil'at giydirmiştir.¹⁸² Yine Selçuklular üzerinde Moğol hakimiyetinin bulunduğu dönemde Altın Orda Hanı Batu'nun, Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykâvus'a yolladığı ve onun hükümdarlığını tescillediğini gösteren alametler arasında hil'at da bulunmaktaydı.¹⁸³ Türkiye Selçuklu sultanları diğer ilişkide oldukları hükümdarlar dışında elçilere, şairlere ve gayri müslimler kişilere de hil'atlar vermişlerdir.¹⁸⁴

Selçuklu hükümdarlarının, tahta çıktıktan sonra devlet ricaline onların statülerine göre hil'at dağıtması devlet içinde yerleşmiş bir teamüldü. Devlet kadrosunda bulunan kişilere senede bir veya iki kere hil'at verilirdi.¹⁸⁵ Hil'at kimi zaman devlet adamları için bir korunma zırhı vazifesi de görmüştür. Nitekim Selçuklu veziri Şemseddin İsfahani, tahtın Moğollar tarafından IV. Kılıçarslan'a verilmesinden sonra öldürüleceğini anladığında, Altın Orda Hanı Batu'nun kendisine verdiği hil'ati giyerek kendisini öldürmeye çalışanlara karşı tedbir almıştı.¹⁸⁶ Vezir bu hil'atı giyerek kendisinin Batu Han'ın himayesi altında olduğu göstererek düşmanlarına gözdağı vermek istemişti. Hil'at, teslim olunması istenen düşmana hükümdarın cömertliğini temsilen de vaat edilirdi.¹⁸⁷ I. Alâaddin Keykubad, Harezmlî emîrlerin itaatini sağlamak için onlara hil'at yollamıştı.¹⁸⁸ Verilen hil'at'ı kabul etmemek ise tâbiliği reddetmek demek olup, metbu güç tarafından isyan olarak algılanırdı.¹⁸⁹

Hil'at, Eyyûbîler'de de benzer şekillerde kullanılan bir hükümdarlık alameti olmuştur. Selâhaddin Eyyûbî, Nûreddin Zengî'nin oğlu Sâlih İsmail'i mağlup ettikten sonra Abbasi halifesinin kendisinin iktidarını tanıdığını göstermek için yolladığı alametler arasında hil'at bulunuyordu. Yine sonraki dönemlerde dönemin Abbasi halifesi,

¹⁸² İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 372.

¹⁸³ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 557.

¹⁸⁴ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 372; Çaycı, *a.g.e.*, 2019, 214.

¹⁸⁵ Kortantamer, S. (2009). "Bir Hükümdarlık Alameti Olarak Tırâz", *Acta Turcica Online Thematic Journal of Turkic Studies*, (2), 81.

¹⁸⁶ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 546.

¹⁸⁷ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 300.

¹⁸⁸ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 420-421.

¹⁸⁹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 432; Köprülü, a.g.m., 1987, 484.

Eyyûbî Sultanı Âdil ve oğullarına ve de bazı yüksek devlet görevlilerine meşruiyetlerini kabul ettiğini bildirmek için hil'atlar göndermişti.¹⁹⁰ Eyyûbî sultanları da kendilerine bağlı devlet yöneticilerine hil'atlar veriyordu. 1237 tarihinde Eyyûbî Sultanı Kâmil, büyük sultan sıfatı ile Halep Meliki olan en-Nâsır'a hil'at giydirip, sancak vermişti.¹⁹¹ Eyyûbî hükümdarları hil'atları sadece yüksek devlet görevlilerine değil, başarılı işler yapan kimselere de layık görebiliyorlardı. Akka Savunmalarında faydaları dokunan bazı Arap askerlerine Selâhaddin Eyyûbî tarafından hil'at tevdi edilmişti.¹⁹² Hil'at, Eyyûbîler'de de devlet adamları dışında hükümdarların inisiyatifi ile gayri müslimlere ya da şairlere de verilirdi. Selâhaddin Eyyûbî, bir defasında bir İngiliz elçisine hil'at takdim etmişti.¹⁹³

Eyyûbîler'de hil'atla ilgili işler için ayrıyeten bir divan bulunmaktaydı. Kahire haricinde Dimaşk (Şam), Halep, Musul gibi önemli kentlerde de bu divan için çalışan atölyeler mevcuttu. Hil'atların, üretiminden maliyesine kadar her şeyinden bu divan sorumluydu.¹⁹⁴ Eyyûbî hil'atları devletin benimsediği renk olması dolayısıyla muhtemelen sarı renkte idi.¹⁹⁵

2.3.8. Bayrak, Sancak ve Tuğ

Bayrak, sancak ve tuğ gibi nesneler, bazen kaynaklarda birbirleri yerine, bazen de ayrı birer unsur olarak kullanmış olan hakimiyet sembollerindendir.¹⁹⁶ Bunlar arasında bayrak, hiç şüphesiz devletin simgesidir. Kırmızı renkte olan Selçuklu Devleti'nin bayraklarının üzerinde hükümdarın ad, unvan ve lakapları yer almaktaydı. Hükümdarlar dışında devlet içindeki önemli kişilerin, kumandanların ve askeri kıtaların da kendilerine mahsus bayrakları mevcuttu.¹⁹⁷ Bayraklar bir kale fethedildiği zaman fethin simgesi olarak kaleye dikilirdi.¹⁹⁸ Ancak bu şekilde sadece savaşlarda değil sultanın gezilerinde ve törenlerde de kullanılmaktaydı. Bayrakları, bayraktar denen kişiler taşımaktaydı.¹⁹⁹

¹⁹⁰ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 214; Kolukısa, *a.g.e.*, 2022, 273.

¹⁹¹ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 217.

¹⁹² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, 2016, Cilt 9, 544; Bâhaeddîn İbn Şeddâd, *a.g.e.*, 2021, 146.

¹⁹³ Şeker, *a.g.m.*, 1998, 24.

¹⁹⁴ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 320-321.

¹⁹⁵ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 208.

¹⁹⁶ Çaycı, *a.g.e.*, 2019, 196.

¹⁹⁷ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 135, 482; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 209.

¹⁹⁸ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 458.

¹⁹⁹ Koca, *a.g.m.*, 1995, 64, 66.

Bayrak, Eyyûbî kaynaklarında *alem* adıyla zikredilmekteydi. Eyyûbî bayrağı sarı renkte olup üzerinde bir kartal simgesi bulunuyordu. Bayraktaki bu kartal bir Türk geleneği olan ongun anlayışı ile alakalıydı. Eyyûbî bayrağının sarı olan rengini Selâhaddin Eyyûbî, Zengîler'den esinlenerek tercih etmişti. Zira Zengî Devleti'nin bayrağı da sarı renkte olup sultanın bunu yapmaktaki amacı Zengîler'in varisi olduğunu göstermekti.²⁰⁰

Sancaklar, Selçuklular'da hükümdarın kullandığı bir başka hükümdarlık alameti idi. Abbasi halifesi tahta çıktıktan bir süre sonra II. Süleyman Şah'a sancak yollamıştı.²⁰¹ I. Alâaddin Keykubad'ın, Abbasi halifesinin elçisi es-Sühreverdi ile gezintiye çıkarken yanında götürdüğü ve hükümdarlığını gösteren alametler arasında sancak da bulunmaktaydı.²⁰² Keykubad, vasalı haline getirdiği Trabzon İmparatoru ile beraber çıktığı bir gezide sancak açmıştı.²⁰³ Selçuklular ayrıca sancaklarını fethettikleri kalelere dikerlerdi. Bir kalenin önünde sancağın var olması o kalenin muhasara edildiğinin göstergesiydi.²⁰⁴

Sancak, Eyyûbî kaynaklarında *liva* adıyla geçmekteydi. Selâhaddin Eyyûbî'nin ölümünden sonra sancağın hükümdarlık alameti olduğunu gösteren bazı önemli olaylar yaşanmıştır. Büyük sultan sıfatıyla Şam'da hüküm süren Melik Efdal, kardeşi Melik Azîz'in tehditlerine maruz kalınca amcası Âdil'i Şam'a çağırarak ve ona duyduğu güveni göstermek için saltanat sancağı taşıma hakkını vermişti.²⁰⁵ Melik Azîz'in ölümünden sonra ise Nâsırüddin Muhammed'e atabeylik yapması için Melik Efdal'e teklif sunan emîrlere, Efdal'in bu görevi kabul ettikten sonra sahip olduğu iktidar gücünü kısıtlamak için sancak tutmaması ve hutbe okutup sikke bastırmamasını istemişlerdi.²⁰⁶ Eyyûbî hükümdarlarının kendilerine ait sancakları oldukları gibi, ülkenin farklı bölgelerini yöneten meliklerin ve emîrlerin de kendilerine has sancakları olurdu.²⁰⁷ Eyyûbî Sultanı Turanşah'ın sancağı bir haçlı kaynağına göre üç şeritli olup üzerinde sultana şövalyelik unvanı veren Haçlı İmparatorunun, Halep Sultanının ve

²⁰⁰ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 209-210.

²⁰¹ Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 24.

²⁰² İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 256.

²⁰³ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 300-301.

²⁰⁴ Koca, *a.g.m.*, 1995, 65-66.

²⁰⁵ Turan, A. *a.g.e.*, 2021, 54.

²⁰⁶ Kadro, *a.g.m.*, 2020, 105.

²⁰⁷ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 209.

Kahire Sultanının arması bulunmaktaydı.²⁰⁸ Eyyûbîler’de sefer esnasında ordugahlara yeni bir askeri birlik katıldığı zaman bu birlikler sancaklar ve bayrakların açıldığı askeri törenlerle karşılanıyordu.²⁰⁹

Bir başka hükümdarlık alameti olan Tuğ ise tarihi kökenine bakıldığında Türklerin İslam öncesi dönemlerinden itibaren kullandığı bir semboldü.²¹⁰ Tuğun kaynaklarda sıklıkla bayrak ve sancakla beraber geçmesi nedeniyle tam olarak nasıl bir işleve sahip olduğu hususunda net bir kanaat bulunmamaktadır.²¹¹ Fakat son Selçuklu sultanlarından III. Alâaddin Keykubad’ın Osman Gazi’ye beylik verirken yolladığı alametler arasında tuğun da olması bu nesnenin Selçuklular’da ayrı bir hükümdarlık alameti olduğunu göstermektedir.²¹²

Tuğ, Eyyûbîler’de ise *çalış* adı ile anılmakta olup Eyyûbî sultanına mahsus bir alametti. Ayrıca Eyyûbîler haricinde Ortaçağ’da Mısır ve Suriye’de hüküm sürmüş olan diğer Türk hükümdarlarının da tuğu bir alamet olarak kullandıkları bilinmektedir²¹³ ki bu da Eyyûbîler’in de Türk Devlet geleneğinin temsilcisi olduklarının bir başka göstergesidir.

2.3.9. Tuğra (Tevkî)

İsim, lakap ve dua cümlelerini içeren Tuğra, Selçuklu sultanlarının fermanlarında yer alan ve bu resmi belgelerin hükümdarın izni ile düzenlendiğini belirten mühür veya imza yerine geçen bir hükümdarlık alametiydi.²¹⁴ Hükümdarın tuğrasından sorumlu olan *Tuğrai* denen özel bir görevli vardı.²¹⁵

Selçuklu sultanlarının tuğraları için kaynaklarda *tevkî* ifadesi de kullanılırdı.²¹⁶ Selçuklu sultanlarının kullandığı birçok farklı *tevkî* olduğu görülmektedir. Bunlar arasında: ‘*el-minnetü lillâh, el-minneti lillâh, el-mülkü lillâh, el-azametü lillâh, el-izzetü lillâh, allah müfettihü’l-bab*’ gibi tanımlamalar yer alıyordu.²¹⁷ İbn Bibî’ye göre

²⁰⁸ Jean De Joinville. (2014). *Bir Haçlının Hatıraları*, çev., Cüneyt Kanat, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 118-119; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 149.

²⁰⁹ Bâhaeddîn İbn Şeddâd, *a.g.e.*, 2021, 335.

²¹⁰ Çoruhlu, T. (2012). “Tuğ”, *DİA*, 41, 330.

²¹¹ Çaycı, *a.g.e.*, 2019, 196.

²¹² Çoruhlu, *a.g.m.*, 2012, 331.

²¹³ Kubat, *a.g.e.*, 2020, 149-150.

²¹⁴ Koca, *a.g.m.*, 1995, 70.

²¹⁵ İbn Bibî, *a.g.e.*, 2020, 517.

²¹⁶ Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 88; İbn Bibî, *a.g.e.*, 2020, 211-212, 243, 510, 534; Köymen, *a.g.e.*, 2020, 221.

²¹⁷ Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 66; Merçil, E. (2012). “Tevkî”, *DİA*, 41, 36; Çaycı, *a.g.e.*, 2019, 206.

bu tuğralarda yay işareti bulunuyordu.²¹⁸ Sultan III. Gıyaseddîn Keyhüsrev, çocuk bir sultan olarak tevkîlerini ağaç kalıpla koyuyordu.²¹⁹ Selçuklu sultanlarının tahta çıktıktan sonra ülkenin her yerine cülusunu bildiren fermanlara da tevkî konulmaktaydı. Sultanların bazı tevkîleri bastırdıkları paralarda da yer alıyordu.²²⁰

Eyyûbîler’de ise tuğra ifadesi hiç kullanılmamış olup hükümdarın mührüne tevkî denmiştir. Tevkî, Eyyûbî sultanlarına ait inşâ divanından çıkan her türlü resmi belgede yer almaktaydı. Eyyûbî hükümdarlarının tuğraları *elhamdülillah* ifadesi ile başlardı.²²¹ Selâhaddin Eyyûbî, oğlu Melik Efdal’a Akka ve çevresi için temlikname verirken çıkarttığı belgede süslü bir tevkî kullanmıştı. el-Melikü’s-Sâlih Necmeddin’in eşi Şeceretüddür, merhum sultanın ölümünü gizlemek için resmi belgelerde kocasının tevkîni kullanır iken 80 gün süren iktidarı döneminde emîrlerin üzerinde nüfuz kurabilmek için de tevkîsinde oğlu Halil’i çağrıştıracak şekilde “ümmü halil” ifadesini kullanmıştı. Tevkî ayrıca o dönemde Abbasi halifesinin taklîd ve temliknameleri için de kullanılıyordu. Abbasi halifesi, Selâhaddin Eyyûbî’ye Mardin ve Hısnı Keyfa’nın fethinden sonra bölgedeki hakimiyetini tanıyan bir tevkî göndermişti.²²²

2.3.10. Gaşiye

Bir diğer adı eyer örtüsü olan gaşiye, Selçuklu ve Eyyûbîler’de ortak olarak görülen bir hükümdarlık alametidir. Gaşiyeyi taşımak aslen rikabdarın göreviydi.²²³ Ancak bazen rikabdar haricindekiler de gaşiye taşıyabiliyordu. Trabzon Rum İmparatoru, vasal konuma düştükten sonra I. İzzeddin Keykâvus’a bizzat kendisi gaşiye taşımıştı.²²⁴ Ermeni hakimi Leon, affını dilemek için mektup yazdığı I. Keykâvus’a, gaşiyesini sırtında taşımak istediğini söylüyordu.²²⁵ Eyyûbî Meliki Eşref de Selçuklu Sultanı I. Alâaddin Keykubad’ın gaşiyesini taşımıştı.²²⁶ Beyaz renkte bir örtü olan gaşiye, aynı zamanda ölen Selçuklu sultanları için yapılan yas törenlerine katılan

²¹⁸ İbn Bibi’nin verdiği bu bilgiye rağmen araştırmacılar arasında Selçuklu sultanlarının tuğralarında yay işareti kullandığına dair bir ittifak söz konusu değildir. Görüşler için Bkz. Koca, a.g.m., 1995, 70; Çaycı, a.g.m., 2019, 201.

²¹⁹ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 599.

²²⁰ Çaycı, a.g.e., 2019, 202, 206.

²²¹ Çaycı, a.g.e., 2019, 204.

²²² Kuşçu, a.g.e., 2013, 207, 409.

²²³ Kuşçu, a.g.e., 2013, 206; Çaycı, a.g.e., 2019, 207.

²²⁴ Çaycı, a.g.e., 2019, 209.

²²⁵ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 196-197.

²²⁶ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 399.

kişiler tarafından da kullanılırdı.²²⁷ Selçuklular'da hükümdar dışında emîrlar ve ilmiye sınıfı mensupları da gaşiyeye taşıma hakkına sahiplerdi.²²⁸

Gaşiye, Eyyûbîler'de hükümdar alayının en önünde tutulmaktaydı. Türkiye Selçukluları'ndan farklı olarak gaşiyeyi bazen sultanın kendisini de taşıyabiliyordu. Yine burada hükümdar ile beraber hanedanın diğer üyeleri de gaşiye kullanma hakkına sahipti. Bu hanedan üyeleri birbirlerinin gaşiyelerini taşıdıkları gibi yine onların gaşiyesini emîrlar de taşıyabiliyordu.²²⁹ II. Melik Âdil döneminde hapis olarak hayatını sürdüren Eyyûbî Meliki es-Sâlih Necmeddin Eyyûb'un esaretten kurtulup kaldığı yerden ayrılırken kendi gaşiyesini elinde taşıyarak çıkması,²³⁰ bir hükümdarlık alameti olarak hanedan üyelerinin gaşiyeye verdiği değeri göstermesi bakımından mühim bir kayıttır.

2.3.11. Yüzük

Selçuklular'da iktidar sembolü olan yüzüğün bir alamet olarak kullanımına dair bazı kayıtlar vardır. Örneğin Sultan I. Alâeddin Keykubad'ı hapis kaldığı yerden tahta çıkarmak için gelen Emîr Seyfeddin Ayaba'nın, Keykubad'ı ağabeyi Sultan I. İzzeddin Keykâvus'un öldüğüne inandırmak için onun yüzüğünü kendisine göstermiştir.²³¹ Bu örnek, yüzüğün hükümdarlara has bir alamet olduğunu ortaya koymaktadır. Alâeddin Keykubad ise bu alameti hükümdarlığı döneminde Erzurum Emîri Cihanşah'ı affettiğini bildirerek kullanmıştır.²³² Yine II. Gıyaseddin Keyhüsrev de kendi yüzüğünü, Emîr Sâdeddin Köpek'e vererek onu kendi adına karar vermekte yetkili kılmıştır.²³³

2.3.12. Ok ve Yay

Ok ve yay Türklerde İslam öncesi dönemden itibaren kullanılan hükümdarlık sembollerindendi. Türkiye Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykâvus Antalya'nın fethinden sonra şehre girerken belinde kemer ve yay taşıyordu.²³⁴ Ok ve yay bazen hükümdarların birbirlerine gönderdikleri hediyeler arasında yer alıyordu. Altın Orda

²²⁷ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 450.

²²⁸ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 216.

²²⁹ Kolukısa, *a.g.e.*, 2022, 279.

²³⁰ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 216-217.

²³¹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 228.

²³² İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 402-403.

²³³ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 454, 456-457.

²³⁴ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 206; Koca, S. (2002a). "Türkiye Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykâvus'un Şahsiyeti ve Tarihî Rolü", *Türkler Ansiklopedisi*, 6, 581.

Hanı Batu, yanına gelen Selçuklu elçilerine egemenliğini göstermek üzere ok ve yay vermişti.²³⁵

2.3.13. Kemer ve Külâh

Türkiye Selçukluları'nda kemer ve külâh da hükümdarlık alameti olarak kullanılmıştır. Tarihi kayıtlara bakıldığında, Sultan I. Alâaddin Keykubad'ın elçi karşılamalarında ve askeri törenlerde beline kemer taktığı görülmektedir.²³⁶ Kemerler hil'at ile beraber olarak verilen alametler içerisinde de bulunabiliyordu.²³⁷ Külâhın bir hükümdarlık alameti olarak kullanımına ise ilk olarak I. İzzeddin Keykâvus'un Antalya'ya girerken başlık olarak giymesi ile rastlıyoruz.²³⁸ Altın Orda hükümdarı Batu Han'ın, Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykâvus için Anadolu'ya yolladığı alametler arasında da yine külâh yer alıyordu.²³⁹ Yine I. Alâaddin Keykubad'ın tahta çıkma töreni sırasında başında “*keykubadi bir külâh*” bulunuyordu.²⁴⁰

2.3.14. At ve Kılıç

Abbasi halifesinin Selçuklu sultanlarına yolladığı at ve kılıç da birer hakimiyet sembolleridir.²⁴¹ Bunların iktidarı temsil ettiğini gösteren önemli bir örnek de III. Alâaddin Keykubad'ın Osman Gazi'ye beylik verirken ona kılıç ve at göndermesidir.²⁴² Eyerli at ve kılıç Eyyûbîler'de de hükümdarın iktidarını temsil ediyordu.²⁴³ Selâhaddin Eyyûbî'ye 1174'te Zengîler'e karşı kazandığı savaş sonrası Abbasi halifesi tarafından yollanan hediyeler arasında bir kılıç da bulunmaktaydı.²⁴⁴

2.3.15. Çizme, Küre ve Asâ

Türkiye Selçukluları çizme, küre ve asâyı da iktidar sembolleri olarak kullanmışlardır. Sultanlığı kaybettikten sonra ülke dışına çıkmak zorunda kalan II. İzzeddin Keykâvus'un, devletin benimsediği renk olan kırmızı çizmeyi giymeye devam etmesi²⁴⁵ ve her ne kadar meşruluğu tartışmalı da olsa Cimri lakaplı Alâaddin

²³⁵ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 557.

²³⁶ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 376, 443.

²³⁷ Şeker, *a.g.m.*, 1998, 22; Kesik, M. (2021). *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 39.

²³⁸ Koca, *a.g.m.*, 2002a, 581.

²³⁹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 557.

²⁴⁰ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 239-240.

²⁴¹ Şeker, *a.g.m.*, 1998, 23.

²⁴² Sümer, *a.g.m.*, 2009, 382.

²⁴³ Şeşen, *a.g.e.*, 2018a, 162.

²⁴⁴ Abû'l-Farac, *a.g.e.*, 1987, Cilt 2, 420.

²⁴⁵ Koca, *a.g.m.*, 1995, 73.

Siyavuş'un da kırmızı çizme giymesi,²⁴⁶ çizmenin bir hükümdarlık alameti olduğunu net bir şekilde ortaya koymaktadır. Yine Sultan I. Mesud'un tasvirinin yer aldığı bir sikkede elinde kürenin olması ve Abbasi halifesinin Sultan I. Alâaddin Keykubad'a saltanat asâsı hediye etmesi de küre ve asânın Selçuklular'da meşruiyet sembolü olarak kullanıldığını göstermektedir.²⁴⁷

2.3.16. Mendil

Selçuklu hükümdarların kullandığı mendiller, hükümdara has bir iktidar alametiydi. Sultan I. İzzeddin Keykâvus'un ölümü haberi kardeşi I. Alâaddin Keykubad'a bildirilirken yas işareti olarak siyah bir mendil yollanması,²⁴⁸ sonraki yıllarda sultanlık makamında iken I. Alâaddin Keykubad'ın verdiği bir emri, aman mendili göndererek geri çektiğini bildirmesi,²⁴⁹ mendilin hükümdarlara has alametlerden olduğunu göstermektedir.

Hükümdarlık alametleri arasında zikrettiğimiz yüzük, ok ve yay, çizme, kemer, külah, asâ ve mendilin Eyyûbîler'de birer hükümdarlık alameti olarak kullanıldığına dair bilgi yoktur. Ancak Selâhaddin Eyyûbî'nin tasvirinin olduğu bir Eyyûbî sikkesinde sultanın bir elinde küre tutması nedeniyle bu nesnenin de bir alamet olarak kullanılmış olduğu ihtimalinin bulunduğunu söyleyebiliriz.²⁵⁰

2.3.17. Hutbe

İslami geleneğe ait bir hükümdarlık sembolü olan hutbe, camilerde cuma ve bayram namazlarında meşru hükümdarın adının okunması yolu ile iktidar sahibine meşruiyet kazandıran bir hükümdarlık alametiydi.

Hutbede sırası ile önce halifenin, sonra ona bağlı Selçuklu sultanının adı zikredilirdi.²⁵¹ Vasal hükümdarlar eğer müslüman bir yönetici iseler, tâbisi oldukları Türkiye Selçuklu hükümdarının adını, hutbelerinde kendi isimlerinden önce anmak zorundaydılar. Örneğin, Selâhaddin Eyyûbî'nin büyük oğlu Melik Efdal Ali, Selçuklu Sultanı II. Süleyman Şah'a tâbiliğini göstermek için ona hutbe okutmuş ve adına sikke

²⁴⁶ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 664.

²⁴⁷ Çaycı, *a.g.e.*, 2019, 215, 221.

²⁴⁸ Koca, S. (2009). "Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Alâeddîn Keykubâd'ın Türkiye Selçuklu Tahtına Çıkışı", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 25, 8.

²⁴⁹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 294-295.

²⁵⁰ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 203.

²⁵¹ Arslan, İ. a.g.m., 2012, 78-79.

kestirmişti.²⁵² Hutbe, Selçuklular'da üçlü hükümdar döneminde bazen büyük sultan olarak kabul edilen II. İzzeddin Keykâvus adına okunsa da genellikle yaş sırasına göre okunmuştur.²⁵³

Hutbe, Eyyûbîler'de hükümdarın meşruiyetinin başlıca araçları arasında yer almaktaydı. İlk hükümdar olan Selâhaddin Eyyûbî'nin kaynaklarda "Sultan" olarak zikredilmesi onun Abbasi halifesine hutbe okuttuğu 1171 tarihine denk düşmektedir.²⁵⁴ 1200 yılında Melik Âdil'in, meşru sultan olan Melik Mansur'un adını hutbeden çıkartması sonrası iki taraf arasında mücadelelerin yaşanması,²⁵⁵ hutbenin iç mücadeleye dönüşecek bir sebep teşkil edecek kadar hükümdarlığın önemli bir delili olduğunu göstermesi bakımından mühimdir. Hutbe meselesi, Eyyûbî-Bizans ilişkilere dahi taşınmıştır. Selâhaddin Eyyûbî, huzuruna gelen bir Bizans elçisinden İstanbul'da bulunan camide Abbasi halifesi adına hutbe okunmasını istemişti.²⁵⁶

2.3.18. Unvanlar ve Lakaplar

Ortaçağ İslam dünyasında hükümdarların unvan ve lakaplar alması çok olağan bir durumdu. Bu sıfatlar hükümdarların iktidarlarını güçlendirmelerine yardımcı oluyordu. Selçuklular ve Eyyûbîler de İslam devlet anlayışının getirdiği unvan ve lakapları sık sık kullanmışlardır. İslam hükümdarlarına unvan ve lakapları halifeler tarafından verilmiştir.²⁵⁷

Selçuklular'da ilk hükümdar olan Kutalmışoğlu Süleyman Şah için kaynaklar *emîr* ve *melik*²⁵⁸ sıfatını kullanmış olsa da diğer hükümdarların esas unvanı *Sultan* olmuştur. Sultan haricinde Selçuklu hükümdarlarının kullandıkları unvanlar, bazen hükümdarın farklı yönlerine vurgu yapmaktaydı. Örneğin Sultan II. Kılıçarslan, bir kitabe; "*Efrenç, Rum, Ermeniyye ve Şam bölgesinin sultanı*" olarak anılmaktaydı.²⁵⁹ II. Süleyman Şah'ın *el-kahir* unvanında görüldüğü üzere unvanlar bazen askeri kuvveti göstermek için de kullanılırdı.²⁶⁰ Bu unvanlarda kimi zaman dini ibareler de yer

²⁵² Kaya, a.g.m., 2010, 107.

²⁵³ Sümer, F, (2022d). "Keykubad II", *DİA*, 25, 359.

²⁵⁴ Kuşçu, a.g.e., 2013, 200.

²⁵⁵ Abû'l-Farac, a.g.e., 1987, Cilt 2, 472-473; Şeşen, a.g.m., 1995a, 22.

²⁵⁶ Bâhaeddîn İbn Şeddâd, a.g.e., 2021, 179; Şeşen, a.g.m., 1995a, 22.

²⁵⁷ Kesik, a.g.e., 2021, 29.

²⁵⁸ Boz, C. (2021). "Kutalmışoğlu Süleyman'ın Sultanlık Mevzusu Hakkında Yeni Bir İddia", *Ankara Anadolu ve Rumeli Araştırmaları Dergisi*, 2 (4), 326-327.

²⁵⁹ Turan, O. a.g.m., 2002, 570.

²⁶⁰ Mecit, a.g.e., 2017, 186.

alıyordu. Nitekim Sultan III. Gıyaseddîn Keyhüsrev, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi manasına gelen “*Zillu'lâhi fi'l-âlem*” unvanını kullanmıştı.²⁶¹

Selçuklu sultanları unvanlarını genellikle yaptıkları fetihlerle elde etse de hiçbir başarısı olmadığı halde farklı unvanlara sahip hükümdarlar da mevcuttu. Bu hükümdarlar genellikle kendisinden önceki sultanların unvanlarını taşırlardı.²⁶² Örneğin son dönemlerde hüküm sürmüş olan ve kayda değer siyasi ve askeri başarısı olmayan IV. Kılıçarslan, III. Gıyaseddîn Keyhüsrev, III. Alâaddin Keykubad ve II. Mesud'un, *Ebul-Feth* unvanını kullandıkları görülmektedir.²⁶³ Selçuklu sultanlarının kullandıkları bu unvan ve lakaplara resmi belgelerde, kitabelerde ve paralarda sıkça yer verilirdi. Başka devletlerin hükümdarlarına yazılan mektuplarda da bu unvanlar kullanılarak iktidarın gücü simgelenirdi.²⁶⁴

Türkiye Selçuklu hükümdarlarının kullandıkları unvanlar onlara genellikle elde ettikleri başarıların sonucunda verilirken, lakaplar daha çok ülkenin benimsediği devlet geleneğini temsil eden sıfatları içerirdi.²⁶⁵ Sultanların kullandığı bu lakaplardan öne çıkanları *Gıyaseddîn*, *Rükneddin*, *İzzeddin* ve *Alâaddin*'dir.²⁶⁶ Bu lakapların hepsinin İran kökenli olmasının sebebi devlet içindeki İranlı devlet adamlarının ağırlığıdır. Büyük Selçuklular'da olduğu gibi Türkiye Selçukluları'nda da devlet kadrolarını önemli ölçüde İranlı bürokratlar oluşturmuştur. Bu da İranî tesirlerin devlet teşkilatlanmasına daha fazla tesir etmesine neden olmuştur.

Selçuklular'da sultan olmayan hanedan üyeleri kendilerine bazen unvan ve lakap verebilmekteydi. Tahta hiç geçmediği bilinen II. Kılıçarslan'ın oğlu Mesud, bir kitabede kendisi için “*Rum ve Yunanlıların kralı*” ifadesini kullanmıştır.²⁶⁷ I. Alâaddin Keykubad da henüz Tokat'ta melik iken bastırdığı paralara “*el-Melik el-Mansûr ve Alaüddeve ve'd-din Ebü'l-Muzaffer*” unvanlarını koydurmuştur.²⁶⁸

²⁶¹ Aktaş, a.g.m., 2015, 201.

²⁶² Çaycı, a.g.e., 2019, 64-66.

²⁶³ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 669-670, 672; Kesik, M. (2004). “Mesud II”, *DİA*, 29, 344; Aktaş, a.g.m., 2015, 201; Çaycı, a.g.e., 2019, 73.

²⁶⁴ Turan, O. a.g.m., 2002, 579; Özaydın, a.g.m., 2022, 402.

²⁶⁵ Çaycı, a.g.e., 2019, 65.

²⁶⁶ Merçil, a.g.e., 2007, 43.

²⁶⁷ Mecit, a.g.e., 2017, 187.

²⁶⁸ Uyumaz, E. (2002). *Sultan I. Alâeddin Keykubat Devri Türkiye Selçuklu Tarihi (1220-1237)*, Ankara: TTK, 13-14.

Eyyûbî hükümdarları da pek çok unvan ve lakaba sahip bulunmakla birlikte kullandıkları esas unvanlar *melik* ve *sultan* olmuştur. Mısır'da ikamet eden büyük hükümdar *sultan* olarak anılırken ülkenin diğer bölgelerinde hüküm süren hanedan mensupları *melik* olarak anılmışlardır. Ancak Selâhaddin Eyyûbî'den sonra hiçbir hükümdarın aynı otoriteyi ülkede kuramaması nedeniyle bu sultan unvanı kullanılmamış, büyük sultanlar da melik unvanının önüne başka eklemeler yaparak kendilerini anmışlardır. Eyyûbîler'de yine melik unvanının, vezirler ve yerel bölge idarecilerinin de kullanması nedeniyle zamanla değeri düşmüş ve Eyyûbî melikleri “*melikül mülük*” unvanını da kullanır olmuşlardır.²⁶⁹

Eyyûbî hükümdarları, *sultan* ve *melik* dışında İslami geleneği temsil eden başka unvanlar da almışlardır. Örneğin kurucu hükümdar Selâhaddin Eyyûbî'nin adı aslında onun unvanı idi ve tam olarak *Salahü'd-dünya ve'd-din* olarak geçmekteydi. Onun asıl adı ise Yûsuf b. Eyyûb idi. Kendisi adına basılan Eyyûbî sikkelerinde *salahü'd-devle ve'd-din* lakabı mevcuttu.²⁷⁰ Selâhaddin ayrıca İslam tarihinde *hadimu'l-haremeyn* unvanını kullanan ilk hükümdar da olmuştur.²⁷¹ Bir başka Eyyûbî Meliki Eşref ise kendisini “*Arapların, Perslerin ve Ermenilerin hükümdarı*” olarak belirtirken, bazı Selçuklu mevkidaşları gibi hakimiyet sahasını da ortaya koymuş oluyordu. Yine o, *bilge* ve *adil* gibi unvanlar kullanarak adaletle verdiği değeri gösteriyordu. Ayrıyeten “*muzafferü'd-dünya ve'din, İslamın ve müslümanların direği*” gibi unvanlarla da dine hizmet eden bir hükümdar olduğunu vurguluyordu.²⁷² Melik Âdil'e ise Abbasi halifesi tarafından “Şahinşah”, “Padişahların Padişahı” ve “Halife'nin dostu” unvanları tevdi edilmişti.²⁷³

2.3.19. Yarlık

Selçuklular'da, Köseadağ Savaşı'ndan sonra ülkenin Moğol boyunduruğuna geçmesine bağlı olarak Selçuklu sultanları otoritelerini kaybetmişler, artık taht sahiplerini Moğol hanları belirler olmuştur. Bu nedenle Selçuklu şehzadeleri arasında sıklıkla Moğol hanlarından yarlık alma mücadeleleri yaşanmıştır.²⁷⁴ Dolayısıyla Moğol hanlarının

²⁶⁹ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 199.

²⁷⁰ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 199.

²⁷¹ Turşak, M. (2020). “Paylaşılamayan Bilge Kumandan Selahaddin Eyyubi”, *Selahaddin Eyyûbi ve Dönemi*, ed. Abdulhalim Ofraz, İstanbul: Hiperyayın, 131.

²⁷² Mecit, *a.g.e.*, 2017, 206, not. 40.

²⁷³ Kolukısa, *a.g.e.*, 2022, 209.

²⁷⁴ Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 29-30, 108; Alaaddin Ata Melik Cüveynî. (2013). *Tarih-i Cihan Güşa*, çev., Mürsel Öztürk, Ankara: TTK, 239.

verdiği yarlıkları da Selçuklu tarihinin kısmi bir dönemi için bir hükümdarlık alameti olarak değerlendirmek mümkündür.

2.4. Tahta Çıkış Merasimi

Tüm siyasi yapılarda, yeni bir hükümdar tahta çıkacağı zaman âdet gereği bir devlet töreni düzenlenmesi olağan bir husus olmuştur. Her devlette bu törenlerde yapılan farklı uygulamalar olmakla birlikte İlk Müslüman Türk Devletlerinde, bu törenlerdeki hususlar önemli ölçüde benzerlik arz etmekteydi. Türkiye Selçukluları ve Eyyûbî devletleri de bu geleneklerden gelmeleri hasebiyle taht merasimlerinde benzer âdetleri hayata geçirmişlerdir.

Selçuklular'da, tahta layık görülen hanedan üyesi için başkentte bir özel tören yapılmaktaydı. Ancak bu tören her zaman sadece başkentte yapılmayabiliyordu. Yeni hükümdar, ülkenin başka bir bölgesinden idarenin başına geçmesi için başkente getirilene kadar için yol güzergahı üzerindeki önemli şehirlerde de kendisi için tahta çıkma törenleri düzenlenebiliyordu. I. Alâaddin Keykubad için bu şekilde üç farklı şehirde tahta çıkma töreni düzenlenmişti.²⁷⁵

Taht merasimi esnasında sultanın etrafında silahdarlar ve candarlar bulunmaktaydı.²⁷⁶ Törenlerde devlet erkânı haricinde vasallar ve yabancı devletlerin elçileri de bulunurdu.²⁷⁷ Yeni hükümdar bir tahtın üzerine oturur, biat töreninde hazır bulunanlar önce yeri daha sonra da sultanın elini öperek itaat ederler,²⁷⁸ sultana biat ettiklerini göstermek için külahlarını ters çevirirlerdi.²⁷⁹ Bu merasimlerde sultanlara taç takıldığı, saçılar saçıldığı, kurbanlar kesildiği, koku olarak misk ve amberler kullanıldığı, yeni hükümdarın bir cömertlik göstergesi olarak devlet erkânına, bilhassa tahta çıkmasını sağlayan emîrlere hil'atlar giydirdiği, bağışlar yaptığı ve hediyeler dağıttığı görülmektedir.²⁸⁰ Yüksek devlet ricali dışında yeni sultan ayrıca ülkenin her şehrine saray erkânından önemli kişileri yollayarak bir nevi bölge idarecilerini biat etmeye çağırır ve bu şekilde otoritesini daha ilk günden tesis etmeye çalışırdı. Bu idareci grubu yeni sultanlarına hediyeler getirdikleri gibi aynı zamanda sultan tarafından

²⁷⁵ Kaymaz, *a.g.e.*, 2011, 70-71.

²⁷⁶ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 233; Köymen, *a.g.e.*, 2020, 338.

²⁷⁷ Koca, *a.g.m.*, 1995, 63.

²⁷⁸ Abû'l-Farac, *a.g.e.*, 1987, Cilt 2, 550; İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 518.

²⁷⁹ Çaycı, *a.g.e.*, 2019, 209.

²⁸⁰ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 48, 49, 148, 448; Çaycı, *a.g.e.*, 2019, 79.

görevlerinin devamını sağlayan menşurları da teslim alıyordu.²⁸¹ Tahta çıkış töreninde yüksek bürokratlar dışında halkın her kesiminden insanlar da bulunur ve bir bakıma hükümdar halkından da biat almış olurdu. Sultanın cülusta devlet görevlilerine dağıttığı hediyelerden halk da payını alırdı.

Taht merasimlerinde bir gelenek olarak eski sultanların türbelerinden onların çetr ve sancaklarının getirilme ihtimali söz konusudur. Zira Cimri lakaplı Alâaddin Siyavuş'un cülusunda I. Alâaddin Keykubad'ın türbesinden onun çetr ve sancakları uğur getirmesi için istenmiştir.²⁸² Cülus sonrası sarayda eğlence meclisi düzenlendiği,²⁸³ bazen de töreninin yapıldığı gün yeni sultanın adaletle verdiği önemi göstermek için mezâlim mahkemeleri kurduğu görülmektedir.²⁸⁴ Ayrıca sultanlar tahta çıktıkları zamandan sonraki ilk cuma günü özel bir toplantı düzenlemekteydiler. Bu toplantıya imamlar, kadılar, fakihler gibi din adamları katılır, toplantı sonrası ziyafet verilir ve ardından Cuma namazına gidilirdi.²⁸⁵

Eyyûbî sultanlarının taht merasimlerinde de ölen sultanlara Selçuklular'daki gibi üç gün süreyle yas tutulur ve akabinde cülus töreni yapılırdı.²⁸⁶ Eyyûbî sultanlarının cülus töreninde *tarıma* denilen yerde oturduğunu biliyoruz.²⁸⁷ Eyyûbî cüluslarında da Selçuklular'a benzer olarak biat almanın önemli bir husus olduğu görülmektedir. Selâhaddin Eyyûbî'nin Nureddin Mahmud Zengî'nin ölümünden sonra onun emîrlerini kendi safına çekme çabası ve Nureddin'in eşiyle evlenme girişimi de hükümdarlık için aslında bir tür biat alma faaliyetleri olarak değerlendirilmiştir.²⁸⁸ Son Eyyûbî Sultanı Turanşah'a da sultan ilan edilirken askerler ve memlûkler biat etmişlerdi.²⁸⁹

2.5. Hükümdarın Görev ve Yetkileri

İslam Devletleri hükümdarları bazı ortak hak ve sorumluluklara sahipti. Hükümdarların bu hak ve sorumlulukları halkla karşılıklı bir ilişkiye dayanmakta olup halk hükümdara itaat etmek zorunda hükümdar da halkını müreffeh kılmalıydı. İslam

²⁸¹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 148; Köymen, *a.g.e.*, 2020, 116-117.

²⁸² İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 636.

²⁸³ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 450.

²⁸⁴ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 577.

²⁸⁵ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 636-637.

²⁸⁶ Selâhaddin Eyyûbî'ye bu şekilde üç gün yas tutulmuştu. Bkz. Kadro, *a.g.m.*, 2020, 178.

²⁸⁷ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 213.

²⁸⁸ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 185-186.

²⁸⁹ Kolukısa, *a.g.e.*, 2022, 394.

hükümdarları Hz. Peygamber devrinden beri adalete çok önem vermişlerdir. Halkın zulüm görmeden yaşaması hükümdarın asli görevlerindendir. Ayrıca İslam dinindeki gaza ve cihat anlayışı da bu devletleri yönetenlerin savaşçılık becerilerine sahip olmalarını yükümlü kılmıştır.

2.5.1. Mezâlim Divanı Başkanlığı

Adaleti yerine getirme görevi, tüm İslam hükümdarların başat sorumlulukları arasında yer almaktadır. Selçuklu ve Eyyûbî hükümdarları da hem İslam hem de Türk yönetim anlayışının öncelediği bu sorumluluğu, kurdukları mezâlim mahkemeleri ile yerine getirmekteydiler.²⁹⁰

Mezâlim mahkemeleri, genellikle haftada iki kez olmak üzere Pazartesi ve Perşembe günleri sultanların başkanlığında toplanmaktaydı. Mezâlim mahkemesini ilgilendiren işlerin bazen yoğun olduğu, nitekim I. Alâaddin Keykubad'ın Antalya'da bulunduğu bir zamanda sadece bir ayını bu divanın sorumluluk alanındaki işlerle ilgilenerek geçirdiği bilinmektedir.²⁹¹ Selçuklu sultanı, mezâlim divanında her kesimden insanın şikayetine bakmakla yükümlüydü. Buna gayri müslimler de dahildi ki ticaretlerine zarar geldiğini düşünen bazı yabancı tüccarların Alâaddin Keykubad'a bu divanda şikayette bulunması sonucunda devlet savaş kararı bile almıştı.²⁹² Görüldüğü üzere mezâlim divanı, adlî işler için sıradan bir müessese değil, gerektiğinde ülkeyi savaşa sokacak kararların bile alınabildiği önemli bir kurum idi. Daha önce de belirttiğimiz üzere Selçuklu sultanları cüluslarının hemen ardından bu mahkemeleri kurabiliyorlardı.

Sultanların mezâlim mahkemesi kurması, Eyyûbîler Devleti'ne Zengîler'den kalan uygulamadan biriydi. Zengîler'e kadar bu mahkemeler genellikle şehrin cuma camilerinde görülürken, Nûreddin Zengî İslam tarihinde ilk kez bu meclisin işlerinin görülmesi için özel bir bina yaptıran devlet adamı olmuştur.²⁹³ Selâhaddin Eyyûbî de selefinin başlattığı bu geleneği sık sık bu divanlara katılarak sürdürdü. Selâhaddin, olağan toplanma günleri olan Pazartesi ve Perşembe günleri haricinde pazar günleri de şikayetleri dinlemekteydi.²⁹⁴ Eyyûbî sultanları mezâlim divanını sadece barış

²⁹⁰ Nizamülmülk, eserinde İslam hükümdarlarının haftada iki gün adalet divanı tesis etmeleri gerektiğinden bahseder. Bkz. Nizamülmülk, *a.g.e.*, 2006, 30.

²⁹¹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 316.

²⁹² İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 317-320; Köymen, *a.g.e.*, 2020, 426.

²⁹³ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 273.

²⁹⁴ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 195.

zamanında değil sefer zamanlarında da kuruyordu.²⁹⁵ Bu divan, adlî teşkilat içerisinde öylesine güçlüydü ki Selâhaddin Eyyûbî'nin yeğeni hatta bizzat sultanın kendisi bile bu mahkemede davalı olarak yargılanmıştı.²⁹⁶ Yine devletin ilk dönemlerindeki Fâtımîler adına iş yapan bazı komplocuların gelişigüzel bir şekilde ortadan kaldırılmayıp mezâlim mahkemesinden çıkan fetvalarla idam edilmeleri de bu meclise gösterilen itibarın yüksek olduğunu ortaya koymaktadır.²⁹⁷

2.5.2. Ordu Başkomutanlığı

Ortaçağ Türk-İslam Devletlerinde orduların başkomutanlığı görevi çoğunlukla hükümdarların uhdesindeydi. Bu durum Selçuklu ve Eyyûbî devlet teşkilatlanmasında da bu şekilde olduğu gibi hükümdarlar askeri yetkilerini de diğer devlet görevlilerine devredebiliyordu.

Selçuklu sultanlarının asli vazifelerinden biri fetihler yapmaktı. Devlete yeni topraklar kazandırıp egemenlik sahasını yaymak, devletin gelirlerini arttırmak, bu askeri seferlerin temel nedeniydi. Bu nedenlerle devletin en yetkili idarecisi olan sultan da doğal olarak başkomutanlık sorumluluğunu uhdesinde bulundurmaktaydı. Bu askeri vazifeden dolayı hükümdarlık yapma hakkına sahip olan Selçuklu hanedanının erkek mensupları, çocukluk dönemlerinden itibaren bunun için özel olarak askeri eğitim görmekteydi.²⁹⁸ Savaş kararı almak, savaş ile ilgili her türlü planlama, taktik, tayin, azil gibi yetkiler hükümdarın şahsına aitti.²⁹⁹ Orduyu teftiş etmek de başkomutanlığın bir gereği idi.³⁰⁰ Ancak tabii ki de tüm bu yetkileri tamamen hükümdarın kullanması çok isabetli olamayacağından askeri eğitim ve veya tecrübeye sahip kişilere de hükümdar bu yetkileri verebilmekteydi. Nitekim I. Alâaddin Keykubad, Moğollar'ın ülkesine karşı bir tehdit unsuru olabileceğini öngördükten sonra ülkenin doğusundaki otoritesini sağlamlaştırmak için askeri bir önlem almak istemiş ve Emîr Kemaleddin Kamyar'ı ordusunun başına memur ederek sefere çıkartmıştı.³⁰¹ II. Gıyaseddin

²⁹⁵ Bâhaeddîn İbn Şeddâd, *a.g.e.*, 2021, 27.

²⁹⁶ Bâhaeddîn İbn Şeddâd, *a.g.e.*, 2021, 27-28.

²⁹⁷ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 195.

²⁹⁸ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 599; Kesik, *a.g.e.*, 2017, 25.

²⁹⁹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 404.

³⁰⁰ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 2006, 80.

³⁰¹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 410-411.

Keyhüsrev de kendisine askeri gücü temsil eden *altın murassalı bir kılıç* vererek veziri Şemseddin İsfahani'yi en yüksek askeri yetkili olarak tayin etmişti.³⁰²

Moğollar'ın, Köseadağ Savaşı'ndan sonra Selçuklular üzerinde tahakküm kurması nedeniyle Selçuklu sultanlarının ordu üzerindeki yetkilerinin zamanla azaldığı görülmektedir. Sultanların dahi Moğol hanları tarafından belirlenir olduğu bu dönemde Selçuklu sultanları artık bir askeri sefer yapmak için bile Moğollar'dan izinler almak zorunda kalmıştır.³⁰³ Bu nedenle Selçuklu sultanlarının söz konusu dönemde başkomutan olarak yetkilerinin iyice azaldığını söylemek mümkündür.

İdari ve askeri teşkilatın birbirine sıkı sıkıya bağlı olduğu Eyyûbîler'de, askeri teşkilatın başı Eyyûbî sultanı idi. Eyyûbî sultanına tâbi olarak ülkenin farklı yerlerinde iktâ sahibi olan hanedan mensupları ve birçok emîr, savaş zamanlarında başkomutan olan büyük sultanın emirlerini yerlerine getirmekle yükümlü oldukları gibi, önemli savaşlarda orduya kumanda da edebiliyorlardı.³⁰⁴ Eyyûbî sultanı merkezde değilken onun adına başkomutanlık yetkisi Mısır ve Şam nâibine geçerdi. Bu makamda bulunanlar geçici olarak orduya komuta etme, tayin ve azletme yetkilerine sahip olurdu.³⁰⁵

Eyyûbî hükümdarları arasında askeri meziyetler konusunda şüphesiz Selâhaddin Eyyûbî'nin yeri ayrıdır. Onun bilhassa Haçlılar'a karşı mücadelesinde başkomutan sıfatıyla elde ettiği başarılar hakkında yeterince bilgi sahibiyiz. Bir hükümdar olarak Selâhaddin, gazaya son derece önem veriyor, askerlerini bununla motive ediyordu.³⁰⁶ Askeri birlikleri savaş esnasında dahi dolaşmaktan vazgeçmiyordu. Ülkenin farklı yerlerinden gelen kendisine bağlı emîrleri ve askerleri bizzat karşıyor, tâbilerine ve meliklerine saygıda kusur etmiyordu. Ayrıca askerî yetkilerini bir başka kumandana emanet etmektense, çoğunlukla savaş düzenini kendisi belirliyordu. Sultan, hasta olduğu zamanlarda dahi oğullarına emir vermeyi sürdürerek askeri sorumluluğunu bırakmıyordu.³⁰⁷

³⁰² İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 514.

³⁰³ Merçil, *a.g.m.*, 2002, 523; Sümer, F. (2022e). "Kılıcarslan IV", *DİA*, 25, 404.

³⁰⁴ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 239.

³⁰⁵ Şeşen, *a.g.e.*, 1987, 218.

³⁰⁶ Bâhaeddîn İbn Şeddâd, *a.g.e.*, 2021, 150, 220.

³⁰⁷ Bâhaeddîn İbn Şeddâd, *a.g.e.*, 2021, 205.

2.5.3. Ferman ve Menşurlar

Fermanlar ve menşurlar hükümdarın izni ile yayınlanan kanun niteliğinde resmi belgelerdir. Esasen bu iki terimin kaynaklarda sıklıkla aynı veya yakın anlamlarda kullanıldığı görülmektedir. Ancak yine de aralarında tanım olarak ayırım yapmak mümkündür. Fermanlar ülkeyi ilgilendiren genel konularla ilgili hükümdarın tasarruflarını içeren belgeleri oluştururken; menşurlar, hükümdarın belirli şahıslara belirli konularda yetki verdiğini belirtirdi.³⁰⁸

Ferman ve menşurların hazırlanma sürecinde tamamen sultanlar yer almazdı. Belgeler, özel olarak kendi alanını ilgilendiren divan teşkilatlarından çıkmaktaydı.³⁰⁹ Divandan çıkan belgelere tevkî koyma yetkisi vezirlere ait iken diğer belgelere tevkîler sultanın kendisi veya kâtip ile münşîler tarafından eklenirdi.³¹⁰ Selçuklu sultanlarının “el-minnetü lillâh”, “el-mülkü lillâh” gibi tevkîleri olup ve bunlardan bazıları bastırdıkları sikkeler üzerinde de yer alırdı.³¹¹ Selçuklu sultanları tahta çıktıkları zaman devlet yönetiminde yerleşmiş bir gelenek olarak fermanlar yayınlayıp iktâ ve irad menşurlarını yenilemekteydiler.³¹² Sultanlar yine sefer için ülkenin askerlerini toplamak istedikleri zaman bunu ülkeye menşurlar ile bildirirdi.³¹³ Ayrıca emîrlerini de menşurlarla tayin ederdi.³¹⁴

Eyyûbîlere bakıldığında ise menşur teriminin Selçuklular’daki işlevlere benzer olarak iki farklı manada kullanıldığı görülmektedir. Birincisi, sultanın çıkarttığı fermanlar, ikincisi sultan tarafından emredilen vazifelendirmelerle alakalı vesikalar içindir. Eyyûbî sultanları, vasallarının ülkelerini onlara menşurlar ile verir, herhangi bir kişiye bir makamı tevdi edecekleri zaman bunu menşur çıkartarak yaparlardı.³¹⁵ Selâhaddin Eyyûbî’nin çıkardığı ilk menşurun tarihinin aynı zamanda devletin kuruluş tarihi olması, menşurun bir hükümdarlık alameti olduğunu göstermesi bakımından kayda değerdir.³¹⁶ Diğer taraftan Eyyûbî menşurları bazen kaynaklarda sicil ve taklîd diye de

³⁰⁸ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 403.

³⁰⁹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 294-295; Koca, *a.g.m.*, 1995, 70.

³¹⁰ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 125-126.

³¹¹ Çaycı, *a.g.e.*, 2019, 206.

³¹² İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 148.

³¹³ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 125-126.

³¹⁴ Çaycı, *a.g.e.*, 2019, 201.

³¹⁵ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 260.

³¹⁶ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 259.

anılmıştır.³¹⁷ Misal terimi ise askerlere verilen berat menşurları için kullanılmaktaydı.³¹⁸

2.6. Hükümdar-Halife İlişkileri

Abbasi halifeleri İslam devlet anlayışına göre, İslam dünyasının en üst idari temsilcisi konumunda olup tüm İslam ülkelerinde doğal olarak hak sahibiydiler. Bu nedenle, bir müslüman hükümdarın sahip olduğu topraklarını yönetebilmesi için dönemin bir gerekliliği olarak halifeden izin alması gerekiyordu.³¹⁹ Taklîd, temlikname veya menşur adlarıyla kaynaklarda zikredilen bu izin belgesinin alınması, Türkiye Selçukluları ve Eyyûbîler'in Abbasi Halifeliği ile kurdukları ilişkilerde en önemli hususlardan biri olmuştur.

Abbasi halifelerinin, Türkiye Selçukluları'nı ilk olarak hangi tarihte Sultanlık olarak tanıdıkları konusunda kesin bir kanaat bulunmamaktadır.³²⁰ Bununla beraber devletin kurucusu I. Süleyman Şah devrinde halifenin onu 'Sultan' olarak ilan ettiğine dair bazı bilgiler bulunduğu ve konu ile ilgilenen araştırmacıların da Halifelikten böyle bir tasdik belgesinin geldiği konusunda ittifak halinde olduğu bilinmektedir.³²¹

İkinci Selçuklu hükümdarı I. Kılıçarslan devrinde, Abbasi halifesi ile sultan arasında resmi bir menşur belgesinin verildiğine dair bir kayıt yoksa da, Kılıçarslan'ın Musul'u ele geçirdikten sonra hutbede kendi adından önce Abbasi halifesinin adını okutmasından³²² yola çıkarak iki taraf arasında hiyerarşik olarak Süleyman Şah devrindeki tanınmış statünün devam ettiğini söylemek mümkündür.

Sultan I. Mesud döneminde taraflar arasındaki siyasi ilişkilerin kesintiye uğradığı ve Türkiye Selçukluları'nın dönemin Abbasi halifesi tarafından tanınmadığı dikkati çekmektedir. Bu dönemde şüphesiz I. Haçlı Seferi'nin getirdiği yeni siyasi güç dengesinin bir sonucu olarak Dânişmendli Beyliği ön plana çıkmış ve Abbasi halifesi de Anadolu'da esas güç olarak bu beyliği tanımıştır.³²³

³¹⁷ Şeşen, *a.g.e.*, 1987, 217.

³¹⁸ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 262.

³¹⁹ Merçil, E. (2004). "Menşur", *DİA*, 29, 149.

³²⁰ Keskin, M. (2002). "Gazi Süleyman Şah ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu", *Türkler Ansiklopedisi*, 6, 531; Sevim, A. (2010). "Süleyman Şah I", *DİA*, 38, 104; Boz, a.g.m., 2021, 327.

³²¹ Keskin, a.g.m., 2002, 531; Sevim, a.g.m., 2010, 104; Mecit, *a.g.e.*, 2017, 188; Çaycı, *a.g.e.*, 2019, 212; Boz, a.g.m., 2021, 324-328.

³²² Abûl'l-Farac, *a.g.e.*, 1987, Cilt 2, 346.

³²³ Mecit, *a.g.e.*, 2017, 121-122.

Sultan II. Kılıçarslan döneminde yeni siyasi gelişmelerin sonucu olarak zaman zaman Halifelik ile Selçuklular arasında temasların tekrardan kurulduğu görülmektedir. Bu devirde Kılıçarslan, bastırdığı sikkelerde Abbasi halifesinin ismine yer veriyor, Abbasi halifeleri de zaman zaman Selçuklular'ın diğer devletlerle ilişkisinde bir aracı olarak rol alabiliyordu. Kılıçarslan döneminde Halifeliğin, Selçuklular'ın elde ettikleri zaferleri tebrik etmesi gibi olumlu temaslar olduğu gibi, Selçuklular'ın da Halifeliği kendisine karşı cephe almakla suçladığı durumlar da yaşanmıştı.³²⁴

Sultan I. Gıyaseddîn Keyhüsrev'in, Abbasi Halifesi en-Nâsır Lidinillah'ın yeniden yapılandırarak İslâm dünyasında, dolayısıyla Anadolu'da da yaymaya çalıştığı Fütüvvet Teşkilatına dâhil olduğu görülmektedir.³²⁵ Bu hükümdardan sonra başa geçen I. İzzeddin Keykâvus ise Sinop'un fethinden sonra dönemin Abbasi halifesinden *es-sultânü'l-gâlib* unvanı almıştır.³²⁶

Daha sonraki dönemlerde Sultan II. Süleyman Şah, I. İzzeddin Keykâvus ve I. Alâaddin Keykubad'ın iktidara geldikten hemen sonra Halifelikten iktidarlarını tasdikleyen menşurlar istediği görülmektedir.³²⁷ İki taraf arasındaki ilişkiler bu devirlerde elçi teatisiyle sürmüş, Abbasi halifesinin yolladığı elçiler Selçuklular nezdinde büyük saygı görmüştür. Moğollar İslam dünyasını tehdit etmeye başladıkları zaman Abbasi halifesi, Selçuklu Sultanı I. Alâaddin Keykubad'dan yardım istemiş, Keykubad da halifeye askeri ve nakdi yardımda bulunmuştur.³²⁸ Abbasi halifesi ise bir süre sonra Keykubad'dan, Moğollar'a karşı Eyyûbîlerle bir ittifak yapmasını istemişti.³²⁹ Görülüyor ki Abbasi Halifeliği kendini her zaman bir meşruiyet makamı görmüyor, yeri geldiğinde diplomatik olarak diğer İslam devletleri arasında aracı olarak da konumlandırabiliyordu. Bu durum, bazı Selçuklu sultanları adına yazılan kitabelere de yansımıştı. I. İzzeddin Keykâvus dönemine ait Malatya'daki bir kitabede sultan, *Allah'ın halifesinin destekçisi* olarak anılmıştır.³³⁰

Sultan II. Gıyaseddîn Keyhüsrev döneminde Halifelik ile kurulan bağı Selçuklular'a önemli bir avantaj sağladığı görülmektedir. Köseadağ Savaşı'ndan sonra zor duruma

³²⁴ Özaydın, a.g.m., 2022, 399-400.

³²⁵ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 157, 183-186.

³²⁶ Sümer, a.g.m., 2022a, 352.

³²⁷ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 253; Kaya, a.g.m., 2010, 106; Sümer, a.g.m., 2022a, 351-352.

³²⁸ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 281-283.

³²⁹ Özbek, S. (2018b). "Türkiye Selçuklularının Çöküşünde Sebep Sonuç İlişkisi Yassıçemen'den Köseadağ'a", *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E – Dergisi*, 5 (1), 14.

³³⁰ Mecit, a.g.e., 2017, 199.

düşen devlet, Meyyafarikin (Silvan) bölgesinde Eyyûbîlerle karşı karşıya gelmek üzereyken Abbasi halifesinin müdahalesi ile savaş önlenmiştir.³³¹

Eyyûbî sultanlarının Abbasi halifeleriyle olan ilişkileri, Selçuklular'a benzer olarak meşruiyet kazanma ve dönemin siyasi gelişmeleri ekseninde yürümüştür. Selâhaddin Eyyûbî'nin daha devleti kurma aşamasında iken halifeye bağlı olduğunu göstermek istediğini, sahibi olduğu toprakları halifenin onaylaması için “*memlükünüz misal bekler*” şeklinde mesaj içeren bir mektup yolladığını görmekteyiz.³³² Selâhaddin'in burada kendisini halifenin kölesi olarak addetmesi, metbu olan Abbasiler'le, tâbi Eyyûbîler arasındaki hiyerarşik diplomatik bağın durumunu net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Eyyûbî ve Abbasi Devletleri arasındaki ilişkiler ülkenin yönetme yetkisinin bir belge ile istenip verilmesinden ibaret değildi. Farklı siyasi gelişmelerle de iki taraf arası temaslar yaşanıyordu. Selâhaddin Eyyûbî Halep ve Musul'un müslüman emîrlерinin Haçlılar'la işbirliği yapmasını halifeye şikayet etmişti.³³³ Buna rağmen vuku bulan savaş Selâhaddin'in kazanmasının ardından iki taraf arasında Halife Müstazi'nin araya girmesiyle anlaşma sağlandı.³³⁴ Sultan, 1176 tarihinde Musul Zengî Emîri bulunan Seyfeddin'in aralarındaki anlaşmayı bozması sonrasında durumu halifeye bildirmişti.³³⁵ Selâhaddin'in sefer yapmak için bile bazı durumlarda Abbasi halifesinden izin istediği görülmektedir.³³⁶ Abbasiler'de yeni bir halife iş başına geldiği zaman Eyyûbî sultanının elçisi bizzat Bağdat'a giderek sultanın biat ettiğini bildiriyor ve halife de Eyyûbî hükümdarının taklîdini yeniliyordu.³³⁷ Bu örnekler doğrultusunda Selâhaddin Eyyûbî'nin Abbasi halifesinin İslam dünyasındaki gücünün farkında olduğunu, onun meşruiyetini kabul ettiğini, yapacağı hamleleri zaman zaman ona danıştıktan sonra yaptığı ve bu şekilde İslam dünyasında Halifeliğin sahip olduğu prestije saygı gösterdiğini görmekteyiz.

³³¹ Merçil, E. (2002). “Türkiye Selçukluları”, *Türkler Ansiklopedisi*, 6, 519-520.

³³² Kuşçu, a.g.e., 2013, 262-263.

³³³ Azzam, a.g.e., 2015, 152.

³³⁴ Sarı, Y. (2016). “Selâhaddin-i Eyyûbî'nin Abbasi Halifeleri ile Olan Münasebetleri”, *Uluslararası Selâhaddin Eyyûbî Sempozyumu Bildirileri*, Cilt 2, ed. Necati Sümer, Ahmet Aktaş, Siirt: Beyan Yayınları, 593-594.

³³⁵ Azzam, a.g.e., 2015, 155.

³³⁶ Abû'l-Farac, a.g.e., 1987, Cilt 2, 430.

³³⁷ Sarı, a.g.m., 2016, 595.

Eyyûbî sultanları ile Abbasi halifeleri arasındaki ilişkiler tabii ki her zaman olumlu seyirde gitmiyor, zaman zaman iki taraf arasında gerginlikler yaşanabiliyordu. Örneğin Kudüs'ün fethinden sonra Halifeliğin, İslâm dünyasında büyük prestij kazanan Selâhaddin'den çekindiği, onun Abbasi sınırlarının kuzeyine doğru yayılmasına engel olmak istediği ve Haçlılar'a karşı bu nedenle Selâhaddin'e maddi ve manevi olarak yeterince destek vermediği düşünülmektedir.³³⁸ Selâhaddin Eyyûbî ise bu tutuma tepki olarak Suriye'nin Abbasi Halifeliği'ne verdiği vergiyi artık vermeyip hutbe okutmayacağını söyleyerek göstermiştir. Ayrıyeten Halifelğe her zaman yollamış olduğu ve ülkesindeki saygın ailelerden birine mensup elçi yerine, artık nispeten daha önemsiz bir kişiyi elçi olarak yollayarak diplomatik bir karşılık da vermiştir.³³⁹ Bu noktada, Abbasi halifesinin İslâm dünyasındaki konumuna rağmen sultanın gerektiği zaman halifeye karşı tavır almaktan çekinmediğini söylemek mümkündür.

Selâhaddin Eyyûbî sonrası dönemde de Eyyûbî-Abbasi İlişkileri yine hükümdarlık için meşruiyet sağlama ve siyasi meselelerde aracılık ve yardımlaşma ekseninde ilerlemiştir. Örneğin 1225'te Harezmsahlara karşı Abbasi Halifeliği, Eyyûbîlere ittifak teklif etmiş ama bu girişim gerçekleşmemiştir.³⁴⁰ Yine aynı devirde Halifelik, Moğollar'a karşı Şam'a elçi olarak İbnü'l Cevzi'yi yollayarak kendilerinin savunulması için Eyyûbîler'den ordu hazırlanmasını istemiş, neticede Eyyûbîler 3000 kişilik bir askeri kuvvet teşkil etmişti.³⁴¹ Melik II. Âdil ile Melik Sâlih Necmeddin arasındaki taht mücadelesinde ise dönemin Abbasi halifesinin iki kardeşin arasını bulmaya çalıştığını görmekteyiz.³⁴² Bunlarla birlikte yine Selâhaddin Eyyûbî'den sonra Abbasi Halifeliği, Eyyûbîler'in bölgede kendilerine karşı yükselen bir güç olmalarından endişe etmeye devam etmiştir. Örneğin Melik Âdil, Haçlılar'a karşı mücadelesinde uzun süre Abbasiler'den istediği yardımı alamamıştır.³⁴³

2.7. Hükümdar-Ümera İlişkileri

Hükümdarların devletin idaresinden sorumlu emîrleri ile olan ilişkileri her zaman önemli bir husus olmuştur. Zira bu ilişkiler ağının işleyişi devletin idaresine etki

³³⁸ Sarı, a.g.m., 2016, 596-600.

³³⁹ Abû'l-Farac, a.g.e., 1987, Cilt 2, 447.

³⁴⁰ Aydın, a.g.m., 2020, 253-254

³⁴¹ Aydın, a.g.m., 2020, 271.

³⁴² Chickhou, a.g.m., 2020, 293.

³⁴³ Turan, A. a.g.e., 2021, 90, 121.

etmektedir. Gerçekten hem Selçuklular hem de Eyyûbîler’de bu emîrler siyasi tarihe yön vermişlerdir.

Klasik bir Ortaçağ Türk İslam Devleti olarak Türkiye Selçukluları, hem idari hem de askeri kadrolarında görev alan ve *emîr* olarak bilinen üst düzey devlet memurlarına sahipti. Bu emîrler, hükümdara devlet yönetiminde yardımcı olmaktaydı. Emîrlerin kendilerine ait maiyetleri, askeri güçleri, sancakları ve sarayları vardı. Kendileri de hükümdarlar gibi alaylarla hareket ederlerdi.³⁴⁴

Türkiye Selçuklu emîrleri, kendi içlerinde etnik kökenlerine göre ayrılmış bir şekilde gruplaşarak rekabet halindeydiler. Bu grupları İranlılar, Türkler, Gulamlar (Ermeniler ve Rumlar), Bizanslılar, Gürcüler ve Harezmîler olarak tasniflemek mümkündür.³⁴⁵ Gruplaşmalar ilk başlarda Türkler ile İran menşeliler arasında³⁴⁶ iken daha sonra Gulam kökenli emîrler ve kısmi bir dönem de Harezmli gruplar bu rekabete dahil olmuşlardır.³⁴⁷ Emîrler arasındaki bu nüfuz mücadelesi sadece etnik kökenle alakalı değildi. İbn Bibi’de geçen “*kılıç, kalem ve sancak sahibi emîrler*” ifadesi³⁴⁸ bu rekabetin farklı boyutları olduğunu da göstermektedir.

Selçuklu sultanının yakınında bulunan bazı emîrler, diğer mevkidaşlarına göre daha ayrıcalıklı bir konumda yer almaktaydılar. Bunlar, genelde savaş meclislerine ve seyrân gezintisine hükümdar ile beraber çıkma şansına sahipti. Ayrıca ülkenin farklı idari bölgeleri genellikle bu *has ümera* diye tabir edilen gruba tevdi ediliyordu.³⁴⁹

Emîrler, asli işlevleri olan askeri görevler ile siyasi ve diplomatik görevler dışında hükümdarlar tarafından onların şahsi işleriyle de görevlendirilebiliyordu. Bazen sultanlar tarafından ülkeye gelen elçileri karşılamak için gönderilirlerken, bazen de sultanın kendisinin veya bir başka hanedan üyesinin düğününün hazırlanmasında özel görevler alıyorlardı.³⁵⁰ Bu emîrler, başarılı icraatlarda bulundukları zaman hükümdarlar tarafından sık sık hediyeler, iktâ tevcihleri ve makam yükseltmeleri ile

³⁴⁴ Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 87; Köymen, M.A. (1992). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı*, Cilt 3, Ankara: TTK, 220-221.

³⁴⁵ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 293-294; Bayram, a.g.m., 2002, 171; Kaymaz, *a.g.e.*, 2011, 125; Mecit, *a.g.e.*, 2017, 179.

³⁴⁶ Bayram, a.g.m., 2002, 170.

³⁴⁷ Kaymaz, *a.g.e.*, 2011, 98.

³⁴⁸ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 408.

³⁴⁹ Köymen, *a.g.e.*, 2020, 195.

³⁵⁰ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 185-186.

ödüllendirilirdi. Aynı şekilde başarısızlık durumunda da ölüm cezası, sürgün, görevden azledilme gibi cezalara çarptırılabilirlerdi.³⁵¹

Selçuklular'da, hükümdarlar ile emîrler arasında idari ve askeri konularda sık sık karşılıklı görüş alışverişlerinin yapıldığı meşveret meclisleri kurulmaktaydı. Selçuklu hükümdarları, her ne kadar devlet yönetiminde son sözü söyleme hakkına sahip olsa da pek çok konuda bu meclislerde emîrleri ile beraber istişare ederek karar verirdi.³⁵² Sadece hükümdar değil, sultanın emri ile herhangi bir göreve tayin edilen bir emîr de her zaman tek başına karar almıyor, yeri geldiğinde diğer mevkidaşları ile müşavere yöntemini kullanabiliyordu.³⁵³

Selçuklu siyasi tarihine bakıldığında, nüfuzları ile sivrilmiş pek çok devlet adamının devletin kaderine yön verdiği görülmektedir. Özellikle ekonomik olarak güçlenen bazı emîrlerin ülkenin hükümdarından bile daha bolluk içerisinde yaşaması,³⁵⁴ bu durumun maddi zeminini göstermesi bakımından önemlidir. Daha önce belirttiğimiz gibi iktidara gelecek taht adayının belirlenmesinde de pek çok kez emîrler söz sahibi oluyordu. Emîrler, iktidar mücadelesi nedeniyle zaman zaman menfaatlerini düşünerek kendi aralarında da hizipleşebiliyorlardı. Hatta henüz hayatta olan hükümdara karşı bir başka taht adayına destek vermekten dahi çekinmiyorlardı. Bu şekilde belirli bir emîr grubu tarafından iktidara getirilen sultanlar da kendi iktidarlarında bu emîrlerin nüfuzu altında kalabiliyordu.³⁵⁵ Dolayısıyla emîrlerin sahip oldukları bu ekonomik ve siyasi güç, iktidar sahibi hükümdarlar için rahatsızlık verici bir husus idi. Emîrlerin sahip oldukları bu nüfuzları, bazı Selçuklu sultanları tarafından azaltılmaya hatta yok edilmeye çalışılmıştır. I. İzzeddin Keykâvus'un, iktidarının sonlarında hüsrarla sonuçlanan Halep seferinin ardından bu başarısızlıktan dolayı suçlu gördüğü bazı emîrleri ortadan kaldırdığı bilinmektedir.³⁵⁶ Sultanın bu hamlesindeki tek neden seferin başarısız olması değildi. Onun daha önceden bu emîrlerden rahatsızlık duyduğu, seferin başarısızlığını da bu bertaraf eylemine bir bahane olarak kullandığı düşünülmektedir. Emîrler, kendilerine cephe alındığı zaman da iktidarı değiştirmeye yeltenmişlerdir. Nitekim I. Alâaddin Keykubad'ın kendilerine

³⁵¹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 222, 292, 293.

³⁵² Köymen, *a.g.e.*, 2020, 183-184.

³⁵³ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 330.

³⁵⁴ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 286-287.

³⁵⁵ Kaymaz, *a.g.e.*, 2011, 106.

³⁵⁶ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 222.

tavır almasına karşı sultanın kardeşi Celaleddin Keyferidun'u tahta çıkarmak istemeleri,³⁵⁷ Keykubad'ın iktidarının sonlarında Harezmi unsurlara kadro ve tevcihlerde bulunması nedeniyle sultana cephe alıp, onun veliaht olarak tercih etmediği oğlu II. Gıyaseddîn Keyhüsrev'in saflarına geçmeleri bu hususu teyit etmektedir.³⁵⁸

Sultan I. İzzeddin Keykâvus ile I. Alâaddin Keykubad zamanında bazı nüfuzlu emîrlerin ortadan kaldırılmasının³⁵⁹ ilerleyen süreçte devleti zayıflattığı hatta yıkıma götürdüğü bazı araştırmacılar tarafından ifade edilmektedir. Buna göre tecrübeli ve nüfuzlu emîrlerin sahneden çekilmesi sonucu boşalan kadrolar genç ve tecrübesiz emîrlere kalmış, bu zümre bilhassa Köseadağ Savaşı'nda (1243) Sultan II. Gıyaseddîn Keyhüsrev'in devleti yıkıma götüren kararlar almasında rol oynamışlardır.³⁶⁰

Ülkelerini Selçuklular'dan aldıkları iktâ sistemi üzerine inşa eden Eyyûbîler'de her büyük emîr önemli bir iktâü'l-hass sahibi idi. Merkeze bağlı bu emîrlükler kendi teşkilatlanmalarına da sahipti.³⁶¹ Emîrlerin sikkelere kendi adlarını yazdırma hakları yoktu. Bunlar, sultanın huzuruna boş gelmez, ona gösterdikleri saygının göstergesi olarak hediyeler getirir ve bunun karşılığını da hükümdarın cömertliğiyle alırlardı. Bilhassa Selâhaddin Eyyûbî, emîrlere çok önem verirdi. Gerekliğinde onlarla her konuda idari ve askeri istişareler yaptığı gibi esir bir emîri için fidye vermekten de çekinmezdi.³⁶² Selâhaddin, çadırının yanında maiyetiyle beraber olarak yemek yemeyi bir âdet olarak benimsemişti.³⁶³ Eyyûbî sultanı nâiblerini, kale kumandanını ve valilerini emîrleri arasından seçerdi.³⁶⁴

Eyyûbîler'de menşurlarla tayin edilen emîrlerin sahip olduğu topraklar kendilerinden oğullarına geçecek şekilde düzenlenmişti. Zaten bunların çoğunluğu devlet kurulmadan önce Nûreddin Zengî devrinde yine aynı topraklar üzerinde hüküm sürmekte olan yerel idarecilerdi. iktâ sahipleri olan bu emîrlerin asli görevlerinden biri de devlete asker yetiştirmektir. Bu emîrlere merkezdeki idari teşkilatlanmalarının

³⁵⁷ Kaymaz, *a.g.e.*, 2011, 74.

³⁵⁸ Kaymaz, *a.g.e.*, 2011, 68.

³⁵⁹ Anonim Selçuknâme, 2014, 41.

³⁶⁰ Özbek, *a.g.m.*, 2018b, 3. Nizamülmülk'e göre iyi bir hükümdar ihtiyarlara, mütehasıslara ve savaş tecrübesi olanlara saygı gösterip onlara hak ettikleri makamlar vermeliydi. Bkz. Nizamülmülk, *a.g.e.*, 2006, 173.

³⁶¹ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 187, 189.

³⁶² Azzam, *a.g.e.*, 2015, 107-108.

³⁶³ Azzam, *a.g.e.*, 2015, 151.

³⁶⁴ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 204.

benzerine kendileri de sahipti. Eyyûbî Devleti askeri karakterli bir devlet olduğundan, askeri yetkilere sahip emîrlar, bu yetkileri taşımayan vezirlerden daha ön plandaydı.³⁶⁵

Selâhaddin Eyyûbî döneminden itibaren, Türkiye Selçukluları'nda olduğu gibi Eyyûbîler'de de bazı farklı emîr gruplarının öne çıktığı görülmektedir. Selâhaddin, daha Mısır'da Fâtımî veziri iken Suriyeli ve Kürt emîrlere kadrolar vermeye başlamıştı.³⁶⁶ Burada Sudanlı emîrlere ve askerlere ait mal ve toprakları kendi emîrlarına vermekten çekinmeyen sultan bu şekilde emîrlarını kendine bağlayıp ödüllendiriyor ve sevgilerini kazanıyordu.³⁶⁷ Eyyûbî emîrlari, sultan ile yakın olmak ve makam elde etme amacıyla hayırseverlik faaliyetlerinde de bulunabiliyordu. Ayrıca başarılı bir askeri kariyer de statüyü yükseltmeyi kolaylaştırıyordu.³⁶⁸ Bazı devlet erkânı üyeleri sultana diğer emîrlardan daha yakındı. Bunlar, Selâhaddin'in emîrlari ile yaptığı toplantılardan sonra halen yanında kalmaya devam edebiliyorlardı.³⁶⁹

Eyyûbîler'de devlet kadrolarında sünni ulemâ kökenli isimlerin sık olarak yer aldıkları görülmektedir. Halbuki Selçuklular'da bu makamlara daha çok gulam ve İran kökenli isimler hâkimdi. Eyyûbîler'in askeri hüviyete sahip bir devlet olmasına karşın, bu zümrenin devlet yönetiminde söz sahibi olması ilginçtir. Bunun nedeni Eyyûbî hâkimiyet sahasının Haçlı tehlikesine maruz kalması ile açıklanmıştır. Buna göre düşmanın (Haçlılar) bertaraf edilmesi için hem askeri hem de dini faaliyetlerin olması gerekirdi.³⁷⁰ Nitekim Selâhaddin Eyyûbî'yi fetihlere teşvik eden de dinî/ilmî hüviyete sahip şahsiyetlerdi. Öyle ki bu kişiler arasında *ashab-ı şura* denen grubun oluşturduğu istişare meclislerinde sultana çıkışmaktan çekinmeyecek kadar güçlü kişiler vardı.³⁷¹

Öte yandan Türkiye Selçuklu tarihinde hükümdarların pek çok kez kendi emîrlarına cezalar verdiği hatta onları büyük çapta yok etme hareketlerine giriştikleri görülürken, Eyyûbîler'de hükümdarları emîrlarını ölüm cezaları ile pek cezalandırmadığı görülmektedir.

³⁶⁵ Şeşen, *a.g.e.*, 2018a, 164.

³⁶⁶ Azzam, *a.g.e.*, 2015, 120.

³⁶⁷ Azzam, *a.g.e.*, 2015, 123.

³⁶⁸ Azzam, *a.g.e.*, 2015, 174.

³⁶⁹ Azzam, *a.g.e.*, 2015, 157.

³⁷⁰ Azzam, *a.g.e.*, 2015, 63.

³⁷¹ Şeşen, *a.g.e.*, 1987, 206.

2.8. Hükümdar-Vasal İlişkileri

Vasallık bir siyasi gücün başka bir siyasi gücü hiyerarşik olarak kendinden üst bir konumda kabul etmesi ve bazı konularda ona bağlı olduğunu gösteren ve resmi bir bağlılık statüsüdür.³⁷² Ortaçağ İslam Devletlerinde vasal yapılar metbularına bağlılıklarını göstermek için genellikle onların adlarının yazılı olduğu sikke bastırma ile beraber ülkelerindeki camilerde okunan hutbelerde adlarına yer verir ve aynı zamanda onlar tarafından himaye ediliyor olmanın karşılığı olarak haraç vergisi öderlerdi.³⁷³

Türkiye Selçukluları'na vasallık yolu ile bağlı olan siyasi yapılar, tâbi oldukları Selçuklu hükümdarlarına karşı yükümlülöklere sahiptirler. Bunlar arasında ilk öne çıkan şartlardan birisi; tâbi tarafın, metbu tarafa kendisini himaye etmesinin karşılığı olarak düzenli bir şekilde vergi/haraç verecek olmasıydı. Bu duruma örnek olarak, III. Kılıçarslan'ın tahta çıkışından sonra vasallarının kendisine haraç ve bac ödemesini gösterebiliriz.³⁷⁴ Bu vasal yapılar gerekli görüldüğü takdirde, metbularına askeri kuvvet ile destek vermek zorundaydılar. I. Alâaddin Keykubad, 1225'te Ermenilerle yaptığı anlaşmada istediğı takdirde kendisine 1500 askerin gönderilmesini şart koşmuştu.³⁷⁵ Türkiye Selçuklu Devleti'nin vasalları eğer sikke kestireceklerse sultanın adına da yer vermek zorundaydı. Sultan I. İzzeddin Keykâvus döneminde Ermeniler, sultanın adına bastırdıkları parada yer vermişlerdi.³⁷⁶ Eyyûbî Meliki Efdal de II. Süleyman Şah'a tâbi olduktan sonra onun adını bastırdığı sikkelere yazdırmıştı.³⁷⁷

Vasallar verdikleri vergi haricinde sık sık Selçuklu sultanlarına hediyeler yollamaktaydılar. Selçuklu sultanı ile aynı ortamlarda bulundukları durumda protokoldeki yerleri daha düşük olduğundan dolayı teamül gereğı sultana karşı saygılarını göstermek zorundaydılar. Örneğın, bazen sultanın gaşiyesini taşıırken bazen de sultanın rikabının³⁷⁸ yanında yürürlerdi.³⁷⁹

³⁷² Rapp, S. (2012). "Vasal", *DİA*, 42, 531.

³⁷³ Göksu, E. (2017). "Türkiye Selçuklu Devleti'ne Tâbi' Devletler ve Tâbiyet Hukuku Üzerine Bir Değerlendirme", *Belleten*, 81 (290), 44.

³⁷⁴ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 106.

³⁷⁵ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 349.

³⁷⁶ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 196.

³⁷⁷ Kaya, a.g.m., 2010, 107.

³⁷⁸ Rikab, üzeninin diğeri adıdır.

³⁷⁹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 135.

Türkiye Selçuklu sultanları, tâbilerine hakimiyet alameti gösteren alametler gönderiyorlardı. II. Süleyman Şah, kendisine tâbi olan Melik Efdal'a hakimiyetinin göstergesi olarak bir hil'at yollamıştı.³⁸⁰ Sultan III. Alâaddin Keykubad ise Osman Gazi'ye beylik menşurunu gönderirken beraberinde hediye olarak farklı hakimiyet sembolleri yollamıştı.³⁸¹ Selçuklu tahtına yeni bir sultan geçtiği zaman bir gelenek olarak vasallar yeni hükümdardan tekrardan menşur almak zorundaydılar. Bu, siyasi iktidarın değişmesi sonrası bağlılığın tekrardan bildirilmesi için gerekliydi. Hatta bazen taht değişikliği olmadığı durumlarda bile bu durum yaşanırdı ki I. Alâaddin Keykubad'a her yıl sahip olduğu menşur belgesini yenilemek için gelen vasal hükümdarlar bulunmaktaydı.³⁸²

Türkiye Selçuklu sultanı gerektiği zaman vasalı olan hükümdarı eğer tâbiyet şartlarına uymamışsa onun bu itaatsizliğine karşı yaptırım uygulama hakkına sahipti. Bunun için tedip seferi düzenleyebilir,³⁸³ itaatsiz hükümdarı görevinden alabilir,³⁸⁴ sürgün edebilir³⁸⁵ veya yerinde bırakıp vasallık şartlarını ağırlaştıran bir antlaşma yapabilirdi.³⁸⁶

Türkiye Selçuklu hükümdarları, bir siyasi gücü her zaman savaş yoluyla vasalı haline getirmeyebiliyordu. Artuklular örneğinde olduğu gibi kendi isteğiyle siyasi menfaatler için Selçuklular'a bağlananlar da mevcuttu.³⁸⁷ Eyyûbî hanedanından Melik Efdal de bu şekilde kendi isteği ile II. Süleyman Şah'a tâbi olup hutbe okutmuştu.³⁸⁸ Bir idareci eğer yeni vasal oluyorsa bunun için bazı kişiler Selçuklu hükümdarına rehin bırakabilirdi. I. Alâaddin Keykubad devrinde Suğdak'ın fethi esnasında şehrin nüfuzlu kişilerinin oğulları Hüsameddin Çoban tarafından rehin alınmıştı.³⁸⁹

Hükümdarların vasallarıyla kurduğu ilişkiler zaman zaman taht mücadelelerine de yansımıştır. I. Alâaddin Keykubad henüz melik iken taht için mücadele ettiği kardeşi

³⁸⁰ Kaya, a.g.m., 2010, 107.

³⁸¹ Sümer, a.g.m., 2009, 382.

³⁸² Kaymaz, a.g.e., 2011, 5.

³⁸³ Sümer, a.g.m., 2022a, 352.

³⁸⁴ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 103.

³⁸⁵ Merçil, a.g.m., 2002, 517.

³⁸⁶ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 196-197.

³⁸⁷ Merçil, a.g.m., 2002, 517; Kaya, a.g.m., 2010, 107.

³⁸⁸ Kaya, a.g.m., 2010, 107.

³⁸⁹ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 339.

I. İzzeddin Keykâvus'u Kayseri'de muhasara ederken yanına destekçi olarak Ermeni Kralı II. Leon'u almıştı.³⁹⁰

Eyyûbîler, birçok siyasi yapıyı vasal olarak kendisine bağlamıştı. Eyyûbî sultanları, vasallarına kendi adları ile tâbilerinin adlarının bulunduğu bayraklar göndermekteydi.³⁹¹ Selçuklular'da gördüğümüz karşılıklı metbu-tâbi yükümlülükleri Eyyûbîler'de de geçerliydi. Hıttin Muharebesi öncesi Selâhaddin Eyyûbî, vasallarından askeri destek istemiş ve Musul, Sincar, Halep gibi bölgelerin hakimleri kuvvetler yollamıştı.³⁹² Bu hâkimler bazen istihbari bilgiler sağlamak suretiyle de tâbilik görevini yerine getirebiliyordu. Nitekim, II. Kılıçarslan'ın oğlu olup Eyyûbî vasalı olan Melik Kutbeddin de 10 Temmuz 1192'de Selâhaddin Eyyûbî'ye ulaşan ve Haçlılar'la ilgili istihbari nitelik taşıyan bir mektup göndermişti.³⁹³ Vasal kuvvetler gerektiğinde Eyyûbîlere askeri kuvvet gönderdikleri gibi yeri geldiğinde koruma da talep etme hakkına sahipti. Çünkü himaye etme, vasallık bağının temeliydi. Musul Emîri Bedreddin, Bet Nahrin ve Ahlat Eyyûbî Emîri bulunan Eşref'e tâbi olduğunu bildirirken, ondan düşmanlarına karşı askeri yardım istemişti.³⁹⁴

2.9. Hükümdarın Günlük Hayatı

Hükümdarlar, günlük hayatlarının çoğunluğunu doğal olarak devlet işlerine ayırmaktaydılar. Ancak bu idareciliğin getirdiği sorumluluklar dışında hükümdarların özel hayatlarının da olduğu unutulmamalıdır. Selçuklu ve Eyyûbî hükümdarları bu nedenle günlerinin her anını idari işlere ayırmazlar, özel işleri ile de ilgilenirlerdi.

Türkiye Selçuklu sultanlarının çoğunluğu, devletin resmi dili olması ve devlet içinde birçok İranlı bürokrat bulunması hasebiyle Farsça'yı, ilim ve hukuk dili olması nedeniyle de Arapça'yı öğreniyorlardı. Özellikle ilk dönemdeki sultanların bildikleri dillerin çeşitliliği hakkında bilgi bulamasak da bilhassa XIII. Yüzyılda hüküm süren hükümdarların hemen hepsinin bu dillere vakıf olduğunu ve bunları hem yazı işlerinde hem de konuşmada kullandıklarını söylemek mümkündür.³⁹⁵

³⁹⁰ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 143.

³⁹¹ Kubat, *a.g.e.*, 2020, 149.

³⁹² Kubat, *a.g.e.*, 2020, 56.

³⁹³ Bâhaeddin İbn Şeddâd, *a.g.e.*, 2021, 317.

³⁹⁴ Abû'l-Farac, *a.g.e.*, 1987, Cilt 2, 502.

³⁹⁵ Koca, *a.g.m.*, 2002a, 586; Mecit, *a.g.e.*, 2017, 174.

Türkiye Selçukluları'nda devlet işleri genelde devlethane olarak bilinen saray içinde görüşülüyordu. Saraylar selamlık ve haremlik olarak ikiye ayrılmıştı. Selamlıkta devlet işleri görüşülürken haremde hükümdarın ailesi ikamet etmekteydi.³⁹⁶ Hükümdarların saraylardaki bir gününde farklı mesaileri olabiliyordu. Burada eğlence meclisleri düzenleyebiliyor, farklı devlet görevlileri ile baş başa görüşmelerin yapıldığı halvet meclislerine girebiliyorlardı.³⁹⁷ Sultanların bazen herhangi bir idari veya askeri başarı sonrası, bazen de keyfi olarak düzenledikleri bu eğlence meclislerindeki tutumları eleştirilene maruz kalabiliyordu. Nitekim bazı sultanların sefahata fazla düşkün olmaları, yakınlarında yanlış kişileri nedim olarak bulundurmaları, devlet yönetiminde zafiyete ya da yanlış işler yapmalarına neden olabiliyordu. Bilhassa I. Alâaddin Keykubad sonrası dönemdeki hükümdarlarda bu durum artış göstermişti. II. İzzeddin Keykâvus'un ölmeden önce bu gibi yanlış işlere aşırı meylettiği için iktidarın elinden gittiğini itiraf etmesi bu durumun gerçekliğini ortaya koymaktadır.³⁹⁸

Selçuklu sultanları yılın her döneminde başkentteki saraylarda kalmıyordu. Bazen şehrin farklı bölgelerine maiyetleriyle birlikte gezintiler yaptıkları gibi, kışlık ve yazlık saraylarında aylarca kalabiliyorlardı.³⁹⁹ Buralarda dinlenmeye daha fazla vakit ayırmakla birlikte devlet işleri ile uğraşmaya devam ediyorlardı.⁴⁰⁰ Bunun dışında bir asker olarak yetiştikleri hasebiyle sultanlar spor yapmayı da ihmal etmeyip sık sık ava çıkıyor, çevgan oyunu oynuyorlardı.⁴⁰¹

Aileleri ile birlikte devletin yönetildiği başkentteki kendi saraylarında yaşamakta olan Selçuklu sultanları, yetiştikleri sarayda aldıkları eğitimler sonucunda farklı zanaat ve beceri alanlarında ustalaşmış durumdaydılar. Sultan II. Kılıçarslan'ın şehzadelerinin ilme ve alimlere destek verdikleri, hattatlık ve şiir alanlarında kendilerini geliştirmiş

³⁹⁶ Çaycı, *a.g.e.*, 2019, 27.

³⁹⁷ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 532-533, 595.

³⁹⁸ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 670.

³⁹⁹ Merçil, *a.g.e.*, 2011, 37.

⁴⁰⁰ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 168, 316, 453, 455.

⁴⁰¹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 168, 292, 358. Nizamülmülk'e göre devlet başkanları iyi ata binip her türlü silahı kullanmada maharetli olmalıdır. Bkz. Nizamülmülk, *a.g.e.*, 2006, 26. Türkiye Selçuklu sultanlarının avlanmaya dair ilgileri konusunda toplu bilgiler için Bkz. Salman, A. (2022). *Selçuklu Anadolu'sunda Av ve Avcılık*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 57-63.

oldukları bilinmektedir. Bu şehzadeler arasında bilhassa Melik Berkyarukşah'ın öne çıktığı, edebi alanda kendini geliştirip eserler ortaya koyduğu görülmektedir.⁴⁰²

Edebiyat konusunda kendini geliştiren başka Selçuklu soyluları da bulunmaktaydı. II. Süleyman Şah şiir, edebiyat ve hattatlıkta kendini geliştirmiş hatta felsefeye olan ilgisi nedeniyle bazı ulemâ tarafından dini ihmal etmekle dahi suçlanmıştı.⁴⁰³ I. İzzeddin Keykâvus ise Farsça ve Arapça'yı bilmekle⁴⁰⁴ beraber şiir konusunda edebi bir yeteneğe sahipti.⁴⁰⁵ I. Alâaddin Keykubad da kişisel maharetleri önde olan hükümdarlar arasındaydı. Keykubad'ın, el becerisi ile alakalı meslekler olan mimarlık, saraçlık, kuyumculuk, bıçakçılık, dericilik, bakırcılık, ressamlık gibi alanlarda becerikli olduğu ve bunun dışında tavla, okçuluk, satranç, cirit atma gibi oyun ve sporlarda yeteneğe sahip bulunduğu bilinen bir husustur. Sultan, bunun dışında tarih ilmi ve edebiyat ile de ilgilenmiş olup rubai dahi söyleyebilmekteydi.⁴⁰⁶ Türkiye Selçuklu sultanları genel olarak kuruluş ve yükseliş devrindeki maharetleriyle övülseler de II. Keyhüsrev ve II. Keykâvus gibi geç dönem hükümdarlarının sefahata meyletmeleri gibi davranışlar sergilemeleri olumsuz örnekler olarak da sunulmuştur.⁴⁰⁷

Eyyûbî hükümdarları da birden fazla dili konuşacak şekilde yetişirlerdi. Kurucu hükümdar olan Selâhaddin Eyyûbî, bir hükümdar adayı olarak yetişmemesine karşın Arapça, Türkçe ve Kürtçe konuşabiliyordu.⁴⁰⁸ Sultanın çevresinde bulunan devlet adamlarının bilgi birikimi ve devlet bürokrasisinin getirdiği sistematik eğitim ile beraber kendisinden sonra gelen hanedan üyelerinin de aldıkları eğitimlerle farklı dillere vakıf olmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Selâhaddin'in oğlu Melik Efdal ilme ve şairliğe meyilliydi.⁴⁰⁹ Melik Âdil'in oğlu Melik Muazzam, Kur'an-ı Kerîm'i hatmetmiş ve ilme, edebiyata düşkün, divan sahibi bir devlet adamıydı.⁴¹⁰ Eyyûbîler'in Hama Meliki el-Mansur Nasireddin Muhammed b. Ömer b. Şahinşah b. Eyyûb'un

⁴⁰² İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 51. Nizamülmülk'e göre iyi bir hükümdar dini ilimlere ve alimlere karşı saygılı olmalıdır. Bkz. Nizamülmülk, *a.g.e.*, 2006, 26.

⁴⁰³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, 2016, Cilt 10, 65; İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 89.

⁴⁰⁴ Koca, *a.g.m.*, 2002a, 586.

⁴⁰⁵ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 256.

⁴⁰⁶ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 250, 252. Nizamülmülk'e göre ideal bir İslam hükümdarı sanattan ve edebiyattan anlamalıydı. Bkz. Nizamülmülk, *a.g.e.*, 2006, 26.

⁴⁰⁷ Kara, S. (2002). "Türkiye Selçuklularında Dini Hayat", *Türkler Ansiklopedisi*, 7, 310.

⁴⁰⁸ Azzam, *a.g.e.*, 2015, 67.

⁴⁰⁹ Turan, A. *a.g.e.*, 2021, 48, 51.

⁴¹⁰ Kılıç, M. (2006). "Alim ve Devlet Adamı Olarak Eyyûbî Meliki "el-Melikü'l-Muazzam" (576-624/1180-1227)", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, X/2, 339.

şiiirleri olduğu bilinmektedir.⁴¹¹ Melik Kâmil'in torunu Eyyûbî Meliki Muazzam da dini ilimler de kendini geliştirmişti.⁴¹²

Eyyûbî hükümdarlarının kalıcı ikametgâhı devleti yönettikleri saraylarıydı. Bu sarayların harem bölümünde sultanlar aileleri ile beraber otururlardı. Sarayda görevli pek çok cariyeye, hizmetli ve asker, sultanın ve ailesinin işlerine bakardı.⁴¹³

Dini ibadetler, Eyyûbî sultanlarının günlük hayatlarında önemli bir yer tutan bir başka konudur. Selâhaddin Eyyûbî din adamları ve alimlere saygı gösterirdi.⁴¹⁴ Tasavvufa ilgisi bulunan Selâhaddin Eyyûbî'nin mutasavvıflar ile görüştüğü, dini kitaplar okuduğu,⁴¹⁵ ayrıca şiirle ilgilendiği, özel bir kütüphanecisinin ve münecciminin olduğu bilinmektedir.⁴¹⁶ Bu durum Selâhaddin Eyyûbî'nin bir hükümdar çocuğu olmamasına rağmen kendisini yetiştirdiğini göstermektedir. Melik Kâmil de din adamlarına saygı gösterir, onlarla tartışmaktan zevk alır, kendi sarayında konaklamalarına izin verirdi.⁴¹⁷ Selâhaddin'in öğle namazlarının akabinde at yarışları ve top oyunlarını izlemekten zevk aldığı bilinmektedir.⁴¹⁸ Üçüncü Eyyûbî büyük sultanı olan Melik Azîz ise avcılığa meraklı olup bir kurdu avlamaya çalışırken ölmüştür.⁴¹⁹

Eyyûbî sultanları yine Selçuklu mevkidaşları gibi spor faaliyetlerine vakit ayırıyorlardı. Hükümdarlığın getirdiği askeri sorumluluklar nedeniyle taht adaylarının bu tarz sporlarla ilgilenmesi çok doğaldı. Türklere mahsus eski bir oyun olan ve Selçuklu sultanları tarafından oynanan Çevgan, Eyyûbî hanedanı tarafından da biliniyordu.⁴²⁰ Selâhaddin Eyyûbî'nin oğullarının ve ailesinin avlanmaya ve ok atmaya karşı da ilgileri vardı.⁴²¹

⁴¹¹ Kolukısa, *a.g.e.*, 2022, 254.

⁴¹² Kolukısa, *a.g.e.*, 2022, 402.

⁴¹³ Şeşen, *a.g.e.*, 2018a, 163.

⁴¹⁴ Kolukısa, *a.g.e.*, 2022, 143-144.

⁴¹⁵ Bâhaeddîn İbn Şeddâd, *a.g.e.*, 2021, 60.

⁴¹⁶ Azzam, *a.g.e.*, 2015, 196; Şeşen, *a.g.e.*, 2018a, 164.

⁴¹⁷ Kolukısa, *a.g.e.*, 2022, 313.

⁴¹⁸ Turşak, *a.g.m.*, 2020, 133.

⁴¹⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, 2016, Cilt 10, 24; Turan, A. *a.g.e.*, 2021, 79-80.

⁴²⁰ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 387, 403; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 279.

⁴²¹ Bâhaeddîn İbn Şeddâd, *a.g.e.*, 2021, 157; Azzam, *a.g.e.*, 2015, 74-75.

3. HÜKÜMET TEŞKİLATI

Türkiye Selçuklu Devleti'nin hükümet teşkilatı, dönemin İslam dünyasındaki diğer devletlerin hükümet teşkilatlanmalarındaki hususlarla beraber Orta Asya Türk Devlet geleneğine ait unsurları da bünyesinde barındırmaktaydı. Türkiye Selçuklu hükümet teşkilatıyla ilgili bilgi bulunan kaynaklar genellikle belirli bir dönemle sınırlıdır. Bu zorluklar nedeniyle konu ile ilgilenen araştırmacılar bazı çağdaş veya aynı gelenekten gelen diğer İslam devletlerinin hükümet teşkilatlarını da incelemiş ve Selçuklu devlet yapılanması hakkında daha mesnetli kanaatlere varmak için bilhassa Abbasiler, Büyük Selçuklular, Eyyûbîler ve Osmanlılar'ın devlet teşkilatlanmalarıyla mukayese yoluna gitmişlerdir.⁴²² Eyyûbîler'in de yine benzer şekilde mezkur geleneklere sahip Büyük Selçuklular ve onun takipçisi olan Zengîler'le beraber Fâtımîler'den de devlet teşkilatlanmasında etkilendiği bilinmektedir.

3.1. Dîvânlar

3.1.1. Dîvân-ı Vezaret/ Dîvân-ı A'lâ

Türkiye Selçuklu Devleti'nin ana idare mekanizmasını *Dîvân-ı A'lâ* oluşturmaktaydı. Divanın üyeleri; Vezir, Dîvân-ı İnşa, Dîvân-ı İşrâf, Dîvân-ı İstifâ ve Dîvân-ı Arz'ın başkanları ile Nâib, Beylerbeyi, Atabey ve Pervâne'den meydana gelmekteydi.⁴²³ Divanın başkanlığı bazen sultan bazen de onun vekili sıfatıyla vezirin uhdesindeydi.⁴²⁴ Divan bu nedenle *Dîvân-ı Vezaret* ve ayrıca *Dîvân-ı Saltanat*, *Dîvân-ı Buzurg* ve *Saray-ı Saltanat* olarak da anılıyordu.⁴²⁵ Vezir, divanda hükümdar adına ferman çıkarma ve yargılama yetkisine sahipti.⁴²⁶ Divan kararlarının ilgili alt divanın üyelerine imza edilmeden önce ilk olarak vezirin onayından geçmesi gerekirdi.⁴²⁷

Dîvân-ı a'lâ'nın *defatir-i dîvân-ı a'lâ* olarak bilinen defterleri mevcuttu.⁴²⁸ Bu defterlerde devletin mali durumu ve arazileri hakkında bilgiler yer alıyordu.⁴²⁹ Ülkeye yeni bir idari bölge katıldığı zaman dîvân-ı a'lâ'nın aldığı karar ile bu divana bağlı

⁴²² Burgu, Y.S. (2011). *Anadolu Selçukluları Alaeddin Keykubad ve Zamanı*, İstanbul: Selenge, 195.

⁴²³ Merçil, a.g.m., 2009a, 390.

⁴²⁴ Uzunçarşılı, a.g.e., 1988, 87.

⁴²⁵ Köymen, a.g.e., 1992, Cilt 3, 157; Merçil, E. (2015). *Selçuklular Zamanında Divan Teşkilatı (Merkez ve Eyalet Divanları)*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 141.

⁴²⁶ Özaydın, A. (2013). "Müslüman Türk Devletlerinde Vezirlik", *DİA*, 43, 85.

⁴²⁷ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 534.

⁴²⁸ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 174.

⁴²⁹ Uzunçarşılı, a.g.e., 1988, 89; Merçil, a.g.e., 2015, 145; Turan, R. (2020). *Türkiye Selçuklularında Hükümet (Vezir ve Divan)*, Ankara: TTK, 57.

diğer divanların memurları yeni idari bölgelere gönderilir ve buraların genel mali durumu ve arazisi hakkındaki bilgiler kayda alınmak suretiyle devletin kurumsallaşması sağlanmaya çalışılırdı.⁴³⁰ *Menşur, ferman, misal* gibi belgelerle hükümdarın bizzat tevdi ettiği iktâlar dîvân-ı a'lâ'dan çıkıyordu.⁴³¹ Diğer devletlerle yapılan 'anlaşmalar' ve hükümdarın emriyle çıkarılan 'ahidname'⁴³² gibi resmi belgeler de dîvân-ı a'lâ'da kaleme alınırdı.⁴³³ Dîvân-ı a'lâ, bazı meseleleri daha önce zikrettiğimiz başkanlarının dîvân-ı a'lâ üyesi olduğu diğer alt divanlara memur ederdi. Bu meseleler alt divanlarda görüşüldükten sonra alınan sonuç dîvân-ı a'lâ'ya geri bildirilirdi.⁴³⁴

Dîvân-ı a'lâ, Selçuklu vezirleri tarafından her gün toplanıyordu.⁴³⁵ Toplantılar; *Soffe, Suffe, Sofa*⁴³⁶ ya da *Divan Saray*⁴³⁷ denilen bir salonda gerçekleşmekteydi. Vezir, toplantı günü sabah erken kalkıp namazını kıldıktan sonra işinin başına geçerdi. Divan memuru olan *kabız*, dizüstü çökerek bir gün önce münşiler tarafından yazılan resmi belgeleri vezirin önüne koyardı. Vezir, bu belgelerde gerekli düzeltmeleri yaptıktan sonra *devâtdârın* önüne koyduğu divit ile nihai kararı imzalırdı.⁴³⁸ Dîvân-ı a'lâ'da çalışan görevliler *ehl-i divan* olarak anılırdı.⁴³⁹ Divanın muhafızlığını ise *emîr-i şimşir* yapmaktaydı.⁴⁴⁰ Toplantı sırasında vezirin arkasında bulunan gulamlar, nöbetçi olarak görevliydi.⁴⁴¹ Dîvân-ı a'lâ'nın kendi içerisinde protokol ve gelenekleri vardı. Vezirin huzuruna gelenler el öper ve dizüstü çökerdi.⁴⁴² Toplantı esnasında vezirin yanında

⁴³⁰ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 174, 307.

⁴³¹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 174, 482, 509, 514, 524, 525; Merçil, *a.g.e.*, 2015, 144.

⁴³² Mağlup devletin yöneticilerine ya da ele geçirilmesinin akabinde teslim olan bölgenin halkına sultan tarafından verilen aman belgesidir. I. Keykâvus, Trabzon İmparatoru Aleksi's'e, I. Keykubad, Ermeni Kralı Leon'a böyle bir aman belgesi vermişti. Bkz. İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 180-181, 349-350.

⁴³³ Antlaşmalar ve ahidnameler, "noteran-ı dîvân-ı saltanat" denilen görevliler tarafından kaleme anılırdı. Bkz. İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 180-181; Merçil, *a.g.e.*, 2015, 142. İtalyanca kökenli bir kelime olan "Noter" kelimesinin bu şekilde Selçuklu devlet teşkilatına girmesinin Haçlılar ve İtalyanlar'la kurulan ilişkiler sonucu gerçekleştiği görülmektedir. Bkz. Turan, O. (2020). *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken: İstanbul, 326, not. 83.

⁴³⁴ Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 57.

⁴³⁵ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 1988, 88; Merçil, *a.g.e.*, 2015, 141; Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 56.

⁴³⁶ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 387, 534; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 1988, 88; Merçil, *a.g.e.*, 2015, 142.

⁴³⁷ Merçil, *a.g.e.*, 2015, 147.

⁴³⁸ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 1988, 88; Merçil, *a.g.e.*, 2015, 143.

⁴³⁹ Anonim Selçuknâme, 2014, 44; Merçil, *a.g.e.*, 2015, 142.

⁴⁴⁰ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 1988, 88; Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 56-57.

⁴⁴¹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 534.

⁴⁴² İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 535.

kâtipler ve tercüman⁴⁴³ bulunurken divan üyeleri dizüstü otururdu.⁴⁴⁴ Zabıtları, münşiler tarafından tutulan⁴⁴⁵ divanın kararları atabeyler tarafından nişanlanır⁴⁴⁶ ve toplantı salonunun önünde bekleyen çavuşlar vasıtasıyla gereken mercilere bildirilirdi.⁴⁴⁷ Divanın bitmesi ise toplantı sonunda birlikte yenen yemek ile olurdu.⁴⁴⁸

Selçuklu Devleti'nde dîvân-ı a'lâ haricinde içinde sultanın da bulunduğu ve devlet yönetimini ilgilendiren konuların görüşüldüğü bazı özel meclis oturumları da düzenlenmekteydi.⁴⁴⁹ *Meclis-i hâs*, *bâr* ya da *meşveret meclisi* olarak bilinen bu toplantılarda devlet işlerine dair görüş alışverişleri yapılırdı.⁴⁵⁰ Bazı yüksek devlet bürokratlarının sultan ile bire bir özel görüşmeler yaptığı *halvet meclisleri* de bu tarz devlet işlerinin konuşulduğu yerler oluyordu.⁴⁵¹ Yine *Bezm* olarak bilinen eğlence meclisleri de asıl işlevi olmamasına karşın devlet işlerinin gündeme geldiği bir etkinlik mahiyetini taşıyabiliyordu.⁴⁵² Divan üyeleri haricinde sultana yakın olan saray ve divan memurları; bar, halvet ve eğlence meclislerine dahil olabiliirdi.⁴⁵³ Selçuklu sultanının bu tarz toplantılarını organize etmek ve teşrifat kurallarını yerine getirmek ise *emîr-i meclis* denilen görevliye aitti.⁴⁵⁴

Eyyûbîler'de, Selçuklular'daki dîvân-ı a'lâ benzeri bir divan yoktu. Ancak devlet işleri sultanın başkanlığında toplanan *danışma* veya *iştişare meclisleri* olarak adlandırabileceğimiz yüksek düzeyde yapılan toplantılarda görüşülebiliyordu.⁴⁵⁵ *Kâtibu's-Sırr*, Eyyûbî sultanının bu tarz devlet meselelerinde en yakın danışmanı konumundaydı.⁴⁵⁶ İstişare meclislerinde sultana gerekli bilgileri vermek öncelikle

⁴⁴³ Turan, O. (2014). *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar : Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, Ankara: TTK, 18. Tercümanlar, divanda çeviri yapmak ve yabancı hükümdarlara gönderilecek yazıları kaleme almak ile görevliydi. Aynı zamanda "Muhlis el-hazre" ve "Lisan el mulik ve selatin" olarak anılırlardı. Bkz. Merçil, a.g.e., 2015, 145.

⁴⁴⁴ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 535; Uzunçarşılı, a.g.e., 1988, 88.

⁴⁴⁵ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 534-535; Uzunçarşılı, a.g.e., 1988, 88; Turan, R. a.g.e., 2020, 57.

⁴⁴⁶ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 454; Uzunçarşılı, a.g.e., 1988, 89; Turan, R. a.g.e., 2020, 57.

⁴⁴⁷ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 534-535; Merçil, a.g.e., 2011, 179.

⁴⁴⁸ Uzunçarşılı, a.g.e., 1988, 88; Burgu, a.g.e., 2011, 203; Turan, R. a.g.e., 2020, 57.

⁴⁴⁹ Merçil, a.g.m., 2002, 517; Mecit, a.g.e., 2017, 217.

⁴⁵⁰ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 162, 211, 294, 309, 493; Bozkurt, N. (2003). "Meclis", *DİA*, 28, 242; Turan, R. a.g.e., 2020, 95.

⁴⁵¹ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 99-100, 517, 566-567, 595; Köymen, a.g.e., 2020, 214.

⁴⁵² Köymen, a.g.e., 2020, 197.

⁴⁵³ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 532-533.

⁴⁵⁴ Çubukçu, A. (1995). "Emîr-i Meclis", *DİA*, 11, 141-142.

⁴⁵⁵ Kuşçu, a.g.e., 2013, 193; Şeşen, a.g.e., 2018a, 162.

⁴⁵⁶ Şeşen, R. (1994). "Eyyûbîler'de Divan", *DİA*, 9, 381; Kuşçu, a.g.e., 2013, 257; Azzam, a.g.e., 2015, 68.

onun göreviydi.⁴⁵⁷ Sultanlar bu toplantılarda son karar merci olsalar da diğer emîrlerin de içinde bulunduğu devlet erkânının fikirlerine önem veriyorlardı. Selâhaddin Eyyûbî daha devletin kuruluş aşamasında, Mısır’da fiili hakimiyet sağladıktan sonra Nûreddin Zengî’ye karşı izleyeceği politikayı belirlemek için yakın adamları ve ailesiyle görüşmüştü.⁴⁵⁸ Bu toplantılar sadece idari değil, aynı zamanda askeri mahiyette de olabiliyordu.⁴⁵⁹ Eyyûbî sultanının bizzat verdiği kararların İslam dininin akidelerine uygun olması gerekiyordu. Bu durum, *el-Ahkâmü’s-sultâniyye* olarak bilinen ve alınan kararların hem dini hem de örfi geleneklere uygun olması gerektiğini belirten kavram ile ifade edilirdi.⁴⁶⁰ Bu nedenle hükümdar, emîrlerin dışında ulemânın da fikirlerini dinliyordu. Eyyûbî sultanlarının zikrettiğimiz tarzda geniş bir grupla danışma yöntemiyle bir karar verme mekanizmasına sahip olması, sanılanın aksine onun otoritesine zarar getirmediği gibi Eyyûbî Devleti’nin içerisinde emîrler ve ulemânın sahip olduğu nüfuz nedeniyle kararlarının uygulanmasını kolaylaştırmasıyla beraber onun otoritesine olumlu etki dahi yapmaktaydı.⁴⁶¹

Selçuklu ve Eyyûbî Devleti’ni sahip oldukları en yüksek idari meclisleri açısından kıyasladığımız zaman Türkiye Selçukluları’nın bu konuda daha kurumsal bir yapıya sahip olduğunu söylemek mümkündür. Zira dîvân-ı a’lâ türünden bir meclis Eyyûbîler’de net olarak mevcut değildi. Bununla beraber yüksek danışma meclislerinin iki devlette de ortak bir yapılanma olarak var olduğu gözükmektedir. Selçuklular’da dîvân-ı a’lâ’nın her gün toplanıyor olması idari danışmanın ne derecede yüksek olduğunu net bir şekilde göstermektedir. Buna karşın Eyyûbîlere dair hiçbir kaynakta bu şekilde sürekli toplanan bir meclisin varlığına rastlanmamıştır. Selçuklular’da bu meclislerin birden fazla olması da dikkat çekmektedir. Selçuklu vezirinin ve Eyyûbî kâtibü’s-sırrının bu danışma meclislerinde aldığı rollerin önemli

⁴⁵⁷ Şeşen, R. (1983). *Salâhaddin Devrinde Eyyûbîler Devleti*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 123.

⁴⁵⁸ Abûl’l-Farac, *a.g.e.*, 1987, Cilt 2, 415-416. Nizamülmülk’e göre İslam hükümdarları önemli olaylarda ihtiyarlar, bilginler ve dostları ile meşveret etmelidir. Bkz. Nizamülmülk, *a.g.e.*, 2006, 113. Selâhaddin Eyyûbî, diğer hükümdarlara yazacağı iade mektuplarının içeriklerini dahi emîrlerle danışarak belirliyordu. Bkz. Bâhaeddîn İbn Şeddâd, *a.g.e.*, 2021, 317-319. Meşveretin, Eyyûbî ailesinin sahip olduğu aşiret köklerinden gelen bir idari gelenek olduğu da dile getirilmiştir. Bkz. Çakır, Ö. F. (2022). “Eyyûbî Yönetim Organizasyonunun Kabilesel Kökenleri”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, V/I, 45.

⁴⁵⁹ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 193-195, 411-412. Savaş durumlarını ilgilendiren meseleler için kurulan ve Harp Meclisleri olarak bilinen askeri danışma kurullarına “Askeri Teşkilat” bölüm başlığı altında ayrıntılı bir şekilde değinilecektir.

⁴⁶⁰ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 192.

⁴⁶¹ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 195.

olduğu görülmekle beraber Selçuklu vezirinin tek başına bu meclislere başkanlık etmesi hatta büyük divanın kendi makamı ile anılır olması onun yetkisel üstünlüğünü göstermesi açısından mühimdir. Yine sultan haricindeki devlet erkânına mensup emîrlerin her iki devlette de bu meclislerde son derece etkin olduğu görülmektedir. Bu devletlerin geleneksel bir İslam devleti olmaları hasebiyle dini kurallara riayet ettiği bilinmekle beraber Eyyûbîler’de bu tarz idari kararlarda ulemânın Selçuklular’a nispeten daha etkin olduğu hatta alınan devlet kararlarının *el-Ahkâmü’s-sultânîyye* kavramı ile ifade ediliyor oluşu bir başka dikkat çeken husustur.

3.1.2. Dîvân-ı İnşâ

Türkiye Selçukluları’nda devletin iç ve dış haberleşmesinin sağlanması, bürokratik yazışmalarının yürütülmesi ve resmi belgelerinin hazırlanması *Dîvân-ı İnşâ*’da gerçekleşirdi.⁴⁶² Bu divanın başkanı aynı zamanda dîvân-ı a’lâ üyesi olup *melikü’l küttab* ve bunun dışında *sadr-ı muazzam*, *uluğ*, *azam*, *maliki divan et-tuğra*⁴⁶³ sıfatlarıyla da anılırdı. *Ferman*, *menşur*, *misal*, *anlaşma metinleri*, *fetihname*, *müjde mektupları* ve *beşaretnameler* gibi belgeler bu divandaki bürokratik işlemlerden geçerek çıkmaktaydı.⁴⁶⁴ İnşâ divanının içinde bir de *tuğra dairesi* bulunuyordu. Belgelere sultanın alameti olup bir nevi imza veya mühür yerine geçen tuğra/tevkî koyulmasından bu bölüm sorumluydu.⁴⁶⁵ Melikü’l küttab aynı zamanda bu işten de sorumlu olup *tuğraî* olarak da anılırdı. Hükümdar adına fetihname ve menşur gibi belgeleri bizzat kendisi kaleme alıyordu.⁴⁶⁶ Tuğraîler, Arapça ve Farsça’ya hakim, güzel yazı ve üslup konusunda mahir, alim ve edip kişiliğe sahip isimlerden seçilirdi.⁴⁶⁷

Selçuklu siyasi tarihinde tuğraî olarak görev yapmış pek çok görevlinin adlarının bilinmesi ve kaynaklarda sık olarak zikredilmesi bu makamda bulunan kişilerin devlet içinde saygın konumda olduklarını göstermektedir.⁴⁶⁸ Bu makamda bulunanlar ayrıca

⁴⁶² İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 518; Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 22; Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 43.

⁴⁶³ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 226, 524, 556, 605; Merçil, *a.g.e.*, 2015, 149; Köymen, *a.g.e.*, 2020, 353; Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 24.

⁴⁶⁴ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 408, 417, 434; Koca, a.g.m., 1995, 70; Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 22; Merçil, *a.g.e.*, 2015, 147. Selçuklu Devleti’nden çıkan fermanlar için Türkçe olarak “biti” ve “bitik” terimleri de kullanılıyordu. Bkz. İpşirli, M. (1992b). “Bitik”, *DİA*, 6, 225.

⁴⁶⁵ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 1988, 97; Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 42.

⁴⁶⁶ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 404-405; Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 23.

⁴⁶⁷ Merçil, *a.g.e.*, 2015, 147.

⁴⁶⁸ Şemseddin Muhammed-i İsfahani, Kemaleddin Kamyar, Şemsüddin Mahmud gibi tuğraîler öne çıkan isimler arasındadır.

Türkçe unvanlar da taşımışlardır. Tuğraî olarak görev yapmış Şemseddin Mahmud, Türkçe bir lakap olan *bilge*⁴⁶⁹ unvanına sahipti. Tuğraîler devlet erkânında statü olarak emîr-i arızın hemen ardında yer almakta olup terfi edilmek istenildiklerinde bu makama getirilebilirlerdi.⁴⁷⁰

İnşâ ve tuğra divanlarında belgelerin hazırlanmasından sorumlu olan görevliler *münşî* ya da *kâtip* adıyla anılıyordu. Münşîlerin esas görevi divan kayıtlarını tutmak ve yazışma işleriyle ilgilenmekti.⁴⁷¹ I. Keykubad döneminde dîvân-ı inşâ'da 24 kâtip bulunuyordu.⁴⁷² Bunlardan 12'si hesapları tutan ve defterleri yazan dîvân-ı a'lâ kâtibi iken diğer 12'si dîvân-ı arz kâtibi idi.⁴⁷³ İnşâ ve tuğra dairesinin bu elemanlarının bürokratik sistemin içinde olmanın getirdiği bir gereklilik olarak yazı konusunda kendisini geliştirmiş olan vasıflı kişiler olmaları gerekirdi.⁴⁷⁴ Örneğin, devlet bürokrasisinin resmi dili olan Farsça haricinde de dil bilmeleri gerekiyordu.⁴⁷⁵ Zira divanın yazışmaları çoğunlukla Farsça olmakla birlikte bazen Arapça'nın da kullanıldığı bilinmektedir. Ayrıca Arap devlet yöneticileriyle yapılan muhaberat da Arapça kullanılabilmekteydi.⁴⁷⁶

İnşâ divanında tercümanlar da bulunuyordu. Selçuklu tarihçisi İbn Bibi'nin babası divanda bu görevde bulunmuştu.⁴⁷⁷ Tercümanların çeviri işlemi yapmak dışında bir görevi de yabancı makamlara yazılacak belgeleri kaleme almaktı.⁴⁷⁸ Vezirler, devlet idaresinde saygın konumda olan bazı tercümanlarla görüş alışverişinde bulunabiliyordu.⁴⁷⁹ Tercümanlar, Türkçe unvanlar da taşıyabiliyordu. Zira Selçuklular için görev yapmış bir tercümanın *İnanç Bilge Tercüman Beg* olarak anıldığı bilinmektedir.⁴⁸⁰

⁴⁶⁹ Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 22; Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 43.

⁴⁷⁰ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 156; Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 25; Köymen, *a.g.e.*, 2020, 357.

⁴⁷¹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 534; Çaycı, *a.g.e.*, 2019, 199; Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 56.

⁴⁷² Küçükaşçı, M.S. (2022). "Kâtib", *DİA*, 25, 50.

⁴⁷³ Merçil, *a.g.e.*, 2015, 142.

⁴⁷⁴ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 634, 637-638; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 1988, 97; Çaycı, *a.g.e.*, 2019, 205.

⁴⁷⁵ Küçükaşçı, a.g.m., 2022, 50. Türkiye Selçuklu Devleti'nin resmi bürokratik dili Farsça olsa da devlet belgelerinin defter ve mektuplar gibi bazı türlerinde Arapça ve Rumca'nın da bazı zamanlarda kullanıldığı bilinmektedir. Bkz. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 1988, 90. Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 130; Merçil, *a.g.e.*, 2015, 146.

⁴⁷⁶ Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 36, 43.

⁴⁷⁷ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 465.

⁴⁷⁸ Bozkurt, N. (2011). "Tercüman", *DİA*, 40, 490; Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 130; Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 57.

⁴⁷⁹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 532.

⁴⁸⁰ Merçil, *a.g.e.*, 2011, 227; Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 18.

Türkiye Selçukluları'nda *inşâ-yi dîvân-ı saltanat* olarak geçen bir 'saltanat divanı kâtipliği' memuriyeti mevcuttu. Bu görevde bulunan kişi sultanın özel münşisi olarak görev yapmaktaydı.⁴⁸¹ I. İzzeddin Keykâvus mutfağı ile ilgili işlerden sorumlu saray görevlisi olan Şemseddin İsfahani'ye *inşâ-yı has* makamını tevdi etmişti.⁴⁸² Yine *debir-i hazret* ve *debir-i huzur* olarak bilinen saray kâtibi de Selçuklu sultanının kâtipliğini yürütüyordu. Sultanların mektuplarını yazmak ve okumak onun sorumluluğundaydı.⁴⁸³ II. Gıyaseddîn Keyhüsrev'in dört münşisi var iken I. Keykubad'ın münşî sayısı bundan daha az idi.⁴⁸⁴ Özel münşiler *uluğ hass* gibi Türkçe unvanlar alabiliyordu.⁴⁸⁵ Ayrıca hem savaş hem de barış zamanında sultanın yanında bulunurlardı.⁴⁸⁶ Görüldüğü gibi Selçuklu tarihi ile ilgili kaynaklarda geçen ve özel münşileri ifade eden yukarıda bahsettiğimiz birden fazla farklı nitelendirme mevcuttur.

Özel münşilerin bazen devlet idaresinde etkin isimler olarak öne çıktıkları göze çarpmaktadır. I. İzzeddin Keykâvus tarafından işret meclisinde okuduğu bir rubai sonrası sultanın ilgisini çekmesi hasebiyle *has kâtip* yapılan⁴⁸⁷ Şemseddin İsfahani'nin bir divan üyesi olmamasına karşın, Keykâvus'un ölümünden sonra ona olan yakınlığı nedeniyle yeni hükümdarın kim olacağının belirleneceği toplantıya katıldığı görülmektedir.⁴⁸⁸ Bu şekilde İşret meclisinde hizmet eden bir gulamın sultanın baş kâtipleri arasına girme şansı kazanması ve daha sonra I. Keykubad döneminde müşrif ve tuğraîlik makamlarını aynı anda uhdesinde bulunduracak kadar yükselecek olması,⁴⁸⁹ Selçuklu Devleti'nde saray ve idari görevlendirmelerde dikkate alınan protokol hususlarının kesin kurallara bağlanmadığı, sadakat ve şahsi yakınlığın da bir ölçüt olabildiğini göstermektedir. Şemseddin İsfahani örneğine benzer şekilde Selçuklu devlet adamlarından Kemaleddin Kamyar da Sultan I. İzzeddin Keykâvus'un özel münşisi ve yakın dost meclisi üyelerinden biri olup, I. Alâaddin Keykubad

⁴⁸¹ Merçil, *a.g.e.*, 2011, 241. İbn Bibi'nin babası Mecededdin Muhammed de Selçuklular'da saltanat kâtipliği yapmıştı. Bkz. İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 429-430.

⁴⁸² İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 226-227.

⁴⁸³ Merçil, *a.g.e.*, 2011, 240.

⁴⁸⁴ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 564.

⁴⁸⁵ Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 25.

⁴⁸⁶ Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 25.

⁴⁸⁷ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 226-227.

⁴⁸⁸ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 226; Kaymaz, *a.g.e.*, 2011, 69.

⁴⁸⁹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 404-405; Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 21.

devrinde müşriflik ve tuğraîlik, II. Gıyaseddîn Keyhüsrev devrinde nâiblik, II. İzzeddin Keykâvus devrinde de vezirlik makamında bulunmuştu.⁴⁹⁰

Eyyûbî inşâ divanı, Eyyûbî Devleti'nin resmi yazışmalarının yürütüldüğü ve belgelerin çıkarıldığı daire idi. Divan başkanı; *kâtibü's-sırr*, *sâhibü dîvân-ı inşâ* veya *nazırü dîvân-ı inşâ* olarak anılırdı. Divan bünyesinde pek çok defter bulunuyordu. Bu divanın taşradaki idari bölgelerde temsilcilikleri bulunurdu. Divandan çıkan her türlü belge, *menşur* olarak anılır ve hükümdarın tevkîini taşırdı. *Kâtibü's-sırr* olarak bilinen divan başkanı bulunan kişi Selâhaddin Eyyûbî döneminde vezirlik görevini de fiilen uhdesinde bulunduruyordu. Zira, Selâhaddin'in bu makamda bulunan Kādî el-Fâzıl'a “*sen benim kâtibim, devletimin idarecisi ve sahibi ve vezirimsin*” dediği bilinmektedir.⁴⁹¹ Eyyûbîler'de, kâtibü's-sırr makamına getirilecek kişinin ilmi konularda kendini geliştirmiş, kalem ehlinden olan, yazı üslubu konusunda ehil, sadık ve becerikli kâtipler olmasına önem verilirdi. Divan başkanının, sırr kâtibi olduğu için ketum olmasına da önem verilmekte olup bu özelliği nedeniyle halk nezdinde *katim-i sırr* olarak anıldığı da bilinmektedir.⁴⁹²

Kâtibü's-sırr birçok yetkiye sahipti. İnşâ divanına diğer divanlardan gelen müsveddeleri kontrol eder, tuğra çeker ve bir sonraki işlem için gerekli dairelere gönderirdi. Sultana gelen mektupları okumak ve onun iradesiyle cevap yazarak göndermek, elçi mektuplarını okumak, devlet törenlerinin idaresinden mesul olmak, mezâlim mahkemesinde sultana şikayetleri okumak ve cevaplamak, diğer divanlardan gelen belgeleri temize çekmek, posta teşkilatını yönetmek, sultan ve emîrler arası meselelerde aracı rolü üstlenmek ve adlî teşkilat içerisinde yer alan kadı ve müderrislerin atama ve azline kadar farklı konularda yetkileri bulunuyordu. Selâhaddin Eyyûbî döneminde aynı zamanda vezir olması hasebiyle diğer divanların başına gelecek kişilerin atamasında onun düşünceleri de dikkate alınırdı. Ayrıca dilediği zaman sultanın huzuruna girme hakkı bulunuyordu.⁴⁹³

⁴⁹⁰ Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 105.

⁴⁹¹ Şeşen, *a.g.e.*, 1983, 111-112.

⁴⁹² Şeşen, *a.g.e.*, 1983, 111-112, 123-124; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 219, 234, 255-257, 260-261, 409; Basuğuy, B. (2017). *Haçlılar Karşısında İslam'ın Sağlam Bir Kalesi Eyyübiler El-Melikü's-Salih Dönemi (637-647/1240-1249)*, İstanbul: Siyer Yayınları, 208, 248-250.

⁴⁹³ Şeşen, *a.g.e.*, 1983, 123; Şeşen, *a.g.m.*, 1994, 381; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 256-257; Basuğuy, *a.g.e.*, 2017, 249.

Eyyûbî inşâ divanının bürokratik işlemlerini gerçekleştiren kâtipleri iki sınıfa ayrılmaktadır: *Küttab-ı dest* ve *küttab-ı derç*. *Muvakki* olarak da anılan küttab-ı dest grubu, küttab-ı derç grubundan statü olarak üstteydi. Küttab-ı dest, sultanın önünde icra edilen davalara ait kâğıtları okuyan gruptu. Küttab-ı derç ise sultanın emirlerini yazan grup idi.⁴⁹⁴ Bu divan görevlilerinin yazı alanında becerikli kişiler olması gerekiyordu. Gerçekten de bu hususu doğrulayacak şekilde; şairler, tarihçiler ve alimler gibi yazı konusunda ehil kişilerin divanda görevler aldığı bilinmektedir.⁴⁹⁵ İnşâ divanında hristiyan menşeli isimler de çalışmıştır.⁴⁹⁶ Ancak Kādî el-Fâzıl döneminde Eyyûbî idaresindeki bazı Kıpti kökenli hristiyan ve yahudi memurlar görevden alınmışlardır.⁴⁹⁷

Eyyûbî inşâ divanında pek çok farklı belge düzenlenmekteydi. Başta büyük eyaletleri yöneten hass sahibi emîrlere olmak üzere tüm iktâ sahibi emîrlere bu divandan çıkan menşurlarla belirlenirdi. Eyyûbî sultanının bir yeri mülk olarak verdiğini bildiren belgeye *taklîd* veya *temlikname* denirdi. Taklîdler; hitap ile başlar, mevcut görevde olan bir kişi varsa o kişiye övgü dizilir ve ardından görevin yeni sahibine öğüt verilirdi. Taklîdler, *menşur* ve *sicil* olarak da adlandırılabilirdi. Divanda ayrıca *mersum*, *tefvîz*, *tevki* ve *misal* denen belgeler de çıkmaktaydı. Bunlar esasen taklîd olup veriliş nedenlerine göre farklı adlar alırdı. Kādîkudâtın tayin belgesine *tefvîz* denirdi. *Tevki* ise bazen düşük memuriyetler için bazen de askeri vazifeler için yazılabilen ve aynı zamanda bir menşur belgesinin hamisine ek olarak ilave edilen not idi. Askeri görevlilerin iktâları ise *misal* belgesi ile verilirdi. Selâhaddin Eyyûbî, kendisinin ve oğlunun siyasi meşruiyetini Abbasi halifesinden tasdik etmesini isterken ona “*memlûkünüz misal bekler*” şeklinde bir haber yollamıştı. İnşâ divanından amannameler de çıkmaktaydı.⁴⁹⁸

İNŞÂ divanından çıkan evraklar içeriğine ve yollandığı yere göre de adlandırılırdı: *Mükâtebât*, derecesi yüksek kişilere, *mürâselât* ise daha düşük kişilere yazılan hükümdar yazıları için kullanılan bir sınıflandırma şekliydi. Divanda yazılan belgeler

⁴⁹⁴ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 258-259.

⁴⁹⁵ Özaydın, A. (1992). “Bündârî”, *DİA*, 6, 489; Basuğuy, *a.g.e.*, 2017, 250; Şeşen, *a.g.e.*, 2018a, 165.

⁴⁹⁶ Melik es-Sâlih Necmeddin Eyyûb döneminde, divan kâtiplerinin dönemin veziri ile bir olup cuma günleri divana gelmemesi üzerine sultan tarafından cuma günleri divanda hristiyan kâtipler çalıştırılmaya başlanmıştır. Bkz. Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 257, 259.

⁴⁹⁷ Azzam, *a.g.e.*, 2015, 178; *DİA*, (2022). “Kıptiler”, 25, 424. Eyyûbi Devleti’nin farklı divanlarında Arap ve Fars kökenli kâtipler de bulunmaktaydı. Bkz. Şeşen, *a.g.e.*, 1987, 206.

⁴⁹⁸ Şeşen, *a.g.e.*, 1983, 125-126; Şeşen, *a.g.e.*, 1987, 216-217; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 216, 261-265, 409.

son halini almadan önce dil konusunda uzman olan kişiler tarafından kontrol edilirdi.⁴⁹⁹

İnşa divanının hem Selçuklular hem de Eyyûbîler’de ortak bir kurum olduğu görülmektedir. Yetki bakımından devletin haberleşmesi, yazışmaları ve sultanın fermanlarına tuğra/tevkîlerini koymak bu divanın başında bulunan kişilerin sorumluluğundaydı. Ancak Eyyûbî inşâ divanı başkanı olan kâtibü’s-sırrların Selçuklular’daki mevkidaşına göre daha fazla selahiyete sahip olduğu görülmektedir. Örneğin kâtibü’s-sırr, Selçuklu tuğraîsinden farklı olarak adlî yetkilere sahip olmakla birlikte istihbarat işlerini yürüten Berid teşkilatının yönetimini de uhdesinde bulunduruyordu. Ayrıca genel protokol seviyesinde Selçuklu tuğraîleri, emîr-i arızların dahi gerisinde yer alırken Eyyûbî kâtibü’s-sırrı Selâhaddin Eyyûbî devrinde fiilen vezir olarak anılmaktaydı. Kâtibü’s-sırrlar mali açılardan da geniş yetkilere sahipti. Zira Eyyûbî dîvân-ı inşâ’sı, dîvânü’l-mal ve dîvânü’l-ceyş ile iktâların durumu nedeniyle sürekli yakın bir ilişki içerisindeydi. Yönetimdeki idari etkinlikleri açısından ise her iki divan başkanının danışma meclislerinde bulunarak söz sahibi olabildiği görülmektedir. Tuğraîler ve kâtibü’s-sırrların; İnşâ divanının gerektirdiği bürokratik meziyetler hasebiyle kalem ehlinde seçiliyor olmasıyla beraber divan münşîlerinin de benzer şekilde edebi alanlarda maharetli, farklı etnik menşelerden gelen ve yine farklı dillere vukufiyeti olan görevliler olduğu görülmektedir. Eyyûbî divanında ayrıca kâtipler ve resmi belgeler arasında statü ve tasnifsel ayrımların yapıldığı da görülmektedir. Selçuklu divan kâtipleri ve resmi belgeleri için ise bu şekilde ayrımlara rastlanmamıştır. Selçuklular’da özel münşîliğin önemli bir makam olduğu göze çarpmaktadır. Eyyûbîler’de ise Selçuklular’daki gibi sultanın özel kâtibi olarak vazife yüklenmiş bir memuriyete rastlanmamıştır. Ancak buna benzer şekilde özel kalem müdürlüğü diyebileceğimiz bir görevi ise kâtibü’s-sırrın yaptığı anlaşılmaktadır. Selçuklu tuğraîlerinin, has münşîlerin, tercümanların ve divandan çıkan belgelerin Türkçe kökenli sıfatlar ve isimler taşıması Türkiye Selçukluları’nın Orta Asya Türk geleneğine sahip Türk devlet teşkilatının karakteristik bazı özelliklerini devam ettirdiğini göstermektedir. Yine Eyyûbî inşâ divanının yalnızca Arapça’yı kullanmasına karşın, Selçuklular’ın her türlü yazışmasında esas olarak

⁴⁹⁹ Şeşen, *a.g.e.*, 1983, 124; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 260, 261, 263.

devletin resmi dili olan Farsça'yı kullandığı ancak buna ilaveten zaman zaman Arapça ve Rumca'dan da yararlandığı görülmektedir.

3.1.3. Dîvân-ı İstîfâ

Türkiye Selçukluları'nda mali işlerden sorumlu daire, *Dîvân-ı İstîfâ* idi. Bu divanın başkanı genellikle *mütevîfî* bazen de *sadr*, *büyük sadr*, *sadr-ı muazzam*, *sadr-ı mükerrem*,⁵⁰⁰ *sâhib-i divan-ı istîfâ*, *mansıb-ı istîfâ* ve *istîfâ*⁵⁰¹ olarak anılırdı. Divan, ülke hazinesine ait mallar ve gelirleri kapsayan tüm mali kayıtları tutmakla yükümlüydü.⁵⁰² Ancak bunlar arasında yer alan arazi ve iktâ defterleri, dîvân-ı istîfâ'nın değil dîvân-ı a'lâ ve pervâne divanının kontrolündeydi.⁵⁰³

Mütevîfîlerin görevleri, atandıkları menşurlarda belirtilirdi. Bu görevler arasında; ülkenin sahip olduğu gelir ve giderin hesaplanması, devlet kaynaklarının boşa harcanmamasının sağlanması, divan memurlarının işlerini iyi bir şekilde yapmaları için çaba gösterilmesi, mali sistemin doğru işlemesi için divandaki personeller ve taşradaki divan temsilcilerinin güvenilir kişilerden seçilmesi, âmillerin ehil kişiler olmasına özen gösterilmesi ile halk ve nüfuzlu kişilerin divan ile samimi ilişkiler geliştirmesi yer almaktaydı.⁵⁰⁴ Bütçe hazırlamakla da sorumlu olan mütevîfî, genel olarak iktâ ve mülk haricindeki tüm vergi kaynaklarının temininden sorumluydu.⁵⁰⁵ Örneğin, darphanelerde basılan sikkelerin ayarlarının kontrolü de onun görevlerinden biriydi.⁵⁰⁶ Kaynaklardan anlaşıldığına göre mütevîfî olacak kişide aranan hasletler arasında; yazı işlerinden anlaması, dirayet sahibi olması, dini ilimlere vakıf olması, karar verme konusunda becerikli olması, cömert olması, âlim ve hükemaya saygılı olması gibi hususlar vardı.⁵⁰⁷

Mütevîfî, kendi esas mali görevleri haricinde diğer yüksek bürokratlar gibi sultan tarafından şahsi işler için de memur edilebiliyordu. II. Gıyaseddîn Keyhüsrev; mütevîfisini, düğününün hazırlanması için görevlendirmişti.⁵⁰⁸ Mütevîfîler, Türkçe

⁵⁰⁰ Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 54; İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 603; Köymen, *a.g.e.*, 2020, 348.

⁵⁰¹ Merçil, *a.g.e.*, 2015, 149.

⁵⁰² Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 13-14; Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 49.

⁵⁰³ Kucur, S.S. (2000). "İktâ", *DİA*, 22, 49; Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 49-50.

⁵⁰⁴ Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 3, 5-6; Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 50-51.

⁵⁰⁵ Burgu, *a.g.e.*, 2011, 204; Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 7.

⁵⁰⁶ Merçil, *a.g.e.*, 2015, 153.

⁵⁰⁷ Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 95, 207, 226; Köymen, *a.g.e.*, 2020, 348. Mütevîfîler, müslüman olmak zorunda değildi. Zira Selçuklular'ın *el-mütevîfî er-rumi aleksis er-kaluyan* olarak bilinen hristiyan bir mütevîfisi de olmuştu. Bkz. Merçil, *a.g.e.*, 2015, 154.

⁵⁰⁸ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 465; Köymen, *a.g.e.*, 2020, 350.

unvanlar alabilirdi. Müstevfî Mecdüddin Mehmed; *uluğ*, *inanç* ve *bilge* unvanlarına sahipti.⁵⁰⁹ IV. Kılıçarslan dönemine kadar Selçuklu sultanları tarafından tayin edilen müstevfîler, bu dönemden sonra Moğol yöneticileri tarafından atanır olmuşlardır.⁵¹⁰

Müstevfî, kaynaklarda *nâib* ve *muharrir* olarak zikredilen kendisine bağlı personellere sahipti. Bunlar dışında, *dîvân-ı istîfâ* adına ülke genelinde vergi memurları olarak görev yapan nazır, kabızlar, muhassıllar, bac-darlar, âmiller, mustahriclar ve iğdişlerin olduğu görülmektedir.⁵¹¹ Muhassıllar, vilayetler ve şehirlere yollanırdı.⁵¹² I. İzzeddin Keykâvus, muhassılların gereken vergileri vermediği gerekçesiyle kendisine şikayette bulunduğu Ermeni hakimi II. Leon'a sefer düzenlemişti.⁵¹³ İğdiş, mustahric ve kabız da vergileri toplamakla yükümlüyüdü. Taşrada atandığı yerlerde mali teftişçi olan nazır ile beraber iğdişlerin başı olan emîr-i iğdiş, Türkçe unvanlar taşıyabiliyordu.⁵¹⁴ Maden ve tuz bölgelerine ise âmiller yollanırdı.⁵¹⁵

İstîfâ divanı, Selçuklu ülkesine yeni bir bölge katıldığı zaman memurlarını bu yeni bölgelere göndererek mali hususta her türlü bilgiyi kayıt altına alırdı.⁵¹⁶ Bu şekilde ortaya çıkan mali defterlerde vergiler ile beraber nüfus, hayvan ve zirai hususlarda bilgiler yer almaktaydı.⁵¹⁷ Ayrıca *dîvân-ı istîfâ*'ya bağlı sair defter ve tereke hesapları⁵¹⁸da bulunuyordu. Yine bir kişinin veya bir yerin malı müsadere edileceği zaman, divan tarafından bu iş için *kâtip* ve *muhasipler* görevlendirilir ve el koyulan

⁵⁰⁹ Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 4; Odabaşı, Z. (2019). "Türk Devletlerinde Kullanılan İdari Ünvanlar", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 5 (9), 176; Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 50.

⁵¹⁰ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 603; Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 51.

⁵¹¹ Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 68, 98, 144-145, 178; Kayaoğlu, İ. (1994). "Mevlana'nın Mektupları'nın Döneminin Tarihi Açısından Bir Değerlendirilmesi", *XII. Türk Tarih Kongresi Ankara: 12-16 Eylül 1994 Kongreye Sunulan Bildiriler*, Cilt 2, 586-587; Kenanoğlu, M.M. (2013). "Vergi", *DİA*, 43, 53; Merçil, *a.g.e.*, 2015, 151-152, 181-182; Merçil, E. (2021). *Selçuklularda Vergiler*, İstanbul, 68, 72. Selçuklu Devleti'nin son dönemlerinde *Müstevfî* adıyla anılan tahsildarlar da mevcuttu. Bkz. Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 144-145.

⁵¹² Hristiyanların haraç vergilerini toplayan görevlilere de *muhassılları haraç* denirdi. Bkz. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 1988, 121.

⁵¹³ Anonim Selçuknâme, 2014, 41; Merçil, *a.g.e.*, 2015, 152.

⁵¹⁴ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 148, 166; Baykara, T. (1996). "Selçuklular Devrinde İğdişlik ve Kurumu", *Belleten*, 60 (229), 685; Sümer, F. (2000). "İğdiş", *DİA*, 21, 524. Emîr-i İğdişin esas mali görevi dışında; sultanları karşılama, melikleri evinde ağırlama hatta bazen şehrinin savunmasına katılma gibi görevleri de vardı. Bkz. Merçil, *a.g.e.*, 2015, 182-183. Ayrıca iğdişlerin genellikle babalarının Türk, annelerinin ise yerli hristiyanlar olduğuna dair bir kanaat de vardır. Bkz. Sümer, a.g.m., 2000, 524. Tuncer Baykara ise iğdişlerin gayri müslim kökenli olmadıklarını savunmaktadır. Bkz. Baykara, T. (1998). *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, Konya Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayını, Konya: Arı Ofset Matbaacılık, 88.

⁵¹⁵ Merçil, *a.g.e.*, 2015, 152.

⁵¹⁶ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 418-419.

⁵¹⁷ Gordlevskiy, V.A. (2019). *Küçük Asya'da Selçuklular*, çev., Abdülkadir İnan, Ankara: TTK, 58.

⁵¹⁸ Merçil, *a.g.e.*, 2015, 177.

mallar sultanın sarayına nakledilirdi.⁵¹⁹ Müstevfîler bu gibi mali işleri yönetmeleri hasebiyle halk ile doğrudan temasta bulunmuşlar ve bazen aşırıya kaçan uygulamalarla halk nazarında olumsuz şöhrete sahip olmuşlardır.⁵²⁰ Müstevfîler aynı anda başka mühim makamlarda da bulunabiliyordu. Örneğin Müstevfî Nasireddin Muhammed, İlhanlı hükümdarı Geyhatu'nun nâibliğini de üstlenmişti.⁵²¹ Müstevfîler arasında ayrıca Mecdeddin Muhammed gibi vezirliğe terfi edilenler de vardı.⁵²²

Dîvân-ı istîfâ pek çok farklı devlet görevlisinin maaşlarını belirleyen yer olarak da görev yapmaktaydı. Divan başkanları,⁵²³ kadılar, hafızlar, tabipler, tercümanlar, avcılık işleriyle ilgilenen emîrler, farklı derecelerde iktâ sahibi emîrler,⁵²⁴ subaşılar,⁵²⁵ melik uş-şu'aralar,⁵²⁶ gibi farklı görevlilerin maaşları bu divan tarafından belirlenirdi. I. Gıyaseddîn Keyhüsrev'in hanedan üyelerinin yönetici oldukları yerlerde sadece vali olarak kalması kararını aldığı dönemden sonra bu Selçuklu soylusu valilerin harcamaları da dîvân-ı istîfâ tarafından yönetilmeye başlanmıştı.⁵²⁷

Selçuklular'da devlet hazinesi *hazine-i amire* olarak bilinirdi.⁵²⁸ Başında müşrife bağlı olan *işrâf-i hazane-i amire* olarak bilinen görevli vardı.⁵²⁹ Bu hazine nakdi paraları saklamak dışında devlet arşivi işlevi de görmektedir. Zira devletin resmi belgeleri hazinede muhafaza ediliyordu.⁵³⁰ Devlet hazinesi dışında sultanların özel hazinesi olarak bilinen "*hızane-i has*"da mevcuttu.⁵³¹ Bu özel hazinenin başında bulunanlar kaynaklarda "*hızânedar, hızânedâr-ı hâs, hızânedâr-ı hazret, hâzin, hazînedar*" sıfatlarıyla zikredilmiştir.⁵³² Hazinedar, resmi yazışmalarda ise "*melikü'l-huzzân*" olarak anılıyordu.⁵³³ Bu makama gelenler güvenilir kişiler olmak zorundaydı. Misal olarak Celaleddin Karatay, önemli makamlar arasında bulunan taştdarlık, divitlik ve

⁵¹⁹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 548; Merçil, *a.g.e.*, 2011, 46.

⁵²⁰ Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 124.

⁵²¹ Merçil, *a.g.e.*, 2015, 151.

⁵²² Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 71; İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 603-604; Merçil, *a.g.e.*, 2015, 153.

⁵²³ Merçil, *a.g.e.*, 2015, 150; Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 22.

⁵²⁴ Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 13, 15, 18, 26-27, 40-41, 48-49, 72.

⁵²⁵ Koca, S. (2005). *Selçuklular'da Ordu ve Askeri Kültür*, Ankara: Berikan Yayınevi, 94; Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 72.

⁵²⁶ Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 55-56.

⁵²⁷ Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 7.

⁵²⁸ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 106, 160, 198.

⁵²⁹ Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 21.

⁵³⁰ Orhonlu, C. (1998). "Hazine", *DİA*, 17, 130; Merçil, *a.g.e.*, 2011, 160.

⁵³¹ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 1988, 124; Orhonlu, a.g.m., 1998, 130.

⁵³² Anonim Selçuknâme, 2014, 46; İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 130, 283; Merçil, E. (1998). "Hazinedar", *DİA*, 17, 142.

⁵³³ Merçil, a.g.m., 1998, 142.

nâibliğin yanında hassa hazinedarlığını da aynı anda yürütüyordu.⁵³⁴ Herhalde bu makamların aynı anda tek kişiye verilmesi ancak ilgili kişinin güvenilirliğiyle açıklanabilir.

Hassa hazinesinin farklı gelir kaynakları vardı. Örneğin müsadere edilen emîrlerin malları bu hazineye gidiyordu. Aynı zamanda sultanın şahsi servetleri de burada saklanırdı. Sultan bir hediye vereceği zaman bu hediyeler hassa hazinesinden çıkartılırdı. I. Gıyaseddîn Keyhüsrev, kardeşi Melik Kayserşah tarafından kendisine verilen gerdanlığı şahsi hazinesine koydurtmuştu. Tasarrufu sultana ait hil'at gibi değerli eşyalar ve şaraplar gibi mutfak levazımları da hazinede saklanırdı. Hazineye dahil her türlü mal sandıklar içerisinde muhafaza edilirdi. Cûlus bahşîşleri ve hanedanın düğün masrafları bu hazineden karşılanırken, vasal hükümdarlardan gelen haraçlar da hassa hazinesine aktarılmaktaydı.⁵³⁵

II. Rükneddîn Süleyman Şah ve I. Alâaddin Keykubad gibi bazı hükümdarlar hazineyi bizzat teftiş etmeye önem veriyordu. Sultanlar, hükümet merkezi dışındayken yanlarında seyyar hazineler bulundurabilirdi. Ayrıca devleti ilgilendiren siyasi bir tehlike söz konusu olduğunda önlem olarak hazinelerini ülkenin başka bölgelerine nakledebiliyorlardı. Hanedan mensubu yönetici melikler ve bazı Selçuklu emîrlerinin de şahsi hazineleri bulunuyordu.⁵³⁶

3.1.4. Dîvân-ı İşrâf

Dîvân-ı İşrâf, Selçuklu Devleti'nin askeri ve adlî alanlar dışındaki her türlü dairesinin mali işleyişinin denetlenmesinden sorumlu divandır.⁵³⁷ Ülkenin her yerinde alt şubelere sahip olan⁵³⁸bu divanın başkanı genellikle *müşrif* nadiren de *sadr* ve *sadr-ı muazzam* olarak anılıyordu.⁵³⁹ Dîvân-ı işrâf'a ait defterler Fahreddin Ali'nin vezaret dönemine kadar Arapça tutulmuş, bu dönemden itibaren ise Farsça yazılmaya başlanmıştır.⁵⁴⁰

⁵³⁴ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 465, 533.

⁵³⁵ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 69-70, 311, 564; Orhonlu, *a.g.m.*, 1998, 130; Merçil, *a.g.e.*, 2011, 158, 160-161, 163, 164, 166.

⁵³⁶ Merçil, *a.g.e.*, 2011, 159-165, 169.

⁵³⁷ Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 53.

⁵³⁸ Köymen, *a.g.e.*, 1992, Cilt 3, 185.

⁵³⁹ Köymen, *a.g.e.*, 2020, 350.

⁵⁴⁰ Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 48; Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 109.

Müşrif için verilmiş olan bir Selçuklu tayin menşurunda bu görevliye merkezden gelen emirler arasında; vergilerin arttırılması, vergilerin tahsilinde fakir ve zengin arasında ayırım gözetilmemesi, idari bölgenin mamur bir halde olmasına dikkat etmesi, divanlara ait defterlerin gözden geçirilmesi, takrir ve beratlarla nişan koyması, hem hanedanın hem de ülke beldelerinin mali ahvalinin durumunu kontrol etmesi bulunmaktaydı.⁵⁴¹ Menşurda verilen mali düzenin iyileştirmesi için çabalarına rağmen bazı müşriflerin halka karşı zaman zaman acımasız davrandığı da görülmektedir. Özellikle son dönemlerde bazılarının; haksız müsadere, salmalar ve gereksiz vergilerle halkı canlarından bezdirdiği ve kötü şöhrete sahip oldukları bilinmektedir. Bununla beraber suçsuz oldukları halde öldürülen Selçuklu müşrifleri de bulunmaktadır.⁵⁴²

Türkiye Selçukluları'nda dîvân-ı işrâf'ın çalışmaları sabahleyin başlardı. Müşrifin 'mesned-i işrâf' denen özel bir kürsüsü vardı ve toplantı esnasında burada otururdu. Müşrif, ülkenin farklı bölgelerine yine 'müşrif' adıyla anılan nâiblerini tayin ederek işlerini yürütmekteydi.⁵⁴³ Bunlar arasında; *işrâf-ı büyüât-ı hâs*, *işrâf-ı hizâne-i âmire*, *işrâf-ı matbah*, *müşrifü'l-eytâm* ve *müşrif-i beytül-mâl*, *işrâf-ı firaşaney-i has* gibi görevliler bulunuyordu.⁵⁴⁴ Selçuklular'da yine her emîrin ve yüksek devlet memurunun hesap işleriyle uğraşan ve 'müşrif' olarak anılan özel memurları da bulunmaktaydı.⁵⁴⁵

Selçuklu müşrifleri Türkçe unvanlar kullanabiliyordu. Bunlar arasında *uluğ*, *inanç*, *kutluğ*, *bilge* gibi sıfatlar vardı.⁵⁴⁶ Müşrif Fahreddin Mehmed bin Abdürreşid, *Uluğ Kutluğ Bilge* lakabına sahipti.⁵⁴⁷ Müşrifler aynı anda birden fazla makamda da bulunabiliyordu. Şemseddin İsfahani bir dönem müşriflik ve tuğraîlik görevini aynı anda yürütmüştü.⁵⁴⁸ İmadeddin Zencani, müşriflik ile beraber evkaf divanı başkanlığını yürütmekteydi.⁵⁴⁹ Müşrifler seferlere de katılabilirdi. Askeri harekatlara

⁵⁴¹ Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 20; Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 54.

⁵⁴² Köymen, *a.g.e.*, 2020, 351-353.

⁵⁴³ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 1988, 97-98; Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 20-21, 60; Merçil, *a.g.e.*, 2015, 181. Bu vilayet müşriflerinin esasen kadıların alanı olan vakıfları da denetleme yetkisi vardı. Bkz. Burgu, *a.g.e.*, 2011, 206.

⁵⁴⁴ Küçükbaşcı, M.S. (2006). "Müşrif", *DİA*, 32, 168; Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 21, 60; Merçil, *a.g.e.*, 2015, 155.

⁵⁴⁵ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 285; Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 21.

⁵⁴⁶ Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 20; Odabaşı, a.g.m., 2019, 175-176; Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 50.

⁵⁴⁷ Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 20.

⁵⁴⁸ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 404-405.

⁵⁴⁹ Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 110; Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 44.

bölgenin ele geçirilme ihtimali düşünülerek mali kayıtları tutmaları için götürülürdü. Ancak bu işi yapan müşrif, divan başkanı olan müşrif değil, hareketin başkomutanı olan emîrin şahsi müşrifi olurdu.⁵⁵⁰

Klasik Selçuklu devlet teamülünde müşrifler, teşrifatta müstevfilerin ardında yer almakta olup terfi ettirildikleri takdirde müstevfî yapılmışlardır. Bununla beraber Türkiye Selçuklu Devleti'nin üzerinde Moğol nüfuzunun bulunduğu dönemde, müşriflerin protokoldeki önemi ve idaredeki nüfuzu artmıştır. Hatta IV. Kılıçarslan zamanında müşrifler, protokol sırasında ordunun başkomutanı olan beylerbeyinin dahi önüne geçmişlerdir.⁵⁵¹

3.1.5. Eyyûbî Mal Divanı

Eyyûbîler'de mali teşkilattan sorumlu divan, *Dîvânü'l-Mal* idi. Bu divan, *dîvânü'n nazar* veya *beytûlmal* olarak da bilinirdi. Divan başkanı ise *sâhibu dîvânî'l-mal*, *sâhibu dîvânî'n-nazar*, *nâzirü'd-devâvin*, *nâzurü'n-nüzzâr*, *sâhibü beytûlmal* ya da *nâzirü'l-hizane* olarak anılıyordu.⁵⁵² Nâzir, tüm mali işleri kontrol ve teftiş yetkisine sahip olmasına karşın Selçuklular'daki müşrifin aksine idari işlere müdahale yetkisi yoktu. *Dîvânü'l-mal*, ülkenin farklı bölgelerindeki emîrlükler ve vilayetlerde alt şubelere sahipti.⁵⁵³

Eyyûbîler'de bir de *Meclisü Ashabi'd-Devanın* adlı bir meclis bulunuyordu. Bu meclisin başkanlığını bazen sultan, bazen vezir, bazen de nâib üstlenirdi. Meclis, mal divanının başkanını tayin edip divanın işleyişini kontrol etme yetkisini elinde bulundururdu. Ayrıca, *Dîvânü'l-mal*'a bağlı diğer tüm alt divanları denetleme yetkisine sahipti. Bu meclis mali olarak sıkıntıların arttığı dönemlerde sık toplanmıştır.⁵⁵⁴

Dîvânü'l-mal nazırının emrinde *şâddü'd-devânin* veya *müşidd* olarak bilinen bir memur bulunuyordu. Bu görevli, maliyeye bağlı tüm divan ve çalışanların ön denetimini yapıp hesapları kontrol etmek, vergi kaçakçılığını önlemek ve vergi

⁵⁵⁰ Merçil, *a.g.e.*, 2015, 155-156.

⁵⁵¹ Köymen, *a.g.e.*, 2020, 351-352.

⁵⁵² Şam bölgesinde Eyyûbî mal divanı başkanları *Sâhibü'd-divan* veya *Müşrifü'd-divan* olarak anılırdı. Bkz. Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 267. Bu divanın adının “nazar” olması Fâtımîler'deki Nazar Divanından mülhem ile kurulmuş olması ile ilişkiliydi. Bkz. Basuguy, *a.g.e.*, 2017, 278, 281, 282.

⁵⁵³ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 267, 269.

⁵⁵⁴ Şeşen, *a.g.e.*, 1987, 258-259; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 266-269. Devanın Meclisinin sahip olduğu yetkiler Fâtımîler'deki *Dîvânü'l-Meclis*'in yetkileriyle aynıydı. Bkz. Basuguy, *a.g.e.*, 2017, 280.

tahsilinde vezirlere yardımcı olmak gibi vazifelere sahipti. Müşidd, askeri sınıftan olan kişilerden seçilmekte olup sahip olduğu silahlı güç ile divan başkanından bile daha etkin bir denetim imkânına sahipti.⁵⁵⁵ Müşiddlerin aynı zamanda sultanların nâibleri olduğu da bilinmektedir. Bu husus, sultandan sonra devletin protokolde en yetkili ismi olan nâiblerin ayrıyeten mali bir selahiyet ve hatta unvan taşımamasını, dolayısıyla Eyyûbîler’de mali divana verilen değeri göstermesi bakımından mühimdir. Müşiddlerin ayrıca sadece mali divan değil diğer divanların işleyişini de teftiş etme yetkisi olduğu ve gerekli gördüğü takdirde cezalandırma yapabilecekleri bilinmektedir.⁵⁵⁶

Eyyûbî mali yapılanmasında her bir daire *divan* adını taşımaktaydı.⁵⁵⁷ Bu mali divanların hepsi *müstevfî*, *âmil* ve *mütevelliye* sahipti.⁵⁵⁸ Dîvânü’l-mal’e bağlı *ahbas*,⁵⁵⁹ *amair*,⁵⁶⁰ *cevali*,⁵⁶¹ *harâc*,⁵⁶² *medaris*,⁵⁶³ *mevarisi’l-başriyye*,⁵⁶⁴ *natrun*,⁵⁶⁵ *suguri’l mahrusa*,⁵⁶⁶ *şeb*,⁵⁶⁷ *vukuf*,⁵⁶⁸ *zekat*⁵⁶⁹ gibi özel divanlar bulunuyordu.

Dîvânü’l-mal bünyesinde *mütevelli* olarak bilinen yüksek memurlar da bulunmaktaydı. Divan başkanı, divan mütevellisini tüm mali teşkilattan sorumlu tutardı. Divandan çıkan ve nâzırın önüne gelecek ya da diğer divanlara gidecek tüm belgeler mütevellinin onayından geçmek zorundaydı. Mütevelli, divanın sahip olduğu malları devlet adına kullanma yetkisine sahip olduğundan *sâhibü’d divan* olarak da anılırdı. Mütevelliler bürokrasiden yetişme veya asker kökenli bir kişi olabilirdi. Devlete ait olup genel olarak imalathane işlevi gören ve farklı amaçlarla kiralanan binaların da özel olarak mütevellileri bulunurdu. Bu mütevelliler, binaların kira

⁵⁵⁵ Şeşen, *a.g.e.*, 1987, 259; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 270-271; Basuğuy, *a.g.e.*, 2017, 281.

⁵⁵⁶ Taneri, A. (1994a). “Büyük Selçuklular’da Divan”, *DİA*, 9, 382.

⁵⁵⁷ Şeşen, *a.g.e.*, 1987, 257; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 268.

⁵⁵⁸ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 271.

⁵⁵⁹ Özel vakıf, hayır ve dini kurum personellerinin masraflarının karşılanması ile ilgilenen divan. Bkz. Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 268, 288.

⁵⁶⁰ Şeşen, *a.g.e.*, 2018a, 165. Bu divanın Eyyûbîler’de tam olarak ne ile sorumlu olduğu hakkında bilgi bulunmasa da Fâtımîler’de aynı adlı bir divanın bulunduğu ve Fâtımî donanmasından sorumlu olduğu görülmektedir. Bkz. Eymen, F.S. (1995). “Fâtımîler”, *DİA*, 12, 234.

⁵⁶¹ Cizye divanıdır. Bkz. Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 300-301; Şeşen, *a.g.e.*, 2018a, 165.

⁵⁶² Zirai ürünlerden alınan harâc vergisi ile ilgilenen divan. Bkz. Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 288-291.

⁵⁶³ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 268; Şeşen, *a.g.e.*, 2018a, 165.

⁵⁶⁴ Ölen insanların miraslarının durumu ile ilgilenen divan. Bkz. Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 307-308.

⁵⁶⁵ Soda madeni natrunun çıkarılması ve işletilmesi ile ilgilenen divan. Bkz. Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 268, 316-318.

⁵⁶⁶ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 268.

⁵⁶⁷ Şap madeninin işletilmesi ile ilgilenen divan. Bkz. Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 268, 316.

⁵⁶⁸ Şeşen, *a.g.e.*, 2018a, 165.

⁵⁶⁹ Zekât ile ilgilenen divan. Bkz. Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 291-297.

getirilerini ve gelirlerini mali divana bildirirdi. Buraların gelirleri ise hükümdarın *hass divanına* aktarılırdı. Mütevellilerin tayini farklı yöntemlerle olurdu: *Bedel* ile göreve gelenler vermeyi taahhüt ettikleri gelirleri vermezlerse görevden alınabilirdi. *Emanet* usulü ile gelenler vazifelerine ters düşecek yanlış bir davranış yapmadıkları sürece görevde kalırdı. *Zımân* ile gelenler ise maddi kefalet bedeli ödeyerek bu göreve gelen mütevellilerdi.⁵⁷⁰

Dîvânü'l-mal hiyerarşisi içerisinde mütevelliden sonra onun yardımcısı olarak *müstevfî* gelmekteydi. *Kutbü'd-divân* yani 'divanın efendisi/reisi' olarak da anılan müstevfîler; divan memurlarının vermesi gereken mal ve hesap bilgilerini elde etme, divan hiyerarşisinde üstü olan divan mütevellisine verilmesi gereken malın miktarını bildirme, gelir giderleri kontrol etme ve defterler tutmakla sorumluydu. Müstevfî, emri altındaki memurlarının mütevelliyeye göndereceği kayıtların tutulmasına nezaret etmekle birlikte, bazen mütevelliyeye rapor da sunabilirdi. Müstevfînin *el-muin* olarak bilinen ve gelir ile giderleri defterlere kaydetmek ve şahit göstermekle sorumlu bir yardımcısı vardı. Yine müstevfî ile müşidd arasında bir konumda yer alan ve vergilerin tutulduğu kayıtlarla uyumunu kontrol eden *el-müşrif* olarak anılan bir başka görevli de bulunuyordu.⁵⁷¹

Dîvânü'l-mal birçok mali deftere sahipti. *Hatman*, yapılan hesaplamaların son durumlarını ihtiva eden defterlerdi. *Kundak*, *mesaha* defterleri ve *sicillatü't-tahzir* ise arazilerin kaydedilmesi işlemini yapan *delil* denen görevlinin tuttuğu defterler idi. Vergilerin miktarı hakkında bilgiler içeren *muvaḥḥaka* ve *cema'a* denilen mali defterler de mevcuttu. Bu defterlerin ne şekilde düzenleneceği *kanun el-kitabe* olarak bilinen bir yönetmelikle belirlenmişti.⁵⁷²

Eyyûbî ülkesinin ana merkezi olan Mısır bölgesi *vilayetlere*, Şam bölgesi *emîrliklere* ve onun altında *kürelere*, Yemen bölgesi ise *mihlaflara* ayrılmıştı. Eyyûbî mali divanının bu vilayetler, küreler ve mihlaflarda; *âmillik* olarak bilinen şubeleri mevcuttu. Âmillik bölgelerinde bir amir bulunmakta ve bunlara *âmil* ya da *mütevellî* denilmekteydi.⁵⁷³ Kendi bölgelerindeki vergilerin tahsilinin ana sorumlusu olan âmiller, tuttıkları kayıtları divan hiyerarşisindeki üstleri olan divan başkanı ve el-

⁵⁷⁰ Şeşen, *a.g.e.*, 1987, 260; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 271-272, 314.

⁵⁷¹ Şeşen, *a.g.e.*, 1987, 260-261; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 272-273.

⁵⁷² Şeşen, *a.g.e.*, 1987, 260; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 277.

⁵⁷³ Bâhaeddîn İbn Şeddâd, *a.g.e.*, 2021, 339; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 269.

müşrife gönderirlerdi.⁵⁷⁴ Âmillik bölgelerinde Eyyûbî sultanının vergi müfettişi olarak çalışan ve divan görevlilerinin işlerini yapıp yapmadığını kontrol etmekle yükümlü *en-nâib* denen bir görevli de bulunuyordu.⁵⁷⁵ Yine âmilin yokluğunda onun vekili olarak görevini yerine getirmekle yükümlü *el-kâtib* adında bir başka memur daha vardı.⁵⁷⁶

Dîvânü'l-mal'de çalışan tüm görevliler Arapça'ya vakıf kişiler olmak zorundaydı. Dîvânü'l-mal'ın gayri müslim⁵⁷⁷ ve Kıpti kökenli⁵⁷⁸ kâtipleri de bulunuyordu. Dîvânü'l-mal bünyesindeki diğer görevlilerden bazıları şunlardır:

Cihbiz

Divan için vergileri toplayan, vergileri götürülmesi gereken yere götüren, gerektiğinde hesapları tutan görevliydi.⁵⁷⁹ *Talik* denen günlük cizye çetelelerine vergisini verenlerin adlarını cihbiz kaydedirdi. Cihbiz, yazdığı *mahzume* denen defterleri âmil ve müşriflere gösterip imzalatmakta olup hazırladığı 10 günlük vergi listelerine ise *ruzname* denirdi.⁵⁸⁰

Delil

Delil denen mali görevliler yapılan ölçümleri kaydettikten sonra âmiller ve müşriflere göndermekle sorumlu arazi tahrir memurlarıdır. Bu kişiler, tuttukları kayıtlarda arazinin hangi ürünlerin yetişmesine uygun olduğuna kadar detaylı bilgi verirlerdi. Ayrıca kundak, mesaha defterleri ve sicillerin hazırlanmasında görev alarlardı. Delilin yardımcısı olan *el-masih*, arazilerin hesaplamaları ve sahipleri olacak kişilerin mükellefiyetlerini belirlemekle görevliydi.⁵⁸¹

el-hazin

Divana gelen mallar ile ayni ve nakdi vergilerin kaydı ve depolanmasından sorumlu görevlidir.⁵⁸²

⁵⁷⁴ Şeşen, *a.g.e.*, 1987, 257, 261; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 269, 273-274.

⁵⁷⁵ Şeşen, *a.g.e.*, 1987, 262; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 275.

⁵⁷⁶ Şeşen, *a.g.e.*, 1987, 262; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 274; Basuğuy, *a.g.e.*, 2017, 284.

⁵⁷⁷ Şeşen, *a.g.e.*, 2018a, 165.

⁵⁷⁸ Şeşen, *a.g.e.*, 1987, 258; Azzam, *a.g.e.*, 2015, 178; DİA, (2022). "Kıptiler", 25, 425.

⁵⁷⁹ Şeşen, *a.g.e.*, 1987, 262; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 274; Basuğuy, *a.g.e.*, 2017, 283.

⁵⁸⁰ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 302-303.

⁵⁸¹ Kudame İbn Cafer. (2018). *Kitabü'l-Harac: (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi)*, çev., Ramazan Şeşen, ed. Sahure Ergüzel, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 206; Şeşen, *a.g.e.*, 1987, 262; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 275.

⁵⁸² Şeşen, *a.g.e.*, 1987, 262; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 275.

eş-şahid

Divana gelen belgelerin gerçek mi yoksa sahte mi olduğunu kontrol etmekle sorumlu olan eş-şahid, aynı zamanda divana ait olup harcanmayan tüm malları kaydetmekle de yükümlüydü. Ruznamelerin hazırlanmasında da görev alırdı.⁵⁸³

el-emin

Vergi müfettişi olan en-nâibin yardımcısı olup bazen eş-şahidin görevine yakın bir vazife de alabilirdi.⁵⁸⁴

el-haiz

Harmanların üzerine vergi kaçırılmasının önlenmesi için mühür vuran görevli olup harman emini olarak da bilinirdi. Sadece zirai vergilerden sorumluydu.⁵⁸⁵

el-haşir

Cizye verme mükellefi olanların vergi kaçırıp kaçırmadığını tespit ile yükümlü olan el-haşir bu gibi durumları âmillere bildirmek zorundaydı.⁵⁸⁶

en-nasih

Belgelerin kopyalanması işiyle uğraşırdı.⁵⁸⁷

Eyyûbî ülkesinin farklı bölgelerindeki dîvânü'l-mal başkanları aynı anda bir başka görevde bulunabiliyordu. Bedrüddün Mevdud, Selâhaddin Eyyûbî döneminde Dımaşk'ın mal divanı başkanı, valisi ve şahnesi idi.⁵⁸⁸ İbn Mamati, hem ceşş divanı hem de mal divanı başkanlığı yapmıştı.⁵⁸⁹ Safiyüddin b. el-Kabız; Selâhaddin Eyyûbî'nin Dımaşk'taki hazinedarı ve mali divan başkanıydı.⁵⁹⁰

Selâhaddin Eyyûbî kendisinden sonraki sultanlara göre devlet müesseselerini etkili bir şekilde kullanmaya önem veren bir hükümdar olmasına karşın, aynı tutumunu hazinesi için göstermemiştir. Bu bağlamda onun, hazinenin ahvalini pek önemsemediği, yolsuzluk yapan bazı memurların sadece görev yerlerini değiştirmekle yetindiği ve iktâ

⁵⁸³ Kudame İbn Cafer, *a.g.e.*, 2018, 206; Şeşen, *a.g.e.*, 1987, 261; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 274; Basuğuy, *a.g.e.*, 2017, 283.

⁵⁸⁴ Kudame İbn Cafer, *a.g.e.*, 2018, 206; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 275.

⁵⁸⁵ Kudame İbn Cafer, *a.g.e.*, 2018, 206; Şeşen, *a.g.e.*, 1987, 262; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 275.

⁵⁸⁶ Kudame İbn Cafer, *a.g.e.*, 2018, 206; Şeşen, *a.g.e.*, 1987, 262; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 276.

⁵⁸⁷ Kudame İbn Cafer, *a.g.e.*, 2018, 206; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 273.

⁵⁸⁸ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 276.

⁵⁸⁹ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 270.

⁵⁹⁰ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 226.

dağıtımlarında fazlasıyla cömert davrandığı bilinmektedir.⁵⁹¹ Yine dikkat çeken bir başka isim olarak Melik Âdil'in ise Selâhaddin Eyyûbî'den farklı olarak hazinenin durumuyla bizzat ilgilendiği hatta gereksiz yapılan tahsisatları sahiplerinden geri istediği kaydedilmektedir.⁵⁹²

Mali teşkilat içerisinde yer alan bir başka divan ise *dîvânü'l hass* idi. Bu divanın başkanı kalemiyeden yetişme olup *el-hazin/hazinedar*⁵⁹³ ya da *sâhibü'l-mahzen*⁵⁹⁴ olarak anılırdı. Divan, sultanın ve hanedan mensuplarının mal varlıklarının durumunu kontrol etmekle yükümlüydü.⁵⁹⁵ Esasen masrafı hükümdar tarafından karşılanan işlerle ilgilenirdi. Saray mutfağı ve sarayda devlet erkânına ve yabancı konuklara verilen yemek ziyafetler, merasimler, saray görevlilerinin maaş ve masrafları, düğünler, sultanın ahırları, sultanların hobileri olan avcılık ve top oyunları gibi aktivitelerin masrafları ile sultanın hediyelerinin ve bağışlarının masraflarını karşılamak hass divanın uhdesindeydi. Ülkenin bazı gelir kaynakları da doğrudan bu divanın hakkıydı. Örneğin cizye gelirlerinin bir kısmı hass divanına gidiyordu. Mısır'da bulunan bazı mülkler ceys, hass ve mefaride divanlarının hazinesine gidecek şekilde dağıtılmış durumdaydı. Pek çok personeli bulunan dîvânü'l hassın malları, *el-ehraes-sultaniyye* denilen depoda saklanırdı.⁵⁹⁶

Özel hazinenin başkanı olan hazinedarlar güvenilir kişiler arasından seçilirdi. Örneğin Selâhaddin Eyyûbî'nin devleti kurma aşamasındayken hazinedarı babası idi.⁵⁹⁷ Melik Sâlih'in hazinedarlığını ise veziri ve askeri divan başkanı bulunan Cemaleddin ibn Matruh yapmaktaydı. Bu durum, hazinedarların hem sultana yakın kişiler arasından seçildiğini hem de aynı anda başka mühim makamlarda bulunabildiklerini göstermektedir. Eyyûbîler'de ayrıca hanedan mensupları dışında vezirler ve emîrlerin de kendilerine ait hazineleri vardı.⁵⁹⁸

⁵⁹¹ Bâhaeddîn İbn Şeddâd, *a.g.e.*, 2021, 48.

⁵⁹² Basuğuy, *a.g.e.*, 2017, 245.

⁵⁹³ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 230.

⁵⁹⁴ Yiğit, İ. (2003). "Mahzen", *DİA*, 27, 401.

⁵⁹⁵ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 278-279; Şeşen, *a.g.e.*, 2018a, 166.

⁵⁹⁶ Şeşen, *a.g.e.*, 1987, 263; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 277, 288, 303, 278, not. 401; Şeşen, *a.g.e.*, 2018a, 166.

⁵⁹⁷ Bâhaeddîn İbn Şeddâd, *a.g.e.*, 2021, 63.

⁵⁹⁸ Basuğuy, *a.g.e.*, 2017, 209, 246.

Eyyûbîler’de ayrıca 1226 yılında Melik Kâmil devrinde daha önce aynı adla Fâtımîler’de de bulunan Dîvânü’t-Tahkik adında ayrı bir mali divan daha kurulmuş, ancak bu divan kısa sürede kaldırılmıştır.⁵⁹⁹

Selçuklu ve Eyyûbî Devleti’nin mali teşkilatları karşılaştırıldığında Eyyûbî Devleti’nin bu alanda daha gelişmiş bir teşkilata sahip olduğu görülmektedir. Örneğin Eyyûbîler’de her bir vergi veya gelir gider kalemi özel bir divan dairesine sahipti. Yine Eyyûbî ülkesinin Mısır, Suriye ve Yemen gibi farklı bölgelerinde farklı mali yapılanmalar mevcuttu. Bu hususun esas nedeni genel olarak Eyyûbî coğrafyasının ekonomik hayatının ve bilhassa da Mısır’ın çok eski devirlerden beri mali teşkilatlanma konusunda gelişmiş olmasından kaynaklanmaktadır.⁶⁰⁰ Bununla beraber Selçuklu ve Zengîler mirasının üzerine Fâtımî mirası da bu teşkilatın farklılığı ve gelişmişliğinde etkindir. Ayrıca Eyyûbîler’in sahip olduğu beyliklere dayanan idari teşkilat da bu farklı yapının oluşmasına sebebiyet vermiştir.⁶⁰¹ Türkiye Selçukluları’nın da mali teşkilatının belirli bir düzeyde gelişmiş olduğu söylenebileceği gibi Eyyûbîler’e kıyasla nispeten daha az bilgiye sahip olmamız bu konuda yorum yapmamızı güçleştirmektedir. Her iki devletin mali divan başkanlarının aynı anda farklı makamları uhdesinde bulundurabilmesi, devlete, sultanlara ve emîrlere ait özel hazinelerin bulunması, sultanların hazineدارlarının güvenilir kişilerden seçiliyor olması, mali divanda çalışan kâtiplerin farklı etnik menşelerden geliyor olmaları diğer ortak hususlar arasındadır. Askeri iktâların mali divanların uhdesinde olmaması da bir başka ortak noktadır. Mali divan başkanları kalem ehlinde olmakla birlikte Selçuklu müstevfîsinin ayrıyeten sultan tarafından sair özel işlerle memur edilebildiği ve Türkçe unvanlar taşıdığı da görülmektedir. Eyyûbî mali divanında rastlanılan önemli bir husus ise müşiddlerin her zaman, mütevellilerin ise bazen askeri sınıftan olan kişilerden seçilmesidir. Bu şekilde mali divan içerisindeki yüksek memurlar arasında askeri kökenli isimlerin varlığı Eyyûbî Devleti’nin askeri karakterde bir devlet olduğu hususuna katkı sağlayan önemli bir nüans olarak göze çarpmaktadır. Buna karşın Selçuklu mali teşkilatında buna benzer bir durum görülmemektedir.

⁵⁹⁹ Basuğuy, *a.g.e.*, 2017, 278.

⁶⁰⁰ Kuşçu, A.D. (2022). “Eyyûbîlerde Ticari ve İktisadi Hayat”, *Eyyûbîlerde Kültür ve Medeniyet*, ed. Ziya Polat, Ayşe Çekiç, İstanbul: İlahiyat Yayın, 79-81.

⁶⁰¹ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 267.

Yine bazı farklı hususiyetler arasında Eyyûbî mali defterlerinin Arapça, Selçuklu mali defterlerinin ise Farsça tutulmuş olması dikkat çekmektedir. Her iki devletin mali ve teftiş ile alakalı dairelerinde makam adlarının farklılığı da dikkat çekmektedir. Örneğin Selçuklu istîfâ divanı başkanı müstevfinin adı Eyyûbîler’de mal divanı nâzırına bağlı bir memurun adıdır. Selçuklu işrâf divanı başkanı müşrifin makamı ise Eyyûbîler’de mal divanı başkanına bağlı bir başka yüksek memurun mansıbı olarak görülmektedir.

Eyyûbîler’de, Selçuklular’daki işrâf divanının tam olarak bir dengi bulunmamakla birlikte onun yetkilerinin Eyyûbîler’de mal divanı bünyesindeki devanın meclisinin ve divanın yüksek bir memuru olan müşidd ile benzer olduğu görülmektedir. Zira Selçuklular’da divanları teftişten sorumlu müşriflere benzer şekilde Eyyûbîler’de de devanın meclisinin özellikle mali sıkıntıların arttığı dönemlerde sık toplanan denetçi bir üst bir mali meclis olduğu ve müşiddin de aynı zamanda Eyyûbî nâiblerinden seçilen askeri yetkilere sahip bir teftiş görevlisi olması bu hususu ortaya koymaktadır. İstîfâ divanı başkanı müşrifin ülkedeki farklı makamların mali işlerini kontrol eden *müşrif* adlı özel memurlarının bulunduğu görülmektedir. Benzer şekilde bu yetkilerin Eyyûbîler’de de sultanların ve emîrlerin kendilerine özel dîvan’ül hass ve başkanları tarafından yürütüldüğü görülür. Kısaca, Eyyûbîler’de Selçuklular’daki gibi tek bir daireye verilmiş denetçilik vazifesi olmayıp bu vazife farklı makamlara ve kurumlara dağıtılmıştı. Eyyûbî tarihinin geneli için bu şekilde bir denetim mekanizmasını olduğunu söylesek de istisnai olarak Melik es-Sâlih devrinde Şeyhü’ş-şüyuh ailesinden çıkan vezirlere sultanın tüm divanları denetleme yetkisinin verildiği de görülmektedir.⁶⁰²

3.1.6. Dîvân-ı Arz

Selçuklular’da ordunun mali ve bürokratik işleyişinden sorumlu daire *Dîvân-ı Arz* idi.⁶⁰³ Divan başkanı resmîyette *emîr-i arızı-yi memâlik-i rum*⁶⁰⁴ olarak bilinmekle

⁶⁰² Basuğuy, *a.g.e.*, 2017, 208.

⁶⁰³ Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 57.

⁶⁰⁴ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 156; Göksu, E. (2018). *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Ankara: TTK, 237; Köymen, *a.g.e.*, 2020, 356.

beraber *arızü'l-ceyş*,⁶⁰⁵ *melik-i arız*,⁶⁰⁶ *arız*,⁶⁰⁷ *emîr-i arızı-yi memâlik-i rum*, *emîr-i arız-ı memleket*,⁶⁰⁸ *emîr-i arızı-yi cüyüş-i memalik*,⁶⁰⁹ *melik el-ümeray-ı fî'l-alem*, *sâhib es seyf ve'l-kalem*, *malikü divan el-arz fî'l- memâlik*⁶¹⁰ olarak da anılırdı. Dîvân-ı arz ile dîvân-ı a'lâ, askeri iktâlar nedeniyle ortaklaşa çalışabiliyordu. Bu nedenle Dîvân-ı arz'ın 12 kâtibi aynı zamanda dîvân-ı a'lâ'da da görev yapmaktaydı.⁶¹¹ Arızın emri altında olup görevlerinin tam olarak ne olduğu bilinmeyen *melikü'l-arızın*, *mecdü'l-ümerâ*, *muharrizü'l-asakir* gibi divan memurları da vardı.⁶¹²

Emîr-i arız, dîvân-ı a'lâ'nın daimi üyesi olduğu gibi, savaş ve sefer halinde toplanan meclislerde de bulunuyordu. Divana asker sağlamak ve kaydetmek, savaş teçhizatlarını sağlamak, ordunun sefer rotasındaki ihtiyaçlarını temin etmek, orduyu teftiş etmek ve geçit töreni yaptırmak, gerektiğinde orduyu savaş düzenine sokmak, elde edilen ganimetleri divana kaydetmek gibi yükümlülöklere sahipti.⁶¹³ Arızların savaş düzenini belirleme görevinin bulunması dışında emîr unvanları taşımaları ve bazen subaşı/serleşker olarak da görev yapmış olmaları, onların yalnızca kelem ehlinde değîl aynı zamanda asker kökenli olabileceğinin de bir işaretidir.⁶¹⁴

Emîr-i arızlar yukarıda belirttiğimiz asıl işlerinin yanında bizzat savaşlara katılabiliyor ve elçi olarak görevlendirilebiliyorlardı.⁶¹⁵ Divan başkanlığı dışında başka önemli makamlarda bulunabilirlerdi. Emîr Nizameddin Ali b. İlalmış hem emîr-i arız hem de üstâdüddârlık görevini üstlenmişti.⁶¹⁶ Emîr-i Arız Samsaüddin aynı zamanda Kayseri subaşılığını yürütüyordu.⁶¹⁷ I. İzzeddin Keykâvus devrinde Şemseddin Tabas hem tuğraî hem de emîr-i arız olarak görev yapmaktaydı.⁶¹⁸

⁶⁰⁵ Koca, *a.g.e.*, 2005, 89. İbrahim Hakkı Uzunçarşılı, arızü'l-ceyşlerin divanın emrinde vilayetlerde çalışan askeri defterdarlar olduğunu söylemişse de bu pek kabul görmemiştir. Bkz. Göksu, *a.g.e.*, 2018, 244-246.

⁶⁰⁶ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 211.

⁶⁰⁷ Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 53, 253. Bir yoruma göre “Arız” ifadesi her zaman dîvân'ül-arz başkanı için kullanılmamakta olup yine bu divanın bir memuru olan bir başka yüksek memurun unvanı da arız olarak anılabilmektedir. Bkz. Göksu, *a.g.e.*, 2018, 238-244.

⁶⁰⁸ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 503; Göksu, *a.g.e.*, 2018, 237.

⁶⁰⁹ Göksu, *a.g.e.*, 2018, 243.

⁶¹⁰ Merçil, *a.g.e.*, 2015, 158.

⁶¹¹ Merçil, *a.g.e.*, 2015, 142.

⁶¹² Göksu, *a.g.e.*, 2018, 238.

⁶¹³ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 211; Koca, *a.g.e.*, 2005, 93; Göksu, *a.g.e.*, 2018, 242, 247; Köymen, *a.g.e.*, 2020, 356.

⁶¹⁴ Merçil, *a.g.e.*, 2015, 159; Göksu, *a.g.e.*, 2018, 248.

⁶¹⁵ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 503; Köymen, *a.g.e.*, 2020, 357-358.

⁶¹⁶ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 530; Köymen, *a.g.e.*, 2020, 357.

⁶¹⁷ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 567.

⁶¹⁸ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 156; Merçil, *a.g.e.*, 2015, 157.

Emîr-i arız, resmi protokolde tuğraîlerin altında yer almakta olup terfi aldıklarında genellikle bu makama yükseltildi.⁶¹⁹ Emîr-i arızlar, dîvân-ı a'lâ üyesi olmanın getirdiği nüfuz ile idarede de etkin isimler olabiliyorlardı. Emîr-i Arız Nizameddin Ahmed, I. Alâaddin Keykubad'ın tahta çıkışının belirlendiği toplantıya katılanlardan biriydi.⁶²⁰ Arızlar ayrıca *kutlug*, *bilge*, *arız beg* gibi Türkçe unvanlar da taşıyabiliyordu.⁶²¹

Eyyûbî ordusunun tüm mali ve bürokratik işleri dîvânü'l-ceyş tarafından yürütülürdü. Divan başkanı, *reisü dîvânî'l-ceyş* veya *nazıru dîvânî'l-ceyş* olarak bilinirdi. Eyyûbî askerleri *camekiyye* denilen maaşlarını bu divandan alır, askeri iktâlarla ilgili olan *misal*, *kıssa* ve *nüzul* denen belgeler bu divandan çıkardı. Askeri iktâ menşurlarının şartları bu divanda belirlense de menşurların ilk müsveddesi dîvân-ı inşa'da hazırlandıktan sonra buraya gönderilirdi. Bu askeri iktâların kazancı *hubz* terimi ile ifade edilmekte olup yeni bir hükümdar başa geldiğinde askeri iktâ belgeleri yenilenmek zorundaydı.⁶²²

Eyyûbîler'de ceyş divanı, *dîvân-ı revatib* ve *dîvân-ı iktâ* olarak iki bölüme ayrılmıştır. Revatib divanı maaş ödemelerine bakarken; İktâ divanı, iktâ işlemleri ve divanın genel gelir-gider tablosuyla ilgilenirdi.⁶²³ Dîvân-ı iktâ, Kādî el-Fâzıl'ın vezirliği döneminde ceyş divanından ayrılmıştır.⁶²⁴ İktâ divanının, Selâhaddin Eyyûbî tarafından bu şekilde müstakilleştirilmesinin nedeni ise sultanın askeri iktâları kendi kontrolüne alarak askeri yapıya daha sağlam bir şekilde hakim olmak istemesiydi.⁶²⁵ Ceyş divanının Mısır ve Şam'da olmak üzere toplamda iki şubesi bulunuyordu. Eyyûbî sultanları sefer öncesi bu divanlardan askerî imkânlar hakkında bilgi alırlardı.⁶²⁶

Ceyş divanı başkanlarının iktâ işleriyle ilgilenmek dışında savaş esirlerinin durumlarına bakmak, hacca gidecek askerlerin işlemlerini sağlamak, ordudan izin isteyen askerlerin işlemlerini yapmak ve savaşlarda sultanı koruyacak birlikleri hazırlamak gibi selahiyetleri olduğu da bilinmektedir.⁶²⁷ Bu bilgilere bakılırsa ceyş

⁶¹⁹ Özaydın, A. (2001b). "İsti'râz", *DİA*, 23, 374; Köymen, *a.g.e.*, 2020, 354.

⁶²⁰ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 226.

⁶²¹ Merçil, *a.g.e.*, 2015, 159; Göksu, *a.g.e.*, 2018, 238-239.

⁶²² Şeşen, *a.g.e.*, 1983, 155-156; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 261, not. 313, 328, 331, 336, 338. 343.

⁶²³ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 328; Basuğuy, *a.g.e.*, 2017, 265.

⁶²⁴ Şeşen, *a.g.e.*, 1983, 155.

⁶²⁵ Azzam, *a.g.e.*, 2015, 118.

⁶²⁶ Basuğuy, *a.g.e.*, 2017, 265.

⁶²⁷ Basuğuy, *a.g.e.*, 2017, 265.

divanı başkanlarının askeri yetkilerden ziyade daha fazla bürokratik yetkilere sahip bir memur olduğu açıktır. Zira Melik Âdil devrinde kadı kökenli bir ceyş divanı başkanının varlığı da bu hususu destekleyen bir başka ayrıntıdır.⁶²⁸

Eyyûbî ceyş reisinin, divan hiyerarşisinde kendisine bağlı olarak, askerlerin atlarını hazırlayan *hacip* ve emîrlar arasından seçilip orduya bağlı askerlerin savaşlarda hizmet verebilecek durumda olup olmadığını kendisine bildirmekle sorumlu *nakip* denen memurları bulunmaktaydı.⁶²⁹

Eyyûbî ordusunun temeli; paralı ve iktâlı askerlerden oluşuyordu. Eyyûbî toprak sisteminin temelini de bu doğrultuda *iktâ sistemi* oluşturmaktaydı. Bu toprakların yöneticileri belirli sayıda asker yetiştirmek zorundaydı. İktâ sahibi hanedan mensupları ve emîrlar de iktâ askeri beslemekle yükümlüydü. İktâ sahibi emîrların adları, askerinin sayısı ve isimleri, iktâ menşurunun tarihi, iktâ bölgesinin hem üç yıllık hem de bir yıl başına düşen geliri, askerlere düşen ödeme payının bilgisi, askerlerin savaş esnasında sahip olmaları gereken maddi ihtiyaçları ve maaşları hem mal divanı hem de ceyş divanındaki defterlere kaydedilirdi. Divana kayıtlı askerlerin iktâ bedelleri, mal divanının vergileri topladığı birim olan *cündi* (ed-dinarü'l-ceyşi) üzerinden alınırdı.⁶³⁰

Eyyûbî ordusunun bir başka bölümü olup sultanın *halka-i hass* kuvvetleri olarak bilinen grubun (Müfred) oluşturduğu askerlerin iktâ bilgilerinin yer aldığı defterler de mevcuttu. Hatta müfred askerlerinin işleriyle ilgilenen *dîvânü'l müfred* adında özel bir divan bulunmaktaydı. Eyyûbîler'de ayrıca Kahire surlarının bakımı ile ilgilenen *dîvânü's-sur* adlı bir divan da bulunuyordu.⁶³¹

Dîvânü'l-ceyş, iktâ işlerinde farklı uygulamalara sahipti. Örneğin; *et-tefavütü'l-iktâi* denilen işlem ile maaşlı askerlerin iktâlı statüye geçilmesi sağlanırdı. *el-gaybanat*, iktâsını terkeden bir askerden terk ettiği süre için aldığı paranın kesilmesi yoluyla divana mali kaynak sağlayan bir işlemi. *Ceridetil fevazıl* ile bir iktâ sahibinin iktâsından toplanması gereken geliri fazla olarak topladığı durumda bu farkın divana

⁶²⁸ Oflaz, A. (2019). *Kuruluş ve Yükseliş Döneminde Eyyübiler (Melik Adil Dönemi)*, İstanbul: Siyer Yayınları, 192.

⁶²⁹ Basuğuy, a.g.e., 2017, 265.

⁶³⁰ Şeşen, a.g.e., 1983, 161-162; Kuşçu, a.g.e., 2013, 325, 329, 332.

⁶³¹ Şeşen, a.g.e., 1983, 155; Kuşçu, a.g.e., 2013, 162, 330, 338, 356

eklenmesi sağlanırdı. Bunlar haricinde bazı farklı yükümlülüklerin yerine getirilmemesi de iktâların sahiplerinden geri alınmasına sebebiyet verebiliyordu.⁶³²

Dîvânü'l-ceyş, iktâların zirai verimliliğinin kontrolü ile de ilgileniyordu. Divan her yıl düzenli olarak görevlilerden arazilerin durumu ve sulama sistemlerini hakkında bilgi alırdı.⁶³³ Ayrıca mal divanı memurlarından bazıları ortaklaşa olarak ceyş divanında da çalışmaktaydı.⁶³⁴ Ceyş divanından çıkacak bir iktâ için öncelikle mal divanında resmi bir karar belgesi ile izin alınması gerekiyordu. Bu belgenin her iki divanda da nüshası oluyordu.⁶³⁵ Dîvânü'l-ceyş'in askeri bir divan olmasına karşın bu şekilde ekonomik hayat ile direkt olarak ilgilenmesi ve Dîvânü'l-mal ile ortaklaşa çalışması, mali ve askeri yapı arasında selahiyetler açısından girift bir ilişki olduğunu ortaya koyması bakımından mühimdir.

Eyyûbî donanma kuvvetlerinin maliyesi ise *dîvân-ül üstûl*'ün uhdesindeydi.⁶³⁶ Kendisine özel iktâsı da bulunan bu divanın başkanının tüm emirlerinin yerine getirilmesi için Selâhaddin Eyyûbî bizzat talimat vermişti. Sultan, bu divan için senelik geliri 50 bin dinardan fazla tutan Fustat bölgesinin zekatını Mısır'ın eş-Şarkıyye ve el-Garbiyye bölgelerindeki 'el-habsü'l-cüyüş' olarak bilinen askeri vakıfları, devlete ait muayyen arazilerde yetişen sint ağaçlarının harâcını, behnesa'ya bağlı işneyn ve tanbaza köylerini, senelik geliri 8000 dinara ulaşan natrun madenlerinin gelirlerini ve devlete ait olup Nil nehri ve denizlerde işletilen gemilerin gelirlerini bu divana finansman olarak ayırmıştı.⁶³⁷ Yalnızca donanmaya özel *üstûl dinarı* mevcuttu.⁶³⁸ Üstûl divanı donanmanın inşası ile de ilgileniyordu. Donanma için gereken aletler ve gemi yapımları için lazım olan ham madde çoğunlukla ithal olmakla birlikte İskenderiyye'de bulunan el-metcerü's-sultani'den sağlanıyordu. Örneğin kereste kaynağı olan ağaçlar ithal edilirken sint ağaçları ülke içinden temin edilirdi. Ülke içinde bulunan bir ham madde olması nedeniyle sint ağaçlarının durumunu devlet takip altına almış ve kesilmesini yasaklamıştı.⁶³⁹

⁶³² Şeşen, *a.g.e.*, 1983, 156; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 315, 330-331, 333.

⁶³³ Şeşen, *a.g.e.*, 1983, 156; Şeşen, *a.g.m.*, 1994, 381; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 330.

⁶³⁴ Şeşen, *a.g.e.*, 2018a, 166; Dîvânü'l-ceyş Kıpti kökenli memurlara da sahipti. Bkz. Şeşen, *a.g.e.*, 1983, 157.

⁶³⁵ Basuğuy, *a.g.e.*, 2017, 266.

⁶³⁶ Şeşen, *a.g.e.*, 2018a, 166.

⁶³⁷ Şeşen, *a.g.e.*, 1983, 162, 167; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 288, 363; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 158. Kolukısa, *a.g.e.*, 2022, 71-72.

⁶³⁸ Kubat, *a.g.e.*, 2020, 158.

⁶³⁹ Şeşen, *a.g.e.*, 1983, 163; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 316, 363-364; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 158.

Selçuklu ve Eyyûbî askeri divanları arasındaki en önemli farklardan biri Selçuklu arz divanının Eyyûbî ceyş divanının tersine askeri iktâ konusunda en yetkili divan olmamasıdır. Eyyûbî ceyş divanı ise maaşlı ve iktâlî askerlerle ilgilenecek şekilde iki ayrı divana ayrılmış durumdaydı. Bu nedenle Eyyûbî ceyş divanının askeri iktâlardaki yetkisi bakımından Selçuklular’daki pervânelik divanı ile denk olduğu görülmektedir. Eyyûbî ceyş divanının bir başka önemli bir farkı ise mal divanı ile bazı ortak memurlar bulunduracak kadar iç içe girmesi hatta iktâ arazilerinin verimliliğini dahi kontrol edebilmesiydi. Aynı şekilde askeri iktâlara baktığı için inşâ divanı ile de ortaklaşa çalışmaktaydı. Selçuklu arz divanı da benzer olarak inşâ divanı ile çalışıyordu. Hatta dîvân-ı a‘lâ’da 12 kâtibi bulunuyordu.

Eyyûbîler’deki mali divanlarda bulunan çeşitlilik ceyş divanında da görülmektedir. Zira sultanın hassa askerleri için ve Kahire’de bulunan surlar için özel divanlar mevcuttu. Ayrıca Eyyûbîler’de donanmaya ait de özel bir divan vardı. Selçuklular’da ise denizcilik faaliyetleri bilinmesine karşın donanma için bu tarz bir divan yapılanmasına rastlanmamıştır. Selçuklu arızının idarede etkinliği ise Eyyûbî mevkidaşına göre daha fazlaydı. Zira asker kökenli olabilmesi, dîvân-ı a‘lâ üyesi olması ve hükümdarları belirleyen meclislerde bulunması bu hususu ortaya koymaktadır. Buna karşın Eyyûbî ceyş reisinin bu şekilde idarede etkili olmadığı gibi muhtemelen asker kökenli olmaması nedeniyle savaflara da bizzat katılmadığı anlaşılmaktadır.

3.1.7. Dîvân-ı Berid

İslam tarihinde ilk teşkili Emeviler zamanına⁶⁴⁰ rastlayan ve Ortaçağ İslam Devletlerinde sıklıkla görülen Berid divanı, haberleşme ve istihbarat işlerini yürütmekten sorumluydu.⁶⁴¹ Buna rağmen Türkiye Selçukluları’nda bir berid divanı bulunduğu dair kesin bir bilgi mevcut değildir.⁶⁴² Ancak hem haberleşme hem de istihbarat faaliyetlerinin mevcudiyetine dair pek çok kayıt vardır.

Türkiye Selçuklu sultanları yayınladıkları fermanları ülkeye haberciler vasıtasıyla iletirdi. Selçuklular bu haberleşme sisteminde en çok *kasıd* ve bunun dışında daha

⁶⁴⁰ Yürekli, T. (2017). “Zengiler ve Eyyûbîlerde İstihbarat”, *Türkiyat Mecmuası*, 27 (2), 294.

⁶⁴¹ Yürekli, a.g.m., 2017, 295.

⁶⁴² Özcan, A. (1993). “Casus”, *DİA*, 7, 166. Erdoğan Merçil’e göre, Türkiye Selçukluları’nda bir berid yapılanması var olup bu durum dönemin kaynaklarında zikredilmemiştir. Bkz. Merçil, a.g.e., 2015, 166, 172.

nadir olarak *müsri*, *münhi*, *firistade* ve *ulak* denen kişilerden faydalanmıştır.⁶⁴³ Bu görevliler farklı adları taşımasına rağmen esasen aynı işi yapan kişilerdi. Kasıtlar hemen her türlü iç haberleşme faaliyetiyle beraber yeni sultanın tahta çıkışını ülke dışına bildirme görevini üstlenebiliyordu. Ayrıca mali bir salahiyet de alıp devlet adına haraç tahsil eden bir grup da olabiliyorlardı. Örneğin; Ermeni kralı, Selçuklular'a yıllık olarak verdiği haraçı kasıtlara teslim ediyordu.⁶⁴⁴ Selçuklular asli görevi habercilik olmayan kişileri de iletişim ağında kullanabiliyordu. Misal olarak sarayda görev alan muhafızlar asli vazifeleri olmamasına karşın bazen haberci olarak görevlendirilebiliyordu.⁶⁴⁵

Türkiye Selçukluları, haberleşme ve istihbarat elde etme konusunda pek çok yöntem kullanmıştır. İdari meselelerde istihbari nitelikte pek çok bilgi, hükümete casuslar vasıtasıyla aktarılmıştır. I. Alâaddin Keykubad, Âmid bölgesi yöneticisinin kendisine ihanet ettiğini casusları vasıtasıyla öğrenmişti.⁶⁴⁶ Benzer şekilde Mengücek beyi Davudşah'ın kendisinin aleyhine bir politika izlediğini casusları vasıtasıyla öğrendikten sonra savaş kararı almıştı.⁶⁴⁷

İç istihbaratta *devlet memurları* casus işlevinde görev alarak hükümet merkezine bilgi sağlayabiliyordu. Emîr-i Arız Samsamüddin Kaymaz, tuğraîlik ve vezirlik makamında bulunan Şemsüddin Mahmud'un, Baycu'ya yazdığı mektubu, vezirin bir kölesi vasıtasıyla öğrenmişti.⁶⁴⁸ Asıl görevi olmamasına karşın sıradan bir kölenin, efendisinin gerçekleştiği bir eylemi bir başka devlet görevine haber vermesi bir iç istihbarat faaliyeti sayılabileceğinden, bir saray görevlisinin sistematik bir şekilde olmasa da istihbari nitelikte bilgi sağlayabildiğini göstermesi bakımından mühim bir örnektir. Bu gibi istihbari bilgi ileten saray ve meclis görevlileri için Selçuklu kaynaklarında *nakkal* tabirinin kullanıldığı görülmektedir.⁶⁴⁹ Selçuklular'da verdiğimiz örneklerdeki casusların faaliyetleri dışında başat yükümlülükleri arasında

⁶⁴³ Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 51, 54, 65, 80; İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 65, 69, 148, 177, 200, 262, 428, 466, 574, 612; Merçil, *a.g.e.*, 2011, 73; Köymen, *a.g.e.*, 2020, 472-473. Türkler, İslam öncesi dönemlerden beri haber ulaştırıcılar için Ulak sıfatını kullanıyorlardı. Bkz. Halaçoğlu, Y. (2012). "Ulak", *DİA*, 42, 77.

⁶⁴⁴ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 197; Merçil, *a.g.e.*, 2015, 168-169.

⁶⁴⁵ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 262.

⁶⁴⁶ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 25.

⁶⁴⁷ Köymen, *a.g.e.*, 2020, 235.

⁶⁴⁸ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 558-559.

⁶⁴⁹ Merçil, *a.g.e.*, 2015, 168.

yer almasa da pervânelerin de istihbarat sağlamada sultana yardımcı olma sorumluluklarının bulunduğu bilinmektedir.⁶⁵⁰

Türkiye Selçukluları casuslar ve haber iletici görevlileri, sadece idari nitelikte değıl, askeri alandaki istihbari ve haberleşmede de kullanmıştır.⁶⁵¹ I. İzzeddin Keykâvus, Trabzon İmparatorunu bir baskın sonucu yakalamadan önce onun tedbirsiz olarak ormanlarda eğlenceye vakit ayırmak için dolaştığını istihbarat ağı sayesinde haber almıştı.⁶⁵² I. Alâaddin Keykubad da Moğollar'ın Sivas'a kadar yaptığı akınları casus ve habercileri vasıtasıyla öğrenmişti.⁶⁵³ Sultanın bu olayın akabinde bölgeye askeri sefer için yolladığı Emîr Kemaleddin Kamyar, Erzurum'da bulunurken, askeri durum hakkında istihbari bilgi elde etmek için çevre illere casus ve haberciler göndermişti.⁶⁵⁴

II. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde, Âmid seferi için görevlendirilmiş emîrlere, sultana askeri durum hakkında ulaklarla bilgi iletmişti.⁶⁵⁵ Bir başka husus olarak Türkiye Selçukluları, kendilerini doğrudan tehdit eden Moğollar karşında batıdaki komşusu Bizans ile ilişkilerini geliştirmiş ve aynı zamanda Moğollar'a karşı casusluk faaliyetleri de yürütmüştür.⁶⁵⁶

Berid divanı, Eyyûbîler'de inşâ divanına bağılıydı.⁶⁵⁷ Berid yapılanmasının başkanı da kâtibü's-sırrı. Kâtibü's-sırr; posta merkezlerinin ve hayvanlarının bakımı ve kullanımı, haberciler ve casusların belirlenmesi ile yetiştirilmesinden sorumluydu. Sultan ve vezirlerin kararları ülkeye berid teşkilatı bünyesinde yer alan görevliler ile duyurulurdu. Sultana gelen postaları açmak ve postaları yollamak ise *devedar* ve *candarın* göreviydi.⁶⁵⁸ Eyyûbî berid yapılanması sadece düşman hakkında bilgi toplamak ve iç haberleşmeyle ilgilenmeyip devletin kendi yüksek memurlarının ve yöneticilerinin faaliyetlerini takip ve merkeze bilgilendirmekle de görevliydi.⁶⁵⁹

⁶⁵⁰ Kesik, M. (2007). "Pervâne", *DİA*, 34, 244.

⁶⁵¹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 411, 546.

⁶⁵² Koca, a.g.m., 2002a, 586; Merçil, *a.g.e.*, 2015, 166-167.

⁶⁵³ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 410; Köymen, *a.g.e.*, 2020, 201-202.

⁶⁵⁴ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 411.

⁶⁵⁵ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 472.

⁶⁵⁶ Özcan, a.g.m., 1993, 167.

⁶⁵⁷ Berid divanı, Büyük Selçuklular ve Zengîler Devleti'nde de inşâ divanına bağılıydı. Bkz. Yürekli, a.g.m., 2017, 295.

⁶⁵⁸ Şeşen, *a.g.e.*, 1983, 126; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 405

⁶⁵⁹ Yürekli, a.g.m., 2017, 300.

Büyük Selçuklular, Zengîler ve Memlûkler'in berid teşkilatı içerisinde yer alan habercilerin *berîd*, *neccâbe*, *kâsîd* ve *sâi* adlarını kullandıkları görülmektedir.⁶⁶⁰ Eyyûbîler'in de bu devletlerin teşkilatlanmalarıyla ortak unsurlara sahip olduğu düşünüldüğünde kendi berid görevlilerinin bu sıfatları taşıdığını düşünmek mümkündür. Gerçekten de bu hususu doğrular nitelikte Eyyûbîler, deve kullanan habercilere *necib* denilen develere nispeten *neccabun* demişlerdir.⁶⁶¹ Aynı şekilde *Kasîd* denilen haberciler de kullanılmış olup bu kişiler haberi binek bir hayvan ile değil yaya şekilde ulaştırmakla görevliydi. Güvenlik maksadıyla bir haber iletimi için birden fazla kasîd gönderilirdi.⁶⁶²

Eyyûbî istihbarat ve haberleşme ağı, Selçuklular'a nispeten daha gelişmiştir. Bu durumun önemli bir sebebi Eyyûbîler'in; Zengîler'den⁶⁶³ miras olarak aldıkları ve bazen de İsmaililer'in⁶⁶⁴ casuslarından faydalanmak suretiyle oluşturdukları sağlam bir istihbarat yapılanmasıyla beraber siyasi varlıklarının devamı için Haçlılar'la mücadele etmesinin getirdiği zorunluluk olarak görülmektedir. Zira düşmana karşı yürütülen askerî mücadele haberleşme ve istihbarat ağının gelişmesine yol açmıştır.⁶⁶⁵ Ayrıca Mısır'da bulunan büyük sultanlar dışında diğer hanedan üyesi olan Eyyûbî melikleri de casusluk faaliyetlerinden faydalanmaya önem vermişlerdir.⁶⁶⁶

Eyyûbîler haberleşmede farklı araçlar kullanmıştır. Örneğin güvercin ile haberleşme yöntemi ve teşkilatı çok güçlü olup Zengîler ve Fâtımî mirasıyla beraber daha da gelişmiş durumdaydı.⁶⁶⁷ Güvercin postaları *bataik* veya *tayr* olarak bilinirdi. Berid teşkilatı bünyesinde kullanılan güvercinler iki kısma ayrılırdı. Posta götüren güvercinler *el-hammamü'r-resail* olarak, daha hızlı iş gören güvercinler ise *el-hammamü'l-hevadi* olarak bilinirdi. Bu güvercinler Kahire'de bulunan kalelerin burçlarında özel olarak yetiştirilirdi. Güvercinleri kalelerde koruyan görevlilere *berrac*, güvercini uçaran görevliye *mutayyir*, güvercinin vardığı hedefe de *matar*

⁶⁶⁰ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 404; Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 144; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 100.

⁶⁶¹ Merçil, E. (2007a). "Peyk", *DİA*, 34, 263; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 100.

⁶⁶² Kubat, *a.g.e.*, 2020, 101.

⁶⁶³ Yürekli, *a.g.m.*, 2017, 294.

⁶⁶⁴ Kubat, *a.g.e.*, 2020, 103. İsmaili lideri Reşideddin casuslarını Selâhaddin Eyyûbî'nin hizmetine vermişti. Bkz. Yürekli, *a.g.m.*, 2017, 305.

⁶⁶⁵ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 1988, 437; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 102.

⁶⁶⁶ Kubat, *a.g.e.*, 2020, 103.

⁶⁶⁷ Kök, B. (1990). *Nureddin Mahmud Bin Zengi ve İslam Kurumları Tarihindeki Yeri*, İstanbul: İşaret Yayınları, 90-91; Gök, H.İ. (2001). *Musul Atabegliği; Zengiler (Musul kolu: 1146-1233)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 583.

denilirdi. Güvercinler için kafesler bulunurken yetiştiricilerinin levazımları taşıması için katırlar kullanılırdı. Güvercinler, güvenlik amaçlı olarak kasıdlara benzer şekilde tek görev için aralıklı olarak iki kez yola çıkarılırdı. Eyyûbî berid teşkilatında diğer hayvanların olduğu gibi güvercinlerin de menzilleri bulunmaktaydı.⁶⁶⁸

Eyyûbî berid teşkilatı bünyesinde *deve* ve *at* gibi binek hayvanları mevcuttu.⁶⁶⁹ Bir Eyyûbî vezirinin ölümünün ardından müsadereye tabi tutulması sonucu; mallarının ve kütüphanesinin 49 deve ile saraya nakledildiği⁶⁷⁰ bilgisini göz önüne alırsak, istihbarat işlerinde ve devletin genel olarak sahip olduğu tüm develerin sayısının daha fazla olduğunu ve bu doğrultuda berid içerisinde develerin önemli bir yer tuttuğunu söylemek mümkün görünmektedir. Haberleşmede kullanılan atların ise berid teşkilatı bünyesinde kullanıldıkları belli olsun diye kuyrukları kesilirdi.⁶⁷¹ Haber iletici görevliler her durakta at ve deve gibi binekleri değiştirerek hareket ederdi. Posta yollarının bir kısmı Zengîler döneminden kalma olan Eyyûbîler’de haberleşme menzillerinde hayvanlardan sorumlu olarak *Bedeviler* görev alırdı.⁶⁷²

Yüzücüler, *kös*, *menavir*, *ayna*, *boru*, *bayrak* ve *davul* da Eyyûbîler tarafından haberleşme amaçlı kullanılan unsurlar arasındadır.⁶⁷³ Dağların yüksek noktalarına kurulan *ateş kulelerinden* de istifade edilmiştir.⁶⁷⁴ Nûreddin Zengî, ömrünün son dönemlerinde ülke içine ve sınırlarına *burçlar* yaptırmış olup Eyyûbîler bu burçlardan istihbaratta faydalanmıştır.⁶⁷⁵ Bazı Ortaçağ İslam Devletlerinde haberleşme için kullanılan yazıların düşmanın eline geçmemesi için şifreleme yöntemi kullanılırdı. *Tamiyye* olarak bilinen ve Zengîler’de de kullanılan bu yöntem muhtemelen Eyyûbî casus ağı içerisinde de kullanılmıştır.⁶⁷⁶

⁶⁶⁸ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 405-406; Kolukısa, *a.g.e.*, 2022, 329, 331. Eyyûbîler’de güvercinin haberleşme işlerinde kullanımına dair örnekler için Bkz. Özbek, S. (2018c). “Güvercin Kanadında Gelen Haber: Ortaçağ Türk-İslam Devletlerinde Posta Güvercinleri”, *Gazi Türkiyat: Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 23, 29-30.

⁶⁶⁹ Şeşen, *a.g.e.*, 1983, 126-127; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 153.

⁶⁷⁰ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 312.

⁶⁷¹ Yürekli, *a.g.m.*, 2017, 295.

⁶⁷² Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 405, 408; Şeşen, *a.g.e.*, 2018a, 165.

⁶⁷³ Abûl’l-Farac, *a.g.e.*, 1987, Cilt 2, 453; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, 2016, Cilt 9, 551; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 408; Yürekli, *a.g.m.*, 2017, 306-307; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 107-108.

⁶⁷⁴ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 404, 407-408. Ateş kuleleri ile haberleşme yöntemi Türkiye Selçukluları tarafından da kullanılmıştır. Bkz. Yürekli, *a.g.m.*, 2017, 306.

⁶⁷⁵ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 405.

⁶⁷⁶ Yürekli, *a.g.m.*, 2017, 296.

Yukarıda zikrettiğimiz haberleşme ve istihbaratta kullanılan yöntemler dışında bir de bu haber ve istihbari bilgileri elde eden ve edinilen gruplar bulunmaktaydı. Örneğin, Selâhaddin Eyyûbî'nin kendi tebaasından *hristiyan casusları* bulunurdu. Sultan bir defasında Antakya hakiminin karısını da casus olarak kullanmıştı. *Savaş esirleri ve taraf değiştiren düşman askerleri* de sorgulanarak istihbari bilgi elde edilebiliyordu.⁶⁷⁷ Eyyûbî tarihinde *bir fıkıh aliminin, elçilerin, tüccarların, halkın, mülteci grupların, tercümanların* da istihbari nitelikte bilgi sağlama amaçlı kullanıldığı görülmüştür.⁶⁷⁸ İdari bölge yöneticileri ve askeri teşkilat mensupları da bu alanda faaliyet gösterebiliyordu. Kale komutanları, habercileriyle gerektiğinde merkeze veya sefer halindeki ordunun başkomutanına istihbari nitelikte bilgi sağlıyordu.⁶⁷⁹ Askeri gruplar içerisinde yer alan Arap kuvvetler ve öncü birlik olan yezeke bağlı birlikler de istihbari bilgi toplamada kullanılırdı.⁶⁸⁰

Eyyûbî Devleti'nde çok güçlü bir berid teşkilatı ve divanı bulunmasına karşın Türkiye Selçukluları'nda bu tarz bir divanın varlığına kesin olarak rastlanmamıştır. Ancak hem haberleşme hem de istihbarat faaliyetleri her iki devletin yapılanmasında mevcuttu. Eyyûbî istihbarat ve haberleşme ağının başı kâtibü's-sırr iken Selçuklular'da bu vazife için belirli bir amir bulunmuyordu. Haberleşme işini yapan görevliler açısından bakıldığında ise iki devlette de haber ulaştırıcıları için farklı sıfatlar kullanıldığı görülmektedir. Bunlar arasından sadece kasıd olarak bilinen habercilerin ortak olan görevli olduğu anlaşılmaktadır. Yine Türkiye Selçukluları'nın, daha önce farklı alanlarda gördüğümüz pek çok görevli için Türkçe menşeli sıfatlar kullanmasına bu alanda da rastlanmıştır. Selçuklular bazı haber ulaştırıcılar için ulak ifadesini kullanmışlardır. Ancak Eyyûbîler'de ulak ya da bu gibi Türkçe menşeli herhangi bir berid görevlisi görülmemektedir.

İstihbarat ağlarının durumu mukayese edildiğinde ise Eyyûbîler'in, bilgiyi ulaştırma ve alma yöntemleri açısından daha gelişmiş bir teşkilata sahip olduğu görülmektedir. Örneğin, at ve deve gibi hayvanların kullanımı ortak olsa da Eyyûbîler'deki güvercinle haberleşme yönteminin varlığına Selçuklular'da rastlanmamıştır. Benzer şekilde

⁶⁷⁷ Yürekli, a.g.m., 2017, 303-304; Kubat, a.g.e., 2020, 105 .

⁶⁷⁸ Yürekli, a.g.m., 2017, 295, 300-303, 307. Esasen zikrettiğimiz gibi geniş grupların casus olarak kullanılmaları gerektiğini Nizamülmülk de söylemektedir. Ona göre tüccar, seyyah, sufi, eczacı ve derviş kılığındaki kişiler casus olarak ülkeye bilgi sağlamalıdır. Bkz. Nizamülmülk, a.g.e., 2006, 92, 117.

⁶⁷⁹ Yürekli, a.g.m., 2017, 296; Kubat, a.g.e., 2020, 100.

⁶⁸⁰ Bâhaeddîn İbn Şeddâd, a.g.e., 2021, 23-24; Kubat, a.g.e., 2020, 102.

Eyyûbîler'in, Selçuklular'a nazaran daha fazla toplumsal gruptan casusluk yoluyla istihbari bilgi edindiği görülmektedir. Eyyûbîler'in istihbarat alanındaki gelişmişliğinin sebebi ise genel olarak Fâtımîler, Selçuklular, Zengîler'in mirasından ve bazen de İsmailîler'den faydalanması, ayrıca Haçlılar'la verilen mücadele sonucu doğal olarak bu alanda ilerlemek zorunda kalmaları olarak görülmektedir.

3.2. Vezir

Vezir, Türkiye Selçukluları'nda hükümdardan sonra en yüksek idari ve askeri yetkilere sahip devlet görevlisiydi. *Sahip*⁶⁸¹ ve *hâce*⁶⁸² olarak da adlandırılmakla birlikte, hükümdar ve emîrlar gibi kendisine ait özel ikametgah, maiyet ve askerlere sahipti.⁶⁸³ Vezirlerin ikamet ettiği yerler *saray* ve *dergah* olarak bilinirdi.⁶⁸⁴

Türkiye Selçukluları'nda vezirlik makamına yükselmek için yerleşmiş bir teamül yoktu. Ancak diğer yüksek bürokratik mertebeleri olan büyük divan üyelerinden birisi olmak, vezirliğe gelebilmek için genellikle yazılı olmayan bir şart gibiydi.⁶⁸⁵ Vezirin atanması hükümdarın kendi tasarrufunda olduğu gibi, bahsettiğimiz diğer yüksek bürokratların tavsiyesi ile de mümkün olabiliyordu. Örneğin Mühezzebüddin Ali, dönemin müstevfîsinin tavsiyesiyle vezir yapılmıştı.⁶⁸⁶ Vezirler, hükümdarın otoritesinin azaldığı dönemlerde sultan dışındaki kişiler tarafından da atanabiliyordu. Yaşlarının küçük olması hasebiyle üç sultanın ortak olarak saltanat sürdüğü dönemde Selçuklu hükümdarlarının veziri, atabeylik makamında bulunan Celaleddin Karatay tarafından atanmıştı.⁶⁸⁷ Yine bu devirlerde emîrların istişare ile vezir belirledikleri de görülmektedir. Vezir Kadı İzzeddin Muhammed Razi, bu makama Celaleddin Karatay ve diğer emîrların kendisi üzerinde fikir birliğine varması ile gelmişti.⁶⁸⁸ Esasen II. Gıyaseddîn Keyhüsrev dönemine kadar tüm vezirler sultanlar tarafından atanmıştır.⁶⁸⁹ Ancak bu dönemden sonra Moğol yöneticilerinin de bu tayinlerde etkin olmaya

⁶⁸¹ Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 120, 122, 135, 145, 147, 148; İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 197, 208-209, 225, 226, 228, 362. Selçuklu vezirlerine “Sâhib divan” ve “Sâhib divan-ı memâlik” de denirdi. Bkz. Merçil, *a.g.e.*, 2015, 141, not. 732.

⁶⁸² Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 67.

⁶⁸³ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 524; Vezir, *İA*, XIII, 312. Vezirler, daha mütevazî bir şekilde de olsa hükümdar alaylarına benzer şekilde alaylarla hareket ederlerdi. Bkz. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 1988, 91; Köymen, *a.g.e.*, 2020, 220-221.

⁶⁸⁴ Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 61.

⁶⁸⁵ Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 56.

⁶⁸⁶ Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 24.

⁶⁸⁷ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 554-555.

⁶⁸⁸ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 561-562.

⁶⁸⁹ Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 27.

başladığı görülür.⁶⁹⁰ Moğol nüfuzunun bulunduğu döneme kadar Selçuklu vezirleri, sultanların gücüne denk bir nüfuz seviyesine ulaşmamışlardır. Ancak bu dönemden itibaren sultanların otoritesinin azalması sonucu devlet erkânında vezirin de içerisinde olduğu farklı yüksek bürokratlar sahip oldukları nüfuz bakımından çok güçlenmiştir. Bunlardan Vezir Fahreddin Kazvini, bazı törenlerde kaidelere aykırı olarak sultan ile aynı hizada at sürüyor hatta bazen sultana karşı sert çıkışlar yapabiliyordu.⁶⁹¹

Türkiye Selçuklu vezirleri, sultan dışında yasama yetkisine sahip tek kişi olup sultanın vekili sıfatıyla ferman çıkarma yetkisine sahipti.⁶⁹² Dîvân-ı a'lâ'dan çıkan kararlar haricindeki tüm fermanları imzalama yetkisi sadece kendisine aitti.⁶⁹³ Divan kararları ilgili alt divanın üyelerine imza edilmeden önce ilkin kendisinin onayından geçerdi.⁶⁹⁴ Vezirlerin hükümdar adına hil'at verme ile devlet dairelerini denetleme,⁶⁹⁵ bazı belgelere tevkî koyma⁶⁹⁶ ve yabancı elçilerle görüşme yetkisi⁶⁹⁷ bulunuyordu. Vezirler elçi olarak da görevlendirilebilirdi.⁶⁹⁸

Selçuklu veziri ana idari sorumlulukları dışında mali, adlî ve askeri yetkilere sahipti. İdari ve mali olarak sultandan sonra en yetkili isimdi.⁶⁹⁹ Mali yetkileri arasında; bütçeyi hazırlamak ve denetlemek, vergi koymak ve hatta iktâ dağıtmak dahi vardı.⁷⁰⁰ Ancak bazı vezirler zaman zaman bu yetkileri art niyetli kullanarak halkı zor duruma düşürebiliyordu. Yine de bu durumları ortaya çıkaran rüşvet alma, sefahata meyletme, görevi kötüye kullanma gibi örnekler olsa da bunların sayısı çok fazla değildir. Selçuklu vezirleri sahip oldukları ahlaki özellik ve idarecilik meziyetleriyle sıklıkla övülmüşlerdir.⁷⁰¹ Vezir, adlî meselelerde ise sultanın nâibi konumunda olup mezâlim divanına başkanlık edebiliyordu.

⁶⁹⁰ Anonim Selçuknâme, 2014, 63; Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 27-29, 31; Sümer, a.g.m., 2022c, 354.

⁶⁹¹ Anonim Selçuknâme, 2014, 58; Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 85.

⁶⁹² Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 57.

⁶⁹³ Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 47; Çaycı, *a.g.e.*, 2019, 203.

⁶⁹⁴ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 534.

⁶⁹⁵ Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 35.

⁶⁹⁶ Tevkî'nin İslam devletleri tarihinde; hükümdar imzası, buyrultu ve resmi yazı gibi birden fazla kullanımı vardır. Bkz. Çaycı, *a.g.e.*, 2019, 203.

⁶⁹⁷ Özaydın, a.g.m., 2013, 85; Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 33.

⁶⁹⁸ Abû'l-Farac, *a.g.e.*, 1987, Cilt 2, 450; Anonim Selçuknâme, 2014, 47.

⁶⁹⁹ Burgu, *a.g.e.*, 2011, 204.

⁷⁰⁰ Özaydın, a.g.m., 2013, 85.

⁷⁰¹ Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 81, 92, 122, 124.

Selçuklu veziri ordunun sevk ve idaresi için memur edilebilirdi.⁷⁰² Savaşlarda ordunun savaş düzeninde merkez bölümünü tutan hükümdarın olmadığı zamanlarda merkezde bulunan kişi olurdu.⁷⁰³ Ortaçağ İslam dünyasında, vezirler genel olarak sultandan sonra askeri yetkilere sahip en önemli isim olarak öne çıksalar da⁷⁰⁴ Selçuklu vezirlerinin başkomutan olarak çok fazla ön planda olmadığı görülmektedir. Zira sadece üç Selçuklu vezirinin askeri çatışmalarda bizzat yer aldığı bilinmektedir.⁷⁰⁵ Orduyu yönetme yetkisi Türkiye Selçuklu tarihinde esasen sıklıkla başka emirlere tevdi edilmiştir.⁷⁰⁶ Bu nedenle Selçuklu vezirlerinin başat görevleri arasında başkomutanlığın olmadığını söyleyebiliriz. Yine eğitimleri hakkında yeterli bilgi bulunan Selçuklu vezirlerinden 10 ya da 11 tanesinin kalemiye kökenli ve sadece 3'ünün de asker kökenli olduğu bilgisi, Selçuklular'da vezirlerin askeri selahiyetlerinin öncelikli olmadığını bir başka göstergesidir.⁷⁰⁷

Selçuklu vezirlerinde aranan hasletler arasında *liyakat ve sadakat ile ahlaki ve ilmi yeterliliğe* sahip olmaları önemli ölçütler olarak öne çıkmaktadır.⁷⁰⁸ Vezir Fahreddin Ali ilmi, fazileti ve cömert yönleriyle övülmüştür.⁷⁰⁹ *Yazı işlerinden anlaması, belagat sahibi olması ve askerlik becerisi bulunması* da vezirlerde aranan diğer önemli nitelikler olmuştur.⁷¹⁰

Selçuklu vezirleri, sultanlar gibi kendi makamlarını temsil eden alamet unsurlarına sahiplerdi. Örneğin, hükümdarlar gibi unvan ve lakaplar alabiliyorlardı. *Sâhibü'l-a'zam ve'l-vezîrî'l-muazzam, düstûrî'l-muazzam, nizâmülmülk, kıvâmülmülk, kıvameddin* gibi sıfatlar vezirlerin aldığı tespit edilen unvanlar arasındadır.⁷¹¹ Selçuklu vezirleri Türkçe unvanlar da kullanmıştır.⁷¹² Vezir Fahreddin Ali, *Kutluğ İnânç* unvanı ile bilinirdi.⁷¹³ Vezir Ahmed Lakuşi de *İnânç* unvanını kullanıyordu.⁷¹⁴

⁷⁰² Özaydın, a.g.m., 2013, 85.

⁷⁰³ Merçil, a.g.m., 2009a, 390; Kubat, a.g.e., 2020, 158.

⁷⁰⁴ Ayaz, F.Y. (2013). "Eyyubilerde Vezir", *DİA*, 43, 80-81; Özaydın, a.g.m., 2013, 85-86.

⁷⁰⁵ Göksu, a.g.e., 2018, 274, not. 1232.

⁷⁰⁶ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 574-575.

⁷⁰⁷ Özaydın, a.g.m., 2013, 85; Çaycı, a.g.e., 2019, 26.

⁷⁰⁸ Turan, R. a.g.e., 2020, 29.

⁷⁰⁹ Turan, O. a.g.e., 2014, 4.

⁷¹⁰ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 225, 537.

⁷¹¹ Aksarayî, a.g.e., 2000, 117; İbn Bibi, a.g.e., 2020, 593, 661-662; Özaydın, a.g.m., 2013, 84.

⁷¹² Burgu, a.g.e., 2011, 204.

⁷¹³ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 665.

⁷¹⁴ Turan, O. a.g.e., 2014, 1.

Selçuklu vezirlerinin maddi alametleri arasında *kılıç, çadır, tuğ, sancak ve nevbet, sarık, külâh, altın divit ya da kalem, mühür, hil'at*,⁷¹⁵ *mesned-i vezaret ve emaret*⁷¹⁶ de bulunmaktaydı.⁷¹⁷ Bir vezir göreve başladığı zaman sultan ona âdet olarak hil'at ve külâh yollardı.⁷¹⁸ Ayrıca Moğol nüfuzunun hâkim olduğu dönemde farklı bir uygulama hatta bir istisna olarak Vezir Fahreddin Ali, sultan fermanlarına kendi alametini koyma yetkisi almış⁷¹⁹ ve Selçuklu tarihinde bu yetkiyi kullanan tek vezir olmuştur.⁷²⁰

Selçuklu vezirleri hem etnik menşeleri hem de mensup oldukları sınıf bakımından farklı gruplardan gelmekteydi. Bunlar daha çok *Fars kökenli ve kalemiyeden* yetişen kişilerdi.⁷²¹ Nadir olarak asker kökenli vezirler⁷²² olduğu gibi, ulemâ sınıfına mensup vezirler de bulunuyordu. Nitekim Vezir Şemseddin Mardinî medresede hocalık yapmış önemli bir âlimdi.⁷²³ Kadı Necmüddini Nahcüvanî, Kadı İzzüddin Râzî ve Şemsüddin Kadıcık gibi vezirler de ulemâ sınıfındandı.⁷²⁴ Vezirlerin bir bölümünü gulam kökenliler oluşturmaktaydı.⁷²⁵ Ayrıca gayri müslim kökenli vezirler de bulunuyordu. Mesela Sultan II. Kılıçarslan'ın veziri İhtiyarüddin Hasan, Ermeni-Bizans kökenli bir aileye mensuptu.⁷²⁶

Vezirlerin maiyetlerindeki gruplar genellikle vezir ile aynı etnik kökenden olurdu. Bu kişiler sahip oldukları bu avantajla vezirlerin belirleme hakkına sahip olduğu önemli devlet kadrolarını elde ederdi. Selçuklu vezirleri *hassa memlükü/muhafızları* olarak adlandırılan özel gulamlara da sahipti. Bu gulamların sayısı 100 ila 700 arasında değişebiliyordu. Askeri rütbelere de sahip bulunan bu gulamlar seferlerde vezir ile beraber hareket eder ve bilfiil görev alabilirdi.⁷²⁷

⁷¹⁵ Hil'at, vezirliği temsilen sultan tarafından verilirdi. Bkz. Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 47; İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 585.

⁷¹⁶ Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 70.

⁷¹⁷ Özeydın, a.g.m., 2013, 84; Çaycı, *a.g.e.*, 2019, 27.

⁷¹⁸ Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 47; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 1988, 90.

⁷¹⁹ Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 47.

⁷²⁰ Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 69.

⁷²¹ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 1988, 91; Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 21, 64. Etnik menşeleri hakkında kesin bilgi olan 13 Türkiye Selçuklu vezirinden 11'nin İran kökenli olduğu bilinmektedir. Bkz. Özeydın, a.g.m., 2013, 85.

⁷²² İhtisaslaştıkları alanları bilinen 14 Türkiye Selçuklu veziri arasında sadece 3 vezirin asker kökenli olduğu görülmektedir. Bkz. Özeydın, a.g.m., 2013, 85.

⁷²³ Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 112.

⁷²⁴ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 1988, 91-92.

⁷²⁵ Göksu, *a.g.e.*, 2018, 94.

⁷²⁶ Kaymaz, *a.g.e.*, 2011, 41.

⁷²⁷ Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 63.

Türkiye Selçuklu vezirleri bilhassa Moğol tahakkümü devresinde siyasi tarihe yön veren bir zümre olarak dikkati çeker. Vezirlerin devlet idaresindeki bu etkinliği, nüfuzlarına göre değişiklik göstermiştir. Bu zümrenin daha çok savaş zamanlarında ve sultanların ölümlerinin akabinde ortaya çıkan siyasi belirsizliklerde daha etkin rol aldığı anlaşılmaktadır.⁷²⁸ II. Kılıçarslan devrinde, Selçuklular ile Eyyûbîler arasında çıkması muhtemel bir savaş, Selçuklu veziri İhtiyarüddin Hasan'ın inisiyatif alıp elçi olarak Selâhaddin Eyyûbî'nin ülkesine gidip kurduğu temasla önlenmiştir.⁷²⁹ İhtiyarüddin Hasan, Sultan Kılıçarslan ve oğlu Melikşah arasındaki iktidar mücadelesinde de etkin bir rol oynamıştır.⁷³⁰ Vezirlik yapan Mühezzibüddin Ali, Köseadağ felaketinden sonra sahada yaşanan askeri zafiyeti diplomaside telafi ederek Selçuklu Devleti'ni büyük bir sıkıntıdan kurtarmıştır.⁷³¹ Vezir Şemseddin İsfahani ise fiilen bir diktatörlük yönetimi kurmuştur.⁷³² İsfahani, Moğollar'dan “*nizamül-mülk sâhibü'l-alem*” unvanının bulunduğu bir yarlık aldıktan sonra, Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından askeri gücü simgeleyen⁷³³ ‘altın kanlı bir kılıç’ almıştır.⁷³⁴

Selçuklu vezirleri, devlet ve halk nezdinde itibar kazanmak ve konumlarını yükseltmek için farklı icraatlarda bulunmuşlardır. Hayır işleri ile ilgilenmek, askeri başarılar kazanmak suretiyle saygınlıklarını arttırmak, vefat eden sultanların anneleri ile evlenmek ve hatta kendi soylarının Selçuklular'a dayandığını ileri sürmek gibi yollara başvurmuşlardır.⁷³⁵ Gerçekten de pek çok Selçuklu veziri hayırsever kişiliği ile tanınmıştır. Bu vezirler çok sayıda mimari eseri Anadolu topraklarına kazandırmış ve halkın sevgisine mazhar olmuştur.⁷³⁶ Selçuklu vezirlerinin sahip olduğu gelirlerin; “aldıkları maaşlar, iktâ arazilerinden kazançları ve ganimetlerden aldıkları paylardan” gelmekte olduğu bilinmektedir.⁷³⁷ Vezirlerin, bu gelirlerinin önemli bir kısmını kamu hizmeti için çalışan vakıflara ayırdığı bilinen bir husustur.⁷³⁸ Vezirler yine toplum ve sultan nezdinde saygınlık kazanmak için âlimlerle aynı ortamlarda bulunmaya ve halk

⁷²⁸ Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 33, 94.

⁷²⁹ Abûl'l-Farac, *a.g.e.*, 1987, Cilt 2, 450; Turan, O. *a.g.m.*, 2002, 572.

⁷³⁰ Turan, O. *a.g.m.*, 2002, 572; Özeydin, a.g.m., 2022, 401.

⁷³¹ Özeydin, a.g.m., 2013, 85.

⁷³² Köymen, *a.g.e.*, 2020, 225.

⁷³³ Kaymaz, *a.g.e.*, 2011, 130-131.

⁷³⁴ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 513.

⁷³⁵ Abûl'l-Farac, *a.g.e.*, 1987, Cilt 2, 548; İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 666; Kaymaz, *a.g.e.*, 2011, 132; Özeydin, a.g.m., 2013, 84.

⁷³⁶ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 554, 604-605; Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 73, 108, 132.

⁷³⁷ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 513-514; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 1988, 91; Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 70-73; Vezir, *İA*, XIII, 312.

⁷³⁸ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 604; Özeydin, a.g.m., 2013, 84.

ile beraber görülmeye de önem vermiştir.⁷³⁹ Vezir Fahreddin Ali'nin *ata* ve *baba* sıfatlarıyla zikredilmesi, halk nazarında doğru işler yaptığı düşünülen vezirlerin ne derece itibara sahip olduğunu göstermesi bakımından mühimdir.⁷⁴⁰

Eyyûbî Devleti kurulduğunda herhangi bir vezirlik makamı ihdas edilmemiştir. Bunun en önemli nedeni ise Selâhaddin Eyyûbî'nin güçlü bir siyasi otorite kurmak istemesi olarak gözükmektedir.⁷⁴¹ Muhtemelen Fâtımîler devrinde vezirlerin sahip olduğu aşırı gücün iktidar sahibini ne derecede tehdit edeceğini görmüş olması Selâhaddin Eyyûbî'yi böyle bir kararı almaya sevk etmişti.⁷⁴² Ayrıca Eyyûbîler'de nâiblik makamının ihdas edilmesi ve mal divanı başkanlığının bulunması, vezirin öneminin azalmasına yol açmıştır. Zira Eyyûbîler'de, Ortaçağ İslam dünyasındaki klasik anlamdaki vezirin yetkilerine bu makamda bulunan görevliler de sahip olmuştur. Bunlarla beraber vezirlik görevini işlevsel olarak Selâhaddin Eyyûbî döneminde inşâ divanı başkanı olan Kādî el-Fâzıl yürütmüştür.⁷⁴³ Melik Âdil devrinde inşâ başkanı olan İbn Nahhal da aynı zamanda vezirlik yapıyordu.⁷⁴⁴ Selâhaddin Eyyûbî'nin bu şekilde resmi bir veziri yok ise de ona bağlı hanedan mensubu yönetici melikler ve diğer idareci emîrlerin vezirleri bulunmaktaydı.⁷⁴⁵ Bu vezirler melikler adına ülkeyi fiilen idare eder, seferleri ve diplomasiyi yönetir, diğer emîrlerle beraber yönetimde söz sahibi olabilirlerdi.⁷⁴⁶ Eyyûbî vezirinin alametleri arasında hil'at ve divit bulunuyordu.⁷⁴⁷ Özetle Eyyûbîler'de vezaret olmakla birlikte kurumsal olarak güçlü bir başvezaret yoktu.⁷⁴⁸

Eyyûbî veziri, resmi protokolde nâibin ardında yer almaktaydı.⁷⁴⁹ Bu durum, vezirin Selçuklular'daki mevkiîdaşlarına göre yetki bakımından daha düşük bir statüde olması demektir. Eyyûbî vezirlerinin kendilerine ait ikametgahlarının olmadığı, sultanların kaldıkları saray olan Darü'l-Vezaret'te oturdukları,⁷⁵⁰ Kal'atül Cebel'in inşasından

⁷³⁹ Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 109, 112.

⁷⁴⁰ Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 4-5; Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 126.

⁷⁴¹ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 219.

⁷⁴² Ayaz, *a.g.m.*, 2013, 87; Basuğuy, *a.g.e.*, 2017, 185.

⁷⁴³ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 251; Kolukisa, *a.g.e.*, 2022, 145.

⁷⁴⁴ Ofıaz, *a.g.e.*, 2019, 192.

⁷⁴⁵ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 250, 252; Basuğuy, *a.g.e.*, 2017, 209.

⁷⁴⁶ Ayaz, *a.g.m.*, 2013, 87.

⁷⁴⁷ Basuğuy, *a.g.e.*, 2017, 208.

⁷⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, 2016, Cilt 9, 496; Turan, A. *a.g.e.*, 2021, 46.

⁷⁴⁹ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 187.

⁷⁵⁰ Şeşen, R. (2007). *Salahaddin'den Baybars'a Eyyûbiler - Memluklar (1193-1260)*, İstanbul: Yıldız Yayıncılık, 278; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 255.

sonra ise buradaki kendilerine özel Kaatü's-sahib denen bölümde kaldıkları bilinmektedir. Eyyûbî vezirlerinin Selçuklular'daki mevkidaşlarının tersine olarak kendilerine özel bir ikametgahlarının olmaması biraz önce bahsettiğimiz onların İslam dünyasındaki alışılmış vezirlik yetkilerine kıyasla daha az yetki ve güç sahibi olmalarıyla açıklanmıştır.⁷⁵¹ Vezirlerin Eyyûbîler'de nispeten daha az güçlü olmalarına karşın zaman zaman bazıları arasında sivrilenlerin de olduğu bilinmektedir. Örneğin Melik Âdil'in vezirlerinden İbn Şükr'ün; protokolde ikinci sırada yer alan nâibleri kapısında beklettiği, sultanların devlet kadrolarına atayacağı isimlere etki ettiği, müsadereler yaptığı dahi kaydedilmektedir.⁷⁵² Yine Melik es-Sâlih'in vezirine saltanat sofrasının başına oturma ile beraber çadırını da onun yetkilerini arttırmak için verdiği görülmektedir.⁷⁵³

Eyyûbîler'de vezir olmayan kişilere de vezir denilebiliyordu. Kādıkudâtlar, ceys divanı başkanı, mali divan başkanları ve inşâ divanının başkanı ile onun yardımcıları için de vezir ifadesi kullanılırdı.⁷⁵⁴ Eyyûbî vezirleri genellikle kalem ehli ve ulemâ kökenli olmaları hasebiyle *es-sahib* olarak da anılırdı.⁷⁵⁵ Bunun dışında zaman zaman *melik* unvanını kullanabiliyorlardı.⁷⁵⁶ Vezirler arasında *alim*, *edip*, *tarihçi*, *kadı* ayrıca *hristiyan* ve *mühtedi* kökenli olan isimler bulunmaktaydı.⁷⁵⁷ Selâhaddin Eyyûbî devrinde Melik Âdil'in hristiyan bir veziri olmuştu. Melik Kâmil b. Adil, Mısır'da nâib iken veziri bir kadı idi.⁷⁵⁸ Eyyûbî hükümdarı Melik Eşref'e 1210'da vezir olan Ali b. Zâfir medresede müderrislik yapmış olup edip, şair ve tarihçi hüviyetine sahipti.⁷⁵⁹ Tarihçi Kemâlüddîn İbnü'l-Adîm, Halep Eyyûbî Melikliğinin vezirlik makamında bulunmuştu.⁷⁶⁰ Halep Meliki el-Azîz ise şehirde bir cami hatibi olan

⁷⁵¹ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 254-255.

⁷⁵² Oflaz, *a.g.e.*, 2019, 186-189.

⁷⁵³ Basuğuy, *a.g.e.*, 2017, 208.

⁷⁵⁴ Şeşen, *a.g.e.*, 1987, 215; Şeşen, *a.g.e.*, 2018a, 164.

⁷⁵⁵ Ayaz, *a.g.m.*, 2013, 87; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 253.

⁷⁵⁶ Eyyûbîler'de melik unvanını vezirler dışında sultanlar, diğer hanedan üyesi melikler ve mahalli yöneticiler de kullanmış, bu da unvanın değerinin düşmesine neden olmuştur. Bkz. Güner, *a.g.m.*, 2004, 52.

⁷⁵⁷ Kapar, M.A. (1995), "Es'ad b. Memati", *DİA*, 11, 349; Şeşen, *a.g.e.*, 2007, 287; Ayaz, *a.g.m.*, 2013, 87; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 252-253.

⁷⁵⁸ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 252.

⁷⁵⁹ Özaydın, A. (1989). "Ali b. Zâfir", *DİA*, 2, 459.

⁷⁶⁰ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 253.

Zeynüddin Abdülmuhsin b. Muhammed b. Harb'i vezir yapmıştı.⁷⁶¹ Şam Meliki Yûsuf Nâsır, 1250 tarihinde vezirliğe bir medrese hocasını atamıştı.⁷⁶²

Eyyûbî vezirleri idari, mali ve askeri yetkilerle donatılmıştı. Vezirler elçi olarak görevlendirilebildikleri gibi kadıları da atama yetkisine sahipti.⁷⁶³ Eyyûbi sultanları idari ve mali divanların denetlenmesi işini ise vezirlerine nakletmişti.⁷⁶⁴ Vezirler, mali divanların kontrolüne ve sistemdeki aksakların giderilmesine müdahil olabiliyordu. Bir vezirlik tayini menşurunda; vergilerin toplanması ve vergi getiren alanların teftişi konusunda Eyyûbî vezirine emir verilmektedir.⁷⁶⁵ Vezir İbn Şükr, mali divanlar üzerinde müthiş bir kontrol gücüne sahipti ve gerekli gördüğü takdirde müsadereler dahi yapabiliyordu.⁷⁶⁶ Son dönem Eyyûbî vezirlerinden Muineddin'in kendi kurmuş olduğu bir divana mali konuda yetkili bazı bürokratları davet etmiş olması, vezirlerin bu alana müdahil olabildiklerini doğrulamaktadır.⁷⁶⁷ Vezirler ayrıca zaman zaman *meclisü ashabi'd-devanın* heyetine de başkanlık yapabiliirdi. Bu meclis daha önce bahsetmiş olduğumuz üzere mal divanının işleyişini kontrol ediyordu.

Eyyûbî vezirinin askeri yetkileri kısıtlıydı. Zira hemen hepsinin kalem ehlinde olduğu ve çoğunluğunun askeri selahiyet ve güce sahip olmadığı bilinmektedir.⁷⁶⁸ Ancak nadir de olsa Eyyûbîler'de emîr kökenli vezirler de mevcut olup bunlar orduların hazırlanması konusunda görev almışlardır. Bu istisnai isimler arasında yer alan son dönem vezirlerinden Muineddin b. Şeyhü's-şüyuh ve Fahreddin b. Şeyhü's-şüyuh'un askeri sefer yönettikleri görülmektedir.⁷⁶⁹

Selçuklu vezirleri protokolde sultandan sonra idari anlamda ikinci sırada yer almaktaydı. Buna karşın Eyyûbîler'de vezirler daha düşük statüde yer alan bürokratlardı. Zira Selçuklu vezirlerinin ve genel olarak İslam dünyasındaki vezirlerin sahip olduğu yetkiler Eyyûbîler'de vezirler dışında nâibler ve mal divanı başkanlarına da verilmişti. Bize göre Eyyûbîler'de Selçuklu vezirinin yetki ve protokol bakımından denginin vezirden ziyade Eyyûbî nâibine daha yakın olduğunu söylemek mümkündür.

⁷⁶¹ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 254.

⁷⁶² Öngül, A. (1994). "Ebû Sâlim en-Nasîbî", *DİA*, 10, 226-227.

⁷⁶³ Basuğuy, *a.g.e.*, 2017, 209; Oflaz, *a.g.e.*, 2019, 186-189.

⁷⁶⁴ Basuğuy, *a.g.e.*, 2017, 277.

⁷⁶⁵ Ayaz, *a.g.m.*, 2013, 87.

⁷⁶⁶ Basuğuy, *a.g.e.*, 2017, 208.

⁷⁶⁷ Ayaz, *a.g.m.*, 2013, 87; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 268.

⁷⁶⁸ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 253-254.

⁷⁶⁹ Şeşen, *a.g.e.*, 1983, 112; Şeşen, *a.g.e.*, 2007, 288; Ayaz, *a.g.m.*, 2013, 87; Basuğuy, *a.g.e.*, 2017, 208-209; Şeşen, *a.g.e.*, 2018a, 164.

Zira Eyyûbî nâibi Selçuklu veziri gibi hem sultandan sonra ikinci sırada yer alıyor hem de yine onun gibi geniş mali ve idari yetkilerine sahip bulunuyordu. Elbette bu durum bütün yetkilerin örtüştüğü anlamına gelmemelidir. Örneğin Eyyûbîler'deki nâibliğin bir nevi veliahtlık müessesine dönüşmesi Selçuklular'da söz konusu değildi.

Selçuklu vezirleri sultanların vekilleri olması hasebiyle idarede son derece etkinlerdi. Örneğin kendilerine mahsus sarayları olduğu gibi sahip oldukları pek çok alamet unsurlarının da Eyyûbî mevkidaşlarında bulunduğu dair bilgi yoktur. Selçuklu vezirleri bir ara devlet belgelerine kendi tevkîlerini koyacak kadar da güçlenmişlerdi. Hatta sahip oldukları nüfuz bakımından hanedanın iktidarını tehdit ettikleri dönemler bile olmuştur. Eyyûbî tarihinde İbn Şükr ve Şeyhü'ş-şüyuh ailesinin vezirleri gibi öne çıkan nüfuzlu vezirler olsa da genel olarak bakıldığında Selçuklu vezirlerinin her anlamda Eyyûbî vezirlerinden daha güçlü olduğu açıktır.

Her iki devlette de Selçuklu ve Eyyûbî vezirleri için *sahib* ve *vezir* sıfatları ortak olarak kullanılan unvanlar olarak görülmektedir. Ancak Eyyûbîler'de vezirler dışındaki pek çok yüksek bürokrat da vezir olarak anılmıştır. Vezir ifadesinin bu şekilde sıradanlaşması Eyyûbî vezirinin Selçuklular'daki mevkidaşı kadar saygın bir bürokrat olmadığına işaret etmektedir. Zira benzer şekilde Eyyûbî vezirlerine melik de denilmekteydi ki bu tabir de Eyyûbîler'de farklı makamlar için sık kullanılırdı. Bunlarla birlikte her iki devletin vezirlerinin yetki açısından benzer yönleri vardı. Örneğin geniş mali yetkilere sahip olmaları bunlardan biriydi. Askeri yetkilerin de yine ortak bir husus olarak bu vezirlerin başat yetkileri arasında olmadığı, bilhassa Eyyûbîler'de bu durumun çok nadir görüldüğü dikkati çekmektedir. Bu vezirlerin çoğunluğunun kalemiye/ilmiye sınıfından olması bu hususu doğrulayan bir başka ortak önemli noktadır. Yine vezirlerin etnik menşeleri ve tahsil gördükleri ihtisas alanlarının çeşitlilik arz ediyor olması da benzer ayrıntılar arasındadır.

3.3. Nâib

Selçuklu nâibleri, hükümdar başkentte bulunmadığı zaman ona vekalet edip işlerini görmekle yükümlü büyük divan üyesi, yüksek bir devlet memuruydu.⁷⁷⁰ Genellikle *melikü'n nüvvab*⁷⁷¹ olarak anılmakla birlikte kendisi için kaynaklarda *niyâbet-i hazret-i saltanat*, *niyâbet-i hazret-i ulyâ*, *niyâbet-i saltanat-ı rûm*, *nâibü's-saltanati'l-*

⁷⁷⁰ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 1988, 93.

⁷⁷¹ Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 196; İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 556, 631.

*muazzama, nâibü'l-hazre*⁷⁷² ifadeleri de kullanılmıştır. Bunlar haricinde Türkçe bir unvan olarak “*inanç uğurlu*” olarak anılan bir Selçuklu nâibinin varlığı da bilinmektedir.⁷⁷³

Nâiblik makamı Türkiye Selçuklu Devleti kurulduğundan beri mevcuttu. İlk Selçuklu nâibi I. Süleyman Şah tarafından atanan Ebü'l-Kâsım idi.⁷⁷⁴ Genellikle ümera ve askeri sınıftan seçilen Selçuklu nâiblerinin alameti ‘*altın kılıç*’ idi.⁷⁷⁵ Nâiblerin kendilerine ait asker, maiyet, saray ve iktâları bulunmaktaydı.⁷⁷⁶ Selçuklu sultanlarının esas nâibi dışında özel nâibleri de bulunurdu. Bu nâibler aynı zamanda sultanın danışmanı konumunda olup halvet meclislerine katılabilirdi. Sultan I. Alâaddin Keykubad, Eyyûbî hanedanı ile akrabalık ilişkisi kurma fikrini ilk kez nâibine açmıştı.⁷⁷⁷

Selçuklu nâibleri, esas görevleri olan niyabet etme vasıfları dışında askeri seferlere de bizzat katılabiliyordu.⁷⁷⁸ Köseadağ Savaşı öncesi II. Gıyaseddîn Keyhüsrev, nâibi Şemseddin İsfahani’yi aynı zamanda melikü'l ümera tayin ederek asker toplaması için Suriye’ye göndermişti. Bu bilgi, nâiblerin seferlere başkomutan olarak tayin edilebildiğini göstermektedir. Nâibler ayrıca elçilik görevi için de tercih edilen isimler arasındaydı.⁷⁷⁹

Selçuklu nâibleri hükümdarlar tarafından verilen özel işlere memur edilebilmekteydiler. I. Keykubad, aşırı güçlenmeleri nedeniyle bertaraf ettiği emîrlerin adam ve kölelerini ortadan kaldırma görevini de Nâib Hokkabaz Oğlu Seyfeddin’e vermişti.⁷⁸⁰ Selçuklu nâibleri aynı anda bir başka divan üyeliği makamını uhdelerinde bulundurabilirdi. Nâib Celaleddin Mahmud aynı zamanda müstevfî olarak da görev yapıyordu.⁷⁸¹ Vezirlik, tuğraîlik, beylerbeyliği, pervânelik, müstevfîlik, subaşılık, reîsü'l-bahr, emîr-i dâdlık makamlarında bulunup bu makamlardan nâibliğe terfi

⁷⁷² Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 199; Kucur, S.S. (2006). “Nâib-i saltanat”, *DİA*, 32, 313; Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 36.

⁷⁷³ Burgu, *a.g.e.*, 2011, 204.

⁷⁷⁴ Keskin, *a.g.m.*, 2002, 533. Bazı araştırmacılara göre Ebü'l-Kâsım ve ondan sonra göreve gelen kardeşi Ebü'l-Gâzî'nin nâiblik unvanını taşıdığı kesin değildir ve Selçuklu nâibliğini tanımlayan ilk ifadeler 1220'de I. Keykubad devrinde geçmektedir. Bkz. Kucur, *a.g.m.*, 2006, 313.

⁷⁷⁵ Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 38.

⁷⁷⁶ Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 216; Merçil, *a.g.e.*, 2011, 46.

⁷⁷⁷ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 311; Köymen, *a.g.e.*, 2020, 333.

⁷⁷⁸ Taneri, A. (1994b). “Nâib”, *DİA*, 9, 384.

⁷⁷⁹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 31, 494.

⁷⁸⁰ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 294.

⁷⁸¹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 665.

ettirilen isimler olduğu göz önüne alınırsa⁷⁸² nâiblerin divan üyeleri ve diğer ümera sınıfı içerisinde, dolayısıyla hem kalem ehlinde hem de askeri sınıf görevlilerinden seçilebildiğini söylemek mümkündür.⁷⁸³

Selçuklu nâibleri, genel olarak protokolde vezirlerden sonra gelmekteydi. Ancak Moğol nüfuzunun hâkim olduğu dönemde diğer pek çok büyük divan üyesi gibi nâiblerin de statüleri sık sık değişkenlik göstermiştir. Nâibler bazen beylerbeylerinin ardına düşüp protokolde üçüncü sırada olmuşlardır.⁷⁸⁴ Zaman zaman ise idaredeki inisiyatifleri artmıştır. Köseadağ Savaşı sonrası II. Keyhüsrev'in, iktidar yetkilerini fiilen vezir ile beraber nâibe verdiği görülmüştür.⁷⁸⁵ Farklı dönemlerde güçlü kişilikleriyle öne çıkan nâibler bazen vezirlerden bile daha nüfuzlu olmuşlardır.⁷⁸⁶ Öyle ki nâibler arasında vezir azarlayanların olduğu dahi bilinmektedir.⁷⁸⁷ Yine Selçuklu gücünün zayıfladığı XIII. yüzyıl sonlarında, veliahtların, iktidar için verdikleri mücadelelerde kendilerine destek verilmesinin karşılığında nâiblik makamını vaat etmesi⁷⁸⁸ bu makamın devletin en zayıf döneminde dahi önemli bir mansıb olarak görüldüğüne işaret etmektedir.

İlhanlılar'ın, Selçuklular üzerinde nüfuz kurdukları dönemlerde yukarıda bahsetmiş olduğumuz yetki ve sorumluluklara sahip Selçuklu nâibi dışında yine *nâib* adıyla anılan kendilerine bağlı bir başka nâiblik makamı oluşturdukları görülmektedir. Bu İlhanlı nâiblerine *niyabetü'l-hazne* veya *nâib-i hazre* denilmiştir. Bu nâib, Selçuklu ülkesinde yaşanan tüm gelişmeleri İlhanlı hükümdarına bildirmekle görevliydi. Şemsüddin İsfahani ve Mücirüddin Emirşah gibi devlet adamları hem Selçuklu nâibliği hem de İlhanlılar'ın kurmuş olduğu bu ikinci nâiblik makamında aynı anda görev yapmıştır.⁷⁸⁹

Nâib ismi Türkiye Selçukluları'nda vilayetlerdeki idareciler için de kullanılıyordu.⁷⁹⁰ Selçuklu kaynaklarına göre nâib ayrı bir vilayet yöneticisi olarak zikredilmekle beraber yine aynı vilayetlere valilerin ve başka emîr ve hanedan mensubu yöneticilerin

⁷⁸² Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 45, 48; Kucur, *a.g.m.*, 2006, 313; Merçil, E. (2008). "Sâhib Ata", *DİA*, 35, 515.

⁷⁸³ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 1988, 93.

⁷⁸⁴ Köymen, *a.g.e.*, 2020, 331-332.

⁷⁸⁵ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 511.

⁷⁸⁶ Köymen, *a.g.e.*, 1992, Cilt 3, 182.

⁷⁸⁷ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 557-558; Köymen, *a.g.e.*, 2020, 333.

⁷⁸⁸ Merçil, *a.g.m.*, 2002, 525.

⁷⁸⁹ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 1988, 94; Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 38.

⁷⁹⁰ Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 180; İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 237, 408; Merçil, *a.g.e.*, 2015, 173.

tayin edildiği de bilinmektedir. Bu durumda taşrada görev aldığı zikredilen bu nâiblerin konumunun tam olarak hangi makama denk düştüğü konusunda sağlam bir kanaat bulunmamaktadır.⁷⁹¹

Eyyûbîler’de sultandan sonra en yetkili makam nâiblik idi.⁷⁹² Selâhaddin Eyyûbî, devleti kurmadan önce edindiği siyasi hayatındaki tecrübelerine dayanarak vezirlik makamını oluşturmayıp nâiblik kurumunu ihdas etmişti. Eyyûbîler’de bu makama hanedan üyeleri getirilirdi. Bu şekilde nâiblerin hanedan üyeliği esasına dayanarak atanması usulü İslam tarihinde ilk kez Eyyûbîler’e mahsus bir durum olarak ortaya çıkmış oldu.⁷⁹³ Ancak Eyyûbîler’de zaman zaman hanedan üyeleri dışında emîrlar ve vezirlerin de nâiblik yaptığı bilinmektedir.⁷⁹⁴ Hatta Eyyûbî Meliki Sâlih Necmeddin, üstazdarını nâib olarak atamıştır.⁷⁹⁵

Eyyûbî sultanları hükümet merkezinden ayrılacakları zaman bir melik veya emîri nâibi olarak atıyordu. Bu nedenle nâiblik esasen daimi değil geçici bir süreyle var olan bir makamdı. Eyyûbî ülkesinde büyük sultanın Mısır ve Suriye’de olmak üzere iki nâibi bulunurdu. Dımaşk ve Kahire’deki bu nâibler için *melikü’l-nüvvab* ifadesi kullanılırdı. Dımaşk nâibleri sadece Dımaşk bölgesinden sorumlu olup bütün Şam bölgesinden mesul olmazlarken, Kahire nâibleri Mısır’ın tamamından sorumluydu. Nâiblerin, sultanın yokluğunda; *tayin, azil, savaş kararı alma, iktâ dağıtma, kabileler arası anlaşmazlıklarda hakem olma ve orduyu yönetme* gibi konularda yetkisi vardı. Eyyûbî nâibi, iktâ dağıtma hakkına sahip olması dışında bazen *meclisü ashabi’d-devanın* adlı heyete de başkanlık yapabilmesi hasebiyle mali selahiyete de sahipti. Selâhaddin Eyyûbî’nin ölümünden sonra Kahire’deki Mısır nâibleri direkt bir şekilde Eyyûbî hükümdarlarının veliahtları olmaya başlamışlardır.⁷⁹⁶

Nâib ifadesi, Eyyûbîler’de yukarıda bahsetmiş olduğumuzdan farklı bir manada daha kullanılıyordu. Devletin bazı büyük eyaletlerinin yöneticileri iktâü’l-hass sahibi olmaları nedeniyle nâib olarak adlandırılmaktaydı.⁷⁹⁷ Bu nâiblerden taht değişikliklerinde merkeze bağlılıklarını bildirmeleri istenirdi. Örneğin Melik Sâlih’in

⁷⁹¹ Merçil, *a.g.e.*, 2015, 180-181.

⁷⁹² Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 186; Oflaz, *a.g.e.*, 2019, 183-184.

⁷⁹³ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 187, 428.

⁷⁹⁴ Şeşen, *a.g.e.*, 1987, 294; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 221-222; Basuğuy, *a.g.e.*, 2017, 210.

⁷⁹⁵ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 227.

⁷⁹⁶ Şeşen, *a.g.e.*, 1983, 112-113; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 187, 267-268, 409; Basuğuy, *a.g.e.*, 2017, 210; Şeşen, *a.g.e.*, 2018a, 162.

⁷⁹⁷ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 409.

ölümünün ardından oğlu Turanşah'ı tahta çıkaran Şeceretüddür, Melik Sâlih'in Kahire nâibinden bağlılık yemini istemişti.⁷⁹⁸ Nâib olarak bilinen bu Eyyûbî eyalet yöneticilerinin de asıl nâibleri vardı.⁷⁹⁹ Eyyûbî nâibleri, sultan tarafından görevlerini ihmal ederlerse azledilebilirlerdi. Selâhaddin Eyyûbî, Şam'da nâib olan ağabeyi Turanşah'ı eğlenceye düşkün olduğu gerekçesiyle görevden almıştı.⁸⁰⁰

Selçuklu ve Eyyûbî nâibleri, sultanlarının yokluğunda onların vekili olarak görev yapmaktaydılar. Ancak yetki açısından Eyyûbî nâibleri daha fazla etki alanına sahipti. Hatta sultandan sonra en yetkili isim konumundaydı. Bu nedenle Eyyûbî nâibinin Selçuklular'daki protokol dengi vezirler idi. Eyyûbî nâibi özellikle mali yetkiler açısından çok önemli ve geniş yetkilerle donatılmıştı. İdarede tayin ile azl ve askeri olarak da komuta etme yetkisini elinde bulunduruyordu. Selçuklu nâiblerinin de bu gibi idari ve askeri yetkileri vardı. Yine her iki nâib de 'melikü'n-nüvvab' olarak anılabiliyordu. Eyyûbî nâibleri çoğunlukla hanedan üyeleri arasından atanırdı. Bu kan bağı usulü ile atama, makamı bir veliahtlık müessesine dönüştürmüştü. Selçuklu nâibleri ise kalemiye ya da askeri sınıftan birisi olurdu. Eyyûbîler'de Kahire ve Dımaşk'ta bulunan büyük sultanın iki ana nâibi varken, Selçuklular'da İlhanlılar'ın yüksek temsilcisi olarak görev yapan ikinci bir nâib bulunuyordu. Buradaki önemli husus Eyyûbî nâiblerinin geçici, Selçuklu nâiblerinin ise büyük divan üyesi dahi olan daimi bir makam olmasıdır. Nâiblik ile alakalı bir başka ortak husus ise her iki devlette de vilayetlerdeki iktâ sahibi emîrlar için nâib ifadesinin kullanılmasıdır. Yine Selçuklu nâiblerinin Eyyûbî nâiblerinde rastlanmayan Türkçe menşeli unvanlar taşıdığı ve alametlerinin altın bir kılıç olması ayırt edici farklı hususlar olarak göze çarpmaktadır.

3.4. Atabey

Selçuklu devletlerinde hanedan üyelerine eski Türk devlet geleneğinin bir devamı olarak *Atabey* adıyla anılan kişiler tayin edilirdi.⁸⁰¹ Selçuklu şehzadeleri "*lala atabey*" ve "*el-atabekü'l-meliki*"⁸⁰² de denilen bu kişilerin gözetimi altına verilip belirli sayıda askeri birlikle bir idari bölgeye yönetici olarak atanır ve atabeylerinin yardımıyla

⁷⁹⁸ Ofraz, a.g.m., 2020, 363-364.

⁷⁹⁹ Şeşen, a.g.e., 1987, 219.

⁸⁰⁰ Şeşen, a.g.m., 1995b, 338.

⁸⁰¹ Burgu, a.g.e., 2011, 197; Atik, a.g.m., 2018, 129. Atabey, Türkçe bir kelime olup Selçuklular öncesi Türk tarihinde bu makam *babacık* olarak bilinmekteydi. Bkz. Odabaşı, a.g.m., 2019, 180-181.

⁸⁰² Anonim Selçuknâme, 2014, 44; Baykara, T. (2003). "Lala", *DİA*, 27, 70; Kaymaz, a.g.e., 2011, 100, not. 240.

buralarda idarecilik konusunda gereken hasletleri kazanmaya çalışırdı.⁸⁰³ Atabeyler, şehzadelerin sadece yetişmesi ile ilgilenmez aynı zamanda onların resmi bir yönetici *melik* sıfatıyla sahip oldukları yetki ve güç alanının dışına çıkmamasına da dikkat ederdi.⁸⁰⁴

Atabeyler, tabîi olarak sultanların itimat ettiği kimseler arasından seçiliyordu. Bu kişiler atabey olarak atandıklarında aynı zamanda ‘melikü’l ümera’ olarak da görevlendirilmiş oluyordu.⁸⁰⁵ Atabeylik yapmış olan Cemaleddin Muhammed b. Mahmud’un “*Bilge yegane inanç atabeg*”⁸⁰⁶ unvanlarını taşıdığına bakılırsa atabeyler Türkçe unvanlar alabiliyordu. Selçuklu soyluları atabeylerine Türkçe’de ağabey manasına gele *İci Atabey* şeklinde de hitap ediyordu.⁸⁰⁷ Devleti yönetme hakkına sahip bir hanedanın üyesi olarak Selçuklu soylularının, atabeylerine ‘ağabey’ şeklinde bir ifade ile hitap etmesi atabeylerle küçük yaştan itibaren kurdukları yakınlığın bir sonucu olsa gerektir.

Türkiye Selçukluları’nda yukarıda anlatmış olduğumuz şehzade atabeyliği haricinde büyük divan üyesi olan ve yine *Atabey* adında yüksek bir memuriyet daha bulunmaktaydı. Ancak bu merkez atabeylerinin kesin olarak bir görev tanımlaması bulunmamaktadır. Esasen Selçuklular’da; vezir, atabey ve nâibin görevleri arasında büyük benzerlikler olduğu da bilinen bir husustur.⁸⁰⁸ Bununla birlikte sultanların yayınladığı fermanlarda, dîvân-ı a’lâ üyelerine devlet işleriyle alakalı işlerde atabey ile hasbihalde bulunmalarının tavsiye edilmesine⁸⁰⁹ bakılırsa ‘merkez atabeyliğinin’ önemli bir makam olarak görüldüğü açıktır. Benzer bir husus olarak atabeylerin büyük divanda alınan kararları nişanlayan görevli olduğu⁸¹⁰ bilinmektedir ki bu da divandaki konumlarının güçlü olduğunun bir başka işaretidir. Atabeyler ayrıca vezirlerin olmadığı durumlarda dîvân-ı a’lâ’ya başkanlık etme yetkisine sahiptiler.⁸¹¹ Zaman zaman taht sahibinin belirlenmesi hususunda etkin kişiler olabildikleri gibi elçi olarak

⁸⁰³ Koca, *a.g.e.*, 2005, 150; Atik, *a.g.m.*, 2018, 130.

⁸⁰⁴ Kaymaz, *a.g.e.*, 2011, 53.

⁸⁰⁵ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 442-443.

⁸⁰⁶ Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 16.

⁸⁰⁷ Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 65; Burgu, *a.g.e.*, 2011, 201; Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 16.

⁸⁰⁸ Kucur, *a.g.m.*, 2006, 314.

⁸⁰⁹ Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 45.

⁸¹⁰ Köymen, *a.g.e.*, 2020, 339; Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 57.

⁸¹¹ Merçil, *a.g.m.*, 2009a, 390.

görevlendirilebilir ve savaflara katılabilirlerdi.⁸¹² Köseadağ Savaşı'nda Atabey Bahaeddin Erzincani düşmana karşı bizzat mücadele etmişti.⁸¹³

Atabeylerin diğer yüksek devlet erkânının hareketlerini kontrol etmekle sorumlu oldukları da görülmektedir.⁸¹⁴ Bu durum protokol kaidelerinin uygulanmasında teşrifatçılık rolleri olduğuna işarettir. Atabeylerin, yine cülus törenlerinde sultana refakat ettikleri de tarihi kaynaklarda zikredilen bir husustur.⁸¹⁵

Divan üyesi atabeyler genelde asker kökenli olmakla birlikte içlerinden kadılık yapmış,⁸¹⁶ saray menşeli⁸¹⁷ ve kalemiye sınıfından⁸¹⁸ yetişip bu makama gelenlere de rastlanmaktadır. Atabeyler kendi esas vazifeleri dışında başka makamları da üstlenebilirlerdi. I. İzzeddin Keykâvus devri devlet adamlarından Üstâdüddâr Lala Cemalüddin, atabeylik dışında aynı anda hassa hazinedarlığı ve evkaf nazırlığı yapmaktaydı.⁸¹⁹ Moğol nüfuzunun bulunduğu devirlerde devlet adamı olan Bahaeddin Erzincani ise hem atabeylik hem vezirlik makamına sahipti.⁸²⁰

Eyyûbîler'de hanedan üyelerinin yetişmesinden sorumlu görevliler *Atabey* olarak anılırdı. Güvenilir emîrlere seçilmesine özen gösterilen Eyyûbî Atabeylerine,⁸²¹ İbrahim Hakkı Uzunçarşılı'ya göre *beylerbeyi* de denilmekteydi.⁸²² Atabeyler, melikleri adına bazen siyasi kararlar alabiliyordu.⁸²³ Hem Selçuklular'da hem de Eyyûbîler'de hanedan üyelerinin bir idareci olarak yetişmesinde yardımcı olan kişilere bu şekilde atabey denilmesine karşın, Selçuklu divan üyesi olan atabeyin dengi olan bir makam Eyyûbîler'de mevcut değildi.

Eyyûbîler'de atabeylik sıfatı farklı bir manada daha kullanılmıştır. Sefer sırasında orduya komuta eden emîrlere de atabey yakıştırması yapılmış ve bu kişiler için *atabekü'l-asakir*⁸²⁴ ile *atabek-i cüyüş* ifadeleri kullanılmıştır.⁸²⁵ Atabeylik makamının

⁸¹² İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 160, 566; Merçil, *a.g.e.*, 2011, 92; Sümer, *a.g.m.*, 2022a, 352.

⁸¹³ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 550.

⁸¹⁴ Taneri, *a.g.m.*, 1994a, 384.

⁸¹⁵ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 448; Köymen, *a.g.e.*, 2020, 341.

⁸¹⁶ Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 226; Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 24-25.

⁸¹⁷ Kaymaz, *a.g.e.*, 2011, 100; Köymen, *a.g.e.*, 2020, 341.

⁸¹⁸ Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 24-25.

⁸¹⁹ Kaymaz, *a.g.e.*, 2011, 100.

⁸²⁰ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 550.

⁸²¹ Eyyûbi Meliki Zahir, oğluna bir haremağası olan Şehabeddin Tuğrul'u atabey olarak tayin etmişti. Bkz. Abû'l-Farac, *a.g.e.*, 1987, Cilt 2, 497; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, 2016, Cilt 10, 165.

⁸²² Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 1988, 352.

⁸²³ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 187-189.

⁸²⁴ Alptekin, C. (1991b). "Atabeg", *DİA*, 4, 39.

⁸²⁵ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 188, 339.

bazen Eyyûbîler’de yaşanan taht değişikliklerinde öne çıkan bir makam olduğu görülmektedir. Örneğin Melik Azîz’in ölümünün ardından oğlu Nâsırüddin Muhammed’i tahta pek uygun görmeyen Esediyye grubu Melik Efdal’dan, Nâsırüddin’in sultan olması halinde 7 yıl süre ile atabeyi olarak kalmasını istemişlerdi.⁸²⁶ Melik Sâlih’in ölümünden sonra ise eşi Şeceretüddür, oğlu Turanşah’ı tahta çıkarırken emîrlerden Fahreddin b. Şeyhü’ş-şüyuh’un da atabekü’l-asakir olarak kabul edilmesini istemiş, Fahreddin de bu göreve gelmesiyle beraber Sultan Turanşah Mısır’a gelene kadar adeta bir hükümdar gibi fiilen devleti yönetmişti.⁸²⁷

Selçuklular ve Eyyûbîler’de atabeylik ortak bir kurum idi. Şehzadelerin eğitimleri ve idari tecrübe kazanmaları bu görevliler tarafından sağlanıyordu. Bu şehzade atabeylerinin Selçuklular’da atandıkları zaman aynı zamanda ‘melikü’l ümera’ sıfatı ile anılıyor olması ve Eyyûbî atabeylerine de beylerbeyi denilmesi bu göreve getirilenlerin askeri sınıftan olduklarını göstermektedir. Bunun dışında Selçuklular’da ayrıyeten bir de merkez atabeyliği bulunuyordu. Bu atabeyin yetkileri tam olarak tespit edilemese de dîvân-ı a’lâ’da önemli bir nüfuza sahip bulunan, teşrifat kurallarının uygulanmasında selahiyetleri olan elçilik, askeri komutanlık yapma gibi sorumluluklar alabilen bir görevliydi. Merkez atabeyleri arasında askeri sınıf dışında ulemâ ve kalemiyeden yetişme atabeylerin de olması dikkat çekicidir. Bu husus Selçuklu merkez atabeylerinin, şehzade atabeyleri gibi tamamen idari ve askeri nitelikte olmadığını göstermektedir. Atabeylik makamı esasen Orta Asya Türk devlet geleneğinden Selçuklular ve Eyyûbîler’e iktibas etmiş bir makamdı. Bu manada farklı coğrafyada kurulmuş her iki devlette de bu Türk menşeli makamın varlığı bu devletlerin hangi siyasi gelenekten mülhemle teşkilatlarını oluşturdukları konusunda mühim bir kanıt sunmaktadır.

3.5. Pervâne

Türkiye Selçukluları’nda ülke topraklarının işleyişi konusunda en yüksek selahiyete sahip bürokrat *Pervâneler* idi. Kendi adları ile anılan bir divana sahip olan pervâneler, dîvân-ı a’lâ’nın iktâ ve mülklerinin tayin, tahrir ve menşur işleriyle ilgilenip defterler

⁸²⁶ Kadro, a.g.m, 2020, 194-195.

⁸²⁷ Ofraz, a.g.m., 2020, 362-363.

tutardı.⁸²⁸ Pervâneler için özel olarak inşâ divanından kâtipler atanırdı.⁸²⁹ Kalem ehlinde seçilen⁸³⁰ pervânelerin yardımcı olarak *nâibleri* de bulunuyordu.⁸³¹

Bir emîre iktâ verileceği zaman ilgili işlemler pervânelik divanında gerçekleşirdi.⁸³² I. Alâaddin Keykubad döneminde Selçuklular'a sığınan Erzincanlı emîrlere, iktâ belgelerini almak için pervânelik divanına uğramışlardı. Pervâne divanından çıkan bu belgeler de "Pervâne" olarak anılıyordu.⁸³³

Pervâneler devlet idaresi ve teşrifat konusunda rol de alabiliyordu. I. İzzeddin Keykâvus ve II. Gıyaseddîn Keyhüsrev'in ölümünden sonra yeni sultanın belirleneceği toplantıya dönemin pervâneleri de katılmıştı. Pervânele aynı şekilde bazı merasimlerde teşrifat kurallarının yerine getirilmesi görevini üstlenebiliyordu. I. Keykubad'ın huzuruna gelen Abbasi halifesinin elçisini, dönemin pervânesi Celaleddin Kayser, sultanın huzurunda bizzat yerine oturtmuştu.⁸³⁴

Pervânele, yukarıda belirttiğimiz kendi asıl vazifelerinin haricinde hükümdarlar tarafından verilen siyasi ve askeri görevler alabilirdi.⁸³⁵ Bunlar arasında ordu başkomutanlığı, elçilik, istihbarat elde etme gibi vazifeler vardı.⁸³⁶ XIII. yüzyılın bilhassa ikinci yarısında Selçuklular'da bu makamda bulunan kişilerin büyük nüfuza sahip isimler olduğu görülmektedir. Öyle ki aralarından Pervâne Muineddin Süleyman'ın makamda kaldığı dönem kendi adıyla anılır olmuştur.⁸³⁷ Pervâne Süleyman bu dönemde Ermeni kralının kızı ile evlenecek kadar devlet yönetiminde etkili bir isim olmuştu.⁸³⁸

Pervânele, kendilerine ait saraylarda oturmaktaydı.⁸³⁹ Mevlana'nın kendisine yazdığı mektuplarda Pervâne Muineddin Süleyman'a "*uluğ-pervâne, pervâne-i azam, kutluğ uluğ pervâne, muinüddin pervâne beğ*" gibi farklı sıfatlarla hitap etmesine bakılırsa

⁸²⁸ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 354; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 1988, 95; Kesik, *a.g.m.*, 2007, 244; Köymen, *a.g.e.*, 2020, 233, 343.

⁸²⁹ Küçükbaşcı, *a.g.m.*, 2022, 50.

⁸³⁰ Merçil, *a.g.e.*, 2015, 164.

⁸³¹ Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 75; Merçil, *a.g.e.*, 2015, 165.

⁸³² Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 37.

⁸³³ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 126, 354; Burgu, *a.g.e.*, 2011, 205.

⁸³⁴ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 280; Merçil, *a.g.e.*, 2015, 164-165.

⁸³⁵ Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 48.

⁸³⁶ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 573; Köymen, *a.g.e.*, 2020, 345; Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 47-48.

⁸³⁷ Kesik, *a.g.m.*, 2007, 244.

⁸³⁸ Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 120-121.

⁸³⁹ Köymen, *a.g.e.*, 2020, 342.

pervâneler Türkçe unvanlar alabiliyordu.⁸⁴⁰ Pervânelik makamına getirildiklerini bildiğimiz bazı isimlerin bu makama şahnelik, tercümanlık ve uç beyliği gibi görevlerden terfi ederek geldikleri görülmektedir.⁸⁴¹ Bunların hiçbirisinin herhangi bir dîvân-ı a'lâ mansıbı bulunan makamlar olmaması dikkat çekicidir. Ancak buna rağmen pervânelik XIII. yüzyılda önemli bir makam olmuştur. Pervâneliğe çıkan isimlerin bir önceki makamlarının protokol ve itibar konusundaki nispeten daha düşük konumları XIII. yüzyıldaki pervânelerin nüfuz artışının onların şahıslarıyla alakalı olduğu düşüncesini akla getirmektedir.

Selçuklu pervâneleri ülkenin iktâ toprakları ile ilgilenmekte olup Eyyûbiler'de aynı adla bir mevkindaşı bulunmamaktaydı. Buna karşılık onun vazifelerine denk işleri yapan daire olarak Eyyûbiler'de ceşş divanına bağlı iktâ divanının olduğunu söylemek mümkündür. Zira bu divan askeri iktâlarla ilgilenirdi. Bu nedenle dairenin başkanı olan Eyyûbî ceşş reisini, Selçuklu pervânesi ile sahip oldukları selahiyetler açısından denk görebiliriz. Selçuklu pervânelerinin bir kalem ehli olarak hem kendilerine ait bir divanlarının olması hem de dîvân-ı inşâ ve dîvân-ı arz ile yakın ilişkilere sahip olması, aynı zamanda elçilik, komutanlık, teşrifatçılık gibi görevler de üstlenebilmesi onu Selçuklu bürokratları arasında en geniş selahiyetli makamlardan biri yapmaktadır.

3.6. Beylerbeyi

Genellikle *melik'ül ümera* veya *emîrül ümera*⁸⁴² olarak bilinen ve nadiren de *sipehsâlâr*, *emîr-i sipehsâlâr*,⁸⁴³ *emaret-i beglerbegi*, *sipehdâr-ı kebir*, *sipehdâr-ı memleket*, *leşkerkeş-i memâlik* olarak da anılan⁸⁴⁴ Beylerbeyleri, Türkiye Selçuklu ordusunun sevk ve idaresinden sorumlu olup Selçuklular'da en yüksek askeri mevki temsil etmekteydi.⁸⁴⁵ Bazı seferleri başkomutan olarak yönetmekle birlikte sultana danışmadan barış yapma yetkisine sahipti.⁸⁴⁶

Beylerbeyleri orduya komuta etme konusunda meziyetli emîrlere arasından seçilirdi.⁸⁴⁷ Protokolde nâibin ardında yer alırlardı.⁸⁴⁸ Ancak diğer divan üyeleri gibi kendilerine

⁸⁴⁰ Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 111.

⁸⁴¹ Köymen, *a.g.e.*, 2020, 344.

⁸⁴² İpşirli, M. (1992a). "Beylerbeyi" *DİA*, 6, 69; Köymen, *a.g.e.*, 2020, 334.

⁸⁴³ Merçil, E. (2009b). "Sipehsâlâr", *DİA*, 37, 259; Usta, A. (2019). "Sâlâr", *DİA*, EK-2, 452.

⁸⁴⁴ Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 28, 62, 74; Göksu, *a.g.e.*, 2018, 253, 385.

⁸⁴⁵ Kaymaz, *a.g.e.*, 2011, 64; Göksu, *a.g.e.*, 2018, 385.

⁸⁴⁶ Köymen, *a.g.e.*, 2020, 208.

⁸⁴⁷ Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 56; Göksu, *a.g.e.*, 2018, 254.

⁸⁴⁸ Göksu, *a.g.e.*, 2018, 385; Köymen, *a.g.e.*, 2020, 334.

ait bir divanları yoktu. Sultan haricindeki hanedan mensubu meliklerin de melik'ül ümeraları vardı.⁸⁴⁹ Beylerbeylerinin iktâları savaş ihtimali düşünülerek ülkenin başkentinde veya başkentine yakın bir bölgede bulunurdu.⁸⁵⁰ Hatta başkent Konya'ya yakın bir yer olan Kayseri subaşılığının, Selçuklular'da beylerbeyliği makamlığı ile aynı statüde olduğu da düşünülmektedir.⁸⁵¹

Selçuklular'da beylerbeyliği müessesesi sadece dîvân-ı a'lâ üyesi beylerbeyliğinden ibaret değildi. Zikrettiğimiz bu beylerbeyi dışında birisi daimi diğeri geçici olmak üzere iki farklı beylerbeyliği memuriyeti daha bulunmaktaydı.⁸⁵² Bunlardan ilki *uç beylerbeyi* idi ve bu kişiye *sâhibu etrak* da denilmekteydi. Selçuklu uç beylerbeyliği teşkilatlanmasının merkezlerinden biri Kastamonu iken diğeri İç Batı Anadolu'da tam olarak hangi şehir olduğu bilinmeyen bir başka merkezdi.⁸⁵³ Üçüncü türden beylerbeyliği ise sefer sırasında *geçici olarak sultan tarafından belirlenen başkomutan sıfatına sahip beylerbeyi* idi.⁸⁵⁴ Bu kişi divan üyesi olan beylerbeyi dışında bir başka emîr de olabiliyordu. Örneğin II. Gıyaseddîn Keyhüsrev devrinde Niksar subaşıısı olan Mübarizeddin Çavlı Diyarbakır seferi için bu şekilde beylerbeyi tayin edilmişti.⁸⁵⁵

Selçuklular'da, merkez ve uç beylerbeyinin zaman zaman iktidar mücadelelerinde etkin isimler olarak öne çıktıkları görülmektedir. Örneğin I. Gıyaseddîn Keyhüsrev'in ikinci kez tahta çıkmasında başat rolü uç beylerbeyi üstlenmişti.⁸⁵⁶ I. Alâaddin Keykubad'ı taht için seçen ümera arasında olumlu görüş belirten isimlerden biri merkez beylerbeyiydi.⁸⁵⁷ Beylerbeyliği, siyasi entrikalarda bazen bir vaat makamı olabiliyordu. Taht mücadelesi içerisinde yer alan melikler, kendilerine destek vermeleri karşılığında diğeri emîrlere beylerbeylik makamını vaat edilebiliyordu.⁸⁵⁸ Vezir Şemseddin İsfahani, kendisine yardım etmesi karşılığında Erzincan subaşıısı Şerefeddin Mahmud'a beylerbeyliği makamını teklif etmişti.⁸⁵⁹

⁸⁴⁹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 363, 442-443.

⁸⁵⁰ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 1988, 99.

⁸⁵¹ Burgu, *a.g.e.*, 2011, 207, not. 683.

⁸⁵² Göksu, *a.g.e.*, 2018, 255-256, 385.

⁸⁵³ Refik Turan bu merkezin Ankara, Eskişehir veya Kütahya şehirlerinden biri olduğunu düşünmektedir. Bkz. Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 40-41, 57. Salim Koca'ya göre bu şehir Ankara'dır. Bkz. Koca, *a.g.e.*, 2005, 89.

⁸⁵⁴ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 363, 500-501; Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 42.

⁸⁵⁵ Merçil, *a.g.e.*, 2011, 165; Köymen, *a.g.e.*, 2020, 194; Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 42.

⁸⁵⁶ Bayram, a.g.m., 2002, 171; Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 42.

⁸⁵⁷ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 227; Turan, R. *a.g.e.*, 2020, 42.

⁸⁵⁸ Merçil, a.g.m., 2002, 525.

⁸⁵⁹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 363, 524-525.

Beylerbeyliği makamında bulunan kişilerin diğer bazı dîvân-ı a'lâ üyeleri gibi aynı anda başka görevleri üstlenebildikleri görülmektedir. Örneğin Hatiroğlu Şerefüddin Mesud hem beylerbeyi hem de Niğde subaşıydı.⁸⁶⁰ Emîr-i Ahur Fahreddin Arslandoğmuş da Beylerbeyi yapılmıştı.⁸⁶¹ Beylerbeyleri ayrıca teşrifatçılık görevini de üstlenebiliyorlardı.⁸⁶²

Beylerbeyleri ordunun daimi komutanı olmaları hasebiyle her zaman önemli bir konumda olmuş hatta hükümdarlar tarafından çekinilen bir şahsiyet olarak görülmüşlerdir. Bu nedenle Selçuklu sultanları bu makama kendilerine sadık emîrlere getirmeye özen göstermiştir.⁸⁶³ Makamın getirdiği askeri ağırlığa ilaveten şahsi gayretleri ile nüfuzlarını arttıran bazı beylerbeyleri de olmuştur. Hatta bunlar arasında sultan ile yürüyüş esnasında başında börtü bulunduracak ve sultanın atının dizginini tutacak kadar nüfuz sahibi olanlar dahi bulunmaktadır.⁸⁶⁴ Yine I. Alâaddin Keykubad döneminde beylerbeyi olan Seyfüddin Ayaba'nın sultandan bile ihtişamlı hayat sürdüğü ve sultanın diğer devlet erkânının Ayaba'nın tâbiyetine girdiği kanaatine vararak meşhur emîrlere bertaraf etme kararı aldığı dahi düşünülmektedir.⁸⁶⁵ Bu hususlar beylerbeylerinin ne derecede nüfuz sahibi olduklarını göstermesi bakımından mühimdir.

Selçuklular'daki beylerbeylerini sorumluluk alanları ile kıyasladığımızda tam olarak bir denginin Eyyûbî hükümet teşkilatında bulunmadığı fark edilmektedir. Buna karşın Eyyûbîler'de savaşlarda komutanlık yapan emîrlere 'atabey' unvanı verildiği görülür. Bu nedenle bu gibi atabey unvanı ile anılan ya da bu unvana sahip olmayan Eyyûbî başkomutanlarını daimi bir makam sahibi olmasalar da Selçuklu beylerbeyleri ile yetki bakımından birbirine denk tutmak mümkündür. Yine Selçuklular'dan farklı olarak Eyyûbî hanedan üyelerinin melik sıfatıyla kendi bölgelerinde çok güçlü yöneticiler olması da onları aynı zamanda kendi iktâ'î-hass bölgelerinin en yetkili isimleri yapıyordu. Bu nedenle Selçuklu beylerbeylerinin sahip olduğu başkomutanlık yetkisini, Eyyûbîler'deki bu iktâ sahibi meliklerin yetkileriyle de denk tutmak mümkün görünmektedir.

⁸⁶⁰ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 594; Kaymaz, *a.g.e.*, 2011, 150-151.

⁸⁶¹ Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 40; İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 536, 556, 571; Köymen, *a.g.e.*, 2020, 336.

⁸⁶² Köymen, *a.g.e.*, 2020, 337.

⁸⁶³ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 1988, 99.

⁸⁶⁴ Köymen, *a.g.e.*, 2020, 335-338.

⁸⁶⁵ Köymen, *a.g.e.*, 2020, 335.

3.7. Taşra Teşkilatı

3.7.1. Şahne

Şahne, Ortaçağ İslam Devletlerinde bir idari bölgenin korunması işini uhdesinde bulunduran devlet görevlisiydi. Büyük Selçuklu Devleti'nde bir eyaletin veya şehrin askeri valisine şahne denilirdi.⁸⁶⁶ Benzer şekilde Türkiye Selçukluları şahneleri de başında olduğu şehrin *merkez valisi*,⁸⁶⁷ *askeri valisi*⁸⁶⁸ veya bir başka ifadeyle *garnizon kumandanı* olarak anılırdı. Şahneler, emîrlerin düzenlediği askeri harekatlara gerektiğinde destek vermekle yükümlüydü.⁸⁶⁹ Aynı zamanda bölgelerinin asayişinden sorumlu polis gibi de çalışabiliyorlardı.⁸⁷⁰ Selçuklu ülkesinin Erzurum ve Kayseri gibi önemli şehirlerinde şahneler bulunuyordu. Şahneler kendilerine ait çavuş⁸⁷¹ gibi maiyet ve hizmetli kadrolarına sahipti.⁸⁷²

Şahnelerin bulunduğu yer sıradan bir iktâ bölgesi değil, merkezi hükümete ait bir bölge olarak kabul edilirdi.⁸⁷³ Bu şekilde bir şehir eğer iktâ olarak ayrılmamışsa o bölgenin tek askeri sorumlusu şahneler olurdu. Selçuklu şehirlerinde subaşı, serleşker, emîr-i sipehsalar olarak anılan askeri komutanlar varken şahneler hepsinin üstünde olarak daha büyük vilayetlerde görevli olup esasen serleşkerlerle aynı görevi görürlerdi. Ancak şahnelerle bu serleşkerler arasında net bir görev dağılım farkı veya sınırı bulunmuyordu.⁸⁷⁴

Türkiye Selçukluları için bir başka husus ise Kayseri şahnesinin terfi edilerek pervâne yapılmasında⁸⁷⁵ görülmektedir. Zira pervânelik makamının bir divanının bulunduğu ve ülkenin askeri iktâlarının kontrolüne sahip olduğu bilinmektedir. Bir şahnenin böyle divanı olan bürokratik bir makama yükselmesi, onun da bir divanının bulunabileceği fikrini uyandırmaktadır. Zira şahnelerin, Büyük Selçuklu Devleti'nde divanı olduğu bilgisi de bu kanaati güçlendirmektedir.

⁸⁶⁶ Merçil, E. (2010). "Şahne", *DİA*, 38, 292.

⁸⁶⁷ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 1988, 120.

⁸⁶⁸ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 584.

⁸⁶⁹ Merçil, *a.g.e.*, 2015, 185.

⁸⁷⁰ Ahmet Eflâki. (1989). *Ariflerin Menkıbeleri*, çev., Tahsin Yazıcı, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Cilt 1, 300; Göksu, *a.g.e.*, 2018, 262, not. 1137.

⁸⁷¹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 144, 491, 521.

⁸⁷² Merçil, *a.g.e.*, 2011, 221.

⁸⁷³ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 1988, 120.

⁸⁷⁴ Burgu, *a.g.e.*, 2011, 210.

⁸⁷⁵ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 144; Kaymaz, *a.g.e.*, 2011, 64.

Türkiye Selçuklu şahneleri hakkında kaynaklarda esasen yeterince bilgi mevcut değildir. Ancak Büyük Selçuklular ve Kirman Selçukluları'nda nispeten daha fazla bilgi mevcuttur. Büyük Selçuklular'da, şahnelerin bulunduğu yerlere valiler de atanabiliyordu. Ancak valiler tayin edilmiyorsa onların görevlerini şahneler üstlenebiliyordu. Şahneler, iç güvenliği sağlamanın haricinde, kadının verdiği hükümleri icra etmek hatta izin almadan kısas yolu ile ceza vermek ve uygulamak,⁸⁷⁶ bölgesinin vergi tahsildarlarına kendi özel memurlarını göndererek vergi toplama işinde onlara yardımcı olmak gibi görevler de üstlenebiliyordu.⁸⁷⁷ Bu bilgilerden yola çıkarak Türkiye Selçuklu şahnelerinin de sıradan bir garnizon kumandanı olmadığı, bunun yanında diğer taşra idarecileri ile benzer yetki alanlarına sahip olabildiği hatta onlarla yeri geldiğinde beraber çalışabildiklerini düşünmek mümkündür.

Emîrlar arasından seçilen⁸⁷⁸ Eyyûbî şahneleri, bulundukları bölgenin emniyet ve düzenini sağlamak ve genel olarak bugünkü manada polis ve jandarmanın görevlerini yerine getirmekle yükümlüydü.⁸⁷⁹ Dımaşk ve Halep'te de bulunan Eyyûbî şahneleri aynı zamanda *vali* olarak anılabiliyordu. Bu şahneler, kendisine yardımcılık görevi üstlenen nâiblere sahipti.⁸⁸⁰

Eyyûbîler'in ilk dönemlerinde şahneler, dini selahiyetlere haiz olan *şurta* kurumu ile aynı işlevi görmektedir. Selâhaddin Eyyûbî'nin devletini kurarken örnek aldığı Nûreddin Zengî'nin, siyasi hayatının son dönemlerinde şahnelik makamını lağvedip onların selahiyetlerini kâdılkudâtlara devretmesi, Zengîler'de şahnelerin adlî konularda yetkili olduğunu göstermektedir. Gerçekten de Eyyûbî şahnelerinin toplumsal hayat ile ilgili bu şekilde bir yetki alanı mevcuttur. Hatta Eyyûbî şahnesinin bu yetki alanı ve bazı görevleri, kadı ve muhtesib ile iç içe geçmiş durumdaydı. Örneğin, şahnenin cebren kovuşturma konusunda yetkisi kadıdan daha fazlaydı. Ancak aldığı kararları başkadı bozabilirdi.⁸⁸¹ Şahne ayrıca muhtesibe yardımcı olmakla yükümlü olup genel ahlak kurallarını bozucu hareketlerde bulunanları şüphe

⁸⁷⁶ Merçil, *a.g.e.*, 2011, 232.

⁸⁷⁷ Kalyoncuoğlu, S. (2010). *Selçuklularda İç Güvenlik*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 29-31.

⁸⁷⁸ Şeşen, *a.g.e.*, 1983, 119; Şeşen, R. (1992). "Eyyûbîler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 6, 397; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 422.

⁸⁷⁹ Şeşen, *a.g.e.*, 1983, 119; Şeşen, *a.g.e.*, 2007, 282.

⁸⁸⁰ Şeşen, *a.g.e.*, 1983, 119; Şeşen, *a.g.e.*, 1987, 222.

⁸⁸¹ Şeşen, *a.g.e.*, 1987, 223; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 421

üzerine bile soruşturup cezalandırma yetkisine sahipti.⁸⁸² Selâhaddin Eyyûbî'nin Zengîler zamanında şahne olarak görevde bulunduğu ve bu dönemlerde bir kadı ile rekabet halinde olduğu bilgisi⁸⁸³ de bu iki makam arasındaki yetki ortaklığını göstermesi bakımından önemlidir.

Eyyûbî hakimiyeti altındaki bazı kabilelerin ve ordu çarşısının da kendilerine özel şahneleri bulunmaktaydı.⁸⁸⁴ Çarşı şahnelerinin, esnafın mali durumu hakkında bilgileri yer alan defterleri mevcuttu.⁸⁸⁵ Şahneler askeri görevler alabiliyordu. Zira Eyyûbî şahnelerinin hakim olduğu şehri savaşta savunmak ve sur inşaatlarına nezaret etmek⁸⁸⁶ gibi farklı görevler üstlendiği bilinmektedir. Şahneler aynı anda başka önemli makamların başında da bulunabiliyordu. Bedrüddün Mevdud, Selâhaddin Eyyûbî döneminde Dımaşk'ın mal divanı başkanı, valisi, muhtesibi ve şahnesi idi.⁸⁸⁷

Selçuklu şahneleri, iktâ olarak ayrılmamış ve merkeze bağlı bölgelerde askeri veya merkez valisi olarak adlandırabileceğimiz görevlilerdi. Eyyûbî şahneleri ise vali olarak da anılabilmekle birlikte genel olarak hisbe denilen toplumsal düzeni ilgilendiren işleri yapan, iç güvenlikten sorumlu bir amirdi. Nitekim Eyyûbî şahnelerinin aynı zamanda kadı ve muhtesib olarak da atanabiliyor olması bu hususu teyit etmektedir. Selçuklu şahnesi de muhtemelen diğer taşra teşkilatındaki devlet görevlileriyle ortaklaşa yetki alanına sahip olmakla birlikte esas görevi askeri garnizon kumandanlığıydı. Eyyûbî şahnelerinin ise zaman zaman askeri yetkiler alabilmelerine rağmen bunların asıl değil, zorunlu durumlarda kendilerinden istenen tali görevler olduğu anlaşılmaktadır. Kısacası Selçuklu şahneleri başat olarak askeri, Eyyûbî şahneleri ise iç güvenlik anlamında yetki sahibiydi. Ayrıca hem Selçuklu hem de Eyyûbî şahnelerinin kendilerine özel maiyetlerinin bulunması, Eyyûbîler'de çarşı şahnelerinin defterler tutuyor olması, Büyük Selçuklular'da şahnelik divanının bulunması ve Türkiye Selçukluları'nda şahnelerin terfi ile pervâne yapılabildikleri bilgisi, kaynaklarda açık bir şekilde zikredilmese de her iki devlette de şahnelik divanı bulunma ihtimalinin kuvvetli olduğunu düşündürmektedir.

⁸⁸² Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 420-421, 423.

⁸⁸³ Merçil, *a.g.m.*, 2010, 292-293; Lyons, M. C., Jackson, D.E.P. (2018). *Selahattin Eyyûbi Din Savaşları Siyaseti*, çev., Aydın Çavdar, İstanbul: Ayrıntı Yayınları. 21.

⁸⁸⁴ Şeşen, *a.g.e.*, 1983, 120; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 417, 421-422.

⁸⁸⁵ Kubat, *a.g.e.*, 2020, 110.

⁸⁸⁶ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 417, 421.

⁸⁸⁷ Şeşen, *a.g.e.*, 1983, 118; Şeşen, *a.g.e.*, 2007, 282; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 276, 422.

3.7.2. Dizdar

Kaynaklarda *kütüval*⁸⁸⁸ ve *kaledar*⁸⁸⁹ olarak da zikredilebilen dizdar, Selçuklular'da kale komutanlarına verilen isimdir. Bir bölge fethedildikten sonra eğer kalesi var ise Selçuklular o bölgeye dizdar atamaktaydı. Bu kaleler ele geçirildikten sonra içerisine stratejik amaçlar güdülerken personel, alet ve zahire yerleştirilirdi.⁸⁹⁰ Kütüvaller hiyerarşik olarak vilayetlerinin subaşlarına bağlı olup tayinleri sultanlar ya da bölge subaşları tarafından yapıldı.⁸⁹¹ Selçuklu sultanları, dizdarlarını asker kökenli, güvenilir ve öne çıkan gulamlardan/emîrlerden seçmeye önem verirdi.⁸⁹² Dizdarların emri altında *haris*, *durc-dar*, *diz-dar* adlarıyla anılan muhafızlar;⁸⁹³ nâib, kadı, hatib, müezzîn, mu'arrif, kethüda gibi memurlar dışında, diğer askeri birlikler ve kale işleri ile ilgilenen inşaat ustaları ve sanatkârlar bulunurdu.⁸⁹⁴

Selçuklular'a ait bir kütüval tayin menşurunda dizdara verilen emirler arasında; kaleyi korumak, kale halkının ve bölgesinin refahını sağlamak, kaleye gelen devlet ricalini karşılamak, işlerini doğru yapmayanları cezalandırmak, kale muhafızlarının maaş ve ödemelerine dikkat ile onları çalışmaya telkin ve teşvik etmek, kaleye yabancıları kefilsiz sokmamak ve mali meseleler için gerektiğinde işrâf divanına danışmak yer almaktaydı.⁸⁹⁵ Dizdarların görevleri arasında yukarıda zikredildiği şekilde sadece bölgesini savunmak değil ayrıca istihbarat sağlama da vardı. Dizdar, savaş ve barış durumunda olası dış saldırılar hakkında merkeze yani sultana haberciler gönderirdi. Moğollar'ın Sivas'a kadar yaptığı akınlar hakkında bilgileri I. Alâaddin Keykubad'a kendi casusları dışında bazı kale dizdarları da iletmişti.⁸⁹⁶ Hükümdar, sefer sırasında, dizdarın olduğu bölgeye uğradığında onlardan askeri imkanlar hakkında bilgi alırdı.⁸⁹⁷ Vazifelerinde ihmalkar davranan dizdarlar cezalandırılabilirdi. I. Alâaddin Keykubad fazladan vergi alan ve Kıbrıslı kumaş tüccarlarıyla devlet aleyhine iş yapan Alaiye

⁸⁸⁸ Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 53, 204; Anonim Selçuknâme, 2014, 48; İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 250, 301, 351, 404, 411, 435.

⁸⁸⁹ Göksu, *a.g.e.*, 2018, 268.

⁸⁹⁰ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 182, 192, 211, 434-435; Koca, *a.g.e.*, 2005, 180.

⁸⁹¹ Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 13, 33; Göksu, *a.g.e.*, 2018, 269.

⁸⁹² İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 434-435; Göksu, *a.g.e.*, 2018, 269, 387. Dizdarların "Emîr-i sipeh-salar-i kebir" ve "Melik ül-mustahfizîn" gibi lakaplar almaları asker kökenli olduklarına işaretir. Bkz. Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 33.

⁸⁹³ Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 13, 33.

⁸⁹⁴ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 182, 351, 423; Göksu, *a.g.e.*, 2018, 271.

⁸⁹⁵ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 182, 212; Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 13, 32-33; Göksu, *a.g.e.*, 2018, 271-273.

⁸⁹⁶ Köymen, *a.g.e.*, 2020, 202.

⁸⁹⁷ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 411.

dizdarını cezalandırmıştı.⁸⁹⁸ Dizdarlar Türkçe unvanlar da taşıyabiliyordu. *Uluğ kutluğ bilge kütüval-beg* ve *uluğ kütüval-beg* unvanları ile anılan Selçuklu dizdarlarının olduğu bilinmektedir.⁸⁹⁹

Eyyûbîler’de askeri komutanlar arasından belirlenen kale kumandanları Eyyûbî sultanları ve vezirleri tarafından tayin edilebiliyordu.⁹⁰⁰ Yine bir şehrin kale kumandanının aynı zamanda o şehrin valisi olarak anıldığı da görülmektedir.⁹⁰¹ Eyyûbî kale kumandanları hakkında yeteri bilgi bulunmadığı için dizdarlar hakkında sağlam bir mukayese yapmak pek mümkün değildir. Esasen Selçuklu kale komutanları için kullanılan ‘dizdar’ terimine Eyyûbî kaynaklarında rastlanmamaktadır. Ancak yine de her iki devletin kale kumandanlarının da askeri nitelikte vazifeler aldıkları bilinen bir husustur. Selçuklu dizdarlarının ise sıradan bir yüksek rütbeli asker olmadığı, hizmetli ve askeri maiyetleri ile selahiyetlerinin genişliğinden anlaşılmaktadır.

3.7.3. Muhtesib

Muhtesib, bir Selçuklu tayin menşuruna göre; fiyatların belirlenmesi ve kontrol edilmesi, pazar yerlerinde ölçü aletlerinin ayarlarının kontrolü, alışveriş yapan satıcı ve müşterilerin başlarında bulunarak haksızlıkların önüne geçilmesi, pazar yerlerine dellaller koyulması, camilerin ve müslümanların ibadetlerinin kontrolü, gayri müslimlerin kıyafetlerinin denetlenmesi⁹⁰² gibi görevlerle yetkilendirilmiş olup genel olarak toplumsal ahlak kurallarını korumakla görevli memurdu. Muhtesib suçlu bulduğu kişilere ceza verebiliyordu.⁹⁰³ Sultan II. Kılıçarslan devrine ait Selçuklu vakfiyelerindeki kayıtlardan ülkenin farklı bölgelerinde muhtesiblerin mevcut olduğu bilinmektedir.⁹⁰⁴

Türkiye Selçukluları’nda *dîvân el-hisbe* ve *darel-muhtesib* olarak bilinen iki ayrı divan vardı. Hisbe divanının başında bulunan kişiye *hakim-i dîvân-ı hisbe* denilmekle beraber muhtesib divanının başında bulunan muhtesibe *ulug* ve *yahşibeg* gibi Türkçe

⁸⁹⁸ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 260-261, 408; Merçil, *a.g.e.*, 2021, 63.

⁸⁹⁹ Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 33.

⁹⁰⁰ Şeşen, *a.g.e.*, 1987, 204; Basuğuy, *a.g.e.*, 2017, 208; Şeşen, *a.g.e.*, 2018a, 161.

⁹⁰¹ Kılıç, Ü. *a.g.m.*, 2012, 494.

⁹⁰² Nizamülmülk, *a.g.e.*, 2006, 61; Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 34-35.

⁹⁰³ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 2006, 62; Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 34. Memlûkler döneminde muhtesibler suçluları halka teşhir etmek için şehirlerde dolaştırırlardı. Bkz. İbni Tağrıberdi. (2013). *En-Nücumu’z-Zahire (Parlayan Yıldızlar)*, çev., D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge, 428.

⁹⁰⁴ Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 36.

unvanlarla hitap ediliyordu.⁹⁰⁵ Ayrıca Selçuklu ordusunun da bir muhtesibi bulunuyordu. Muhtesibler, maaşlarını esnaf ve pazar yerlerinden kendi namlarına düşen, atandıkları menşurlarda belirtilmiş bir maaş almakta olup buna *ihtisap resmi* denirdi.⁹⁰⁶

Eyyûbî muhtesibleri genel ahlak zabıtası ve bir nevi belediye işleri sorumlusuydu.⁹⁰⁷ Muhtesibin uygulaması gereken kanunları içeren *hisbe*,⁹⁰⁸ adlî bir mevzuat olup muhtesibin kadı ile ortak bir yetki alanı içinde olmasını sağlıyordu. Eyyûbî muhtesibleri daha ziyade kadı kökenli kişiler arasından tayin edilirdi. Hatta bazen bir şehrin kadılığı ve muhtesibliği aynı kişinin uhdesinde bile bulunabiliyordu. Selâhaddin Eyyûbî 1187’de Akka’yı ele geçirdikten sonra bölgenin kadılık ve muhtesibliğini Abdüllatif bin eş-Şeyh Ebi’n-Necib’e vermişti.⁹⁰⁹

Muhtesib olacak kişide farklı şartlar aranırdı. Öncelikle bu kişi hür ve müslüman olmak zorundaydı. Bunun dışında erkek olması, hisbe ve genel olarak kaza kurallarına vakıf bulunması, iyi ahlak sahibi, dindar, adil, dirayetli ve tecrübeli olması gibi gereklilikleri taşımasına önem verilirdi.⁹¹⁰

Emîrler veya ulemâ arasından seçilen⁹¹¹ Eyyûbî muhtesiblerinin de farklı görevleri mevcuttu. Genel ahlak zabıtası olması dışında, şehrin temizliği ile ilgilenmek, gayri müslimlerin yaşamını kontrol etmek, yolların güvenliğini sağlamak, camilerin işleyişi ve müslüman halkın ibadetlerini denetlemek, ekonomik hayatta kanunsuzlukları önlemek, çarşı ve pazarlar başta olmak üzere, toplumda düzenbazlıkları ve hileleri ortadan kaldırmak, toplumda yaygınlaşan bidat uygulamalarını düzeltmek, cenaze işlemleriyle ilgilenmek, öğrencilerin hocaları tarafından dövülmesine engel olmak gibi vazifeleri vardı. Ancak muhtesibin tahkikat konusundaki yetkileri sonsuz değildi. Örneğin şahne gibi şüphe üzerine kovuşturma yapamazdı. Muhtesibin emrinde çalışan

⁹⁰⁵ Merçil, *a.g.e.*, 2015, 183-184.

⁹⁰⁶ Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 36.

⁹⁰⁷ Basuğuy, *a.g.e.*, 2017, 260.

⁹⁰⁸ Hisbe kurallarının uygulanması, Abbasi halifelerinin yönetme yetkisi verdiği hükümdarlara emrettiği görevler arasında da yer alıyordu. Eyyûbî melikleri Melik Âdil ve Melik Zâhir Gazi’ye verilen menşurlarda halifelerin bu hususa değindikleri görülmektedir. Bkz. Kallek, C. (1998). “Hisbe”, *DİA*, 18, 136.

⁹⁰⁹ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 423; Basuğuy, *a.g.e.*, 2017, 261-262.

⁹¹⁰ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 391-394, 399, 420-423; Basuğuy, *a.g.e.*, 2017, 262.

⁹¹¹ Şeşen, *a.g.e.*, 2007, 282.

ve toplumdaki tartı ve ağırlıkların doğruluğunu kontrol etmek ile ilgilenen *daru'l i'yar* adlı bir divan buluyordu.⁹¹²

Muhtesib her zaman bilfiil sahada olmaz, bazen ikametgahı olan şehrin büyük cuma camisinde kalır ve maiyetindeki nâiblerini görevli olduğu şehrin farklı bölgelerine göndererek çalışırdı. Muhtesibe bağlı bu nâibler uygulamada hisbe kanunlarını esas alırdı. Toplumun genel ahlak kurallarını bozanlar muhtesibe ifade verirdi.⁹¹³ Bazı şikayetlerde muhtesibin ceza verme yetkisi mevcuttu. Mısır'da hem Kahire hem de İskenderiyye'de muhtesib bulunuyordu.⁹¹⁴ Muhtesibin Fâtımîler ve Memlûkler'de mezâlim divanı toplantısında yer aldığı⁹¹⁵ göz önüne alındığında, Eyyûbî muhtesiblerinin de sahip olduğu yetkiler nedeniyle Eyyûbî mezâlim divanlarında bulunduğunu düşünebiliriz.

Selçuklu ve Eyyûbî muhtesibleri toplumsal düzeni teftiş etmekle yükümlü genel ahlak zabıtalardı idi. Her iki devlette de muhtesiblerin divanları vardı. Selçuklular'da ayrıca ordunun da muhtesibi bulunuyordu. İslami bir kurum olmasına karşın Selçuklu muhtesiblerine eski Türk geleneğinden gelen unvanlarla hitap ediliyor olması, daha önce bahsetmiş olduğumuz şekilde Selçuklular'ın Türk devlet geleneğine ait karakteristik özellikleri sadece merkez teşkilatlarındaki yüksek memuriyetlerinde değil, kazai selahiyetlere sahip adlî görevlilere de aksettirmiş olmasını göstermesi bakımından mühimdir.

Eyyûbîler'de taşra teşkilatı içerisinde bir kıyaslamaya gidecek olursak, şahneler ve muhtesiblerin çok benzer yetkilerle donatılmış olduğu dikkat çekmektedir. Zira Eyyûbî ülkesinde çarşılara özel şahnelerin atandığı bilinmektedir. Benzer şekilde muhtesiblerin de görev alanları arasında çarşıların olduğu görülmektedir. Şu halde muhtesiblerin kovuşturma konusunda şahnenin aksine sınırsız yetkiye sahip olmaması, şahnelerin genellikle ilmiyeden seçilen muhtesiblerin aksine emîrlar arasında seçilmesi, askeri selahiyetler alabilmesi ve vali olarak da anılabilmesi bizce onun statü bakımından muhtesibden üstte olduğunu ortaya koymaktadır.⁹¹⁶

⁹¹² Şeşen, *a.g.e.*, 1987, 224-225; Kallek, *a.g.m.*, 1998, 134, 138; Şeşen, *a.g.e.*, 2007, 282; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 224, 320, 394, 423.

⁹¹³ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 388, 396, 421.

⁹¹⁴ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 396.

⁹¹⁵ Yeniçeri, C. (2004). "Mezâlim", *DİA*, 29, 517.

⁹¹⁶ Genel olarak taşra görevlilerinin Ortaçağ İslam devletlerinde benzer yetki dağılımlarına sahip olduğunu söylemek mümkündür. Nizamülmülk, Siyasetnamesinde kadıların, şahnelerin, belediye

reislerinin, vergi memurlarının halkın hareketlerini takip edip soruşturma hakları olduklarını belirtmiştir. Bkz. Nizamülmülk, *a.g.e.*, 2006, 63.

4. SARAY TEŞKİLATI

4.1. Sarayın Mimari Özellikleri

Saraylar, Ortaçağ İslam Devletlerinde hükümdarların ikamet ettikleri, devletin ana idare binası olan merkezlerdir. Aynı zamanda diğer İslam devletlerinde olduğu gibi Selçuklular ve Eyyûbîler’de de birer hükümdarlık alameti olarak görülmüşlerdir. Türkiye Selçukluları’nda saraylar için *dergah* ve *bargah* ifadeleri de kullanılmıştır.⁹¹⁷

Türkiye Selçukluları, diğer devlet teşkilat unsurlarında da sıklıkla görüldüğü üzere, saray mimarisinde de önemli ölçüde Abbasiler’i temel alan Samani ve Büyük Selçuklu saray geleneğini devam ettirmişlerdir.⁹¹⁸ Bu devletlerde saraylar genel olarak kare veya dikdörtgen bir avlunun etrafına dizilmiş binalar topluluğundan oluşurdu.⁹¹⁹ Türkiye Selçukluları da bu geleneği devam ettirerek yeni saraylar inşa etmişlerdir. Selçuklular’da sultanlar dışında yüksek devlet ricalinin de sarayları olabiliyordu. Bununla birlikte hükümdar sarayında kalan devlet adamları da vardı.⁹²⁰

Türkiye Selçuklu saray bölümlerinin tarihî ve arkeolojik kaynaklar ışığında aynı unsurlara sahip olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin sıklıkla bir saray alanı içerisinde birden fazla saray ve köşk tarzında yapı bulunuyordu. Kayseri’de bulunan Keykubâdiye Sarayı üç köşke sahip olup içerisinde gül bahçesi ve meyva ağaçları bulunurdu.⁹²¹ Beyşehir Gölü üzerinde yer alan Kubâdâbâd Sarayı esasen biri büyük diğeri küçük 2 saraydan oluşmakta olup içerisinde mescit, hamam, fırın, mutfak, kışla, silah-giyecek depoları, ahır ve şaraphane bulunmaktaydı.⁹²² Alâaddin Keykubad’ın yaptırdığı bir başka saray olan Alaiye Sarayı’nın ise 12 kapılı olduğu ve sarayda yüksek devlet ricalinin ikamet edeceği köşk ve konakların bulunduğu bilinmektedir.⁹²³ Selçuklu saraylarında bunlar dışında sarnıç, kanal, künk izlerine de rastlanmıştır.⁹²⁴ Seyran köşkleri, harem bölümü, taht salonları, divanhaneler yapılan kazılar ve tarihi

⁹¹⁷ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 243, 279, 280; Merçil, *a.g.m.*, 2009a, 390.

⁹¹⁸ Merçil, *a.g.e.*, 2011, 14. Türkiye Selçuklu sarayları ile Abbasiler’de yer alan Samarra’daki saraylar arasında mimari benzerlikler vardır. Bkz. Tanman, M.B. (1994). “Divanhane”, *DİA*, 9, 439.

⁹¹⁹ Arslan, İ. *a.g.m.*, 2012, 87.

⁹²⁰ Koca, *a.g.e.*, 2005, 63. Sarayı olduğu bilinen bazı Selçuklu devlet adamları arasında Şemseddin İsfahani, Emineddin Mikail, Muineddin Pervâne, Taceddin Mutezz ve Fahreddin Ebu Bekir Attar gibi şahsiyetler bulunmaktadır. Bkz. Merçil, *a.g.e.*, 2011, 45-46.

⁹²¹ Merçil, *a.g.e.*, 2011, 37.

⁹²² Merçil, *a.g.e.*, 2011, 39.

⁹²³ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 271-272.

⁹²⁴ Arık, R. (2017). *Selçuklu Sarayları ve Köşkleri*, Ankara Üniversitesi Yayınevi, 267.

kaynaklar ışığında kesin olarak bilinen diğer saray bölümleri arasında yer almaktadır.⁹²⁵ Havuz bölümleri de Selçuklu saraylarında sık görülmektedir.⁹²⁶

Selçuklu saraylarının İslam öncesi devirdeki Türk mimari anlayışının bazı öğelerinin izlerini taşıdığı görülmektedir. Örneğin *Kalık* denilen çatılı köşkler/seyrân köşkları Türklerde İslam öncesi dönemden başlayıp Osmanlılar'a kadar uzanan bir geleneğe sahiptir. Türkiye Selçukluları'na ait olup en eski saray/köşk olarak bilinen II. Kılıçarslan Köşkü bu şekilde bir mimariye sahipti.⁹²⁷ Selçuklu saray duvarlarındaki fresk ve çizimlerde sıklıkla askeri figürler, şölenler, avlar ve yarışmaları tasvir eden süslemeler görülmektedir.⁹²⁸ Bu motifler de İslam öncesi dönemdeki Türk yaşam tarzı ve sanat anlayışını devam ettiren bir gelenek olması bakımından önemlidir. Yine hayvan figürlü süslemeler, şaman düşüncesi ile bağlantılı hayat ağacı motifi, tasvirlerde yer alan ve sanat tarihi literatüründe *Türk oturuşu* olarak bilinen insan çizimlerinin yer alması Selçuklu hanedanının, İslam medeniyetinin tesirinde kalmasına karşın sanatsal unsurlar bakımından Türk menşeli kültürel öğeleri bünyesinde barındırmaya devam ettiğini göstermesi bakımından dikkate değer ayrıntılardır.

Türkiye Selçukluları'nın saray ve köşkları farklı amaçlar için kullandıkları görülmektedir. Bunlar arasında; kışlama, eğlence, konaklama, seyrân, hapishane, üretim, gözetleme gibi hususlar öne çıkmaktadır. Örneğin Antalya ve Alanya sarayları sultanlar tarafından kışlak ve av amaçlı olarak inşa edilip kullanılmıştı.⁹²⁹ Yine Konya'da yer alan Kubâdâbâd Sarayı'nın özel bir avlak alanına sahip olduğu görülmektedir.⁹³⁰ Aynı zamanda bu sarayın bir üretim merkezi işlevi olduğu da bilinmektedir. Zira sarayda çini, ok, sır, cüruf, cam gibi ürünlerin üretildiği anlaşılmaktadır.⁹³¹ Bazı sarayların sefer güzergahlarında sultanlar tarafından kullanılma amaçlı olarak hizmet verdiği bazılarının da askeri anlamda gözetleme işinin yürütüldüğü yerler olduğu görülür.⁹³² Selçuklu saraylarının bazı bölümleri hapishane

⁹²⁵ Arık, R. *a.g.e.*, 2017, 62, 134-135.

⁹²⁶ Merçil, *a.g.e.*, 2011, 38-42.

⁹²⁷ Merçil, *a.g.e.*, 2011, 35.

⁹²⁸ Arık, R. *a.g.e.*, 2017, 12-14, 192, 207.

⁹²⁹ I. İzzeddin Keykâvus Antalya Sarayı'na kışlama amaçlı olarak gidiyordu. I. Alâeddin Keykubad da Antalya ve Alaiye saraylarını bu amaçla kullanmıştı. Bkz. İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 198, 316.

⁹³⁰ Arık, R. *a.g.e.*, 2017, 198.

⁹³¹ Arık, R. *a.g.e.*, 2017, 209, 257-258.

⁹³² Kayseri Hızır İlyas Köşkü'nün mahiyeti hakkında yeterli bilgi bulunmasa da bir gözetleme karakolu işlevi olduğunu söylemek mümkündür. Bkz. Arık, R. *a.g.e.*, 2017. 276. Aksaray'da Sultan Han

işlevi de görebilmekteydi. Emîr Sâdeddin Köpek, siyasi çıkarları için ortadan kaldırmak istediği Emîr Hüsameddin Kaymeri'yi Malatya Sarayı'na hapsedmişti.⁹³³ Alâaddin Keykubad büyük tasfiye hareketinin ardından bertaraf ettiği emîrlerin maiyetlerinde bulunan gulamlarını saraydaki hapisaneye atmıştı.⁹³⁴ Vezir Şemseddin Mahmud da divanda suçlu bulunmasının ardından sarayın bir odasına hapsedilmişti.⁹³⁵

Türkiye Selçuklu Devleti'nin kuruluş dönemine ait herhangi bir sarayın varlığına rastlanmasa da⁹³⁶ devletin bazı idari binalara sahip olduğu düşünülebilir. Bununla birlikte sultanlar arasında I. Alâaddin Keykubad'ın yapmış olduğu saray atılımları ile farklı bir yere sahip olduğu görülmektedir. Bu nedenle Alâaddin Keykubad için seleflerinin eski göçebe yaşantısını terkedip tamamen yerleşik bir yaşamı benimseyen ilk hükümdar olduğu değerlendirilmesi yapılmıştır.⁹³⁷

Eyyûbîler'de sultanlar, melikler ve hatta emîrler bile müstakil saraylara sahipti. Kurucu Sultan Selâhaddin Eyyûbî mütevazî bir yaşamı tercih edip Fâtımîler'den kalan pek çok sarayı aile üyelerine ve emîrlere tahsis etmiş olmakla beraber kendisi Fâtımî Vezaret Sarayı'nda kalmayı tercih etmiştir. Fâtımî döneminde Darü'l-Vezaret olan sarayın bu adı Selâhaddin'in ve onun ardılları olan Melik Azîz ve Melik Âdil'in sultan olarak ikameti ile Darü's-Sultaniyye olmuştur. Eyyûbî sultanları Dımaşk'ta bulundukları sürede ise Darüssaade'de oturmaktaydılar.⁹³⁸

Melik Kâmil'in sultanlık döneminde, Eyyûbî sultanları Kal'atül Cebel'de oturmaya başladılar. Bu sarayın inşasına Selâhaddin Eyyûbî döneminde başlanılmıştı. Saray yeri muhkem olması için yüksek bir konumda seçilmişti. Bu saray son derece kompleks bir yapı idi. İçerisinde farklı yüksek devlet makamları için odalar vardı. Bunlardan vezirler için ayrılan bölüm Kaatü's-sahib idi. Ayrıca yapı içerisinde hamamlar, çarşılar

yakınlarında bulunan bir başka köşk ise sultanların sefer güzergahları üzerinde konaklaması için hizmet vermekteydi. Bkz. Arık, R. *a.g.e.*, 2017, 268.

⁹³³ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 460-462; Merçil, *a.g.e.*, 2011, 44. Türkiye Selçuklurunda hapisane işlevini esasen kaleler görmüş olup kervansaraylar da hapisane olarak kullanılmıştır. Bkz. İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 167, 455-456, 553.

⁹³⁴ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 290.

⁹³⁵ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 559.

⁹³⁶ Kaynaklarda zikredilen ilk Selçuklu sarayı 1190 tarihinde adı geçen Alâeddin Köşkü olmuştur. Köşk'ün II. Kılıçarslan tarafından yapıldığı bilinmektedir. Bkz. Merçil, *a.g.e.*, 2011, 35.

⁹³⁷ Mecit, *a.g.e.*, 2017, 223.

⁹³⁸ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 254.

gibi alanlar da bulunuyordu. Kal'atül Cebel surlarla çevrili olup demir kapılara sahipti.⁹³⁹

Fâtımîler'den kalma Darü'l-Vezaret Sarayı, Kal'atül Cebel'in inşasından sonra farklı amaçlarla kullanılmıştır. Örneğin elçiler ve hanedan üyeleri sıklıkla burada ağırlanıyordu. Bu nedenle saray bir nevi misafirhane işlevi de görmüştür. Eyyûbî Meliki Kâmil ziyaretine gelen yeğeni Kerek Meliki Nâsır Selâhaddin Dâvûd'u burada ağırlamıştır.⁹⁴⁰ Melik Nâsır yine Melik II. Âdil döneminde Mısır'ı ziyaretinde Darü'l-Vezaret'te oturmuştu.⁹⁴¹ Darü'l-Vezaret'in ayrıca Kal'atü'l Cebel'in inşasından sonra yerleşmiş bir gelenek olarak vezirlerin ikametgahı olduğu da görülmektedir.⁹⁴²

Darü'l-Vezaret'in bazı bölümleri hapisane olarak kullanılırdı. Kahire valisi Sahmeddin İsa Melik Kâmil döneminde bu saraya hapsedilmiş ve bir süre sonra da idam edilmiştir.⁹⁴³ Ahlat Eyyûbîlerinde Melik Eşref Musa'nın bir sarayı bulunuyordu. Melikin bu sarayı divan-ı adl binası olarak kullandığı görülmektedir.⁹⁴⁴ Eyyûbîler'de Darü'l-Vezaret ve Kal'atül Cebel dışında da sultanların ikamet ettiği saraylara rastlanmaktadır. Örneğin Melik Eşref'in 1229'da Şam'ı ele geçirdikten sonra babası I. Âdil'e ait eski sarayda kaldığı bilinmektedir.⁹⁴⁵ I. Âdil tarafından kullanıldığı düşünülen Irak'ta *Gu-hammed* isimli bir başka saray daha vardır.⁹⁴⁶

Eyyûbîler'de zikredilenlerden başka sarayların varlığı da bilinmektedir. Örneğin Melik Azîz'in Mısır'da Lülüye Sarayı vardı. Melik I. Âdil, Şam ziyaretinde Rıdvan Sarayı'nı kullanmıştı.⁹⁴⁷ Uşmum bölgesinde yer alan Tennah havalisinde de Eyyûbîler'in bir sarayı vardı. Yemen Meliki Turanşah, Şam ziyaretinde vali tarafından kendisi için özel hazırlanan el-Kuseyr Köşkü'nde kalmıştı.⁹⁴⁸ Şam'da yine

⁹³⁹ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 223-224, 255; Ofraz, *a.g.e.*, 2019, 205.

⁹⁴⁰ Kolukısa, *a.g.e.*, 2022, 279.

⁹⁴¹ Kolukısa, *a.g.e.*, 2022, 309.

⁹⁴² Kolukısa, *a.g.e.*, 2022, 404. Eyyûbî vezirlerinin devlet sarayları dışında da evleri vardı. Örneğin Safiyyüddin bin Şükür'ün Mısır'da bir köşkü mevcuttu. Bkz. Kolukısa, *a.g.e.*, 2022, 264. Buna karşın Kal'atül Cebel'in inşasına kadar Eyyûbî vezirlerinin şahsi ikametgahlarının olmadığı görülmekte olup bu durum Selahaddin Eyyûbi'nin devleti kurarken bu makamın gücünü Fâtımîler'e nazaran daha düşük seviyede tutmasıyla açıklanmıştır. Bkz. Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 254.

⁹⁴³ Kolukısa, *a.g.e.*, 2022, 267.

⁹⁴⁴ Demir, A. (2011). *Ahlat ve Çevresinde Eyyûbî Hâkimiyeti*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 187-188.

⁹⁴⁵ Abû'l-Farac, *a.g.e.*, 1987, Cilt 2, 527.

⁹⁴⁶ Arık, R. *a.g.e.*, 2017, 105.

⁹⁴⁷ İbn Şeddâd bu sarayı Selahaddin Eyyûbi'nin evi olarak tanımlamıştır. Bkz. Bâhaeddîn İbn Şeddâd, *a.g.e.*, 2021, 356. Melik Efdal, babası ölmeden kısa bir süre önce sultanlığı için ilk yeminleri bu sarayda kadılar ve bölge emîrleri huzurunda almıştı. Bkz. Turan, A. *a.g.e.*, 2021, 41.

⁹⁴⁸ Kolukısa, *a.g.e.*, 2022, 180, 209, 378, 401.

Eyyûbîler'in ayrıca Haccac, Şâğur ve Afrâ adlı sarayları vardı.⁹⁴⁹ Eyyûbî Ahlat Emîri Hüsameddin Kaymeri'nin de Ahlat'ta kendisine ait sarayı vardı.⁹⁵⁰ Bu sarayın içerisinde harem bölümünün olduğu bilinmektedir ki bunun basit bir konaklama binası olmadığı anlaşılmaktadır. Bir başka husus olarak Selâhaddin Eyyûbî'nin 1177'de Fâtımîler'den kalan sarayın şarap mahzenini hastaneye çevirdiği görülmektedir.⁹⁵¹ Bu bilgi sarayların alışılmış hizmetler dışında da işlev verebildiğini göstermesi bakımından mühimdir.

Hasankeyf Eyyûbîlerinde ise idari saraya 'darü'l-hükm' denildiği görülmektedir. Bu binada yine sultan haricinde yüksek devlet yöneticileri de oturmaktaydı. Hasankeyf hükümdarları sonradan inşa ettikleri Sâlihiye Köşkü'nü de saray olarak kullanmıştır. Sâlihiye Köşkü içerisinde havuz ve konak bulunmaktaydı. Hasankeyf Eyyûbîlerinde hükümdarların mevsimlere göre ikametgah değiştirdikleri de görülmektedir. Melikler yaz mevsiminde kalelerinden inip şehirdeki zikrettiğimiz ikametgahlarına geçmekteydiler.⁹⁵²

Eyyûbî Meliki Sâlih'in imar faaliyetlerine düşkün olduğu bilinmektedir. Sultanın Nil nehri havalisinde saraylar yaptırdığı ve bu sarayların mevkilerini ilgi duyduğu top oyunlarını oynayabileceği şekilde tasarlattığı bilinmektedir. Bu saraylardan birisi Mısır ve Kahire yolu üzerinde yer alan el-Kebs Sarayı idi. Sultan ayrıca Mısır ve Suriye yolu üzerinde bulunan el-Alaqimah bölgesi yakınlarında bir saray daha yapmıştı. Bu sarayla beraber askeri seferler için bir üs olabilecek bir çarşı ve cami de inşa ettirmişti.⁹⁵³

Türkiye Selçuklu ve Eyyûbî saray geleneğine bakıldığında bazı ortak ve farklı hususiyetlerin bulunduğu görülmektedir. Mesela her iki devlette de sarayların hükümdarlık alameti vasfını taşıdığı, yalnızca konaklama amaçlı olmayıp eğlence, misafirhane, hapishane, askeri üs gibi amaçlarla da kullanıldığı dikkat çekmektedir. Diğer taraftan Eyyûbîler'de hastane ve adlî yargılamalar için kullanılan saray

⁹⁴⁹ Şenbaş, Y. (2023). *Dımaşk Eyyûbîlerinin Siyasi Tarihi 582/1186-658/1260*, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 208, 255, 297.

⁹⁵⁰ Demir, A. a.g.e., 2011, 144.

⁹⁵¹ Kolukısa, a.g.e., 2022, 54.

⁹⁵² Baluken, Y. (2016). *Hasankeyf Eyyûbîleri (630-866/1232-1462)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 251-252, 323.

⁹⁵³ Kolukısa, a.g.e., 2022, 392. Saray yakınında yaptırılan çarşının bir üs olarak hizmet vermesinden kasıt ordunun ihtiyaçlarının giderilmesi olup bu kısma askeri teşkilat bölümünde daha ayrıntılı değinilecektir.

bölümlerinin mevcut bulunması, buna karşılık Selçuklu saraylarının üretim atölyelerini barındırıyor olması göze çarpmaktadır. Yine Selçuklu saraylarının, mimari ve sanatsal öğelerde İslam öncesi Türk kültürünün izlerini yansıttığı dikkati çekerken, Eyyûbîler'in saray konusunda Fâtımî mirasından yararlanmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu arada mimari alanda atılım yapan idareciler olarak Türkiye Selçukluları'nda I. Alâaddin Keykubad'ın, Eyyûbîler'de ise Melik Sâlih Necmeddin'in öne çıktığı görülmektedir.

4.2. Sarayın İdari Birimleri

Selçuklu sarayları içerisinde farklı bölümler yer alırdı. Bunlar arasında Devlethane,⁹⁵⁴ Divanhane, Gulamhaneler ve Kışlalar öne çıkmaktadır. Sarayda toplantılar soffe ve halvethane denen yerlerde yapıldığı gibi, divanhane denilen yerlerde de gerçekleştiriliyordu.⁹⁵⁵ Kubâdâbâd Sarayı'nın hem büyük saray hem de küçük sarayında divanhane bölümü yer almaktaydı.⁹⁵⁶ Selçuklu sultanları pek çok resmi görüşmesini halvethanede yapmışlardır. Sultan II. Kılıçarslan veliaht belirlediği oğlu I. Gıyaseddîn Keyhüsrev hakkında emîrlerle gerçekleştirdiği konuşmasını halvethanede yapmıştı. Sultan, Gürcü Kraliçesi ile kurulması planlanan sıhriyet meselesini oğlu II. Süleyman Şah ile halvethanede istişare etmişti. I. Alâaddin Keykubad da Abbasi halifesinin elçisini kabul etmesinin ardından gelişmeleri emîrleri ile beraber halvethanede değerlendirmişti. Halvethaneye sultanlar istirahat amaçlı olarak da çekilebiliyor ya da burada eğlence meclisleri düzenleyebiliyorlardı. Görüldüğü üzere halvethaneler resmi görüşme, eğlence ve istirahat amaçlı kullanılan bir bölüm mahiyetindedir. Divanhanelerde ise yalnızca divan toplantıları yapılır, soffelerde devlet meseleleri görüşülürdü.⁹⁵⁷ Divanhanelerde özel taht salonları

⁹⁵⁴ Devlethanenin Türkiye Selçukluları'nda ana saraylar haricinde ayrı bir mimari yapı olduğu anlaşılmaktadır. Bu devlethanelerde sultanların cülus törenleri düzenlenebiliyor, yabancı konuklar ağırlanıyor, haberciler kabul edilebiliyor, divan toplantıları düzenleniyor ve devlet arşivi ile hazine saklı bulunabiliyordu. Bkz. Eravşar, O. (2000). "Anadolu Selçukluları'nda İdari Mekan Olarak Devlethane", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi- Bildiriler I (11-13 Ekim 2000)*, Konya: Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yayını, 285-287.

⁹⁵⁵ Divanhane, Emevilerden itibaren pek çok İslam devletinde görülen, devletin ana idare binasında yer alan ve yüksek düzeyde divan toplantılarının yapıldığı yer için kullanılan genel bir addır. Bkz. Tanman, a.g.m., 1994, 437.

⁹⁵⁶ Uğurlu, K. (2002). "Kubâdâbâd Sarayı", *DİA*, 26, 300.

⁹⁵⁷ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 48, 100, 582; Merçil, a.g.e., 2011, 49.

bulunmaktaydı. Alâaddin Keykubad'ın Alanya'daki sarayında bulunan tahtında altın malzemeler vardı.⁹⁵⁸

Eyyûbi saraylarında da ayrıca Selçuklular'a benzer olarak taht salonları yer almakta olup bu bölüm *tarıma* olarak anılırdı.⁹⁵⁹ Saraylarda bütün görüşmelerin yalnızca resmi kabul salonlarında yapılmadığı anlaşılmaktadır. Örneğin Eyyûbîler'de Melik Azîz'in, Kādî el-Fâzıl ile gerçekleştirdiği bir görüşmesi Darü'l-Vezaret'in taraça kısmında yapılmıştı.⁹⁶⁰ Eyyûbîler'deki bu örnekten yola çıkarak Türkiye Selçukluları'nda da sultanların görüşmelerini seyran köşklerinde gerçekleştirdiğini düşünmek mümkündür.

Gulamhaneler

Selçuklular'da saray içerisinde kışlalar ve gulamhaneler olurdu. Esasen bu iki idari birim de aynı yeri ihtiva ediyordu. Çünkü gulamhane içerisindeki hücre bölümleri kışla olarak kullanılmaktaydı.⁹⁶¹ Türkiye Selçukluları'nda vezirlerin dahi sarayları içerisinde gulamhanelerinin olduğu bilinmektedir.⁹⁶² Eyyûbîler'de Diyarbakır Meliki Sâlih'in sarayında da bir gulamhane olduğu görülmektedir.⁹⁶³ Bu örneklerden hareketle sultanların saraylarında da gulamhanelerin olduğu muhakkaktır. Eyyûbîler'de askerler için bu tür kışlalar bulunmaktaydı.⁹⁶⁴ Selâhaddin Eyyûbî'nin daha Fâtımî veziri iken kaldığı sarayın batı kısmına Oğuzları yerleştirdiği bilinmektedir.⁹⁶⁵ Eyyûbi Meliki Sâlih Necmeddin Eyyûb da Ravza Adası'ndaki kışlalara "Bahri" olarak bilinen Türk memlûklerini yerleştirmişti.⁹⁶⁶ Ayrıca Kal'atül Cebel içerisinde kışla bölümleri vardı.⁹⁶⁷ Kışlaların başındaki yetkiliye Eyyûbîler ve Memlûkler'de mukaddemü't-tibâk denilirdi.⁹⁶⁸ Bu bilgiler saray kompleksleri içerisinde sultanlara bağlı kuvvetlerin yerleşim yerleri olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Selçuklu saraylarında da gulam mektepleri ile beraber saraya bağlı hassa askerlerinin yaşadığı kışlalar bulunmaktaydı. Bu kışlalar saray haricinde şehir

⁹⁵⁸ Çaycı, *a.g.e.*, 2019, 85.

⁹⁵⁹ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 213.

⁹⁶⁰ Kolukısa, *a.g.e.*, 2022, 161.

⁹⁶¹ Göksu, *a.g.e.*, 2018, 290.

⁹⁶² İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 294-295.

⁹⁶³ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 72-74.

⁹⁶⁴ Kolukısa, *a.g.e.*, 2022, 167.

⁹⁶⁵ Kolukısa, *a.g.e.*, 2022, 27.

⁹⁶⁶ Kubat, *a.g.e.*, 2020, 32.

⁹⁶⁷ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 224.

⁹⁶⁸ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 342.

merkezlerinde de bulunabiliyordu.⁹⁶⁹ Kışlalarda, eğitim gören gulamlar ve daimi hassa kuvvetleri kalmaktaydı. Örneğin Kubâdâbâd Sarayı'nda nöbetçilere ayrılmış kışlalar mevcuttu.⁹⁷⁰

Sarayın idari birimlerine genel olarak bakıldığında her iki devlette de devlet meselelerinin görüşüldüğü ve divan toplantılarının yapıldığı özel bölümler olduğu açıktır. Fakat Selçuklu kaynaklarında bu özel bölümler için birden fazla kavram kullanılmış olması dikkat çekicidir. Yine saraylar içerisinde gulamhaneler ve kışlaların olması her iki devlette de öne çıkan ortak noktalardandır.

4.3. İşret/Eğlence Meclisleri

Eğlence meclisleri Ortaçağ'daki bütün İslam devletlerde görülen, hükümdarların günlük hayatı içerisinde vakit geçirmek için düzenlediği önemli aktivitelerden biri idi. Türkiye Selçukluları'nda *Bezm* de denilen bu meclisler farklı vesileler ile düzenlenebiliyordu. Örneğin bir savaş zaferinden sonra bezm kurulabilirdi. Alâaddin Keykubad, Alaiye'nin fethinin ardından halka açık bir eğlence meclisi kurmuştu.⁹⁷¹ Yeni bir sultan tahta çıktığında da bu meclisler kurulurdu. I. Gıyaseddîn Keyhüsrev cülusundan sonra 10 gün süren bir bezm düzenlemişti.⁹⁷² I. Keykubad, hastalığı yüzünden uzun süre kendileriyle görüşemediği Eyyûbi Şam emîrleri için bezm düzenlettirmişti.⁹⁷³ Sefer güzergahlarında da bezmler kurabiliyordu. I. İzzeddin Keykâvus bu şekilde kurduğu savaş öncesi bir bezmde ordu mensuplarından savaş öncesi vefakarlık ve fedakarlık istemişti.⁹⁷⁴ Sultanlar dışında emîrlar ve komutanlar da bezm düzenliyorlardı.⁹⁷⁵ Emîr Mübarizeddin Çavlı, 1225 yılında Ermenilere karşı kazanılan zaferden sonra eğlence meclisleri düzenlemişti.⁹⁷⁶

İşret meclislerinde özel hizmetliler görev alırdı. Sakiler, sanatçılar ve nedimlerin daimi olarak meclislerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Eğlence meclislerde âdet olarak ilk kadehi Selçuklu sultanlarının içtiği görülmektedir. Bezmlerde konuklara hizmet ibrik, testi ve sürahiler ile olurdu. Bunların getir götür işleri sakiler tarafından yapılırdı.

⁹⁶⁹ Koca, *a.g.e.*, 2005, 90.

⁹⁷⁰ Merçil, *a.g.e.*, 2011, 39.

⁹⁷¹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 273.

⁹⁷² İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 48-49.

⁹⁷³ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 314.

⁹⁷⁴ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 211.

⁹⁷⁵ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 334.

⁹⁷⁶ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 347-348.

Sakiler şarkılar da söyleyebiliyorlardı. Bu meclislerde kullanılan çalgı aletleri arasında ise rebab, çeng, ney ve lavtanın olduğu görülmektedir.⁹⁷⁷

İşret meclislerinde bulunan nedimler de kültürel anlamda kendilerini geliştirmiş kişilerdi. Esasen ilmi veya edebi anlamda sivrilmemiş kimseler bu meclislerde bulunamazdı. Bu hususu meclislerde sultanların bazen meclis üyelerinin kültürel seviyelerini sınamalarından anlamak mümkündür. Örneğin sultanlar, konuklarından şiir ve rubai okumalarını isteyerek onların hünerlerini görmek isteyebiliyordu. Bezmelerde Arapça ve Farsça konulu eserlerle ilgili sohbetler yapıldığı bilgisi⁹⁷⁸ de konukların kültürel seviyesinin yüksekliğine işaret etmektedir. Türkiye Selçuklu kaynaklarında eğlence meclisleri için kullanılan özel nitelendirmeler de bu bağlamda dikkat çekmektedir. Bezm dışında *üns meclisi*, *işret meclisi*, *halvet meclisi*, *feridun meclisi* gibi ifadeler kullanılmıştır. Emîr Şemseddin Hasoğuz'un musiki alanında "Münazara-i Çeng-ü Şarab" adlı eser kaleme almış olması musikiye önem verildiğini göstermektedir.⁹⁷⁹ Meclislere katılan kişilerin niteliği de kültürel zenginlik seviyesinin yüksekliğini desteklemektedir. Devlet ricali, nedimler, seçkinler,⁹⁸⁰ kadınlar⁹⁸¹ gibi farklı alanlardan isimler bu etkinlikte yer alabiliyordu.

Eğlence meclislerinde sanat ve sanatçıya değer verildiği görülmektedir. Bu meclislerde bulunan sanatçıların menşurlarla tayin edildiğini görmekteyiz. Menşurlarda sanat ve sanatçıların sıklıkla övülmektedirler. Ayrıca saraya hizmetli olarak tayin edilen bu sanatçılardan savaş veya barış halinde iken her an aletlerini hazır bulundurmaları istenmektedir.⁹⁸² Sanatçılardan savaş halinde dahi hazırlıklı olmalarının istenmesi onların seferlere de götürüldüğüne işaret etmektedir. Bunun dışında menşurlarla tayin edilmemiş sanatçıların da bu meclislerde yer alabilmekteydiler. Ayrıca kadın sanatçılardan da olduğu tahmin edilmektedir. Zira Selçuklu çinilerinde kadın sanatçıların tasvir edildiği⁹⁸³ görülür. Selçuklular'da; erkek

⁹⁷⁷ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 289, 415, 444, 536.

⁹⁷⁸ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 226-227.

⁹⁷⁹ Kara, S. (2014). "Selçuklu Türkiye'sinde Eğlence Türü Olarak Bezm ve Musiki", *Bilig*, (68), 176.

⁹⁸⁰ II. Keyhüsrev'in meclislerinde Danışmendli hanedanından soylu isimler de vardı. Bkz. Kaymaz, a.g.e., 2011, 49.

⁹⁸¹ İbni Bibi'de Sivas kadısı Mecdeddin için *Nedimlerin Seçkini* ifadesi kullanılmıştır. Bkz. İbn Bibi, a.g.e., 2020, 350.

⁹⁸² Kara, a.g.m., 2014, 173-174.

⁹⁸³ Kara, a.g.m., 2014, 176.

sanatçılara muganni ve mutrib, kadın sanatçılara ise mugannime ve mutribe denilmiştir.⁹⁸⁴

Bezmlerde eğlence dışında devlet meseleleri de konuşulabiliyordu. I. Alâaddin Keykubad, Kayseri’de kurduğu bir mecliste ülkesinin hudutlarını büyütmek istediğini emîrleri ile istişare etmişti.⁹⁸⁵ Yine İbn Bibi’de yer alan kayıtlarda II. Gıyaseddîn Keyhüsrev’in işret meclisinde istişarelerde bulunduğu zikredilmektedir.⁹⁸⁶ İbn Bibi’nin bu kaydı bezmlerde aynı zamanda devlet işlerinin konuşulduğuna işaret etmektedir.

Türkiye Selçukluları’nda bezmlerin genellikle günün ikindi vaktinde ve akşam namazından sonra kurulduğu dikkat çekicidir. Örneğin Alâaddin Keykubad’ın ölümüne neden olan bezm, akşam namazının ardından başlamıştı.⁹⁸⁷ Vezir Şemseddin İsfahani de akşam namazının akabinde bezm kurardı.⁹⁸⁸ Kaynaklarda bu şekilde günün belirli bir vaktine işaret eden ifadeler dikkat çekicidir. Bezmlerin sürelerinin sıklıkla 3 gün, 7 gün, 10 gün, 14 gün gibi zaman dilimleriyle zikredilmesi de dikkat çekmektedir.⁹⁸⁹ Ölen sultanlar için 3 gün matem tutulması geleneği olup 4. gün yeni sultanın şerefine eğlence düzenlenirdi.⁹⁹⁰ Alâaddin Keykubad’ın kurduğu meclise ordusu içerisindeki komutanların da katıldığı bezm 10 gün sürmüştü.⁹⁹¹ Anlaşıyor ki bezm süresi düzenlenme sebebine göre değişebiliyordu.

Türkiye Selçukluları’nda Bezmgah/Bezmhane olarak bilinen yerler de mevcuttur.⁹⁹² Bezmgah ifadesi saraylarda eğlence meclisleri için özel bir bölümün olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak Selçuklu kaynaklarında halvet meclisleri olarak geçen yerlerde de eğlence meclislerinin yapıldığı biliniyor. Örneğin Alâaddin Keykubad, Eyyûbi Meliki Eşref’i halvet sarayına götürüp bezm düzenlemişti.⁹⁹³ Buradaki halvet sarayından kasıttan yalnızca eğlence meclisi gibi etkinliklerin düzenlendiği ayrı bir mekândan ziyade sarayın özel bir bölümü olduğu anlaşılmaktadır. Ancak halvet

⁹⁸⁴ Turan, O. *a.g.e.*, 2010, 365; Merçil, *a.g.e.*, 2011, 278.

⁹⁸⁵ Köymen, *a.g.e.*, 2020, 197.

⁹⁸⁶ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 455.

⁹⁸⁷ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 444.

⁹⁸⁸ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 536.

⁹⁸⁹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 314, 316, 334, 355-357.

⁹⁹⁰ II. Gıyaseddîn keyhüsrev, babasının ölümü için 3 gün yas tuttuktan sonra bir bezm düzenlemişti. Bkz. İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 450.

⁹⁹¹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 356-357.

⁹⁹² İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 274.

⁹⁹³ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 402-403.

lafzının İbni Bibi'deki diğer kullanımlarında sultanların devlet işleriyle ilgilendiği bölüm olarak da zikredildiği görülmektedir. Dolayısıyla halvethane yalnızca bezmlerin düzenlendiği bir yer değildi. Ayrıca devlethanede de bezmlerin düzenlendiği bilinmektedir.⁹⁹⁴ Kısacası bezmin düzenlendiği yerlerin kaynaklarda bezmgah, halvethane, devlethane olarak üç farklı şekilde zikredildiği görülmektedir.

Türkiye Selçuklu kaynaklarında eğlence meclislerinin organizesinden sorumlu görevliler emîr-i meclisler ve salar-ı bezmlerdir.⁹⁹⁵ Alâaddin Keykubad tahta çıktıktan sonra Konya'ya giderken güzergah boyunca ihtiyacı olacak yiyecekleri ve eğlence aletlerini emîr-i meclisi hazırlamıştı.⁹⁹⁶ Yine bir başka emîr-i meclis olan Mübarizeddin Behramşah da İbni Bibi'de eğlence meclisi düzenlemedeki becerisiyle övünülmektedir.⁹⁹⁷

Eyyûbi melikleri de sık sık eğlence meclisleri düzenlemiştir. Selâhaddin Eyyûbî'nin eğlence meclisleri düzenlemekten hoşlandığı bilinen bir husustur.⁹⁹⁸ Eyyûbîler'deki bu meclislerde de sakiler görev alırdı. Eyyûbi Meliki I. Âdil hastalandığı vakit ona içeciğini başsakisi getiriyordu. Bu tarz başsaki gibi rütbe derecesinde bir ifade sakiler arasında sultana yakınlık bakımından statü farkı olduğunu düşündürmektedir. Eyyûbi Meliki Kâmil'in Edessa bölgesinde yaşanan bir askeri yenilginin ardından bölgedeki sanatkarların dahil olduğu bir grubu develerle Mısır'a naklettirdiği bilgisine bakılırsa idari alan içerisinde ikamet eden sanatçıların olduğu da anlaşılmaktadır.⁹⁹⁹ Melik I. Âdil'in kızı Dayve ile Melik Zâhir arasında yapılan düğünde farklı müzik aletleri çalma yeteneğine sahip 100 şarkıcı ve el becerisi isteyen hünerlere sahip 100 kişinin düğünde yer aldığı bilinmektedir.¹⁰⁰⁰ Bu gibi sanatçıların eğlence meclislerinde de yer aldığını düşünmek mümkündür. Eyyûbi Şam emîrleri, Selçuklu Sultanı Alâaddin Keykubad'ın düğünü için oyuncular, hokkabazlar ve davulcular getirtmişti.¹⁰⁰¹ Yine bu gibi sanatçıların da Eyyûbi eğlence meclislerinde kullanıldığı şüphesizdir. Eyyûbi Meliki Efdal'in kurduğu meclislerde aşırı içki içmesi üzerine ise amcası Melik Âdil

⁹⁹⁴ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 288.

⁹⁹⁵ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 262.

⁹⁹⁶ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 234.

⁹⁹⁷ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 291.

⁹⁹⁸ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 279.

⁹⁹⁹ Kolukısa, *a.g.e.*, 2022, 232.

¹⁰⁰⁰ Kolukısa, *a.g.e.*, 2022, 217.

¹⁰⁰¹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 314.

bizzat Dımaşk'a gelip ona nasihatler veriyordu.¹⁰⁰² Hasankeyf Eyyûbi hükümdarı Eşref'in eğlence meclislerinde de Muzaffereddîn adlı bir şarkıcının şarkı söylediği bilinmektedir.¹⁰⁰³ Yine bir başka Hasankeyf Meliki Âdil Şihabeddin Gazi de Sâlihiye Köşkü'nde düzenlediği meclislere emîrlar, din adamları ve sanatçıları davet etmeyi gelenek haline getirmişti.¹⁰⁰⁴ Direkt olarak eğlence meclislerinde bulundukları zikredilmese de kadı ve kazasker gibi makam sahiplerinin de Eyyûbi sultanlarının saraylarına düzenli olarak geldikleri ve geceleri sarayda dahi kalabildikleri görülmektedir.¹⁰⁰⁵ Bu manada kazai selahiyetlere sahip isimlerin de bu sohbet meclislerinde bulunması dikkat çekicidir.

İşret meclisleri hakkında genel bir değerlendirme yapacak olursak Selçuklu kaynaklarında bu konuda mevcut bilgilerin fazlalığı dikkat çekmektedir. Özellikle eğlence meclislerinin sık zikredilmesi ve bu meclislerin farklı adlar alması bu geleneğin köklü olduğuna işaret etmektedir. Bezmlerin hazırlayıcıları olarak emîr-i meclis ve salar-ı bezmler gibi amirlerin Selçuklular'da mevcut olmasına karşın Eyyûbîler'de bu makamın veya bir muadilinin hiç zikredilmiyor oluşu Türkiye Selçukluları'na nispetle Eyyûbi saraylarında bu meclise verilen önemin daha az olduğunu düşündürmektedir. Örneğin Selçuklular'da savaş öncesi motivasyon, zafer kutlaması, misafirlik, cûlus tebriki gibi farklı vesilelerle pek çok işret meclisinin düzenlendiği bilinmesine karşın Eyyûbîler'de bu tür amaçlarla düzenlenen işret meclislerinin azlığı dikkat çekicidir.

4.4. Saray Görevlileri

4.4.1. Hâcib

Emîr-i Hâcib olarak bilinen görevliler tüm saray teşkilatının başı idi. Bu makam, Abbasiler'den sırası ile Samaniler, Gazneliler ve Büyük Selçuklular'a geçmiş olup bu devletlerin teşkilatından mülhem sair devlet teşkilatlanmalarında da görülmektedir. Abbasiler'den beri hâciblerin ana görevleri genel olarak hükümdarı korumak, saray işleri ile ilgilenmek ve merasimleri organize etmek olmuştur.¹⁰⁰⁶

¹⁰⁰² Kolukisa, *a.g.e.*, 2022, 55.

¹⁰⁰³ Baluken, *a.g.e.*, 2016, 340.

¹⁰⁰⁴ Baluken, *a.g.e.*, 2016, 252.

¹⁰⁰⁵ Kolukisa, *a.g.e.*, 2022, 426.

¹⁰⁰⁶ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 2006, 144; Taneri, A. (1996). Hâcib, *DİA*, 14, 508-510; Erdoğan, C. (2010). *Selçuklu Devletleri Teşkilatında Gulam Sistemi (Tarihsel Gelişimi, Özellikleri ve Uygulanışı)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 72.

Türkiye Selçukluları'nda hâcibe *melik el-hüccab* ve *emîr-i hâcib* denirdi.¹⁰⁰⁷ Hâciblerin sayısı birden fazlaydı.¹⁰⁰⁸ Sultan hâcibleri *hass hâcib* olarak nitelendirilirdi.¹⁰⁰⁹ Selçuklu hâciblerinin alametleri çomak idi.¹⁰¹⁰ Hâcibler esas olarak teşrifatçılık işleriyle ilgilenirlerdi. I. Keyhüsrev sürgün hayatında Diyarbakır hakimi Sâlih'i ziyaret ettiğinde, kendisine karşılamaya gelen Sâlih'in attan inmemesi için önceden hâciblerini yollamış, onun maiyetini karşılamalarını ve atına geri bindirmelerini istemişti.¹⁰¹¹ I. Keykâvus'a gelen İznik İmparatoru Laskaris'in elçilerini huzura getiren hâciblerdi.¹⁰¹² I. Keykâvus bir divan toplantısı için tahtına oturmasının akabinde hâciblere emir vermiş ve hâciblerin nâibleri tarafından perdelerin kaldırılmasının ardından emîrlar salona girebilmişti.¹⁰¹³

Hâcibler sultanların yakınlarında bulunduklarından zaman zaman onlarla fikir alışverişinde bulunabiliyorlardı.¹⁰¹⁴ Aynı zamanda elçi olarak da görevlendirilebiliyorlardı. Alâaddin Keykubad, Celaleddin Harezmşah'a yolladığı heyette hâcib-i hassına da yer vermişti.¹⁰¹⁵ I. Keyhüsrev'in İznik İmparatorunun elinde esir bulunan oğulları Hâcib Zekeriya vasıtasıyla kurtarılmıştı.¹⁰¹⁶ Hâcib Zekeriya'nın İbn Bibi'de yer alan bir kayıta Keyhüsrev'e hâciblik ile beraber kahyalık da yaptığı yazılıdır.¹⁰¹⁷ I. Gıyaseddîn Keyhüsrev sürgünde iken Malatya hakimi, onun nâibleri ve hâcibleri için sarayını açmıştı.¹⁰¹⁸ Yine Keyhüsrev'i tekrar tahta çıkarmak için harekete geçen Danişmendli emîrleri de devrik sultan ile irtibatı onun eski bir hâcibi olan Zekeriya vasıtası ile kurmuşlardı.¹⁰¹⁹

Türkiye Selçukluları'nda vezirliğe kadar yükselen İhtiyarüddin Hasan da bir dönem Sultan II. Kılıçarslan'ın hâcibliğini yapmıştı.¹⁰²⁰ Pervâne Muineddin Süleyman,

¹⁰⁰⁷ Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 31, 33; Merçil, *a.g.e.*, 2011, 69.

¹⁰⁰⁸ Abbasi Halifesi Muktedir (908-932) döneminde 700 hâcib vardı ve hâciblerin vekillerine de hâcib denilmekteydi. Bkz. Taneri, *a.g.m.*, 1996, 508.

¹⁰⁰⁹ Merçil, *a.g.e.*, 2011, 71.

¹⁰¹⁰ Köymen, *a.g.e.*, 2020, 292-293.

¹⁰¹¹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 72-74.

¹⁰¹² Merçil, *a.g.e.*, 2011, 70.

¹⁰¹³ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 206.

¹⁰¹⁴ Zira kaynaklarda II. Mesud'un hâcibleri nedeniyle yanlış işler yaptığının zikredilmesi bu hususu doğrular niteliktedir. Bkz. Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 160, 232.

¹⁰¹⁵ Merçil, *a.g.e.*, 2011, 72.

¹⁰¹⁶ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 111-114.

¹⁰¹⁷ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 107.

¹⁰¹⁸ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 69-70.

¹⁰¹⁹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 107; Kaymaz, *a.g.e.*, 2011, 46.

¹⁰²⁰ Abû'l-Farac, *a.g.e.*, 1987, Cilt 2, 450.

pervânelik makamına, emîr-i hâciblikten terfî etmişti.¹⁰²¹ II. İzzeddin Keykâvus, Memlûk Sultanı Baybars'ın adamları ülkesine geri dönerken temsilcisi olarak onların yanına Emîr-i Hâcib Nasirü'd-din Nasrullah b. Güçarslan'ı vermişti.¹⁰²²

Türkiye Selçuklu hâciblerinin bazılarının asker kökenli oldukları anlaşılmaktadır. Zira yukarıda zikrettiğimiz örneklerde görüldüğü üzere askeri hüner gerektiren işler yapmış olan olan Hâcib Zekerîya dışında yine hâciblik yapan Pervâne Süleyman'ın da bir dönem Erzincan subaşılığı yapmış olması bu hususu doğrulamaktadır.¹⁰²³

Selçuklu emîrleri de maiyetlerinde hâcibler bulunduruyordu. Emîr-i Dâd Nusret, Şemseddin Hasoğuz'a, Vezir Şemseddin İsfahani'yi ziyarete gitmek için haber yollamak istediğinde bir hâcib görevlendirmişti.¹⁰²⁴ Pervâne Süleyman'ın hâcibi ise Hatiroğlu Ziyaeddin idi.¹⁰²⁵ Kayseri subaşı Kadı Seyfeddin Türkeri, Atabey Şemseddin Altunaba'yı onun bir hâcibi olan Fahreddin Belek'i maddi vaatlerle kendi safına çekerek öldürtmüştü.¹⁰²⁶ Bu bilgiler hâciblerin, emîrlerin en yakınında bulunan isimler arasında olduğunu göstermektedir. I. İzzeddin Keykâvus'un bir hâcibi olan Yavtaş Arslan'ın ise 'kesik köprü ve ribatını' yaptırdığı bilinmektedir ki hâciblerin ekonomik güçlerini göstermesi bakımından mühim bir örnektir.¹⁰²⁷ Hâcibliğin genel olarak Selçuklu devletleri arasında en yüksek statüye Büyük Selçuklular'da ulaştığı, diğer Selçuklu devletlerinde aynı öneme sahip olmadığı anlaşılmaktadır.¹⁰²⁸ Hâciblerin Selçuklular öncesi bazı devletlerde askeri komutanlıklar da yaptığı bilinmekle beraber hem Büyük Selçuklular hem de Türkiye Selçuklu devrinde bu askeri selahiyetlerinin azaldığı görülmektedir.¹⁰²⁹

Türkiye Selçuklu hâciblerinin sultanların en yakınındaki görevlilerden olup itimat konusunda sultanların gözde memurları arasında bulunduğu açıktır. Danişmendli emîrlерinin Sultan I. Gıyaseddîn Keyhüsrev'e yapacakları yardımı iletmek için aracı olarak bir hâcibi seçmesi onların iktidarın belirlenmesine giden yolda önemli

¹⁰²¹ Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 31; Kaymaz, *a.g.e.*, 2011, 141.

¹⁰²² Merçil, *a.g.e.*, 2011, 71.

¹⁰²³ Merçil, *a.g.e.*, 2011, 73.

¹⁰²⁴ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 522.

¹⁰²⁵ Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 75.

¹⁰²⁶ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 564.

¹⁰²⁷ Merçil, *a.g.e.*, 2011, 70.

¹⁰²⁸ Bunun nedeni olarak hâciblik müessesesinin İran menşeli bir makam/vazife olması gösterilmiştir. Bkz. Merçil, *a.g.e.*, 2011, 74.

¹⁰²⁹ Samaniler ve Gazneliler'de başhâcibler ordunun başkomutanıydılar. Hâciblerin Selçuklular öncesi İslam tarihindeki statüleri için Bkz. Taneri, *a.g.m.*, 1996, 509.

görevliler olarak görüldüğüne bir işarettir. Yine bir kaynakta Sultan II. Mesud'un yanlış hâcibler nedeniyle basiretsizliğe sürüklendiği ve hâciblerinin insan kılığına girmiş şeytanlar olduklarının ifade edilmesi bunların, sultanların siyasi kararlarında menfi yönde etkide bulunduklarını göstermektedir.¹⁰³⁰ Bu manada hâciblerin, atabeyler ve vezirlerde olduğu gibi, sultana danışmanlık konusunda azımsanmayacak bir rolünün olduğu dikkati çekmektedir.¹⁰³¹

Eyyûbi sultanları ve hanedan mensuplarının da kuşkusuz hâcibleri vardı. Hâcibler, sultanların diğer emîrlerle arasında bir arabulucu görevi görürlerken yüksek devlet görevlisi olmayan kişilerle de temaslarını sağlamaktaydı. Ayrıca hâciblerin kendi maiyetlerindeki memurlarına da hâcib denilmekteydi. Eyyûbi hâcibinin ayrıca memlûklerin eğitimi ve sultanın muhafazasından sorumlu olması da dikkat çekmektedir.¹⁰³² Zira Türkiye Selçukluları'nda hâciblerin gulamlar üzerinde bir yetkisi ve askeri anlamda bir görevinin olup olmadığını bilmiyoruz. Eyyûbi kaynaklarında hâciblerin teşrifatçılık/saray amirliği vazifelerine çok sık olmasa da rastlayabiliyoruz. Nitekim Şam Meliki Azîz döneminde ödemeleri geciktiği için şikayetçi olan candarlar, Melik Azîz'in talimatıyla Hâcib Kutluk tarafından ordugaha götürülmüşlerdir.¹⁰³³ Bu bilgiden yola çıkarak hâcibin, saray işlerinde yüksek bir amir olduğunu söylemek mümkündür. Yine Eyyûbîler'in bir başka kolu olan Hasankeyf Eyyûbîlerinde ise sarayın giriş çıkışlarını *nakibül sitare* denen hâcibler yapmaktaydı.¹⁰³⁴

Eyyûbi hâcibleri askeri rolleri ile ön planda idi. Selâhaddin Eyyûbî'nin hâcibi Halil el-Hakkari 1189 yılında Akka'da şehit olmuştur.¹⁰³⁵ Yine Melik Efdal'in ülkesinin fiili yönetimini bir dönem veziri ile beraber hâcibi Cemaleddin Mehasin'e teslim ettiğini de biliyoruz.¹⁰³⁶ Melik Eşref döneminde Eyyûbi ülkesinin kuzeydoğu bölgesindeki komutanı Hâcib Ali olarak bilinen bir devlet görevlisiydi.¹⁰³⁷ Ahlat Eyyûbi Meliklerinden Eşref'in huzuruna gelen bir kadın ona, yaşadığı yerin sultanın bir hâcibi

¹⁰³⁰ Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 160, 232; Merçil, *a.g.e.*, 2011, 71.

¹⁰³¹ Atabeylik makamının bulunmadığı Gazneliler'de hâciblerin sultanların atabeyi olarak rol alabildiği görülmektedir. Bkz. Atik, *a.g.m.*, 2018, 130.

¹⁰³² Şeşen, *a.g.e.*, 2018a, 163.

¹⁰³³ Ana kaynağın Türkçe çevirisinde bu kişi saray nazırı olarak da geçmektedir. Bkz. Kolukısa, *a.g.e.*, 2022, 167.

¹⁰³⁴ Baluken, *a.g.e.*, 2016, 252.

¹⁰³⁵ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 229.

¹⁰³⁶ Kadro, *a.g.m.*, 2020, 185.

¹⁰³⁷ Cahen, C. (2022). *Türkiye'nin Doğusu: Anadolu Selçuklu Devleti: 11. yüzyıldan 14. yüzyıla*, çev., Nilüfer Epçeli, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 96.

tarafından istila edildiğini söylemiştir.¹⁰³⁸ Burada hâcib olarak zikredilen kişinin askeri/idari yetkilere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bir başka Ahlat Meliki Musa ise daha önce Musul'da kendi adamı olarak görev yapan Hâcib Hüsameddin Ali b. Hammad'ı Ahlat'a nâib olarak tayin etmiştir. Eyyûbîler'in Ahlat tarihindeki siyasi ve imari olarak en başarılı dönemin bu hâcibin valilik dönemi olduğu zikredilmektedir.¹⁰³⁹ Bütün bu bilgilerden anlaşılacağı üzere Eyyûbi hâcibleri idarecilik ve komutanlık vasıflarına da sahiptiler.

Eyyûbi hâcibleri, melikler tarafından diğer devletlerin yöneticileri ve Eyyûbi hanedan mensubu meliklerle temaslarda sıklıkla elçi olarak kullanılmışlardır. Eyyûbi Meliki Eşref, Selçuklu Sultanı Alâaddin Keykubad'a cephe alan Erzincan hakimi Davudşah'a siyaseten yanında olduğunu göstermek için Hâcib Ali'yi yollamıştı.¹⁰⁴⁰ Eyyûbi Meliki Efdal da Abbasi halifesine hâcibi el-Kadı el-Bahaüddin'i yollamıştı.¹⁰⁴¹ Melik Efdal, Hâcib Cemaleddin Mehasin'i de elçi olarak Melik Âdil'e yollamıştı.¹⁰⁴² Emîr İzzeddin Üsâme, Melik Azîz'in hâcibi olduktan sonra Âdil ile Melik Azîz arasında iletişimi sağlayan isim olmuştur.¹⁰⁴³ Bir başka Eyyûbi hâcibi ise Sarımüddin Kutluk idi. Bu şahıs Melik Âdil ile Azîz arasında irtibatı sağlayan görevli olarak görülmektedir.¹⁰⁴⁴ Kendisinin adında yer alan *Kutluk* ismi onun Türk bir görevli olduğuna işaret etmektedir. Bu husus, Eyyûbîler'de Türklerin askeri ve idari alanlar dışında sarayda da yüksek makamlara gelebildiğini düşündürmektedir. Eyyûbi hâcibleri ayrıyeten barış görüşmelerinde gönderilen heyetler arasında yer almıştır. Selâhaddin Eyyûbî, İngiltere Kralına barış görüşmesi için yolladığı heyetinde Hâcib Ebu Bekr el-Adili'ye de yer vermişti. 1228'de Melik Kâmil de Selâhaddin Erbili'yi II. Friedrich ile müzakerelerde elçi olarak görevlendirmişti. Selâhaddin Erbili, Muzaffereddin Gökbürü'nün hâcibliğini yapmış olup Melik Âdil devrinde Eyyûbi hizmetine girmişti.¹⁰⁴⁵

¹⁰³⁸ Demir, A. *a.g.e.*, 2011, 188.

¹⁰³⁹ Demir, A. *a.g.e.*, 2011, 83, 111.

¹⁰⁴⁰ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 362.

¹⁰⁴¹ Çakıroğlu, H. (2008). *Müferricü'l-kurub fî Ahbâri beni Eyyûb Asru evlâdı Selahaddîn ve ehihi El-Melikü'l-Âdil / Müferricü'l-Kurub'a göre Selahaddîn'in çocukları ve kardeşi El-Melikü'l-Âdil Dönemi*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 38.

¹⁰⁴² Çakıroğlu, *a.g.e.*, 2008, 67.

¹⁰⁴³ Kolukisa, *a.g.e.*, 2022, 164.

¹⁰⁴⁴ Kolukisa, *a.g.e.*, 2022, 173.

¹⁰⁴⁵ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 230, 229, not.164.

Hâcibler mukayese edildiğinde bu makamda bulunan görevlilerin her iki devlette de teşrifatçılık ve elçilik yaptıkları ortak bir husus olarak görülmektedir. Bununla birlikte Eyyûbi hâciblerinin elçilik için sık tercih edilen görevliler olduğu anlaşılmaktadır. Zira Eyyûbi hükümdarları, diğer hanedan mensubu meliklere ve Abbasi halifelerine sıklıkla hâciblerini yollamışlardır. Buna karşılık Selçuklu tarihinde sadece Alâaddin Keykubad ve II. Keykâvus döneminde olmak üzere toplamda iki kez hâciblerin elçi olarak yollandığını görmekteyiz. Halbuki Eyyûbîler’de hâcibler adeta bir vezir ya da nâib gibi hanedan içi ilişkilerde mekik dokumuşlardır. Ayrıyeten askeri ve idari anlamda Eyyûbi hâcibleri arasında ordu komutanlığı ve nâiblik makamına gelenlerin olduğu da dikkati çekmektedir. Ancak Selçuklu hâciblerinin bu nevi askeri ve idari makamlara yükselmeleri çok daha az olup bunun bir tesadüf olmadığı kanısındayız. Zaten araştırmacılar tarafından Selçuklular’ın Türkiye kolundaki hâciblerinde askeri yeteneklerin azalmış olduğunun dile getirildiğini de belirtmiştik. Bununla birlikte Selçuklu hâciblerinin idarede doğrudan Eyyûbi hâcibleri kadar etkin olmasalar da sultanların fikir dünyasına etki edebildikleri de unutulmamalıdır.

4.4.2. Emîr-i Candar

Candarlar; Samaniler, Gazneliler, Harezmşahlar, Selçuklular, Eyyûbîler ve Memlûkler gibi Ortaçağ İslam Devletlerinde hükümdarların korunması ile görevli saray muhafızlarıdır. Candarların amiri Emîr-i Candar idi. Gulamlar arasında seçilen candarlar, Türkiye Selçukluları’nda sultanların katıldığı divan toplantıları, cülus törenleri ve elçi kabullerinde sultanın güvenliğini sağlamakla yükümlüydüler. Bu nedenle onlar daima sultanlarla beraberler.¹⁰⁴⁶

Candarlar muhafızlık görevleri esnasında bellerinde altın kılıçlar taşımaktaydılar.¹⁰⁴⁷ Yine silahdarlarla birlikte sultana seyrân gezintilerinde refakat etmekteydiler.¹⁰⁴⁸ I. Gıyaseddîn Keyhüsrev’in Bizans ile 1211’de gerçekleştirdiği savaşta, candarlar ve silahdarların ganimet uğruna görev yerlerini terk etmeleri yüzünden sultanın şehit olması, bu görevlilerin işlerini gerektiği gibi yapmasının ne derece önemli olduğunu göstermektedir.¹⁰⁴⁹

¹⁰⁴⁶ Taneri, A. (1993). “Candar”, *DİA*, 7, 145; Merçil, *a.g.e.*, 2011, 99-105.

¹⁰⁴⁷ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 239-240.

¹⁰⁴⁸ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 636.

¹⁰⁴⁹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 138-139; Merçil, *a.g.e.*, 2011, 125.

Candarların, muhafızlık dışında gerektiği zaman tutuklama yaptıkları ve infaz işlerini de yerine getirdikleri anlaşılmaktadır.¹⁰⁵⁰ Emîr Sâdeddin Köpek, Atabey Şemseddin Altunaba için divanda ölüm kararı aldıktan sonra onu bir candara infaz ettirmişti.¹⁰⁵¹ Sultan IV. Kılıçarslan, Karamanoğlu Bunsuz'u emîr-i candarına tutuklatmıştı.¹⁰⁵² II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in emîr-i candar ile görüşerek yaptığı plan sonucu Sâdeddin Köpek'i ortadan kaldırdığı bilinmektedir.¹⁰⁵³ Sâdeddin Köpek'in ortadan kaldırılmasının silah zoruyla olduğu düşünüldüğünde emîr-i candarlık görevinde bulunan bir kimsenin sadece bir koruma memuru olmadığı, dolayısıyla askeri anlamda belirli vasıflara sahip bulunduğu anlaşılmaktadır. Zira emîr-i candarların seferlerde farklı birliklere komuta ettikleri bilgisi de bu hususu doğrular niteliktedir. II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Babaî isyanının bastırılması için gönderdiği öncü kuvvetlerin komutanlarından biri de Emîr-i Candar Necmeddin Behramşah idi.¹⁰⁵⁴ Emîr-i Candar Nureddin Yakub da II. Keykâvus'un saflarında öncü birlik komutanı olarak Sultan IV. Kılıçarslan'a karşı savaşmıştı.¹⁰⁵⁵ Candarlar taşrada farklı idari makamlara atanabiliyorlardı. Emîr-i candarlık yapmış olan Hüsameddin Karaca, Sivas subaşı olarak atanmıştı.¹⁰⁵⁶ Alaaddin Siyavuş'un saltanat iddiasında bulunduğu sıralarda ismi belirsiz olan bir emîr-i candara da İlgin subaşılığı verilmiştir.¹⁰⁵⁷

Eyyûbi candarları da Selçuklu mevkidaşlarına benzer şekilde hem sultanı koruyorlar hem de onlarla savaşlara katılıyorlardı.¹⁰⁵⁸ 1174 tarihinde İsmaililer'in Selâhaddin Eyyûbî'ye düzenledikleri saldırıyı bizzat emîr-i candar engellemişti.¹⁰⁵⁹ Eyyûbi candarları bir düğün için bir başka ülkeye gelin almaya giden heyette de yer alabiliyordu. Hama Meliki Mansur, Melik Azîz'in kızı olan Ayşe Hatun'u Halep'ten düğünü için getirmesini istediği heyette Emîr-i Candar Mücahiddin'e de yer

¹⁰⁵⁰ İpşirli, M. (1993). "Cellat", *DİA*, 7, 270; Merçil, *a.g.e.*, 2011, 104.

¹⁰⁵¹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 454.

¹⁰⁵² İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 630.

¹⁰⁵³ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 462-463.

¹⁰⁵⁴ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 481.

¹⁰⁵⁵ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 382, 552-553.

¹⁰⁵⁶ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 462. Büyük Selçuklular'da candarlıktan atabeyliğe kadar yükselen isimler vardı. Ayrıca sarayın hâcibler, nöbetçileri ve kapıcıları emîr-i candara bağlıydı. Bkz. Erdoğan, *a.g.e.*, 2010, 73.

¹⁰⁵⁷ Merçil, *a.g.e.*, 2011, 105.

¹⁰⁵⁸ Memlûkler'de de candarlar savaş esnasında sultanın çadırı etrafını koruma, bizzat sultan ile savaşa katılma gibi sorumluluklara sahipti. Bkz. Özcan, A. (2006). *Memlûk Devletinde Merkez Teşkilatı*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 144.

¹⁰⁵⁹ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 241.

vermişti.¹⁰⁶⁰ Mücahiddin muhtemelen giden heyetin korumalığını yapıyordu. Candarların adları Haçlılar'la yapılan bazı savaşlarda sık geçmektedir.¹⁰⁶¹ Örneğin Tuğrul Candar, Kudüs ve Antakya'daki Haçlılar'a karşı başarılı mücadelelerde bulunmuştu.¹⁰⁶² Emîr-i Candar Alemüddin Şemayil'in adı ise Melik Kâmil döneminde Dimyat Muharebelerinde zikredilmektedir.¹⁰⁶³

Candarlar, kişisel muhafızlık yapmaları nedeniyle güvenilir emîrlerden seçildi. Mısır'da hüküm süren Melik es-Sâlih Necmeddin'i, Dımaşk Hakimi amcası Melik es-Sâlih İmadüddin ile olan siyasi geriliminde pek çok kişi terkederken emîr-i candarı Zeyneddin onun yanında kalmıştı.¹⁰⁶⁴ Eyyûbi Sultanı Kâmil, Dımaşk Eyyûbi hükümdarlarından Melik Muazzam ile yaşadığı siyasi gerginlik sırasında Muazzam ile mektuplaştığı gerekçesiyle emîr-i candarını tutuklatmıştı.¹⁰⁶⁵ Yine Muazzam, babası I. Âdil döneminden kalan devlet kadrolarını tasfiye ettikten sonra emîr-i candarlığa Habeşli bir köle olan Sebih'i getirmiş ve ona altın bir asa yapılmasını istemişti.¹⁰⁶⁶ Melik Turanşah, Hasankeyf'ten sonra Mısır'a gittiğinde uzun süredir yanında bulunan Subeyh el-Muazzamî et-Tavâcî adlı adamını emîr-i candarlık makamına getirmişti.¹⁰⁶⁷

Eyyûbîler'de Melik Azîz döneminde Nil nehri üzerinde imaretler yapan emîrlerin inşaatlarının yıkılması işinin candarlar tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir.¹⁰⁶⁸ Bu anekdot, candarların cebri faaliyet gerektiren savaşta komutanlık, muhafızlık ve infaz memurluğu dışında başka sahalarda da kullanıldıklarını göstermesi bakımından mühimdir.

Türkiye Selçuklu candarlarının sarayda muhafızlık, orduda komutanlık ve taşrada idareci oldukları bilgisi onların geniş bir yükselme alanına sahip olduğuna işaretler. Eyyûbi candarları da benzer şekilde yakın korumalık yapıp savaşlara katılabilmekteydi. Eyyûbi candarlarının savaşlarda daha sık zikredilmeleri bilhassa Selâhaddin Eyyûbî devrinde Haçlılar'la yapılan uzun süreli savaşlardan kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

¹⁰⁶⁰ Kolukisa, *a.g.e.*, 2022, 377.

¹⁰⁶¹ Kolukisa, *a.g.e.*, 2022, 400.

¹⁰⁶² Şeşen, *a.g.e.*, 1983, 143-144; Taneri, *a.g.m.*, 1993a, 145.

¹⁰⁶³ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 242.

¹⁰⁶⁴ Kolukisa, *a.g.e.*, 2022, 334.

¹⁰⁶⁵ Kolukisa, *a.g.e.*, 2022, 276.

¹⁰⁶⁶ Kolukisa, *a.g.e.*, 2022, 411.

¹⁰⁶⁷ Baluken, *a.g.e.*, 2016, 254.

¹⁰⁶⁸ Kolukisa, *a.g.e.*, 2022, 179-180.

4.4.3. Emîr-i Hares

Emeviler, Abbasiler, Samaniler, Gazneliler ve Büyük Selçuklular'da rastlanılan Emîr-i Hares sultanları korumakla görevliydi. Emîr-i hares, Büyük Selçuklular'da infaz görevlisi olup protokolda yeri hâcibten sonra idi. Bu emîrlerin maiyetlerinde sopa atmakla görevli 50 çubdar vardı. Emîr-i haresin ayrıca kös, alem ve nevbeti bulunmaktaydı.¹⁰⁶⁹ Emîr-i haresin, Türkiye Selçuklu ve Eyyûbîlerin teşkilat ve müesseselerde etkilendikleri devletlerde varlığına rastlanmasına rağmen, bu iki devlette bulunduğu dair kaynaklarda bilgiye rastlanmamış olması enteresandır.¹⁰⁷⁰ Bununla birlikte emîr-i hareslerin cezalandırma/infaz işlemini Selçuklu ve Eyyûbîler'de candarların yerine getirdiği açıktır. Yine emîr-i hareslerin maiyet memurları olan çubdarların sopa ile dayak atarak cezalandırma görevini de Selçuklular'da farklı vesilelerle çevgandarların, çavuşların ve emîr-i dâdların yerine getirebildiğini görmekteyiz.¹⁰⁷¹

4.4.4. Vekil-i-Der

Samaniler, Gazneliler, Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları devletlerinde sultanların vezirleri ile haberleşmesini sağlayan görevli vekil-i der idi. Vekil-i derliğin Büyük Selçuklular'da hâciblikten statü olarak yukarıda olduğu görülmektedir.¹⁰⁷² Türkiye Selçukluları'na bakıldığında ise kaynaklarda vekil-i der tabirine sadece bir kere rastlanmış olup bu tabir İbni Bibi'de yer alan bir şiirde geçmektedir.¹⁰⁷³ Dolayısıyla vekil-i derlik müessesesinin Türkiye Selçukluları'nda var olduğu meselesi tartışmalıdır. Türkiye Selçukluları ve Eyyûbîler'de, diğer Türk-İslam Devletlerinde vekil-i derliğin sahip olduğu net vazifeye sahip olmasalar da en azından zaman zaman sultan ve vezir arasındaki aracılık vazifesini hâcibler ve çavuşların yerine getirdiğini görmekteyiz. Zira hâciblerin daima sultanın çevresinde olmaları bir anlamda bunu söylemeye imkan vermektedir.¹⁰⁷⁴ Yine çavuşların da sultanların haber/ferman iletme görevini yaptıkları hesaba katıldığında vezirler ile sultanlar arasında daimi bir vazifeli

¹⁰⁶⁹ Nizamülmülk, *a.g.e.*, 2006, 147; Erdoğan, *a.g.e.*, 2010, 72.

¹⁰⁷⁰ Eyyûbîler'in ardılı olan Memlûkler'de çomakdarların varlığına rastlanmış olsa da emîr-i hareslik makamı görülmemektedir. Bkz. Kucur, S.S. (1993), "Çomakdar", *DİA*, 8, 369.

¹⁰⁷¹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 292-293; Merçil, *a.g.e.*, 2011, 178, 245.

¹⁰⁷² Merçil, *a.g.e.*, 2011, 79.

¹⁰⁷³ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 220.

¹⁰⁷⁴ Hâciblerin bu nevi bir işi Gazneliler'de yaptığı görülmektedir. Gazneli Sultanı Mesud, vezir olarak Hâce Ahmed-i Haseni'yi tayin ettikten sonra hâcibi Bilgitegin'e bu kararını ona tebliğ etmesi ve onu camehaneye götürüp hil'at giydirmesini istemişti. Bkz. Palabıyık, M.H. (1996). *Gazneli Devleti Saray Teşkilatı*, Erzurum Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 163.

olmasalar da bazen aradaki irtibatı sağlama rolünü üstlendiklerini söylemek mümkündür.¹⁰⁷⁵

4.4.5. Emîr-i Alem

Emîr-i alem denilen görevli, devletin resmi sembolleri olan bayrak ile beraber sancak ve alemleri taşımak ve bunları muhafaza ve temin ile sorumluydu. Emîr-i alemlik Büyük Selçuklular'da da mevcuttu. Yerel hükümdarlar Selçuklular'a saygılarını göstermek için alem taşımazlardı. Selçuklu devletlerinde bu görevli “*emîr-i alem, mir-i alem, sâhibu'l alem* ve *emîr-i alemdar*” gibi unvanlarıyla anılagelmiştir.¹⁰⁷⁶

Sultan I. Kılıçarslan Musul Savaşı'nda Büyük Selçuklu ordusundaki emîr-i alemleri feci bir şekilde yaralamıştı.¹⁰⁷⁷ Irak Selçukluları'nda I. Tuğrul emîr-i alemlere 4000 kişilik bir savaş birliğinin komutasını vermişti.¹⁰⁷⁸ Türkiye Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad tahta geçmesinin akabinde Konya'ya girerken saltanat alayının çevresinde alemdarlar da bulunuyordu.¹⁰⁷⁹ Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde Emîr-i Alem Togan, Sâdeddin Köpek'in öldürülmesinde rol almıştı.¹⁰⁸⁰ Köseadağ Savaşı'nda Emîr-i Alem Şalvaoglu yenilgiyi anladığında sancağını atarak kaçmıştı.¹⁰⁸¹

Emîr-i alemler arasında Türkçe unvanlar alanların bulunduğu bilinmektedir. *Bilge, uğurlu, uluğ* gibi unvanlar bunlar arasındadır.¹⁰⁸² Türkiye Selçukluları'nda IV. Kılıçarslan döneminde Emîr-i Alem Şah Melik, Simre subaşılığına tayin edilmiştir.¹⁰⁸³ Bu husus saray görevlilerinin taşrada görev aldıklarını da göstermektedir.

Eyyûbîler'de bayrak, liva ve alem kelimeleri aynı manaya gelmekteydi. Eyyûbi emîr-i alemleri de Selçuklular'daki mevkidaşları ile aynı görevleri ifa etmekteydiler. Selâhaddin Eyyûbî'nin babasının Zengîler devrinde emîr-i alemlik yaptığı bilinmektedir.¹⁰⁸⁴ Selçuklu ve Eyyûbi emîr-i alemlerinin aynı vazifeyi yaptıkları

¹⁰⁷⁵ Büyük Selçuklular'da hâciblerin, efendileri olan sultan ve emîrlerle diğer devlet adamları arasında iletişimi sağlama görevi olduğu araştırmacılar tarafından zaten zikredilen bir husus olmuştur. Bkz. Özdemir, A. (2019). *Selçuklu Saraylarında Haciblik*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 15, 89.

¹⁰⁷⁶ Özeydin, A. (2020), “Mîr-i Alem”, *DİA*, 30, 123.

¹⁰⁷⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, 2016, Cilt 8, 524.

¹⁰⁷⁸ Özeydin, *a.g.m.*, 2020, 124.

¹⁰⁷⁹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 239.

¹⁰⁸⁰ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 463-464.

¹⁰⁸¹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 499-500.

¹⁰⁸² Merçil, *a.g.e.*, 2011, 93.

¹⁰⁸³ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 593.

¹⁰⁸⁴ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 242, not. 234.

dikkati çekmekle birlikte, ayırt edici husus olarak Selçuklular'da bu mansıb sahiplerinin Türkçe unvanlar taşıdığı görülmektedir.

4.4.6. Üstâdüddâr

Bu makam İslam tarihinde Abbasiler'den itibaren görülmektedir. Üstâdüddârlar saray mutfağı ve diğer bölümlerin ihtiyaçlarını gidermekler görevliydi. Türkiye Selçukluları'nda üstâdüddârlara *vekil-i has* da denilmekteydi.¹⁰⁸⁵

Sultan I. İzzeddin Keykâvus'un Mengücekli hükümdarının kızı ile evlenmesi vesilesiyle Erzurum'a götüreceği hediyeleri elçilere teslim eden üstâdüddârı idi.¹⁰⁸⁶ Bu heyetteki eşyaların saray bölümlerinden çıkarıldığı ve üstâdüddârın bahsettiğimiz Ortaçağ İslam Devletlerindeki vazifeleri düşünüldüğünde Türkiye Selçukluları'nda da benzer görevleri ifa edip saray işlerinin en yüksek amiri olduğu anlaşılmaktadır. Üstâdüddârlar aynı zamanda Selçuklu ülkesindeki vakıfların kontrolü de üstlenebiliyorlardı. Zira üstâdüddârlık yapmış iki devlet adamının evkaf nezaretinin de başında olduğu görülmektedir.¹⁰⁸⁷ Selçuklu üstâdüddârları ayrıca törenlerde de rol oynayabiliyorlardı. II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in cülus töreninde Üstâdüddâr Cemaleddin Ferruh Lala, sultanın elini tutanlardan biriydi.¹⁰⁸⁸ II. Keyhüsrev'in, oğlu Melik Keykâvus'a atabey olarak Üstâdüddâr Armağanşah'ı ataması¹⁰⁸⁹ da üstâdüddârların yüksek makamlara gelebildiklerine işarettir. 1243 Köseadağ Savaşı sonrası başkent Konya'yı Moğollar'ın işgalinden kurtaran dönemin üstâdüddârı idi. Bu makamda bulunan İlalmış oğlu Nizameddin Ali, halktan mal toplayarak Moğol komutanı Baycu Noyan'ı memnun etmişti.¹⁰⁹⁰ Bu noktada, sultanın yokluğunda başkentte mukim olan halkın adeta temsilcisi olarak üstâdüddârın öne çıkması onun saygın bir konumda olduğunu göstermektedir.

Eyyûbi üstâdüddârı bir saray ağası olarak görev yapmaktaydı.¹⁰⁹¹ Üstâdüddâr, sultanların saray ve köşklerindeki mutfak, şaraphane, adamları ve gulamlarından en

¹⁰⁸⁵ Ayaz, a.g.m., 2012, 394.

¹⁰⁸⁶ Merçil, a.g.e., 2011, 80.

¹⁰⁸⁷ Uzunçarşılı, a.g.e., 1988, 80. Eminateddin İsfahani ve Cemaleddin Ferruh hem üstâdüddâr hem de evkaf nazırıydı. Bkz. Aksarayî, a.g.e., 2000, 66-67; İbn Bibi, a.g.e., 2020, 448; Turan, O. a.g.e., 2014, 44; Merçil, a.g.e., 2011, 82.

¹⁰⁸⁸ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 448.

¹⁰⁸⁹ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 455-456.

¹⁰⁹⁰ Merçil, a.g.e., 2011, 81.

¹⁰⁹¹ Şeşen, a.g.e., 2018a, 163; Barış, A. (2022). *Haleb Emiri El-Melikü'z Zahir Gazi ve Dönemi*, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 213. Zengîler sarayında da üstâdüddârın saray amiri olarak görev yaptığı anlaşılmaktadır. Bkz. Çakıroğlu, a.g.e., 2008, 121.

üst yöneticisi konumundaydı. Kaynaklarda bu hususları doğrulayan bazı örnekler vardır. Bunlardan ilki Eyyûbi Meliki Kâmil'e gelip üstâdüddârı şikayet eden bir rikabdarla ilgilidir. Bu şikayet sonrası sultan, rikabdarı haklı bulmuş ve üstâdüddârını cezalandırmıştır.¹⁰⁹² Memlûkler'de rikabdarların, emîr-i ahura bağlı olduğu görüldüğünden, Eyyûbîler'de de aynı şekilde rikabdar-emîr-i ahur arasında bir alt üst ilişkisi olduğu düşünülebilir. Bu noktada yukarıdaki örnekte bir Eyyûbi rikabdarının sultana bizzat emîr-i ahuru değil de üstâdüddârı şikayete ediyor olması üstâdüddârın bütün saray görevlilerinin amiri olduğuna işaret etmektedir. Benzer bir şikayet meselesi Melik Azîz döneminde de görülmüştür. Şam Meliki Azîz'e maaşları ödenmediği için veryansın eden candarlar, bekledikleri karşılığı alamadıkları gibi sultanın emriyle Üstâdüddâr Kutluk tarafından karargahlarına götürülmüşlerdi.¹⁰⁹³ Burada da candarlar üzerinde üstâdüddârların idari nüfuzunun bulunduğu görülmektedir.¹⁰⁹⁴

Eyyûbîler'de bir sultanın birden fazla üstâdüddârı olabiliyordu.¹⁰⁹⁵ Ayrıca üstâdüddârlar bazı görevlerini başka emîrlere tevdi de edebiliyorlardı.¹⁰⁹⁶ Eyyûbi üstâdüddârlığının saygın bir makam olup güvenilir kişilere tevdi edildiği anlaşılmaktadır. Eyyûbi Meliki Azîz, Melik Âdil'in yanından ayrılıp kendi safına geçen Emîr Fahreddin Çerkes'i sarayının üstâdüddârlığı ile ödüllendirmişti.¹⁰⁹⁷ 1240'ta Hama hakimi Melik Muzaffer Takıyyüddîn hastalandıktan sonra bütün işlerini Üstâdüddâr Emîr Seyfüddin Tuğrul'a devretmişti.¹⁰⁹⁸ Şam Meliki Muazzam, şahsi hizmetçisi olan hadım Masrûr'u sarayına nazır yapmıştı.¹⁰⁹⁹

Eyyûbîler'de birden fazla melike üstâdüddârlık yapan bir isme de rastlanmıştır. Hüsamüddin Ebu Ali b. Muhammed b. Ebi Ali el-Hezbani, Melik Sâlih Eyyûb ve Hama hâkimi Muzaffer Takıyyüddin Mahmud'un üstâdüddârlıklarını yapmıştı. Hüsamüddin Ali, Sâlih Necmeddin tarafından Dımaşk nâibi dahi yapılmıştı.

¹⁰⁹² Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 359.

¹⁰⁹³ Kolukisa, *a.g.e.*, 2022, 167.

¹⁰⁹⁴ Bazı araştırmalarda Anadolu Selçukluları, Eyyûbîler ve Memlûkler'de üstâdüddârın saray gulamları ve memurları üzerinde nüfuzu olup onların amiri olduğu belirtilmektedir. Bkz. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 1988, 80, 388; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 225.

¹⁰⁹⁵ Şeşen, *a.g.e.*, 2018a, 163.

¹⁰⁹⁶ Şeşen, *a.g.e.*, 2018a, 163.

¹⁰⁹⁷ Kolukisa, *a.g.e.*, 2022, 147.

¹⁰⁹⁸ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 227.

¹⁰⁹⁹ Kolukisa, *a.g.e.*, 2022, 411.

Safiyüddin b. el-Kabız ise Selâhaddin Eyyûbî'nin Dımaşk'ta üstâdüddârlığıyla beraber aynı anda hazinedar ve mali divan başkanlığını da yapıyordu.¹¹⁰⁰

Eyyûbi üstâdüddârları elçi olarak da görevlendirilebiliyorlardı. Üstâdüddâr Emîr Aldakuz, Melik Âdil adına menşur almak için Abbasi Halifesi en-Nâsır'a elçi olarak gönderilmişti.¹¹⁰¹ Melik Kâmil, Melik Eşref ile devlet işlerini görüşmek için üstâdüddârı Emîr Fahreddin Osman'ı onun sarayına göndererek aracı kılmıştı.¹¹⁰² Hasankeyf Eyyûbîlerinde de mektup götürmekle görevlendirilen üstâdüddârlar vardır.¹¹⁰³

Eyyûbi üstâdüddârının ayrıyeten çaşnigirlik görevini de üstlendiği bilinmektedir. Ancak devletin sonlarına doğru ayrı bir çaşnigirlik makamı da oluşturulmuştur. Eyyûbîler'de Türk üstâdüddâra da rastlanır. Melik I. Âdil'in, İldeniz el-Adili olarak bilinen kuvvetle muhtemel Türk olan bir üstâdüddârı da vardı.¹¹⁰⁴

Türkiye Selçuklu ve Eyyûbi üstâdüddârlarının mukayesesi yapıldığında iki görevlinin farklı selahiyetlere sahip olduğu görülmektedir. Tek ortak nokta üstâdüddârın, amiri olduğu sarayın tüm ihtiyaçlarından sorumlu olması ve statü olarak saray görevlilerinin en üstünde yer almasıdır. Bunun dışında Selçuklu üstâdüddârlarının evkaf nazırlığı yürütmesi ve zaman zaman cülus törenlerinde rol alması Eyyûbi üstâdüddârlarında görülmeyen yetkililerdir. Bununla birlikte Eyyûbîler'de görülen aynı anda birden fazla üstâdüddâr bulunması, üstâdüddârların farklı yetkileri farklı görevlilere devredebilmesi, elçi olarak görevlendirilmeleri ve çaşnigirlik görevini uzun süre yürütmüş olmaları Selçuklu mevkidaşında yer almayan görev ve selahiyetlerdendir.

4.4.7. Emîr-i Şikâr

Emîr-i şikârlar, avcılık işleriyle ilgilenen emîrlere idi. Av işlerinde kullanılan hayvanların bakım ve beslenmesi ile ilgili her şey emîr-i şikârın başında bulunduğu memurlar grubunun sorumluluğundaydı. Türkiye Selçukluları'nda kuşçular için bazdar, avcılar için sayyad ifadesini kullanılmıştır. Bütün kuşçular, emîr-i şikârın

¹¹⁰⁰ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 226-227.

¹¹⁰¹ Kolukisa, *a.g.e.*, 2022, 280.

¹¹⁰² Kolukisa, *a.g.e.*, 2022, 293.

¹¹⁰³ Baluken, *a.g.e.*, 2016, 257.

¹¹⁰⁴ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 226.

amirliğindeydi.¹¹⁰⁵ Av işlerinde şahin, zağar, köpek, sunkur, zağros kuşu gibi hayvanlar kullanılırdı. Emîr-i şikarlar maaşlarını istîfâ divanından alırlardı.¹¹⁰⁶

Sultanlar haricinde büyük emîrlerin ve komutanların da emîr-i şikarları olduğu tahmin edilmektedir.¹¹⁰⁷ Zira avcılık işinin askeri anlamda bir talim işi olması emîr olarak görev yapan devlet adamlarının da av işleriyle ilgileniyor olmasını gerektirmektedir. Emîr-i şikarların sultana yakın olan diğer başka pek çok saray görevlisi gibi zaman zaman sultanlar ile fikir alışverişlerinde bulundukları de görülmektedir. Sultan I. Alâaddin Keykubad'ın yaptırmak istediği saray hakkındaki planları emîr-i şikarı Sâdeddin Köpek ile istişare etmesi bu duruma bir örnektir.¹¹⁰⁸ Emîr-i şikarların *uluğ, emîr, el sayd hasbeg ve sipehsalar-i kebir* gibi Türkçe unvanlar alması dikkati çekmektedir.¹¹⁰⁹ Bu makamın Selçuklu tarihinde sürekli olarak belirli bir ailenin üyelerine verildiği kanaati de mevcuttur.¹¹¹⁰

Eyyûbîler'de de emîr-i şikarlık mevcuttu.¹¹¹¹ Eyyûbi sultanlarının avcılıktan hoşlandığı bilinen bir durumdur. İlk Eyyûbi Sultanı Selâhaddin Eyyûbî'nin avlanma ile ilgilendiği kaynaklarda zikredilen bir husustur.¹¹¹² Hasankeyf Eyyûbi hükümdarlarından Melik Âdil Süleyman'ın bir av sırasında yaralanarak felç geçirdiği bilinmektedir. Bir başka Hasankeyf hükümdarı Melik Eşref Ahmed de avlanmadan hoşlanmaktaydı.¹¹¹³

4.4.8. Câmedar

Sultanlara kıyafetlerini giydiren ve bunları muhafaza etmekle sorumlu saray görevlisi câmedar idi. Kıyafetler için ayrıca câmeihâne denen bölüm vardı. Diğer Türk-İslam Devletlerinde de câmedarlık aynı adla anılmaktadır. Kaynaklara bakılırsa câmedar olarak bulunan görevli çok sık olarak camehaneye girip çıkmaktaydı. Zira sultanın her gün farklı kıyafetler giymesi dışında yine sultanın başkalarına bağışladığı hil'at gibi

¹¹⁰⁵ Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 27; Hacıgökmen, M.A. (2018). "Selçuklularda Av Merasimleri ve Emir-i Şikarlar", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 43, 335.

¹¹⁰⁶ Merçil, *a.g.e.*, 2011, 129; Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 26-27.

¹¹⁰⁷ Merçil, *a.g.e.*, 2011, 127-129; Hacıgökmen, a.g.m., 2018, 331.

¹¹⁰⁸ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 359. Nitekim Beyşehir Gölü kıyısındaki Kubâdâbâd Sarayı'nın mimarının Sâdeddin Köpek olduğu bilinmektedir. Bkz. Uğurlu, a.g.m., 2002, 299.

¹¹⁰⁹ Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 26.

¹¹¹⁰ Merçil, *a.g.e.*, 2011, 128.

¹¹¹¹ Şeşen, 2018b, *a.g.e.*, 260

¹¹¹² Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 279.

¹¹¹³ Baluken, *a.g.e.*, 2016, 341.

eşyaların da buradan çıkarıldığı, sultana gelen bazı hediye eşyaların da buraya götürüldüğü bilinmektedir.¹¹¹⁴

Selçuklu kaynaklarında câmedarlar sıkça zikredilmişlerdir. Misal olarak tahta çıkmak için Konya'ya gelen I. Alâaddin Keykubad'ı karşılama töreninde 60 câmedarın bulunduğunu biliyoruz. Sultan IV. Kılıçarslan'ın bir toplantı esnasında yeleşini çıkartıp câmedarına teslim etmesinden ise câmedarların her an huzurda bekledikleri anlaşılmaktadır. Seyran gezintilerinde de câmedarların bulunduğu görülmektedir. Bu refakat esnasında sultanın elbiselerini bohçalar içinde taşıyan câmedarlar olurdu.¹¹¹⁵

Câmedarlık makamından atabeylik gibi yüksek bir makama yükselenler de bulunuyordu. II. Gıyaseddîn Keyhüsrev'in câmedarı Emîr Eseddin Ruzbe, II. İzzeddin Keykâvus'un atabeyi olmuştu.¹¹¹⁶ Câmedarlık Eyyûbîler'de de mevcuttu. Memlûk Sultanı Baybars, Eyyûbî hükümdarı Melik Sâlih'in câmedarlığını yapmıştı.¹¹¹⁷ Türkiye Selçukluları'nda bir câmedarın atabey, Eyyûbîler'de de askeri bir komutan olarak gözükmesi câmedarların askeri eğitim almış kimseler olduğuna göstermektedir.

4.4.9. Taştdâr

Ortaçağ İslam Devletlerinde sultanlara su, leğen, ibrik taşımak ve tutmakla sorumlu görevlilere taştdar denirdi. Bu görevliler gulam kölenli ve güvenilir kişiler arasından seçilirlerdi. Öyle ki Türkiye Selçukluları'nda gulamhanelerde eğitim alan gulamların bu eğitimleri boyunca mutlaka taşthanede de hizmet vermek zorunda oldukları tahmin edilmektedir.¹¹¹⁸

Taştdarlık makamı Eyyûbîler'de de mevcuttu. Hatta bir taştdar Akka Savaşlarında yer almış ve şehit düşmüştü.¹¹¹⁹ Hasankeyf Eyyûbîlerinde taşthane önünde bir havuzun yer alması, taşthanenin sarayın bir bölümü değil de müstakil bir bina olduğu fikrini uyandırmaktadır. Yine Hasankeyf'te hükümdarların misafirlere hazırlattığı sofraların kurulmasına taşthane mensuplarının da yardım ettiği bilgisi¹¹²⁰ mevcuttur ki bu durum

¹¹¹⁴ Taneri, A. (1993a). "Câmedar", *DİA*, 7, 45.

¹¹¹⁵ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 239, 597; Merçil, *a.g.e.*, 2011, 97, 239.

¹¹¹⁶ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 518.

¹¹¹⁷ Şeşen, *a.g.e.*, 2018a, 163.

¹¹¹⁸ Göksu, *a.g.e.*, 2018, 289.

¹¹¹⁹ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 238-239. Taştdarlık Zengiler'de ve Memlûkler'de de vardı. Memlûkler'de taşthane hizmetlileri leğen işleri ve elbise işleri ile ilgilenenler olarak ikiye ayrılırdı. Bkz. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 1988, 344.

¹¹²⁰ Baluken, *a.g.e.*, 2016, 259.

taştane mensuplarının sultanlara yalnızca kap kacak getirmekle vazifeli olmadığı, mutfak işleriyle ilgili hizmetleri de yapabildikleri göstermektedir.

Yine Memlûkler’de taştane, mihtar ve hademelerine bir saygı ifadesi olarak *baba* denildiği bilinmektedir. Baba tabiri daha sonra Memlûkler’de gulamlara da verilmiştir.¹¹²¹ Türkiye Selçukluları’nda da bazılarına göre taştane ve gulam eğitiminde yer alan emîrlere baba denilmiştir ve bu ad resmi bir mansıbı ifade etmektedir. Bazı araştırmacılara göre ise babalık unvanı resmi bir ifade olmayıp gulam eğitimi veren ile verilen kişiler arasındaki ilişki sonucu ortaya çıkmış gayriresmi bir addır.¹¹²² Eyyûbîler’de baba tabiri ile anılan bir gulam ya da emîre rastlanmamıştır.

4.4.10. Hânsâlâr

Bu görevli mutfak malzeme işleri ile sorumluydu. Saray eşrafinın mutfak ihtiyaçları, eğlence meclisleri ve han-ı yağma gibi etkinliklerin malzemelerini karşılamak bu görevlinin uhdesindeydi. Hânsâlârın işini yapıp yapmadığı müşrif tarafından denetlenmekteydi. Müşrif, hânsâlâr görevini aksattığında bizzat müdahil olur ve işin doğru bir şekilde yerine getirilmesini sağlardı.¹¹²³ Türkiye Selçukluları’nda ayrıca havâicsâlâr da vardı. Havâicsâlârın görevi sarayın mutfak malzemelerini emrindeki gulamlarla temin etmektir. Havâicsâlârın nezaretinde havâichane bulunmaktaydı.¹¹²⁴ Esasen havâicsâlâr ve hânsâlârın aynı işi yaptığı görülmektedir. Muhtemelen ikisi de aynı görevli olup farklı adlarla kaynaklarda anılmıştır.

Hânsâlârların maiyetinde olduğu düşünülen aşçılar için kaynaklarda *hanger*, *tabbah*, *zevvak* ve *matbahsalar* tabirlerine rastlanmıştır.¹¹²⁵ Biz burada kaynaklarda tabbah ve zevvak adı ile anılan iki aşçının üzerinde durmak istiyoruz. Bir Selçuklu vakfiyesinde *Kutlu el-tabbah* isimli bir aşçının adına rastlanmaktadır.¹¹²⁶ Kutlu kelimesinin Türkçe menşeli bir isim olduğu aşikardır. Yine bir başka kaynakta da *Uğurlu el-zevvak* adlı bir aşçının adına rastlanmaktadır.¹¹²⁷ Uğurlu kelimesinin de etimolojik olarak Türkçe olduğu düşünüldüğünde bu kişinin de muhtemelen bir Türk olduğu anlaşılmaktadır.

¹¹²¹ Özcan, *a.g.e.*, 2006, 160.

¹¹²² Göksu, *a.g.e.*, 2018, 294-295.

¹¹²³ Taneri, A. (1997a) “Hânsâlâr”, *DİA*, 16, 47; Merçil, *a.g.e.*, 2011, 111-113.

¹¹²⁴ Merçil, *a.g.e.*, 2011, 117-118. 29. Memlûkler’de havayichânah vezire bağlıydı. Bkz. Özcan, *a.g.e.*, 2006, 166.

¹¹²⁵ Merçil, *a.g.e.*, 2011, 116, 155.

¹¹²⁶ Merçil, *a.g.e.*, 2011, 115.

¹¹²⁷ Merçil, *a.g.e.*, 2011, 115.

Uğurlu kelimesi belki de zikredilen bu kişinin adı değil unvanı idi.¹¹²⁸ Bu manada eski Türklerden kalma unvanların yalnızca askeri alanda değil, saraydaki görevlilere de verildiği anlaşılmaktadır. Eyyûbîler’de ise hânsâlâr¹¹²⁹ adlı bir mutfak görevlisinin varlığına rastlamakla beraber Selçuklu mevkidaşları ile karşılaştırma yapabilecek bir bilgiye sahip olamadık.

4.4.11. Şarabdâr

Sultanın mutfağındaki içeceklerden sorumlu olan şarabdarların idaresinde sarayda şarabhane olarak bilinen özel bir bölüm bulunuyordu. Şarabdarlar içeceklerin kontrolü ile sorumluydular. Bunların başı şarabdar-ı hass olup onun emrinde birden fazla şarabdar vardı. Şarabdarlar sultanların günlük hayattaki içecek ihtiyaçları dışında işret meclislerinde de görev alırlardı. Muhtemelen bezmde görev olan gulam kökenli sakilerin amirleri de şarabdarlardı.¹¹³⁰ Türkiye Selçukluları’nda şarabdar çıkaran ailelerin toplumda saygın bir konumda olduğu bilinmektedir.¹¹³¹ Eyyûbîler’de şarabdarlar hakkında yeterli bilgimiz yoktur. Bununla beraber bu görevi yerine getiren kişilerin var oldukları, şarabhanelerin zikredilmesinden bellidir. Şarabdarların burada da en büyük amirleri daha önce de belirttiğimiz üzere üstâdüddârdir.

4.4.12. Emîr-i Silah

Emîr-i silahlar Ortaçağ İslam Devletlerinde zeredhaneden/silahhaneden sorumlu görevlilerdir. Silahdarlar, candarlar ve çavuşlarla beraber devlet törenlerinde sık olarak zikredilen saray mensupları arasında olup onlarla beraber muhafızlık görevini de yerine getirmekteydiler. I. Gıyaseddîn Keyhüsrev’in şehadetinde, daha önce zikrettiğimiz üzere, silahdarların da ihmalinin olması onların yakın korumalık vazifelerinin olduğunu doğrulamaktadır. Selçuklu sultanlarının çevresinde onları koruyan silahdarların sayısı genellikle 50 olarak bilinmektedir. Ayrıca Türkiye Selçuklu vakfiyelerinde *el-silahi* mahlaslı kişilerin varlığına da rastlanmaktadır.¹¹³²

¹¹²⁸ Zevvak kelimesi tek başına aşçılar için kullanılmış olsa da Türkiye Selçuklu kaynaklarında emîr-i zevvak şeklinde çaşnigirleri ifade etmek için kullanılmıştır. Bkz. Taneri, A. (1993b). “Çaşnigîr”, *DİA*, 8, 232.

¹¹²⁹ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 244.

¹¹³⁰ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 385, 445.

¹¹³¹ Merçil, *a.g.e.*, 2011, 137.

¹¹³² İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 82, 531, 636; Merçil, *a.g.e.*, 2011, 123-125. Büyük Selçuklular’da emîr-i silah, merasimlerde sultanların sağ tarafından yer alırdı. Bkz. Erdoğan, *a.g.e.*, 2010, 73.

Eyyûbîler’de bu görevli *nazıru hezaini’s-silah* veya *emîr-i silah* olarak bilinirdi. Selçuklular’a benzer olarak burada da silahdar namı ile anılan ve savaşa katılan kişilere rastlanmaktadır.¹¹³³ Bunlardan biri Şücaeddîn Tuğrul Es-Silahdâr idi.¹¹³⁴ Eyyûbîler’de silahhanelerinin hapisane olarak da kullanılabildiği bilinmektedir.¹¹³⁵ Bu noktada silahdarların her iki devlette hükümdarın muhafızlığı ile beraber silahhanelerin idaresini üstlendikleri görülmektedir.

4.4.13. Nedimler/Musahipler

Selçuklular ve Eyyûbîler’de nedimler, günlük hayatta sultan ile arkadaşlık edip onlarla hoş vakit geçirmekle sorumlu daimi görevlilerdir. Selçuklular’da nedimlerin özellikle eğlence meclislerinin asli üyeleri olduklarını söylemek mümkündür. Onlar av ve çevgan gibi spor faaliyetlerinde de sıklıkla hükümdarların yanlarında yer almaktaydılar.¹¹³⁶

Nedimlerin aldıkları eğitim seviyesi ile beraber kültürlü kişiler olması gerekmektedir. Zira devlet yönetimini dolaylı yoldan hatta doğrudan etkileyebiliyorlardı. Bu durumun Selçuklu siyasi tarihinde pek çok örneği mevcuttur. Sultan II. İzzeddin Keykâvus’un Moğol güçlerine karşı takınacağı siyasi tavrın belirlenmesinde *bazı genç nedimlerinin* etkin olduğu bilinmektedir. II. Keykâvus’un, yanlış nedimlerle arkadaşlık ederek kendisinin halktan uzaklaştıracak işler yaptığını söylemesi, nedimlerin sultanlar üzerinde, dolayısıyla devlet idaresindeki etkisini doğrulamaktadır. Sultan IV. Kılıçarslan ise Pervâne Muineddin Süleyman ve bazı ricalin kendisi üzerindeki nüfuzundan ne derece rahatsız olduğunu nedimlerine anlatarak çare bulmaya çalışmıştı.¹¹³⁷ Bunlarla birlikte nedimlerin dokunulmaz kişiler olmadığı da görülmektedir. Nitekim Sultan Alâaddin Keykubad, hoşlanmadığı şeyler söyleyerek haddini aşan nedimlerini bir daha meclisine almamıştır.¹¹³⁸ II. Gıyaseddîn Keyhüsrev’in nedimleri arasında ise Danişmendli hanedanının soyundan gelenler vardı.¹¹³⁹ Kadı gibi kazai yetkilere sahip isimler de nedim olarak anılabiliyorlardı.¹¹⁴⁰

¹¹³³ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 231.

¹¹³⁴ Çakıroğlu, *a.g.e.*, 2008, 77.

¹¹³⁵ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 231.

¹¹³⁶ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 523, 536, 582

¹¹³⁷ Kaymaz, *a.g.e.*, 2011, 139-140, 152.

¹¹³⁸ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 251.

¹¹³⁹ Kaymaz, *a.g.e.*, 2011, 49.

¹¹⁴⁰ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 530.

Eyyûbi hükümdarları da meclislerinde nedimler bulundururdu.¹¹⁴¹ Eyyûbîler’de Hasankeyf hükümdarı Âdil Mucireddin’in, Dicle Nehri yakınlarında nedimleriyle sohbet etmesi için özel bir meclis binası yaptırdığını görüyoruz.¹¹⁴² Görüldüğü üzere Türkiye Selçukluları’nda nedimlerle ilgili bilgiler Eyyûbîlere nazaran çok daha fazladır.

4.4.14. Çavuşlar

Türkçe menşeli bir kelime olan ve bağırarak manasına gelen ‘çav’ kökünden gelen çavuş, eski Türklerde mevcut olup aynı zamanda askeri bir rütbeyi temsil etmekteydi. Bu isme Göktürk ve Uygur metinlerinde de rastlanmaktadır. Türkiye Selçukluları’nda ise çavuşlar hem askeri teşkilatta hem de saray teşkilatı bünyesinde görev almışlardır.¹¹⁴³

Türkiye Selçukluları’nda çavuşlara yine Farsça olarak ‘Durbaş’ ve ‘Serheng’ de denilmiştir. Çavuşlar Selçuklular’da doğrudan hükümdarın şahsına bağlı bir grup olup, candarlar gibi sultanların korumalığını yaparlardı. Sultan alaylarında “uzaklaşın!” ve “savulun!” diye bağırarak hükümdarın etrafını açarlardı. Çavuşların sıradan askerlerden farklı olarak fiziki ve savaşçılık özellikleriyle sivilirilmiş isimler arasından seçilmelerine özen gösterilirdi. Türkiye Selçuklu çavuşları ayrıca gulam kökenli olmalarına bağlı olarak farklı etnik menşelerden gelmekteydiler. Çavuşların menşeleri kaynaklarda; Kazvinli, Deylemlî, Frenk, Rum ve Rus olarak görülmektedir. Alâaddin Keykubad cülus için Konya’ya geldiğinde alayındaki çavuş sayısı 500 idi. Çavuşlar, sultanların başlarında bekledikleri zamanlarda ellerinde sancaklar, hançerler, topuzlar ve gürzler taşımaktaydılar.¹¹⁴⁴

Çavuşlar, Selçuklu ordusunda birlikler arasındaki iletişimi sağlamada önemli role sahip olup savaşlarda bir nevi irtibat ve iletişim subayı olarak görev alırlardı. Sultanlar bir ferman yayınlayıp bunu askerlere tellaklarla duyurmak istediğinde bunu yerine getirmesi için ilk olarak çavuşlara emir verirdi.¹¹⁴⁵ Ayrıca Dîvânü lugâti’t-Türk’de çavuşların birliklerin düzenini sağladığı yazılıdır ki eski Türklerdeki çavuşların

¹¹⁴¹ Basuğuy, *a.g.e.*, 2017, 160.

¹¹⁴² Baluken, *a.g.e.*, 2016, 323-324.

¹¹⁴³ Ercilasun, A.B., Akkoyunlu, Z. (2014), *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti’t-Türk Giriş- Metin- Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara: TDK Yayınları, 158, 185; Köprülü, O.F. (1993). “Çavuş”, *DİA*, 8, 236.

¹¹⁴⁴ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 108, 135, 201, 239-240, 283, 535.

¹¹⁴⁵ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 127, 340, 663. Melikü’l Ümera sıfatıyla orduyu yöneten emirler de çavuşlara bu görevleri verebilirdi. Bkz. İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 340.

görevlerinin değişmeden devam ettiğini göstermesi bakımından önemlidir.¹¹⁴⁶ Çavuşlar askeri görevleri haricinde tellallık da yaparlardı. Saray fermanlarını da halka onlar iletirlerdi.¹¹⁴⁷ Sultanların muhafızlığı ve askeri birliklerin düzenini sağlamak dışında sultanlar tarafından emredilen çeşitli işlerin yerine getirilip getirilmediğini de kontrol etmeye memur edilebiliyorlardı.¹¹⁴⁸ Elçi olarak da görevlendirilebilen çavuşların¹¹⁴⁹ cülus esnasında ve marasimlerde sultanı alkışlama ve dua etme görevleri de vardı.¹¹⁵⁰ Adeta bir mihmandar gibi sultana gelen önemli şahsiyetleri karşılamak için de görevlendirilebilirlerdi.¹¹⁵¹ Sultanlar dışında Selçuklu emîrlerinin ve şahne gibi idarecilerin de çavuşları vardı.¹¹⁵²

Çavuşluk müessesesi Eyyûbîler’de de mevcuttu. Çavuşlar, sultanı korumak¹¹⁵³ ve askeri sahada verilen kararları iletmekle sorumluydu. Selâhaddin Eyyûbî’nin orduya verdiği emirler çavuşlar vasıtasıyla iletiliyordu.¹¹⁵⁴ Konaklama, harekete geçme, hücum kalkma gibi durumlarda askerlere talimat çavuşlar tarafından iletilirdi. Eyyûbî çavuşları dini manada motivasyon kazandıracak şekilde askerlere hitap edebilirdi.¹¹⁵⁵ Selâhaddin Eyyûbî döneminde Lazkiye’nin Eyyûbîler tarafından ele geçirilmesi ve Akka Muharebelerinde çavuşlar sık olarak zikredilmektedir. Çavuşlar bu savaşlarda özellikle öncü birliklerde yer alıyorlardı.¹¹⁵⁶

Eyyûbîler’de çavuşluk makamının *el-mukebbis* adıyla da anıldığı görülmektedir.¹¹⁵⁷ Hasankeyf Eyyûbîlerinde ise çavuşluk işini *nakib* denen görevli yapmaktaydı.¹¹⁵⁸ Kısacası Eyyûbîler’de hem çavuş, hem *el-mukebbis* hem de *nakib* adının devletin farklı kollarında kullanıldığı görülmekle beraber bunların esasen aynı görevli olduğu

¹¹⁴⁶ Karahanlılar’da da çavuşların orduyu saf düzenine geçirme görevi vardı. Bkz. Koca, *a.g.e.*, 2005, 118-119.

¹¹⁴⁷ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 72-74.

¹¹⁴⁸ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 104, 193.

¹¹⁴⁹ Köprülü, *a.g.m.*, 1993, 237.

¹¹⁵⁰ Çavuşların bu dualar esnasında Kur’ân-ı Kerîm’den ayetler okudukları da görülmektedir. Bkz. İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 406-407.

¹¹⁵¹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 285; Merçil, *a.g.e.*, 2011, 180.

¹¹⁵² İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 434-435, 521.

¹¹⁵³ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 377.

¹¹⁵⁴ Bâhaeddîn İbn Şeddâd, *a.g.e.*, 2021, 132, 200, 219, 248, 252; Şeşen, *a.g.e.*, 2018a, 164.

¹¹⁵⁵ Bâhaeddîn İbn Şeddâd, *a.g.e.*, 2021, 258; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 109.

¹¹⁵⁶ Kubat, *a.g.e.*, 2020, 67.

¹¹⁵⁷ Şeşen, *a.g.e.*, 1987, 213; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 237-238.

¹¹⁵⁸ Baluken, *a.g.e.*, 2016, 260-261. Nakib ayrıca Selçuklular, Gazneliler, Harezmşahlar’da bulunan bir görevliydi. Selçuklular’da 200 kişiden oluşan müfredan birliklerindeki her 50 kişilik grubun komutanına nakib denirdi. Ayrıca Berid teşkilatında da vilayetlerden haber getirmekle görevli nakibler vardı. Bkz. Uyar, G. (2006). “Nakib”, *DLA*, 32, 321-322. Memlûkler’de bulunan nakibül’ ceş’ler de muhafızlık ve ordu teftişi gibi sair askeri selahiyetlere sahipti. Bkz. Özcan, *a.g.e.*, 2006, 164.

söylenbilir. Bu adlandırmalar Eyyûbi askeri teşkilatının geniş bir siyasi mirastan beslendiğini göstermektedir.¹¹⁵⁹

Genel olarak her iki devlette de çavuşların ortak görevlerinin hükümdarın şahsi korumalığı ve askeriyede irtibat/iletişim subaylığı olduğunu söylemek mümkündür. Bunun dışında çavuşların Türkiye Selçuklu saray teşkilatında selahiyet alanı geniş görevlilerden olduğu görülmektedir. Elçi olabilmeleri, cülus törenleri ve sair merasimlerde rol almaları, sultanların özel işlerini takibatla görevlendirilmeleri, sultanın katına gelecek olan önemli devlet büyükleri için mihmandarlık yapmaları gibi pek çok vazifeler alabilmeleri bunu göstermektedir. Türkiye Selçukluları'nda Türkçe kökenli “çavuş’un” Farsça olarak durbaş ve serheng şeklinde de anılabildiği anlaşılmaktadır. Buna karşın Eyyûbîler'de de çavuşa ek olarak kullanılan el-mükebbis ve nakib tabirlerinin Arapça olduğu görülmektedir. Bu durum her iki devletin teşkilatında hangi kültürlerin etkide bulunduğunu göstermesi bakımından da bir örnek teşkil etmektedir.

4.4.15. Emîr-i Ahur

Ortaçağ İslam Devletlerinde hükümdarların ve orduların kullanacağı hayvanların temini ve tedariki emîr-i ahurlar tarafından sağlanmaktaydı. Türkiye Selçukluları'nda da sultanların ve emîrlerin emîr-i ahurları bulunurdu.¹¹⁶⁰ Bu görevliler, emri altındaki idarecilerin ahırlarındaki hayvanlarla ilgilenirler, atlar kullanılacağı zaman hazır ederlerdi. Sultanın emîr-i ahurları bazen yüksek devlet ricalinin ata binmesine de yardımcı olurdu. Sultan bir kimseye at hediye edeceği zaman bu atı emîr-i ahur hazırlardı.¹¹⁶¹ Selçuklular'da Sultan II. Kılıçarslan'dan itibaren hükümdarların emîr-i ahurlarının adları kaynaklarda zikredilmiştir. Bir hükümdara bağlı emîr-i ahur sayısının bazen birden fazla olduğu tahmin edilmektedir. Emîr-i ahurun hizmetinde; saraç, nalbant, seyis, harbande gibi görevliler bulunmaktaydı.¹¹⁶²

Emîr-i ahurlar sultanların yakınlarında bulunan bir saray görevlisi olduklarından dolayı zaman zaman sultanlarla fikir alışverişinde bulunabiliyorlardı. I. Alâaddin Keykubad tahta çıkışının hemen akabinde emîr-i ahur ile sefer meselesini

¹¹⁵⁹ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 237-240.

¹¹⁶⁰ Selçuklu emîr-i meclisinin dahi emîr-i ahuru vardı. Bkz. İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 302.

¹¹⁶¹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 356.

¹¹⁶² Merçil, *a.g.e.*, 2011, 82-86, 89.

konusmuştu.¹¹⁶³ Emîr-i ahurlar savaşlarda da yer alabilmekteydi. Emîr-i Ahur Fahreddin Arslandoğmuş öncü kuvveti olarak Sultan II. Keykâvus'un safında IV. Kılıçarslan'a karşı savaşmıştı.¹¹⁶⁴ Emîr Esededdin Ayas da subaşılık makamına yükselmiş bir emîr-i ahur idi. Bu bilgi emîr-i ahurların subaşılık makamına yükselebildiğini ve dolayısıyla askeri eğitim almış olduklarını göstermesi bakımından mühimdir.

Eyyûbi ordusunun atlarını da emîr-i ahurlar temin ederdi. Ayrıca sultanların oyunlarda kullandıkları atlar da buradan verilirdi. Atlar özel seyisler tarafından yetiştirilmekteydi. Eyyûbîler'de emîr-i ahurların baktığı her hayvan grubu için özel otlaklar olduğu tahmin edilmektedir.¹¹⁶⁵ Posta teşkilatının atları da emîr-i ahurlar tarafından hazırlanırdı.¹¹⁶⁶ Onun maiyetinde atları besleyen görevlilerin reisi serahur, atların zinde kalması için onlarla ilgilenen ocaki ile mihter, ahur şefleri, rikabdar, hecin muhafızları şefi, sirvaniler, gılman, seyis ve refik denilen kâtib vardı.¹¹⁶⁷ At dışında deve, merkep, katır, inek gibi farklı hayvanlar da emîr-i ahurlar tarafından beslenmekteydi.¹¹⁶⁸

Eyyûbîler'de Dimaşk'taki bir sarayda bulunan taht salonunun yönünün ahır tarafına baktığı zikredilmektedir.¹¹⁶⁹ Bu bilgidен emîr-i ahurun idaresinde olan ahırların saray kompleksinde olduğu anlaşılmaktadır. Emîr-i ahurların, Hasankeyf Eyyûbîlerinde elçi olarak da görevlendirilebildiği görülmektedir.¹¹⁷⁰

Selçuklu ve Eyyûbi emîr-i ahurlarının hükümdara ve orduya hayvanları temin etmekle sorumlu olduğu ve geniş bir maiyetinin bulunduğu görülmektedir. Bununla birlikte Türkiye Selçukluları'nda bu görevlilerinin subaşılık gibi askeri mansıplar alabildikleri, savaşlarda askeri birliklere komuta edebildikleri ve sultanların fikirlerini danıştığı isimlerden oldukları dikkati çekmektedir.

¹¹⁶³ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 259.

¹¹⁶⁴ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 552-553.

¹¹⁶⁵ Kubat, *a.g.e.*, 2020, 113.

¹¹⁶⁶ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 236.

¹¹⁶⁷ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 236; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 113.

¹¹⁶⁸ Kubat, *a.g.e.*, 2020, 154-155. Memlûkler'de de deve, inek, merkep, katır gibi hayvanlar emîr-i ahurun kontrolünde olup her hayvan grubundan sorumlu özel amirler mevcuttu. Memlûk emîr-i ahurlarının at nalı şeklinde armaları vardı. Emîr-i ahurların hayvanların durumu hakkında bilgilerin yer aldığı defterleri de vardı. Emîr-i ahurun serahur ve ocaki gibi hizmetlileri vardı. Memlûklü emîr-i ahurları için bakınız. Özcan, *a.g.e.*, 2006, 136-138.

¹¹⁶⁹ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 213.

¹¹⁷⁰ Baluken, *a.g.e.*, 2016, 259-260.

4.4.16. Çevgandar

Çevgan oyununda¹¹⁷¹ görev alıp esas işleri sopaları taşımak olan hizmetliler çevgandar olarak bilinirdi. Selçuklu sultanları gezinti esnasında iken çevgandarlar da onlarla bulunabiliyordu. Alaaddin Siyavuş Konya'yı dolaşırken yanında çevgandarlar da bulunuyordu. Selçuklularda II. Süleyman Şah, I. Keyhüsrev, I. Keykâvus, II. Keyhüsrev gibi sultanların çevgan oynadığı bilinmektedir.¹¹⁷² I. Keykubad'ın bu oyunu bir hafta aralıksız oynadığı zikredilmektedir. Sultanların genellikle avlanma ve dinlenme amaçlı gittikleri köşklerinde, seferleri bittiğinde, düşünlerinin akabinde ve sefer güzergahında bu oyunu oynamayı tercih ettikleri görülmüştür. Çevgandarların bazen ellerindeki sopa ile suçlu bulunan kişilere vurdukları da bilinmektedir. Bu husus söz konusu görevlilerin farklı görevler ifa edebildiklerini göstermektedir.

Eyyûbîler'de ise bilhassa Selâhaddin Eyyûbî'nin çevgan oyununa meraklı olduğu bilinmektedir.¹¹⁷³ Alâaddin Keykubad ile kurulan ittifak ve sihriyet vesilesi ile Anadolu'ya gelen Eyyûbi melik ve emîrleri de bu oyunu oynamıştı.¹¹⁷⁴ Eyyûbi melikleri kendi hanedan mensupları ile de bu oyunu sıklıkla oynarlardı. Ayrıca çevgan oyunu için Eyyûbîler'in ata sporu¹¹⁷⁵ da denilmiştir ki bu da oyunun yaygınlığını açık bir şekilde göstermektedir. Eyyûbîler'de bu oyuna ayrıca *savlecan* da denilmiştir. Hasankeyf Eyyûbîlerinden Melik Eşref ve Melik Âdil Şihabeddin Gazi'nin çevgan oynamaktan zevk aldıkları bilinmektedir.¹¹⁷⁶

Çevgan oyununun her iki devletin hükümdarları tarafından çok sevilerek oynandığı ve Selçuklular'da çevgandar denen görevlilerin bulunduğu görülmektedir. Bununla birlikte kaynaklarda Eyyûbîler'de çevgandarın bulunduğu dair kayda rastlanmasa da bu görevlinin onlarda da bulunmuş olması kuvvetle muhtemeldir.

4.4.17. Celladlar

Celladlar, sultanlar veya emîrlere tarafından verilen ölüm cezalarını infaz etmekle yükümlüdürler. Türkiye Selçukluları'nda celladların infazları genellikle kalelerin

¹¹⁷¹ Bugünkü Polo oyunu olarak bilinen çevgan oyunu sopalarla oynanmakta olup Ortaçağ'da çok yaygın bir spordur. Bkz. Merçil, *a.g.e.*, 2011, 243.

¹¹⁷² İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 89, 292, 310, 324, 495-496, 636.

¹¹⁷³ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 279.

¹¹⁷⁴ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 387.

¹¹⁷⁵ Selahaddin Eyyûbi'nin babası Necmeddin Eyyûb'ün çevgan oynarken attan düşüp öldüğü rivayet edilmektedir. Bkz. Yakıt, İ. (2019). "Selahattin Eyyûbi'nin Nesebi", *Belleten*, 83 (297), 473.

¹¹⁷⁶ Baluken, *a.g.e.*, 2016, 340.

burçlarında gerçekleştirdiği dikkat çekmektedir.¹¹⁷⁷ Askeri valiler olan şahneler de ölüm kararlarını celladlara uygulattırıyorlardı. İbni Bibi celladların infazlarını gerçekleştirdikleri yer için “*siyasetgah*”¹¹⁷⁸ ifadesini kullanmıştır. Bu husus saray içerisinde infazların gerçekleştirdiği özel bir yer olduğunu düşündürmektedir.

Celladlık Eyyûbîler’de de vardı. Nitekim bu hususu doğrulayan örnekler mevcuttur. Örneğin Şemayil adlı bir candar gösterdiği kahramanlık sonrası Melik Kâmil tarafından hem candarların hem de *sultanın kişisel infaz memurlarının komutanı* olarak tayin edilmişti.¹¹⁷⁹ Melik Sâlih, kardeşi II. Âdil’in idamını istediğinde hadımı olan Cemaleddin Muhsin’e yanına birkaç memlûk alarak bu işi gerçekleştirmesini istemişti.¹¹⁸⁰ Eyyûbîler’de ayrıca Haçlılar’la yapılan savaşlarda esir düşman askerlerinin infazlarının bizzat din adamları ve sufiler tarafından da yerine getirildiği ifade edilmektedir.¹¹⁸¹

Türkiye Selçukluları ve Eyyûbîler’de infaz işlerinde candarların kullanılması dikkati çekmekte olup, zaten emîr-i candar başlığı altında bu görevlinin böyle bir vazifesinin olduğuna değinilmişti. Türkiye Selçukluları’nda infazların sarayda bu iş için ayrılan bir mekânda yapılma ihtimali bulunduğu, bazı infazların kale burçlarında gerçekleştirildiği görülmektedir. Eyyûbîler’de ise Haçlılar’la mücadele sırasında ele geçirilen bazı düşman esirlerinin cellatlığının bizzat din adamı hüviyetine sahip kimselerden tarafından da yerine getirilmiş olması ilginçtir. Eyyûbi Devleti’nin kuruluş ve gelişiminde ilmiye sınıfına mensup grupların etkin olduğu aşîkârdır. İnfaz işini esasen bir askeri görevlinin yapması beklenirken din adamlarının da bu vazifeyi bir dönem yapmış olması ilmiye zümresinin devlet üzerindeki etkisinin bir yansıması olarak görülebilir.

4.4.18. Hacesaray

Hacesaray ifadesi İslam tarihinde ilk kez Abbasi saray teşkilatında görülür. Türkiye Selçukluları’nda da hadım edilmiş saray ağalarına hacesaray denilmiştir. Selçuklu sarayında hacesarayların sayısı birden fazlaydı. Anadolu Beylikleri’nde de hacesaraylara rastlanmaktadır. Harem dairesinde görevli oldukları tahmin edilen

¹¹⁷⁷ Merçil, *a.g.e.*, 2011, 231.

¹¹⁷⁸ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 663.

¹¹⁷⁹ Kolukisa, *a.g.e.*, 2022, 243.

¹¹⁸⁰ Kolukisa, *a.g.e.*, 2022, 413.

¹¹⁸¹ Azzam, *a.g.e.*, 2015, 236.

hacesarayların saray teşkilatı içerisinde önemli mevkilerden olduğunu anlaşılmaktadır.¹¹⁸²

Eyyûbi sarayında hacesaray adlı bir mansıb olmamakla birlikte Selçuklular'da hacesarayların hadım olmasından mütevellit Eyyûbi sarayındaki hadım kökenli gulamların durumuna bakmanın bu konuda bir fikir verebileceği kanısındayız. Bilindiği üzere Eyyûbîler'de hadım olduğu bilinen görevliler mevcut olup, bunlar farklı görevler ifa edebiliyorlardı. Örneğin Selâhaddin Eyyûbî'nin üstâdüddârlığını yapmış bir Türk olan Bahaüddin Karakuş bir hadımdı.¹¹⁸³ Melik Zâhir, hadım Bedreddin es-Sevab'ı, Kerek ve Şevbek'te vekili olarak tayin etmiştir. Melik Kâmil ise hadım Şemsüddin Sevab el-Adili'yi doğu eyaletlerinin valisi olarak atayıp ona emirlik iktâsı vermişti. Melik Kâmil'in hadımı Şemsü'l Kavas da askeri görevlere memur edilmişti. Yine Mısır Sultanlığının saray nazırları arasında Şehabeddin Raşit gibi hadım kökenli memluklar da vardı. Melik es-Sâlih'in en yakın adamlarından birisi hadım Cemaleddin Muhsin olup, sultan hapiste bulunan kardeşi II. Âdil'in infaz edilmesi işini ona havale etmişti.¹¹⁸⁴

Eyyûbîler'de sultanların envai hizmetlerini yerine getirmekle sorumlu tavaşi denen memlûkler mevcuttu.¹¹⁸⁵ Asker ve kumandan¹¹⁸⁶ olarak görev yapan tavaşiler olduğu gibi, saray görevlisi olan tavaşiler de vardı.¹¹⁸⁷ Tamamı hadım olan tavaşilerin reislerine emîrî'l-tavaşi denilmekteydi. Tavaşiler maaşlarını iktâ ve camekiyye olarak iki farklı yoldan alabilirdi.¹¹⁸⁸

Türkiye Selçukluları'nda, hadım olan hacesarayların yalnızca harem dairesi bünyesinde saray ağası olarak görev yaptığı anlaşılrken Eyyûbîler'de hadım kökenli gulamların ve tavaşilerin saray, askeri ve idari teşkilatta yer alıp emîrlik mansıbına dahi ulaşabildiği görülmektedir.

¹¹⁸² Merçil, *a.g.e.*, 2011, 254-256.

¹¹⁸³ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 244.

¹¹⁸⁴ Kolukısa, *a.g.e.*, 2022, 294, 322, 340, 367, 370, 388, 393, 413.

¹¹⁸⁵ Tavaşi tabirinin Türkçe'de hizmetçi manasına gelen "tapıgçı" kelimesinden türediği tahmin edilmektedir. Bkz. Taneri, A. (1997b). "Hadım", *DİA*, 15, 2.

¹¹⁸⁶ Selahaddin Eyyûbi'nin 1181 yılındaki ordu sayımında 8640 süvarisinden 6976'sı tavaşi idi. Bkz. Kolukısa, *a.g.e.*, 2022, 73.

¹¹⁸⁷ Gazneliler ve Memlûkler'de de sultanlar ve emîrlerin tavaşileri olup, bunlar arasında sultanın şahsi hizmetlerini yerine getirenler olduğu gibi, sarayda ve orduda (komutan olarak) farklı vazifeleri ifa edenler de bulunuyordu. Bkz. Palabıyık, *a.g.e.*, 1996, 167-168; Özcan, *a.g.e.*, 2006, 164.

¹¹⁸⁸ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 345.

4.4.19. Rikabdar

Rikabdarlar, sultanların atının dizginini tutmakla mesul saray görevlileridir. Bunlar sultanın atlarının üzengileri tutar aynı zamanda gaşiyeleri taşırlandı.¹¹⁸⁹ Selçuklu sultanı dışında önemli rical ve ilmiye sınıfına mensup kişilerin de rikabdarları vardı.¹¹⁹⁰ Eyyübîler’de de aynı görevleri ifa eden rikabdarların kendilerine özel üniformaları mevcuttu.¹¹⁹¹ Rikabdarların emîr-i ahurların maiyetinde olduğu bilinmektedir.¹¹⁹² Rikabdarlık memuriyetinin genel olarak her iki devlette de aynı vazifeyi yerine getirdiği görülmektedir.

4.4.20. Müneccimler

Türk-İslam Devletlerinde bir kehanet ilmi olan müneccimlik mesleğine ilginin var olduğu görülmektedir.¹¹⁹³ Türkiye Selçuklu sultanlarının müneccimlik ilmi ile uğraşan kişilerden faydalandıkları bilinmektedir. İbnü’l Esir, devletin kurucusu Süleyman Şah’ın babası Kutalmış’ın Nücum ilmiyle ilgilendiğini aktarmaktadır.¹¹⁹⁴ Sultan II. Kılıçarslan’ın da müneccim Kemâleddin Hubeyş et-Tiflisi’yi sürekli yanında tuttuğu bilinmektedir.¹¹⁹⁵ Onun devrinde bir defasında müneccimler büyük bir tufan olacağını haber vermiş, sultan da buna göre tedbirler almıştı. Ancak müneccimlerin söylediği gerçekleşmemiş, buna rağmen Kılıçarslan onlara cömert davranmıştı.¹¹⁹⁶ İbn Bibi’ye göre Sultan I. İzzeddin Keykâvus Sinop’un fethinde müneccimlerin kehaneti ile başarıya ulaşmıştı.¹¹⁹⁷ İbn Bibi’nin annesinin adı da bu işle uğraşması hasebiyle müneccime olarak kalmıştı. Alâaddin Keykubad, Harput Kalesi’nin fethine dair tahmini doğru çıkınca İbni Bibi’nin annesine hediyeler vermişti.¹¹⁹⁸ Selçuklu vezirlerinden Şemseddin Mahmud’un adamlarından Esireddin’in lakabı da müneccim idi.¹¹⁹⁹ Sultan II. İzzeddin Keykâvus “İşlerini müneccimlerin görüşü ve takvimcilerin

¹¹⁸⁹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 181.

¹¹⁹⁰ Merçil, *a.g.e.*, 2011, 192-194.

¹¹⁹¹ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 359; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 146-147.

¹¹⁹² Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 236. Memlûkler’de rikabdarın nezaretinde rikaphanesi olup bu dairenin içerisinde atlarla ilgili gerekli eşyalar bulunurdu. Bkz. Özcan, *a.g.e.*, 2006, 166.

¹¹⁹³ Emevîler’den itibaren İslam devletlerinin saraylarında maaşlı müneccimlerin olduğu bilinmektedir. Bu konuda Bkz. Metin, T. (2014). “Selçuklular Zamanında Müneccimliğe Dair Bazı Tespitler”, *History Studies*, 6 (3), 241-242.

¹¹⁹⁴ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, 2016, Cilt 8, 233.

¹¹⁹⁵ Özeydin, *a.g.m.*, 2022, 401-402.

¹¹⁹⁶ Abûl’l-Farac, *a.g.e.*, 1987, Cilt 2, 438-439.

¹¹⁹⁷ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 180.

¹¹⁹⁸ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 429-430.

¹¹⁹⁹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 559-560.

(*mukavvem*) *rasadının sonucuna göre*” ayarlardı.¹²⁰⁰ Selçuklular’da müneccimler, hükümdarların ve komutanların hangi gün ve saatte savaşıacakları, başarılı olup olamayacakları, rakibinin durumu, vuku bulacak tabii olaylar, bir göreve başlama günü, bir kalenin ne zaman fethedileceği, hangi vakitte hangi işi yapmanın uygun olacağı konusunda görüş bildirirlerdi.¹²⁰¹

Eyyûbi sultanlarının da müneccimlerden faydalandıkları görülmektedir. Nitekim Selâhaddin Eyyûbî’nin müneccimi bulunmaktaydı.¹²⁰² Hatta sultanın daha doğumunun akabinde dönemin geleneği gereği müneccimlerin değerlendirmesine tabi tutulduğu bilinmektedir.¹²⁰³ Selâhaddin Eyyûbî Kudüs’ü alırken kendisine, müneccimler tarafından Kudüs’ü almasına karşılık bir gözünü kaybedeceği söylenmiş ancak sultan Kudüs’ü almaktan vazgeçmemiştir.¹²⁰⁴ Selâhaddin için muhtemelen bu tavrı nedeniyle müneccimlere inanmadığı yorumu yapılmıştır.¹²⁰⁵

Türkiye Selçuklu soylularında müneccimlik faaliyetlerine ilginin yüksek olduğu görülmektedir. Buna karşın Eyyûbîler’de müneccimlik bahsi ile ilgili rastladığımız sınırlı kayıtlardan, bu görevlilerin hanedan üyeleri tarafından bilinmesine karşın Selçuklular’daki kadar fazla tutulmadığı, dolayısıyla bunlardan çok sık yararlanılmadığı anlaşılmaktadır.

4.4.21. Ferrâşlar

Ortaçağ İslam Devletlerinde sultanların yatak ve halılarını seran görevlilere ferrâş denilmiştir. Ferrâşlar bu işlerde kullandıkları ilgili malzemeleri ferrâşhanede saklamaktaydılar. Ferrâşlar, seferlerde de özel olarak firaşhane çadırları kurardı. İslam devletlerinde ferrâşların başında ferrâşbaşının bulunduğu tahmin edilmektedir. Abbasi halifelerinden Muktedî’nin 800 ferrâşı olduğu bilgisi ferrâşların saraylarda kalabalık gruplardan olduğuna işaret etmektedir.¹²⁰⁶

Türkiye Selçukluları’nda ferrâşların asıl vazifeleri dışında vakıf eserlerinin temizliği ile de ilgilendikleri bilinmektedir.¹²⁰⁷ Selçuklu sultanları bir saraydan başka bir saraya

¹²⁰⁰ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 587-588.

¹²⁰¹ Merçil, *a.g.e.*, 2011, 199.

¹²⁰² Şeşen, *a.g.e.*, 2018a, 164.

¹²⁰³ Bâhaeddîn İbn Şeddâd, *a.g.e.*, 2021, 19.

¹²⁰⁴ Azzam, *a.g.e.*, 2015, 245.

¹²⁰⁵ Şeşen, *a.g.m.*, 1995b, 339.

¹²⁰⁶ Yazıcı, T., İpşirli, M. (1995). “Ferrâş”, *DİA*, 12, 408-409.

¹²⁰⁷ Merçil, *a.g.e.*, 2011, 204.

gececekleri vakit muhtemelen gidecekleri sarayların temizliğini önceden ferrâşlar yapıyordu. Zira vakıfları temizleyen görevlilerin Selçuklu saraylarının temizliği ile de uğraşması tabii gözükmeştir. Selçukname yazarı İbni Bibi'nin babasının da firaşhane denetçisi olduğu bilinmektedir.¹²⁰⁸

Eyyûbîler'de de firaşhane yatak ve döşek gibi malzemelerin bulundurulduğu mekân olarak bilinmektedir. Memlûkler'de firaşhane görevlileri çadırların kurulmasından da sorumluydu. Bunun için *firaşı-çadiren* denilen özel gulamlar vardı. Çadır malzemeleri katırlarla taşınırdı. Osmanlılar'da da benzer olarak çadır gulamları vardı.¹²⁰⁹ Bu bilgilerden yola çıkarak hem Türkiye Selçukluları hem de Eyyûbîler'de ferrâşların çadırların kurulumundan da sorumlu olduğu düşünölebilir. Ayrıca Hasankeyf Eyyûbîlerinde firaşların sofraların hazırlanmasına yardım ettiği de görölmektedir.¹²¹⁰ Bu husus ferrâşların birden fazla işi yapabildiğini gösterir.

4.4.22. Perdedarlar

Perdeleri kaldırıp indirmekle sorumlu görevlilerdir. Perdedarın perdeleri indirmesi sultanın huzuruna gelecek kişiye bar izninin verildiğine göstermekteydi.¹²¹¹ Perdedarların aynı zamanda saray kapılarını açıp kapamak görevleri de vardı. Türkiye Selçukluları'nda perdedarların başı *emîr-i perderan-i hassa* olarak bilinirdi.¹²¹² Perdedarların ayrıca Türkçe unvanlar aldıkları da görölmektedir. *Uluğ, inanç ve bey* unvanları bunlar arasındadır.¹²¹³ Eyyûbîler'de ise perdedarlara rastlanmamıştır. Bununla birlikte Memlûkler'de perdedarlar¹²¹⁴ mevcut idi. Eyyûbîler'de de böyle bir görevlinin istihdam edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

4.4.23. Emîr-i Meydan

Bu görevlinin tam olarak ne iş yaptığı konusunda araştırmacılar kesin bir kanaate sahip değildir. Ancak meydanların düzenlenmesinden sorumlu oldukları tahmin edilmektedir. Hem Selçuklular hem de Eyyûbîler'de sultanların bilhassa meydanlarda oyunlar oynadıkları ve ziyafetler düzenledikleri bilinmektedir. Emîr-i meydanların bu

¹²⁰⁸ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 429-430; Merçil, *a.g.e.*, 2011, 202-204.

¹²⁰⁹ Özcan, *a.g.e.*, 2006, 159.

¹²¹⁰ Baluken, *a.g.e.*, 2016, 259.

¹²¹¹ Tüzme, S. (2021). *İbn Bîbî'nin El-Evâmirü'l-'Alâ'yye Fî'l-Umûri'l-'Alâ'yye Adlı Eserinde Kullanılan Siyâsi-İdari-Askerî İstılâh ve Unvanların Tespit, Tahlil ve Değerlendirmesi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 176.

¹²¹² Özdemir, *a.g.e.*, 2019, 45.

¹²¹³ Merçil, *a.g.e.*, 2011, 76.

¹²¹⁴ Özcan, *a.g.e.*, 2006, 143.

nedenle bu işi organize eden görevliler olduğu tahmin edilebilir. Zira pek çok devlet merasimi de şehir meydanlarında düzenlenirdi.

Türkiye Selçukluları'nda bu mansıba dair iki kayıt vardır. Bunlardan ilki II. Gıyaseddîn Keyhüsrev döneminde Elbistan subaşılığını da yürüten Emîr Hüsameddin'in emîr-i meydan olarak anılmasıyla ilgilidir.¹²¹⁵ Diğerisi ise II. İzzeddin Keykâvus'un, Sultanhanı Savaşı'nda mağlup olması ile beraber savaş alanından kaçanlar arasında emîr-i meydana rastlanmasıdır.¹²¹⁶ Eyyûbîler'de ise bu unvanla bir görevliye rastlanmasa da aynı adla veya muadili bir görevlinin mevcut olması muhtemeldir.¹²¹⁷

4.4.24. Emîr-i Mahfil

Bu görevlinin vazifesi teşrifatçılıktır. Türkiye Selçukluları'nda emîr-i mahfil, sultanın huzuruna kabul edilen ileri gelen şahsiyetleri takdim ederdi. Gelenleri yüksek sesle tanıtan ve yerlerine oturmalarına yardımcı olan emîr-i mahfillerin yünlü elbiseler giyip büyük külahlar taktıkları bilinmektedir. Merasim bitimlerinde ise Farsça olarak dualar ettikleri bilinmektedir. Emîr-i mahfil olarak anılan kişilerin saray dışında görev alarak şehrin ileri gelenlerinin cenazelerinde bulunup cenazede bulunan önemli isimleri tanıttığı da bilinmektedir. Bu nedenle saray dışında da görev alması dikkat çekicidir. Emîr-i mahfiller ayrıca muarriif olarak da anılmaktaydılar.¹²¹⁸ Emîr-i mahfillerin işlerinin teşrifatçılık olmasına karşın kaynaklarda çok zikredilmedikleri görülür. Zira hâcib, emîr-i meclis, emîr-i bâr gibi görevlilerin Selçuklu sarayında teşrifatçılık yaptıkları bilinmektedir. Eyyûbîler'de ise emîr-i mahfile rastlanmamış olup, teşrifatçılık işini farklı saray görevlileri yerine getirmekte idi.

4.4.25. Emîr-i Meclis

Türkiye Selçukluları'nda eğlence meclislerinin organizesinden emîr-i meclisler ve salar-ı bezmlerin sorumlu olduğu anlaşılmaktadır.¹²¹⁹ Nitekim Alâaddin Keykubad'ın tahta çıkmasının akabinde Konya'ya giderken güzergahı üzerindeki durak noktalarında kullanacağı yiyecekler ve eğlence araçlarını emîr-i meclis

¹²¹⁵ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 476.

¹²¹⁶ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 576.

¹²¹⁷ Merçil, *a.g.e.*, 2011, 208-209; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 278-279.

¹²¹⁸ Ahmet Eflâki, *a.g.e.*, 1989, Cilt 1, 144-145; İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 182; Merçil, *a.g.e.*, 2011, 207-208.

¹²¹⁹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 262

hazırlamıştı.¹²²⁰ Emîr-i Meclis Mübarizeddin Behramşah, İbnî Bibî’de eğlence meclisi düzenlemedeki becerisiyle övülmekte, onun döneminde bu işi ondan daha iyi yapanın olmadığı zikredilmektedir.¹²²¹ Selçuklu hanedan üyelerinin düğünleri de emîr-i meclisler tarafından organize edilebiliyordu.¹²²² Emîr-i meclislerin asker kökenli olabildikleri de görülmektedir.¹²²³ Sultan I. İzzeddin Keykâvus, kardeşi Melik Alâaddin Keykubad’ı Ankara’da kuşatırken emîr-i meclisinin de fikirlerini almıştır.¹²²⁴ Emîr-i Meclis Mübarizeddin Behramşah, I. İzzeddin Keykâvus döneminde Keban Kalesi kuşatmasında öncü birliği yönetmiş ve başarısıyla makamı beylerbeylikten de üste çıkmıştır.¹²²⁵ Bu geniş selahiyetlere rağmen emîr-i meclislik makamının Türkiye Selçukluları dışında diğer Selçuklu devletlerinde görülmemesi ise dikkat çekicidir.¹²²⁶

Yine benzer şekilde Eyyûbîler’de emîr-i meclislik makamına rastlanmamaktadır. Ancak onun vazifesinin kâtibü’s-sırrlar tarafından yerine getirilmiş olması ihtimal dahilindedir. Bununla beraber Memlûkler’de emîr-i meclislik makamına rastlanmaktadır. Emîr-i meclislik, Memlûk Devleti’nin ilk kurulduğu yıllarda mevcut olmayıp, ikinci hükümdar Sultan Baybars tarafından ihdas edilmiştir.¹²²⁷

4.4.26. Emîr-i Bâr

Türkiye Selçuklu sultanlarının barlarını düzenleyen, teşrifat kurallarını yerine getiren görevli “emîr-i bâr”, “bârbeg” ve “emir el-izn” olarak anılmaktaydı. Sultanın huzuruna dahil olmak isteyenler için önce emîr-i bâr bizzat sultandan izin alır ve konukları protokola göre yerlerine oturturdu. Türkiye Selçukluları’nda Sultan I. İzzeddin Keykâvus döneminde emîr-i bârdan bahsedilir.¹²²⁸ Bununla beraber emîr-i bâr kendisine benzer görevlere sahip hâciblerden statü bakımından daha düşük seviyededir.¹²²⁹ Eyyûbîler’de ise sultanların toplantılarını düzenleyen özel bir saray

¹²²⁰ İbn Bibî, *a.g.e.*, 2020, 234.

¹²²¹ İbn Bibî, *a.g.e.*, 2020, 291.

¹²²² Merçil, *a.g.e.*, 2011, 121.

¹²²³ Merçil, *a.g.e.*, 2011, 121.

¹²²⁴ İbn Bibî, *a.g.e.*, 2020, 144.

¹²²⁵ İbn Bibî, *a.g.e.*, 2020, 192-193; Merçil, *a.g.e.*, 2011, 120.

¹²²⁶ Merçil, *a.g.e.*, 2011, 120.

¹²²⁷ Özcan, *a.g.e.*, 2006, 133; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 222-224.

¹²²⁸ İbn Bibî, *a.g.e.*, 2020, 180.

¹²²⁹ Merçil, *a.g.e.*, 2011, 93-95.

görevlisine rastlanmamaktadır. Bununla beraber teşrifatçılık vazifesi olan hâciblerin bu işleri yürüttüğünü söylemek mümkündür.

4.4.27. Mihmandarlar

Ortaçağ İslam Devletlerinde mihmandarlar hükümdarların misafirlerini karşılamak ve aynı zamanda onlara ikamet süreleri boyunca refakat etmekle yükümlüydüler. Türkiye Selçukluları'nda böyle bir mansıb mevcuttur ve bu görevli için ayrıca *mizban* tabiri de kullanılmıştır.¹²³⁰

Sultan I. Alâaddin Keykubad, Erzincan hakimi Davudşah'ı karşılaması için mihmandarlarını erzaklarla beraber göndermiştir.¹²³¹ Aynı şekilde sultan, Celaleddin Harezmşah'ın elçilerine de önden mihmandar yollamış ve ardından da mihmandarlarının elçilere nasıl muamele ettiklerini soruşturmuştur.¹²³²

Mihmandarların, sultanların misafirlerinin konaklayacağı yerleri önceden belirledikleri anlaşılmaktadır.¹²³³ Mihmandarlar sadece gelen elçileri ve misafirleri karşılamaz, onları belirli bir yere kadar sultanın emriyle yolcu ederlerdi.¹²³⁴ Sahib Ata Fahreddin Ali'ye ait bir vakfiyede mihmandar Kemaleddin adlı birinin adı geçmektedir.¹²³⁵ Eyyûbîler'de de mihmandarlık yapan görevliler daha sonraları bu unvanı kullanmaya devam etmişlerdir.¹²³⁶ Eyyûbîler'de ayrıyeten farklı devletlerden gelen önemli hükümdarlar ve elçileri mihmandarlar yerine hâcibül hüccablar karşılamaktaydı. Bu misafirler kasırlarda, Dârü'z-ziyafe'de veya herhangi bir emîrin evinde de konaklatılabilirlerdi.¹²³⁷ Türkiye Selçukluları'nda da mihmandarlar dışında, hâcib ve çavuş gibi görevliler de ileri gelen misafirleri karşılamak üzere seçilmişlerdir.

4.4.28. Çaşnigir

Türkiye Selçukluları'nda sultanın, yediği yemeklerden zehirlenme riskine karşı önüne gelecek yiyecekleri sultandan önce tatmakla yükümlü görevlilere *çaşnigir* denilmekteydi. Bunlar *emîr-i zevvak* olarak da anılmaktaydı.¹²³⁸

¹²³⁰ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 333.

¹²³¹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 355.

¹²³² İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 375.

¹²³³ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 432.

¹²³⁴ Merçil, *a.g.e.*, 2011, 224..

¹²³⁵ Merçil, *a.g.e.*, 2011, 225.

¹²³⁶ Bozkurt, N. (2020). "Mihmandar", *DİA*, 30, 26.

¹²³⁷ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 1988, 360.

¹²³⁸ Taneri, a.g.m., 1993b, 232; Merçil, *a.g.e.*, 2011, 109.

Selçuklu kaynaklarında zikredilen çaşnigirlerin zaman zaman eski unvanları ile zikredildikleri görülmektedir. Bu unvanın kalıcı haline gelmesi çaşnigirliğin basit bir şekilde yemek tadan bir görevli olarak tanımlanamayacağına, sultanın en yakınında bulunan saygın bir görevli olduğuna işarettir. Zira çaşnigirler arasından önemli devlet adamlarının çıkması hususu da bunu doğrulamaktadır. Yine bu görevlilerin sultanlarla devlet meseleleri hakkında müşavere edecek kadar yakın oldukları hatta elçi olarak da vazifelendirildikleri görülmektedir.¹²³⁹

Eyyûbi kaynaklarında da çaşnigir ve hânsâlârdan bahsedilmiştir. Bununla birlikte Eyyûbîler’de uzun bir süre üstâdüddâr olarak görevli saray amirlerinin aynı zamanda çaşnigirlik işini de yürüttüğü görülmektedir. Fakat daha sonra çaşnigirlik ve üstâdüddârlık farklı kişilere tevdi edilmeye başlanmıştır. Melik Sâlih Necmeddün Eyyûb bir çaşnigire onun makamda bulunduğu göstergesi olarak sofraya resmi bulunan vesika vermiştir.¹²⁴⁰

Netice itibarıyla Türkiye Selçukluları ve Eyyûbîler’de çaşnigirlerin ana vazifesinin sultanın yemeklerini tatmak olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte her iki devlette de çaşnigirlerin statülerinin yüksek olduğu dikkati çekmektedir. Eyyûbîler’de bir ara çaşnigirlerin sarayın en büyük amiri olan üstâdüddârlar arasından vazifelendirildiği; Selçuklu çaşnigirlerinin de bu makamdan ayrıldıktan sonra dahi unvanlarını kullanmaya devam ettikleri bilinmektedir. Ayrıca Selçuklular’da çaşnigirlerin sultanlarla devlet işleri görüşecek ve elçilikle görevlendirilecek kadar güvenilir kimseler olduğu dikkati çekmektedir.

4.4.29. Divitdar

Divitdarlar, Ortaçağ İslam Devletlerinde hükümdarların divit takımlarını muhafaza etmekle yükümlü saray görevlileridirler. Bu mansıbın Abbasiler’den itibaren varlığına rastlanmaktadır.¹²⁴¹ Divan toplantılarında hükümdara sunulan mektup belgeleri huzurda sultana getiren divitdar olurdu.¹²⁴² I. Keykâvus, emîrî’l-devâtı bulunan Ziyaeddin Kara Arslan’ı Ermenilerden haraç vergisini toplaması için görevlendirmişti.¹²⁴³ Celaladdin Karatay da hazinedarlık ve taştdarlık ile beraber

¹²³⁹ Merçil, *a.g.e.*, 2011, 109.

¹²⁴⁰ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 1988, 340.

¹²⁴¹ Çubukçu, A. (1994). “Devâtdâr”, *DİA*, 9, 221.

¹²⁴² İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 220

¹²⁴³ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 196

divitdarlık görevini yürütüyordu. Divitdar bulunan Karatay'ın saray içinde hükümdara yakın bulunan bu mansıblarda bulunması divitdarlığın da güvenilir kişilere verildiğini göstermektedir. Selçuklu sultanları dışında vezirlerin de divitdarları bulunmaktaydı.¹²⁴⁴

Eyyûbîler'de divitdarlık mansıbı bulunmakla birlikte bu görevde bulunan kişiler ve vazifeleri hakkında çok fazla bilgi mevcut değildir. Bununla birlikte Selâhaddin döneminde Akka Savaşlarında Seyfeddin Sungur ed-Devâdâr adlı bir emîrin yer aldığı da bilinmektedir.¹²⁴⁵

¹²⁴⁴ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 546.

¹²⁴⁵ Çubukçu, *a.g.m.*, 1994, 221.

5. ASKERİ TEŞKİLAT

Ortaçağ Türk-İslam Devletlerinde ordu yapılanmaları devletlerin varlığı için son derece önem arz etmekteydi. Bilindiği gibi Türk devlet geleneğinde devletin var olması için güçlü bir hazine ve orduya sahip olması gerekiyordu. Askeri yapılanma bakımından Türk devletleri büyük oranda benzerlik göstermektedir. Orduda daimi statüde olan hassa kuvvetleri istihdam edildiği gibi, seferberlik durumlarında askeri birliklerin önemli bir kısmı iktâ askerlerinden temin ediliyordu.¹²⁴⁶

5.1. Kara Ordusu

Türkiye Selçukluları ve Eyyûbîler Devleti'nin kara orduları büyük ölçüde Büyük Selçuklu Devleti askeri teşkilatının unsurlarını taşımaktadır. Bu orduların sahip olduğu teşkilat unsurları hem Türklerin İslam öncesi dönemdeki askeri teşkilatı hem de Türk-İslam Devletlerinin askeri teşkilatlarının unsurlarıyla büyük oranda benzerlik göstermektedir. Bu menşe üzerine gelişen Türkiye Selçuklu ordusu için kaynaklarda *Leşker-i rum*, *Sipahi*, *Haşem*, *Cüyuş*, *Cund*, *Mütecennide* gibi tabirlerin kullandığı görülmektedir.¹²⁴⁷

5.1.1. Kara Ordusunun Kısımları

5.1.1.1. Hassa Ordusu

Ortaçağ İslam Devletlerinde Hassa ordusu doğrudan hükümdara bağlı, devletin daimi ordusu olup özel askeri gruplardan meydana gelmekteydi. Türkiye Selçukluları'nda da bu ordu gulamlardan oluşmaktaydı. Gulam sistemi daha önce değindiğimiz gibi İslam dünyasına özgü bir sistem olup devletin, köle olarak bünyesine aldığı insan gücünü farklı devlet kadrolarında istihdam etmek için kullandığı bir sistemdi. Sistemin en büyük getirisi şüphesiz daimi bir ordu mahiyetini taşımasıydı. Gulam sistemi içerisinde yetişen bu gruplar daha sonra saraylarda görev almakta olup yeteneklerine göre idari ve askeri kadrolardaki memuriyetlere gelebiliyor ve hatta emîr dahi olabiliyorlardı.¹²⁴⁸

¹²⁴⁶ İktâ sistemine dair bilgi için Bkz. Turan, O. (1992). "İktâ", *İA*, V/2, 952-953; Demirci, M. (2000) "İktâ", *DİA*, 22, 43; Göksu, E. (2009). "Türkiye Selçuklularında İktâ", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (26), 143.

¹²⁴⁷ Göksu, a.g.e., 2018, 361-363.

¹²⁴⁸ Göksu, a.g.e., 2018, 28-30. Gulam sisteminin tam olarak ne zaman çıktığı ve çıkışının ana nedenleri üzerinde net bir fikir birliği olmasa da bu hususta bazı görüşler ileri sürülmüştür. Konu hakkındaki görüşlerin toplu bir değerlendirmesi için Bkz. Göksu, a.g.e., 2018, 28-33. Memlük kökenli asker

Türkiye Selçukluları'nda devlet kadrolarında gulam kökenli grupların kullanımının XII. yüzyılın son çeyreğinde yoğunlaştığı görülmekle beraber sistemin devlet tarafından ilk olarak ne zaman uygulanmaya başladığı kesinlik kazanmış değildir. Bununla birlikte bazı araştırmalarda gulamlardan kuruluş devrinden itibaren faydalandığı ifade edilmektedir.¹²⁴⁹ Türkiye Selçukluları'ndaki gulam kullanımının XII. yüzyılın sonlarında artması hususunda bazı sebepler öne sürülmüştür. Örneğin *askeri teşkilatta kuşatma savaşlarında ağır silah kullanımını gerektiren gerekli niteliklere sahip insan kaynağına ihtiyaç duyulması ve devletin Anadolu'da hakimiyeti sağlayarak büyümesi ile beraber artan ekonomik gelişmenin etkisinin olduğu* ifade edilmektedir.¹²⁵⁰

Türkiye Selçuklu hassa kuvvetlerinin idaresi Beylerbeyi'nin üzerindeydi.¹²⁵¹ Sultanlar dışındaki "Emîr" rütbesindeki devlet adamları da kendi gulamlarına sahipti. Devlet ricalinin gulam sayılarının onların sahip oldukları siyasi nüfuza göre en düşük 500-1000, en yüksek ise 5.000-10.000 arasında değişebildiği görülmektedir.¹²⁵² Bu sayılar emîrlerin hassa kuvvetlerinin Selçuklu sultanı ile neredeyse aynı seviyeye çıkabildiğini göstermesi bakımından da önemlidir.¹²⁵³ Ortaçağ İslam Devletlerinde her ne kadar hanedan üyesi dışındaki ricalin sahip olduğu savaşçı gücün sayısının aşırı olması iktidara tehtid olmuşsa da Türkiye Selçukluları'nda genel olarak bu durumun olağan olduğu hatta teşvik de edildiği anlaşılmaktadır.¹²⁵⁴

Türkiye Selçukluları'ndaki gulam kadrolarının farklı sayıda etnik menşeye sahip olduğu görülmektedir. Devletin faydalanmış olduğu gulamlar arasında *Hint, Deylemli, Keşmirli, Kazvinli, Kıpçak, Türk, Çinli, Kürt, Hitay, Tacik, Gürcü, Ermeni, Rum, Rus ve Latin* kökenlilerin varlığına rastlanmıştır. Bu etnik çeşitliliğin nedenleri; Selçuklular'ın çok geniş bir coğrafyada hüküm sürmesinin bir sonucu olarak farklı toplulukları bünyesinde barındırması, farklı milletlere komşu olması, ayrıca çeşitli

istihdamı İslam dünyası dışında Bizans ve Sasaniler'de de mevcuttu. Bkz. Şeşen, R. (2018b). *Selahaddin Eyyûbi ve Dönemi*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 290-291.

¹²⁴⁹ Erkan Göksu, Süleyman Şah'ın Humartaş adlı bir gulamının olduğunu belirtir. Bkz. *a.g.e.*, 2018, 37.

¹²⁵⁰ Göksu, *a.g.e.*, 2018, 34-42.

¹²⁵¹ Kesik, *a.g.e.*, 2017, 45. Beylerbeyleri içerisinde de gulam kökenliler mevcuttu. Bkz. Göksu, *a.g.e.*, 2018, 47.

¹²⁵² Koca, *a.g.e.*, 2005, 84-87, 102. Sultan I. İzzeddin Keykâvus devrinde yapılan Halep Seferinde Melikü'l Ümera Seyfeddin Ayaba, 4 bin kişilik bir orduya komuta etmişti. Bkz. İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 216; Koca, *a.g.e.*, 2005, 101.

¹²⁵³ Kaymaz, *a.g.e.*, 2011, 20-21.

¹²⁵⁴ Kaymaz, *a.g.e.*, 2011, 20.

yöntemlerle gulam tedarik etmesi olarak gösterilmiştir. Bu yöntemler arasında; *savaş esirliği, haraç, satın alma, hediyeleşme, rehin* gibi temin şekilleri olduğu görülmektedir. Zikrettiğimiz bu has gulamlar ve emîrlerin gulamları arasında özellikle Ermeni ve Rumların sayısının fazla olduğu tahmin edilmekle birlikte hanedan ile aynı soydan gelen Türk gulamların olması da dikkat çekmektedir.¹²⁵⁵

Türkiye Selçukluları'nda hassa kuvvetleri farklı adlarla tasnif edilmiştir. Kaynaklarda kullanılan en genel tanımlamanın *gulaman-ı dergah* olduğu görülmektedir. Bu ifade dışında; *gulaman-ı hass, mefaride, mefaride-i halka-i hass, halka-i hass, mülazım, mülazıman-ı dergah, mülazıman-ı yatak-i hümayun, gulaman-i yatak-i sultan, bendegan, hadem, haşem, havaşi, mukarreban* gibi gulam gruplarını ifade eden terimler de mevcuttur. Gulaman-ı hass grupları kaynaklarda daha ziyade savaşçı birlikler olarak öne çıkmamışlardır. Zira bu grupların biraz sonra göreceğimiz üzere asıl vazifeleri savaşçı birliği olmaktan ziyade hükümdarın yakın korumalığını yapmaktı.¹²⁵⁶

Selçuklu hassa kuvvetlerinin sayısının genel olarak 12.000 kişi olduğu düşünülmektedir. Zira I. Alâaddin Keykubad devrinde 10.000 kişilik sayıya ulaşan hassa ordusu mevcudiyetinin Harezmîlilerin de eklenmesiyle 12.000'e kadar çıktığı da görülür. Yılda dört kez maaş alan gulamların adları, vazifeleri, künyeleri, iktâlarına dair bilgiler özel defterlere kaydedilirdi.¹²⁵⁷

Türkiye Selçuklu gulamları saray içerisinde yer alan gulamhanelerde yetiştirilmekteydi. Sultanlar dışında devlet adamlarının da gulam yetiştirdiği gulamhaneleri buluyordu.¹²⁵⁸ Büyük Selçuklular'da *nakib* denilen gulamların eğitiminden sorumlu kişilere Türkiye Selçukluları'nda *baba* denilirdi.¹²⁵⁹

¹²⁵⁵ Kesik, *a.g.e.*, 2017, 28-31; Göksu, *a.g.e.*, 2018, 66-77.

¹²⁵⁶ Göksu, *a.g.e.*, 2018, 44-47.

¹²⁵⁷ Koca, *a.g.e.*, 2005, 88-90; Kesik, *a.g.e.*, 2017, 26-27. Bu kayıtların tutulduğu divanın Büyük Selçuklular, Irak Selçukluları, Harezmşahlar, Eyyûbiler ve Memlûkler'de de adı mefaride divanı ise de Türkiye Selçukluları'nda bu adla bir divan olup olmadığını bilmiyoruz. Bkz. Göksu, *a.g.e.*, 2018, 48.

¹²⁵⁸ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 294-295; Göksu, *a.g.e.*, 2018, 21, 288-290.

¹²⁵⁹ Koca, *a.g.e.*, 2005, 153. Türkiye Selçuklu gulamlarının yetişmesinden sorumlu bu kişilere verilen *baba* sıfatı esasen resmi bir mansıp olmayıp gulamlarla bu eğitmenler arasındaki yakın ilişkinin bir sonucu olarak gelişmiştir. Bkz. Göksu, *a.g.e.*, 2018, 294-295. Yine Türkiye Selçuklu tarihinde baba olarak anılan bazı yüksek devlet ricalinin varlığı da bu göreve gelenler arasında önemli şahsiyetler çıktığını göstermesi bakımından mühimdir. Örneğin Celaleddin Karatay *baba* olarak bilinirdi. Bkz. Kesik, *a.g.e.*, 2017, 29. Vezir Fahreddin Ali'ye *ata* ve *baba* denilirdi. Bkz. Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 4-5. Tuğraî Şemseddin Mahmud'un da lakabı *baba* idi. Bkz. İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 518. Selçuklularla aynı gelenekten beslenen Memlûkler'de de taşthane, mihtarhane gibi saray görevlilerine saygı ifadesi olarak *baba* denildiği görülmektedir. Bkz. Özcan, *a.g.e.*, 2006, 160.

Zikrettiğimiz has gulam gruplarının mahiyetleri konuyla ilgilenen araştırmacılar tarafından tespit edilmeye çalışılmıştır. İlk olarak gulaman-ı hass içerisinde ayrı bir grup olarak *müfaride* grubu göze çarpmaktadır. Bu grubun Türkiye Selçukluları'nda silahdarlar ve candarlarla birlikte sultanın korumalığını yaptığı görülmektedir.¹²⁶⁰ Muhafızlığın gerektirdiği heybetli fiziksel görünüşleri itibari ile diğer askerlerden ayrılan¹²⁶¹ müfaridenin verildikleri görevlere münferiden değil topluca gittikleri anlaşılmaktadır.¹²⁶² I. Alâaddin Keykubad döneminde “Sâhib Ziyaeddin, Pervâne Taceddin ve Müstevfi Sadeddin, divan mensupları, müfarideden 10 bin savaşçı yiğit süvari, hassa köleleri ve kendi adamlarıyla” Ahlat'a gitmişlerdi.¹²⁶³ İbn Bibi'deki kayıtlarda görüldüğü üzere müfarideden kasıt saraydaki has gulamlardı. Burada Ahlat'a müfaridenin yanlarında hükümdar olmadan gidiyor olması onların refakatçilik ve muhafızlık görevini sultanın emri üzerine başka kişilerin de yapabildiklerini göstermektedir.¹²⁶⁴ Müfaridenin yüksek mevkilerdeki emîrleri, sultanın emriyle tutuklama görevi alabildikleri de vakidir. I. Keykâvus, Halep seferinin akabinde sadakatlerinden şüphe duyduğu emîrleri tutuklarken Müfaride grubundan onların etrafını sarmalarını istemişti.¹²⁶⁵ Bazı silahların kullanımında özel olarak ihtisaslaştıkları anlaşılan¹²⁶⁶ müfaride grubuna bağlı hassa kuvvetlerinin savaş durumlarında dahi genellikle sarayda kaldıkları görülmektedir.¹²⁶⁷

Sultanın hassa kuvvetleri arasında yer alan bir başka birlik ise *mefaride-i halka-i hass*, *halka-i hass* olarak kaynaklara yansıyan *halka* grubuydu. Mefaridenin bir alt şubesi olup Türkiye Selçukluları'ndaki en önemli hassa grubu olduğu anlaşılan halka grubu, esasen sultanı korumakla görevliydi. Bu grubun sultan ile beraber hatta sultan olmadan da askeri seferlere katılabildiği görülmektedir.¹²⁶⁸ I. Alâaddin Keykubad, Emîr Kemaleddin Kamyar'ı doğu seferine gönderirken yanına “*mefaride-i halka-i hass*, *gulaman-ı dergah ve mülazıman'ı yataki*” da almasını istenmişti.¹²⁶⁹ İbni Bibi'ye

¹²⁶⁰ Kesik, *a.g.e.*, 2017, 26.

¹²⁶¹ Koca, *a.g.e.*, 2005, 84-85.

¹²⁶² Göksu, *a.g.e.*, 2018, 48-52. I. Keyhüsrev'in şehit olduğu Akşehir Savaşı'nda koruyanlar candarlar, silahdarlar ve müfredler idi. Bkz. İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 138-139.

¹²⁶³ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 418.

¹²⁶⁴ Göksu, *a.g.e.*, 2018, 53.

¹²⁶⁵ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 220.

¹²⁶⁶ Koca, *a.g.e.*, 2005, 85.

¹²⁶⁷ Göksu, *a.g.e.*, 2018, 49.

¹²⁶⁸ Göksu, *a.g.e.*, 2018, 58.

¹²⁶⁹ Göksu, *a.g.e.*, 2018, 58.

bakılırsa halkaya dahil olanların sayısı 1000 olup bunların içinde hem yaya hem de süvari olanlar vardı.¹²⁷⁰

Hassa ordusunun bir başka kolu olan *mülazıman-ı yatak-ı sultan* da gulaman-ı dergah ve müfaride içinden seçilmekte olup ana vazifeleri nöbetçilik yapmaktı. Mülazıman grubu bu görevlerini hem gündüz hem de gece yerine getirmekteydi. Mülazıman tabiri ayrıca genel olarak saraydaki hizmetkarları ifade etmek için de kullanılıyordu. Selçuklu sultanlarının katılmadıkları seferlere dahi katılabilen mülazıman grubunun sefer öncesi uç bölgelerindeki Türkmenlere ulak olarak gönderildikleri de görülmektedir.¹²⁷¹ Şemseddin İsfahani'nin ölümünün gulaman-ı yataktan bir muhafız eliyle gerçekleştiğine bakılırsa bu grup infaz işlerini de yerine getirebiliyordu.¹²⁷² Uymaları gereken yükümlülükleri içeren özel kanunlara da sahip oldukları bilinen mülazıman gruplarının başlarında bazı araştırmacılara göre visakbaşı/otağbaşı denen görevliler bulunurdu.¹²⁷³ Mülazıman grubunun genel olarak hem muhafız kıtası hem de merkez ordusunun bir parçası olduğu anlaşılmaktadır.¹²⁷⁴

Türkiye Selçukluları'nda buraya kadar zikrettiklerimiz haricinde *bendegan*, *hadem*, *haşem*, *havaşi*, *mukarreban* denilen gruplar da olup bu ifadelerin sarayda görev alan hizmetlileri, iktâ askerlerini, hassa kuvvetleri ve Türkiye Selçuklu ordusunu ifade etmek için kullanıldığı da anlaşılmaktadır.¹²⁷⁵

Selçuklu gulamlarına sıklıkla hayvan isimleri ile maden/taş isimlerinin verildiği görülmektedir.¹²⁷⁶ Gulamlar belirli bir eğitimden geçtikten sonra merkezi teşkilat içerisinde yüксеlebildikleri gibi taşrada da görev alabilirlerdi. Hatta onların soyundan gelenler dahi bu makamlara gelebiliyordu. Zira gulamlar ve onların soyundan gelenler arasında sıklıkla taşra vilayetlerinde sipahi olarak görev alanların olduğu görülmektedir.¹²⁷⁷ Gulamlar taşradaki kalelerde muhafız olarak bırakılabilirler yine bu

¹²⁷⁰ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 239.

¹²⁷¹ Kesik, *a.g.e.*, 2017, 26-27; Göksu, *a.g.e.*, 2018, 48-52, 60-64; Köymen, *a.g.e.*, 2020, 366.

¹²⁷² İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 454.

¹²⁷³ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 1988, 101; Koca, *a.g.e.*, 2005, 85.

¹²⁷⁴ Göksu, *a.g.e.*, 2018, 61-62.

¹²⁷⁵ Göksu, *a.g.e.*, 2018, 44.

¹²⁷⁶ Bu isimler hakkında detaylı bilgi için Bkz. Koca, *a.g.e.*, 2005, 88; Kesik, *a.g.e.*, 2017, 27-30. Keykubad devrinde uç beylerbeyi olan Hüsameddin Çoban'ın torununun II. Mesud devrinde bölgede subaşılık yaptığı görülmektedir. Bkz. Kesik, *a.g.e.*, 2017, 28-31.

¹²⁷⁷ Kesik, *a.g.e.*, 2017, 33.

kalelere dizdar olarak da atanabilirlerdi.¹²⁷⁸ Hassa kuvvetleri, diğer ordu mensupları gibi seferlerde başarılar göstermeleri halinde ödüllendirilebiliyorlardı.¹²⁷⁹ Örneğin, İbni Bibi’de Alâaddin Keykubad’ın Erzurum’u almasının akabinde “Bütün itibarlı kişilere, ordu emîrlere, askerinin seçkinlerine ve dergahın hademelerine türlü nimetler, bağışlar, ilave makamlar, mülk ve diğer bölgelerde iktâlar müsellimliği verdi ” ifadesi bulunmaktadır.¹²⁸⁰

Eyyûbîler’in kara orduna bakıldığında kurucu Sultan Selâhaddin Eyyûbî’nin içinde yetiştiği Zengîler ve Büyük Selçuklu Devletleri’nin askeri teşkilatlarının bu yeni devletin askeri teşkilatının nüvesini oluşturduğu görülmektedir.¹²⁸¹ Onun kurduğu devlet Türk, Kürt ve Arap menşeli emîrlere grubuna sahip olup bunlar askeri teşkilata pek çok memlûk emîr ve asker kazandırmıştır.¹²⁸² Eyyûbî ordusunun Selçuklular ve Zengîler’deki kadar olmasa da büyük çoğunluğunu Türkler oluşturuyordu.¹²⁸³

Eyyûbî hassa/daimi ordusu *memlûkler* ve *hürler* olarak iki ana sınıfa ayrılmaktaydı. Selâhaddin döneminde bu ordu farklı kaynaklara göre 12 ile 14 bin arasında bir mevcuda sahip olup onun selefleri döneminde bu sayı azalmaya başlamıştır. Örneğin bu sayı Melik Azîz döneminde 9500 idi. Ordunun çoğunluğu memlûk/tavaşi idi. Bununla birlikte hür askerlerle memlûk askerler aynı haklara sahipti. Her iki grup da devletin idari ve askeri kadrolarında yükselme şansına sahipti. Ancak hürler ve memlûkler arasında ordu içerisinde rekabet mevcuttu.¹²⁸⁴

Memlûk olarak devlete alınan genç askerler tibak denilen kışlalarda eğitimden geçmekte idi. Bunlar hem şahsi olarak hem de grup halinde kendilerini yetiştiren sultan veya emîrlere nispetle anılırlardı. Bu şekilde en-Nuriyye, el-Esediyye, en-Necmiyye, es-Salahiyye, et-Takaviyye, el-Adiliyye gibi gruplar bulunuyordu. Selâhaddin Eyyûbî’nin es-Salahiyye grubu büyük ölçüde Türklerden oluşuyordu. Esediyye ve

¹²⁷⁸ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 182; Koca, *a.g.e.*, 2005, 179-180. İbni Bibi’de yer alan bir kayda göre Alâaddin Keykubad kalelere atanan muhafızların seçilirken devletin himayesinde yetişmiş olmalarını istemektedir. Sultanın buradaki himayeden kastı şüphesiz bu kişilerin gulam eğitiminden geçmesi olmalıdır. Bkz. İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 434-435. Kahta Kalesi’nin idaresi de fethedilmesinin akabinde Alâaddin Keykubad tarafından bir has gulama bırakılmıştı. Bkz. İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 301.

¹²⁷⁹ Köymen, *a.g.e.*, 2020, 362.

¹²⁸⁰ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 404.

¹²⁸¹ Alptekin, C. (1990). “Selçuklu Devleti’nin Askeri Teşkilatının Eyyûbî Devleti Askeri Teşkilatına Tesiri”, *Belleten*, 54 (209), 118.

¹²⁸² Kubat, *a.g.e.*, 2020, 31-32.

¹²⁸³ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 345-346.

¹²⁸⁴ Jean De Joinville, *a.g.e.*, 2014, 100; Alptekin, *a.g.m.*, 1990, 119-120; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 343, 349; Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 291-292; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 30-32.

Salahiyye grupları ile Melik Sâlih'in Bahri Memlûkları siyaseten özellikle güçlü gruplardı. Bu memlûkler arasında hadım olanlar olduğu gibi hadım olmayıp evlenenler dahi olabiliyordu. Dolayısıyla tavaşiler/memlûkler tamamen hadım değildi. Tavaşi yalnızca hassa memlûk askerlerini değil sarayda görevli memlûk kökenli isimlere de deniliyordu. Saray tavaşileri tamamen hadım idi.¹²⁸⁵

Eyyûbi hassa ordusunda *karagulam* olarak bilinen bir süvari grubu mevcud olup bunların mahiyeti hakkında farklı görüşler vardır. Karagulam esasen Büyük Selçuklular'da acemi gulamlar için kullanılan bir ifadeydi. Eyyûbiler'de ise Büyük Selçuklular'daki konumundan farklı olarak daha alt bir statüde olup hem savaşçı hassa süvari memlûklerini hem de memlûk kökenli olmayan süvarileri ifade etmek için kullanılabildiği anlaşılmaktadır.¹²⁸⁶ Bazılarına göre tavaşi ve karagulam kullanımı arasındaki ayrım, hadım süvarilere tavaşi, hadım olmayanlara da karagulam denildiği şeklindedir.¹²⁸⁷ S. Lane-Poole ise yalnızca Sudanlı gruplar için karagulam ifadesinin kullanıldığını öne sürmüştür.¹²⁸⁸

Eyyûbi hassa ordusunda Selçuklu ile benzer olarak halka¹²⁸⁹ ve müfred gruplarının var olduğu görülmektedir. Genel olarak bu grupların da Türkiye Selçukluları'ndaki mevkidaşlarıyla benzer görevleri ifa ettikleri anlaşılmaktadır. Hatta *halka hassa grubunun* İslam tarihinde ilk kez ortaya çıkışı da bu dönemde olup birliği kuran ismin Selâhaddin Eyyûbî olduğu düşüncesi mevcuttur. Selâhaddin Eyyûbî'nin 1000 civarında halka kuvveti olduğu bilinmektedir. Melik Takıyyüddîn'in ise 500 kadar halka askeri vardı. Diğer bir hassa grubu olan *müfred* grubu ise halka grubunun içerisinde bir grup olup merasimlerde ve sultanların korunmasında görev alırdı. Eyyûbi müfredlerinin iktâsının olup olmadığı konusunda kesin bir kanaat yoktur. Halka ve müfrede ek olarak *atlab el-mire* olarak bilinen ve ordunun lojistik işlerini yürüten bir başka Eyyûbi hassa grubu daha mevcuttu.¹²⁹⁰ Eyyûbi halka askerleri askeri yararlılıklar gösterdikleri takdirde emîrliğe terfi edebiliyordu.¹²⁹¹

¹²⁸⁵ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 345-349.

¹²⁸⁶ Kubat, *a.g.e.*, 2020, 34-35.

¹²⁸⁷ Şeşen, *a.g.e.*, 2018a, 167.

¹²⁸⁸ Kubat, *a.g.e.*, 2020, 35.

¹²⁸⁹ Jean De Joinville, *a.g.e.*, 2014, 146.

¹²⁹⁰ Alptekin, *a.g.m.*, 1990, 119; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 348, 355-356; Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 252; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 76, 185.

¹²⁹¹ Jean De Joinville'ye göre emîr yapılan bu halka askerleri 200-300 kişilik bir memlûk kuvvetinin başına geçmekte olup zamanla daha yüksek sayıdaki birlikleri idarelerinde bulundurabiliyorlardı. Bkz. *a.g.e.*, 2014, 147.

Selâhaddin Eyyûbî döneminde hassa ordusunun ödemeleri ve savaşlarda lazım gelen levazımları revatib divanından karşılanırdı. Halka gurubu içerisinde yer alan müfred grubuna ait olan müfred divanı var olup muhtemelen Eyyûbîler'deki tüm hassa kuvvetleri de yine bu divana kayıtlıydı.¹²⁹²

Eyyûbî sultanlarının İslam tarihinde daha önce Abbasiler'de görüldüğü üzere memlûk kuvvetlerinin eğitimi ve kışla olarak kullanımı için özel ve gelişmiş imaretler yaptırıldıkları dikkat çekmektedir. İlk olarak yapımına Selâhaddin Eyyûbî devrinde başlanan Kal'atül Cebel'in memlûk grupları için zikrettiğimiz amaçlar için kullanıldığı görülmektedir. Sonraki dönemlerde Melik Âdil'in kurduğu el-Adiliyye şehri ile Melik Kâmil döneminde el-Mansura şehrinde gulamlara özel bu tarz binalar yapılmıştır. Melik Sâlih döneminde ise Bahri memlûklerine Ravza adası tahsis edilmiş ve sultan burada yapılan binalar için önemli bir mali tahsisat ayırmıştır.¹²⁹³

Bazı müellifler tarafından seçkin atlı birlikler¹²⁹⁴ olarak tanımlanan hadım süvari tavaşilerin özellikle binicilik ve okçulukta mahir oldukları anlaşılmaktadır. Hassa süvarilerin hem günlük hayatta hem de savaşlarda kullandıkları birzevn (Türk atı) denilen atları bulunmaktaydı. Eyyûbî süvarilerinin atı, yedek atı ve yüklerini taşıyan uşağı, katırı ve devesi de bulunuyordu.¹²⁹⁵

Her iki devletin hassa kuvvetleri üzerinde bir mukayeseye gittiğimiz zaman esasen benzer unsurlara sahip olduklarını görmek mümkündür. Bu kuvvetlerin toplam mevcudlarının, gördükleri eğitimlerin ve hatta aldıkları isimlerin bile benzer olduğunu görmekteyiz. Yine vazifelerinin sultanın muhafızlığını yapmak olduğu görülmekle beraber savaşlara da katılabilmeleri ortak hususlar arasındadır. Bununla beraber farklı gözüken unsurlar da vardır. Örneğin hassa kuvvetleri içerisinde Eyyûbîler'de özel lojistik hassa birlikleri vardır. Buna karşın Selçuklular'da lojistik işlerine bakan hassa birliklerinin varlığına rastlamıyoruz. Yine Eyyûbî hassa kuvvetleri arasında hadım kökenlilerin varlığı da dikkat çekmektedir. Buna karşın Türkiye Selçukluları'nda hadım olduğu bilinen bir gulama rastlayamadık. Yine Eyyûbî hassa kuvvetleri içerisinde etnik menşe ve azatlıların künyeleri üzerinden rekabetin olduğu dikkati

¹²⁹² Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 342, 355-356.

¹²⁹³ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 347-348.

¹²⁹⁴ Kubat, *a.g.e.*, 2020, 33.

¹²⁹⁵ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 361; Şeşen, *a.g.e.*, 2018a, 168; Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 288; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 34, 152, 154-155.

çeker. Buna karşın Selçuklular'da bu tarz gulam gruplaşması/rekabeti görülmez. Daha önce de zikrettiğimiz gibi Türkiye Selçukluları'ndaki bu rekabet daha çok devlet geleneklerine yön verme ve devlet mansıplarını elde etme şeklinde Türkler ve İranlılar arasında merkez teşkilatında yaşanmıştı. Türkiye Selçukluları'nda devlet kadrolarının hanedana bağlılığı Eyyûbîlere göre daha yüksekti. Buna karşın Eyyûbîler'deki parçalı emirlikli yapı devletin idari ve askeri teşkilatında memlûklerin rekabetine sahne olmuştur.

5.1.1.2. İktâ Askerleri

Kökenleri genellikle Sasaniler ve Bizans ve bunlardan mülhemle gelişen İslam medeniyeti ile beraber Orta Asya Türk mirasına da dayandırılan iktâ sistemi Ortaçağ İslam Dünyasında kullanıldığı devletlerde genel olarak idari, mali ve askeri teşkilatın temelini teşkil etmekteydi.¹²⁹⁶ İktâ sistemi basit bir şekilde tarif edilmeye çalışılırsa belirli devlet görevlilerine maaş olarak belirli toprak gelirlerinin verilip bu idarecilerden bunun karşılığında devlete asker yetiştirmesi esasına dayanırdı.¹²⁹⁷

Türkiye Selçukluları'nda iktâ sistemi ile ilgili dikkati çeken husus XIII. yüzyıla kadar var olduğuna dair kesin bir kanıt veya kanaat olmamasıdır. Bununla birlikte Büyük Selçuklular'da Melikşah döneminde 46.000 iktâlı asker olduğu bilgisi¹²⁹⁸ göz önüne alındığında Türkiye Selçukluları'nda sistemin uygulanmaya başlandığı dönemden sonra, bu sayının oldukça yüksek olduğunu tahmin etmek mümkündür.¹²⁹⁹ Türkiye Selçuklu kaynaklarında iktâ topraklarından çıkan askerler, *serleşker-i kadim*, *leşker-i kadim* ve *asakir-i kadim* gibi terimlerle anılmıştır. Selçuklu melikleri ve yüksek devlet ricalinin kendilerine ait gulamları dışında iktâ topraklarında yetiştirdikleri iktâ askerleri de mevcuttu.¹³⁰⁰ İktâ askerlerine *sipahi* de deniyordu.¹³⁰¹ Selçuklular'da bu iktâlı askerlerin kendi bölgelerindeki en üst askeri amiri bölge subaşlarıydı. Savaş

¹²⁹⁶ Demirci, a.g.m., 2000, 43; Kesik, a.g.e., 2017, 34; Göksu, a.g.e., 2018, 87-88, 95.

¹²⁹⁷ İslam tarihinde iktâ sisteminin özünde esasen asker yetiştirmeye dayalı bir düzen yoktu. Büyük Selçuklular'da Nizamülmülk bu iktâ düzenine askeri bir hüviyet kazandırmıştır. Bununla birlikte askeri iktâ İslam tarihinde daha önce var olup daimi surette uygulanmamıştı. Bkz Turan, O. a.g.e., 2010, 308-309; Göksu, a.g.e., 2018, 22, 85-86.

¹²⁹⁸ Göksu, a.g.e., 2018, 22, 97.

¹²⁹⁹ Köseadağ Savaşı'nda mevcudunun 100 ile 200 bin arasında olduğu tahmin edilen Selçuklu ordusunun askerlerin çoğunluğunun iktâ kuvvetleri olduğu düşünüldüğünde iktâ askerlerinin ne derece yüksek sayılara ulaştığı tahmin edilebilir. Bkz. Göksu, a.g.e., 2018, 108

¹³⁰⁰ Göksu, a.g.e., 2018, 21, 100.

¹³⁰¹ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 495.

durumunda iktâ askerleri subaşların komutası altına girerek ana ordunun güzergahına katılırlardı.¹³⁰²

Selçuklular üzerinde Moğol nüfuzunun hâkim olduğu dönemden itibaren devletin, iktâ sistemi ve iktâ askerlerinden faydalanamamaya başladığı görülmektedir. Moğol yetkililer, Anadolu topraklarını sömürürken iktâ topraklarını tahripkar bir şekilde kullanmışlardır.¹³⁰³ Moğollar'ın sebep olduğu sıkıntılara ek olarak “hanedan üyelerinin taht mücadeleleri, yüksek rical arası rekabetler ve bazı miri toprakların özel mülk statüsüne getirilmesi” de sistemin etkisizleşmesine etki eden unsurlar arasındadır.¹³⁰⁴ Neticede Selçuklu ordusunun Sultan III. Keyhüsrev devrinden itibaren artık tamamen bir Moğol yardımcı kuvveti rolüne büründüğü görülmektedir.¹³⁰⁵

Eyyûbîler'de de iktâ sistemi Selçuklular'dan mülhemle benzer şekilde uygulanmıştır.¹³⁰⁶ En büyük iktâ sahipleri daha önce de zikrettiğimiz üzere hanedan mensubu melikler idi. Büyük iktâ toprakları *iktâü'l-hass* olarak anılırdı. İktâ sahipleri, belirli sayıda askeri Eyyûbî Devleti'ne vermek zorundaydılar.¹³⁰⁷ İktâ askerlerinin silah ve maaşları dîvânü'l-ceyş ile dîvânü'l-mal ceridelerinde kayıtlıydı.¹³⁰⁸ Selâhaddin Eyyûbî, 1172'ye kadar sahip olduğu topraklarda iktâ sistemini önemli ölçüde yaygınlaştırmış, 1177 ve 1181 yıllarında genel iktâ teftişleri ve bunlar dışında yeri geldiğinde kusurlu iş yapan kişilerden iktâlarını almak ya da liyakat gereği daha fazla iktâ hak edenlere bunları vermek gibi tedbirler almıştı.¹³⁰⁹ Sultan özellikle Türkmen ve Bedevi gruplarına iktâlar vererek onları devlete bağlı kılmaya özen göstermiştir.¹³¹⁰

İktâ sisteminin askeri sisteme katkısı ve kullanımını karşılaştıracak olursak her iki devletin de sistemi Büyük Selçuklular'dan mülhemle kullandıklarını görmekteyiz. Yine iki devlette de iktâ askerleri devletin en önemli askeri kuvvetini oluşturmakta idi.

¹³⁰² Turan, R. (2002). “Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilat”, *Türkler Ansiklopedisi*, 7, 162.

¹³⁰³ Turan, O. (1948). “Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku, Miri Topraklar ve Hususi Mülkiyet Şekilleri”, *Belleten*, 12 (47), 558.

¹³⁰⁴ Son dönem Selçuklu taht varislerinin iktidar yolunda destek kazanabilmek için toprak dağıtımları bu duruma zemin hazırlamıştır. Bkz. Göksu, *a.g.e.*, 2018, 110-113.

¹³⁰⁵ Kaymaz, *a.g.e.*, 2011, 155-156.

¹³⁰⁶ Alptekin, *a.g.m.*, 1990, 118; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 428.

¹³⁰⁷ Şeşen, *a.g.e.*, 1987, 219; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 178.

¹³⁰⁸ Şeşen, *a.g.e.*, 1987, 246-247; Alptekin, *a.g.m.*, 1990, 118; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 182.

¹³⁰⁹ Şeşen, *a.g.e.*, 1987, 250-251; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 178-179.

¹³¹⁰ Kubat, *a.g.e.*, 2020, 178-179.

Selçuklu sultanları ülke geneline ferman yolladıkları zaman subaşı gibi bölge idarecilerinden iktâ askerlerinin hazırlanmalarını istemekteydiler. Bu şekilde Selçuklu iktâ askerleri merkeze tam bağlı subaşı denilen amirlerin idaresindeyken Eyyûbî iktâ askerleri merkeze yarı bağlı olarak hüküm süren emîrlerin denetimi altındaydı. Esasen burada dile getirmek istediğimiz husus iki devlette iktâ sahipleri arasındaki yetki/statü farkıdır. Örneğin Eyyûbî ülkesindeki tüm iktâ askerleri her zaman merkezden gelen emirle büyük sultanın ordusuna devletin idari yapısı gereği katılamıyordu.¹³¹¹ Türkiye Selçukluları ise özellikle XII. yüzyılın ikinci yarısından sonra artan merkeziyetçilik ve Anadolu'da gerçekleşen siyasi birlik ile beraber tek bir komuta merkezinden yönetilen¹³¹² kalabalık bir ordu mevcudiyetine sahiptir.

5.1.1.3. Türkmenler

Türkmen grupları Türkiye Selçuklu Devleti sınırları içerisinde çoğunlukla batı bölgelerinde konargöçer olarak yaşamakta olan ve hanedan ile aynı soy ve tarihi mirası paylaşan zümrelerdir. Bu grupların diğer Selçuklu tebaası halklara göre devlete bağlılıkları daha hassas bir durumdaydı.¹³¹³ Türkmenler bu bölgelerde Selçuklu sultanı tarafından atanan uç beylerbeylerinin idaresi altında yaşarlardı.¹³¹⁴ Uç beylerbeylerine “emîr-i vilâyet-i uç”, “sipehdâr-ı bozorg” veya “emîr-i bozorg-ı uç” denirdi.¹³¹⁵ Bu uç beylerbeylerinin altında uç beyleri onların altında da boy beyleri bulunmaktaydı. Türkiye Selçukluları'nda toplam üç uç bölgesi ve dört uç beylerbeyliği bulunmaktaydı.¹³¹⁶ Batı uç bölgesi, eski Türk devlet anlayışından bakiye bir gelenek

¹³¹¹ Eyyûbî Devleti'nin Türkiye Selçukluları'ndan farklı olarak federatif yapıda bir devlet olduğu anlaşılmaktadır. Eyyûbî ülkesinin eyaletleri, hanedan mensubu melikler ya da emîrler tarafından Selahaddin Eyyûbî'nin belirlemiş olduğu şekilde mülk statüsünde yönetme hakkına sahip bulunan idareciler tarafından yönetilmekteydi. Mısır'da bulunan Eyyûbî hanedan üyesi büyük sultan olarak kabul edilmesine karşın Selahaddin Eyyûbî'nin ölümünden sonra zamanla diğer ülke idari yöneticileri üzerinde Mısır'ın otoritesi azalmaya başlayacak ve bu emirlikler birbirleri ile rekabet haline girecektir. Esasen bu husus Eyyûbî tarihinin belirleyicisi olmuştur. Öyle ki Haçlılar'a karşı dahi bu emirlikler birbirlerine yine rakip kalmaya edebilmekteydiler. Eyyûbî Devleti'nin yapısı hakkında bilgi için Bkz. Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 187; Şeşen, *a.g.e.*, 2018a, 159. Ömer Faruk Çakır, bu idari yapıdan ortaya çıkan sıkıntıları *zayıf liderlik, hiyerarşi noksanlığı ve olabildiğince eşitlikçi bir statü ve taksimat sistemi* olarak tanımlamıştır. Bkz. Çakır, *a.g.m.*, 2022, 48.

¹³¹² Göksu, *a.g.e.*, 2018, 109.

¹³¹³ Turan, O. *a.g.m.*, 2002, 161-162; Koca, *a.g.e.*, 2005, 104-110.

¹³¹⁴ İbni Bibi'de yer alan bir kayıta uç bölgesine atanan bir emîr görevine başlarken imamların ve diğer uç emîrlerinin huzurunda anlaşma yapılmaktadır. Bkz. İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 530-531. Uç bölgelerinin kadıları dahi merkezi hükümet tarafından atanırdı. Bkz. Koca, *a.g.e.*, 2005, 109.

¹³¹⁵ Çelik, R. İ. (2022). “Türkiye Selçuklu Devleti'nde Askerî ve İdari Bir Makam: Beylerbeyliği”, *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8 (1), 207.

¹³¹⁶ Koca, *a.g.e.*, 2005, 107-108.

olarak sağ ve sol kola ayrılmış durumdaydı.¹³¹⁷ Kuzey uç bölgesi Kastamonu-Samsun, Bizans sınırındaki uç bölgesi Kastamonu-Antalya, Güney ucu ise yine kabaca Antalya-Ayntab'a kadar uzanmaktaydı.¹³¹⁸

Türkmen grupları savaşçı birlik olarak Selçuklu ordusuna destek verebiliyorlardı. Selçuklu sultanları savaş kararı aldıklarında Türkmenlerin yaşadığı bu uç bölgelerine özel fermanlar hazırlatır ve sefere katılması için bu gruplardan ricalarda bulunulurdu.¹³¹⁹ Keykubad, uç Türklerine yazdığı bir fermanla Türkmenleri sefere çağırırken onlara maddi vaatlerde bulunmuştu.¹³²⁰ Türkmen kuvvetlerin yaşam tarzının ganimete dayalı olduğu düşünüldüğünde bu gibi teşvik ve telkin edici sözlerin celb işini kolaylaştırdığı düşünülebilir. Ayrıca bu grupların savaşa katılmaları halinde gıda ihtiyaçlarını Selçuklu sultanı karşılıyordu. Türkmenler savaşlarda kılavuzluk yaptıkları gibi savaşların olmadığı dönemlerde de devletin sınırlarını koruyarak devlete hizmet etmeyi sürdürüyorlardı.¹³²¹ Türkmen gruplarından ayrıyeten gulam olarak da istifade ediliyordu.¹³²²

İbn Bibi'deki bir kayıta I. Alâaddin Keykubad uç bölgelerini kastederek Rum sınırındaki serleşkerlerin savaşa katılmak için cephaneler ve askerlerle beraber Malatya'ya gelmelerini istemektedir.¹³²³ Kaynakta geçen "*Rum sınırındaki serleşker*" ifadesi uç bölgelerinde farklı bir askeri örgütlenme tarzının olduğuna işarettir.¹³²⁴ Yine aynı eserde Keykubad'ın savaş kararı aldığı anda ordu toplamak için mutad olarak Erzurum ucuna yolladığı kuvvetleri geri çağırdığı bilgisi mevcuttur.¹³²⁵ Buradaki bilgide Selçuklu merkez ordusundan da uç bölgesine daimi askerler gönderildiği sonucu çıkarılabilir. Zira "mutad" ifadesi merkezden sürekli uca asker gittiğine işarettir. Rum sınırındaki serleşkerlerin varlığı ve mutad olarak merkezden asker gönderilmesi bilgisi birleştirildiğinde bu giden askeri görevlilerin hassa kuvvetleri olması gerektiği akla gelmektedir. Zira iktâ askerlerinin daima bir şekilde garnizon mahiyetinde kullanılamayacağı doğaldır. Yine serleşkerlerin/subaşıların da

¹³¹⁷ Çelik, a.g.m., 2022, 208.

¹³¹⁸ Kesik, a.g.e., 2017, 42.

¹³¹⁹ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 262-295.

¹³²⁰ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 210.

¹³²¹ Koca, a.g.e., 2005, 108, 110.

¹³²² Köymen, a.g.e., 2020, 370.

¹³²³ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 295.

¹³²⁴ Türkiye Selçukluları'nda uç teşkilatlanmasının kendisine has bir yapıya sahip olabileceği fikri araştırmacılar tarafından dile getirilmiş bir husus olmuştur. Bkz. Göksu, a.g.e., 2018, 222.

¹³²⁵ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 481.

çoğunlukla gulam kökenli olmasıyla beraber bu bilgiler uç bölgelerinde dahi gulam kökenli emîr ve askerlerin varlığını göstermesi açısından önemlidir.

Türkmenler iç siyasi mücadelelerde de askeri güç olarak kullanılmışlardır. Örneğin; II. Kılıçarslan ile oğlu Melikşah arasındaki mücadelede de taraf olmuşlardı.¹³²⁶ I. Keyhüsrev bu mücadelelerin ardından babası Kılıçarslan'ı Konya'daki payitahtına tekrar yerleştirirken Türkmenlerden yardım almıştı.¹³²⁷ I. Keyhüsrev'i tahta çıkarmak için uçlar üzerinde nüfuz sahibi olan Danişmendli soyluları, bu Türkmenlerden sözler alıp harekete geçmişlerdi.¹³²⁸ Yine Moğol nüfuzunun bulunduğu dönemde kardeşler arası mücadelede IV. Kılıçarslan'ı yakalayan Türkmenler bu durumu II. Keykâvus'a bildirmişlerdir.¹³²⁹

Uç bölgelerinde yer alan Türkmen emîrlerin ülkeye girmek isteyen elçi ve habercilere de hükümdarın yanına gitmesi için refakat etmekten sorumlu oldukları anlaşılmaktadır.¹³³⁰

Eyyûbî Devleti'nin hüküm sürdüğü coğrafyada Türkiye Selçukluları'ndaki uç Türkmenlerine benzer olarak yerleşik olmayan bir yaşam tarzına sahip konargöçer Türkmen ve Bedevi Arap grupları yer almaktaydı.¹³³¹ Bu Türkmen kuvvetleri daha devlet kurulmadan önce Eyyûbî aile mensupları tarafından kullanılan birlikler arasındaydı.¹³³² Örneğin Yaruklu Türkmenleri ciddi iktâlar elde etmiş bir Türkmen ailesi olup özellikle Selâhaddin döneminde 1179'daki Merc-i Uyun Muharebesi ve ardından Beytü'l Ahzan'a düzenlenen askeri girişimde önemli roller almışlardır. Yine III. Haçlı Seferinde de bu ailenin mensuplarından sık olarak zikredilmektedir. Yaruklu Türkmenleri Halep bölgesinde, Karaveli ve Kıpçak Türkmenleri de Erbil bölgesinde meşhurdu.¹³³³

Eyyûbî ordusunda Türkmenler genellikle Suriye coğrafyasında, Bedevi Araplar ise Ürdün-Sina arası bölgelerde yaşamaktaydılar. Akka Savaşlarında her iki grup da etkin

¹³²⁶ Kaymaz, *a.g.e.*, 2011, 41-42.

¹³²⁷ Kaymaz, *a.g.e.*, 2011, 171.

¹³²⁸ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 107.

¹³²⁹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 570-571.

¹³³⁰ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 530-531.

¹³³¹ Alptekin, *a.g.m.*, 1990, 120; Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 293.

¹³³² Şeşen, *a.g.e.*, 2018a, 167. Türkler esasen Abbasiler'den itibaren İslam dünyasının pek çok yerinde gulam/memlûk tarzında kullanılan askerler arasında en çok öne çıkan gruplar olup, Zengiler'den de önce Suriye ve Mısır'da devletler kuracak kadar etkinlerdi. Bkz. Kızıltoprak, S. (2004). "Memlûk", *DİA*, 29, 87-90.

¹³³³ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 352; Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 294; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 47.

olarak kullanılmıştır.¹³³⁴ Bununla birlikte Türkmenler ile Bedevi Arapların askeriyede istihdamında farklılıklar olabiliyordu. Örneğin Türkmenlerden meydana Muharebelerinde sıklıkla faydalanırken Bedevi Arapları yoğunluklu olarak ganimet odaklı baskınlarda kullanılırlardı.¹³³⁵ Yine her iki grup da muharebe dışında farklı hizmetlerde kullanılmışlardır. Örneğin yolların güvenliğini sağlama ve sınırların muhafazasında rol almışlardır. Bedeviler yine posta işlerinde de görevlendirilmişlerdir.¹³³⁶ Selâhaddin Eyyûbî bu gruplara sık sık iktâlar vererek şunları hedeflemişti: “Birincisi olağanüstü dönemlerde onlardan yardımcı süvari birlikleri sağlamak, ikincisi onların zâhire nakletmelerini, yolları korumasını, posta merkezlerine hecin devesi ve at ve sağlamalarını, sultana yıllık belli bir vergi ödemelerini sağlamak”.¹³³⁷

Kürt grupları da Eyyûbîler tarafından yardımcı kuvvet olarak kullanılmışlardır.¹³³⁸ Eyyûbî Meliki Eşref, kendisinden siyasi himaye talep eden Artuklu Meliki Mesud’a destek kuvvet olarak Arap ve Kürt kabilelerden oluşan 10 bin kişilik bir orduyu İbnü’l Bedir’in emrinde yollamıştı.¹³³⁹ Kürt ve Arap yardımcı kuvvetleri için dikkati çeken husus bunların Türkmenlere nazaran devleti sıklıkla zor duruma düşüren ve tedip gerektiren faaliyetlere girişiyor olmalarıdır. 1177 tarihinde Tellü’s-Safiye bölgesinde Haçlılar’dan ani saldırı yapılarak ordusu bozulan Selâhaddin Eyyûbî bu duruma neden olduklarını düşündüğü iktâ sahibi Kürtlerin bu iktâlarını kesmişti.¹³⁴⁰ Yine Haçlılar’la işbirliği yapan bazı Bedevi Arapları da Selâhaddin devrinde birçok kez sürülerek tedip edilmişlerdir.¹³⁴¹ Türkmenler ile Kürt grupları arasında zaman gerginliklerin yaşandığı da bilinmektedir. Bu çatışmaların yoğunluklu olarak 1180’lerin ortasından 1190’lı yılların başlarına kadar Güneydoğu Anadolu’dan Azerbaycan’a, Musul’dan Suriye’ye kadar yayıldığı anlaşılmaktadır.¹³⁴² Selâhaddin Eyyûbî’nin sırf bu çatışmaları ortadan kaldırmak için Haçlılar’a karşı ordunun toplam mevcudundan feragat ederek

¹³³⁴ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 343, 353.

¹³³⁵ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 351; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 46. Bununla birlikte Bedevi Araplar düzenli muharebelerde de pek çok kez kullanılmıştır. Bkz. Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 352-353; Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 293-294.

¹³³⁶ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 342; Şeşen, *a.g.e.*, 2018a, 167.

¹³³⁷ Şeşen, *a.g.e.*, 1987, 250-251; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 179-180.

¹³³⁸ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 353-354.

¹³³⁹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 296.

¹³⁴⁰ Kubat, *a.g.e.*, 2020, 47-48.

¹³⁴¹ Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 292-293; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 47. Bedevilerin İngiltere Kralı Aslan Yürekli Richard’a istihbari nitelikte bilgi akışı sağladıkları bilinmektedir. Bkz. Turan, A. *a.g.e.*, 2021, 36.

¹³⁴² Turan, A. *a.g.e.*, 2021, 35, not. 41.

Takıyyüddîn Ömer'i görevlendirdiği bilinmektedir. Bu gruplar arasında 1177 yılında Nusaybin'de¹³⁴³ ve 1184'te Musul'da¹³⁴⁴ çatışmalar çıktığı görülmektedir. Eyyûbîler yardımcı birlik olarak Türkmenler, Bedevi Araplar ve Kürtler dışında nadir de olsa Sudanlıları da kullanmışlardır.¹³⁴⁵

Türkmenlerin her iki devlette de genel olarak benzer şekilde kullanıldıkları görülmektedir. Hatta bunların devletin kuruluş aşamalarında dahi söz sahibi olmaları en önemli benzerliktir. Türkiye Selçukluları'nda dikkati çeken husus Türkmenler için özel uc teşkilatlanmalarının olmasıdır. Eyyûbîler'de ise Türkmenlere özgü bir teşkilatlanma yoktur. Bu durum, Türkmen gruplarının yoğunluklu olarak Selçuklu ülkesinin sınır bölgelerinde yaşamalarıyla ilgili olmalıdır. Bununla beraber her iki devletin sınırlarında yaşayan Türkmenlerin devlete yani merkezi hükümete bağlılıklarının gevşek olduğu açıktır. Bu nedenle yöneticiler onları askeri teşkilata davet ederken ihtimam göstermişlerdir. Türkmenlerin ayrıca Selçuklu iç mücadelelerinde sıklıkla tarafların dayandığı ana ve yardımcı güçlerden oldukları da dikkat çekmektedir. Eyyûbîler'de ise Türkmen liderlerine sık olarak iktâlar verildiği görülmektedir. Yine Türkmenlerin her iki devlete sundukları askeri hizmetin yanında, bazen tedip konusu da olabildikleri vakidir. Selçuklu tarihinde Türkmenler ile hanedan arasındaki gerilimlerin sık yaşanmış olması bir gerçektir. Bunun nedenini herhalde yine Türkmenlerin nüfus yoğunluğunun Selçuklular'da daha fazla olmasıyla beraber onların kurucu unsur olarak meşruiyet arayışlarında aramak lazım gelir. Her iki devlete gulam olarak da asker veren bu grupların adeta daimi birlik gibi kullanıldığı dikkati çekmektedir. Nitekim Türkmenler Selçuklu tarihindeki pek çok savaşta yer aldıkları gibi Eyyûbî melik ve emîrlerinin de kuvvetlerini oluşturan ana unsurlar arasında bulunmaktaydı.

5.1.1.4. Vasal Kuvvetler

Türkiye Selçukluları'na vasallık statüsü ile bağlı siyasi teşekküller devlete askeri kuvvet vererek destek olabiliyorlardı. Vassal hükümdarın Selçuklu Devleti'ne vereceği asker sayısı genellikle yapılan vasallık anlaşmalarında belirlenirdi. Bu anlaşmalar *sevgendname*, *ahidname*, *muhadenname* olarak da adlandırılabilirdi.¹³⁴⁶

¹³⁴³ Bâhaeddîn İbn Şeddâd, *a.g.e.*, 2021, 117.

¹³⁴⁴ Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 244.

¹³⁴⁵ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 354.

¹³⁴⁶ Göksu, *a.g.e.*, 2018, 179-180; Köymen, *a.g.e.*, 2020, 179.

Destek olarak verilecek asker miktarının belirlenmesinde askeri ihtiyaçların göz önüne alındığı anlaşılmaktadır.¹³⁴⁷ I. Alâaddin Keykubad, 1225'te Ermenilerle yaptığı anlaşmada istediğı takdirde kendisine 1000 süvari ve 500 arkı askerin gönderilmesini şart koşmuştu.¹³⁴⁸ Bu örnekte görüldüğü üzere vasal kuvvetler süvari dışında piyade ve kuşatma birliğı vermekle de yükümlü kılınabiliyorlardı.

Türkiye Selçuklu sultanı vasalı olan hükümdarı eğer tâbiyet şartlarına uymamışsa onun bu itaatsizliğine karşı yaptırım uygulama hakkına sahipti. Bunun için tedip seferi düzenleyebilir,¹³⁴⁹ itaatsiz hükümdarı görevinden alabilir,¹³⁵⁰ sürgün edebilir¹³⁵¹ veya yerinde bırakıp vasallık şartlarını ağırlaştıran bir antlaşma yapabiliirdi.¹³⁵² Vasal kuvvetlerin teçhizat, masraf ve iaşeleri de Selçuklu sultanı tarafından karşılanırdı.¹³⁵³

Sultan I. Keykubad Alaiye seferinde vasal kuvvetlerin desteğini alıyor,¹³⁵⁴ II. Keyhüsrev sefer için Suriye'deki tâbilerinden yardım istiyordu.¹³⁵⁵ Suriye'de bir emîr olan Nâsırüddin Farısı her savaştan önce iki bin asker getirme sözü verdiği anlaşmaya uyarak 2000 süvari ile II. Keyhüsrev'in yanına varmıştı.¹³⁵⁶ Vasal kuvvetlerin birlikleri bazı savaşlarda muharip olarak hazır bulunan Selçuklu ordusunun en geniş kısmını bile oluşturabiliyordu.¹³⁵⁷

Eyyûbî Devleti'nde de vasal kuvvetler önemli bir güçtü. Hatta devletin yapısı itibarıyla belki de ordunun ana kuvvetini vasal kuvvetler oluşturmaktaydı. Zira Eyyûbî Devleti'nin başı Mısır'ı yöneten büyük sultan olup devletin diğer bölgelerinin melikler ve emîrleri onun tâbisi konumundaydı. Bu devletler metbu Eyyûbî melikine her yıl belirli sayıda askeri kuvvet göndermek zorundaydı.¹³⁵⁸ Eyyûbî sultanları, vasallarına kendi adları ve tâbilerinin adlarının yazdığı bayraklar göndermekteydi.¹³⁵⁹

Eyyûbî tarihinde vasal kuvvetlerin askeri destek vermekle yükümlü kılındığı ve destek verdiği pek çok savaş vardır. Örneğın; Selâhaddin Eyyûbî 1183'te Halep'i alırken

¹³⁴⁷ Göksu, *a.g.e.*, 2018, 185.

¹³⁴⁸ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 349.

¹³⁴⁹ Sümer, *a.g.m.*, 2022a, 352.

¹³⁵⁰ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 103.

¹³⁵¹ Merçil, *a.g.m.*, 2002, 518.

¹³⁵² İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 196-197.

¹³⁵³ Koca, *a.g.e.*, 2005, 113; Göksu, *a.g.e.*, 2018, 185.

¹³⁵⁴ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 264.

¹³⁵⁵ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 483-484.

¹³⁵⁶ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 495.

¹³⁵⁷ Göksu, *a.g.e.*, 2018, 248-249.

¹³⁵⁸ Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 242; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 55.

¹³⁵⁹ Kubat, *a.g.e.*, 2020, 149.

şehrin sahibi İmadeddin'i Frenklere karşı savaşlarda kendisine askeri destek vermekle yükümlü kılmıştı.¹³⁶⁰ Sultan 1184 askeri hareketlerinde kardeşi Âdil ve yeğeni Takıyyüddîn'in desteğiyle hareket ediyordu. Yine Musul Hakimi İzzeddin'i de 1186'daki anlaşma ile Frenklere karşı kendisine askeri birlik sağlamakla yükümlü kılmıştı.¹³⁶¹ Selâhaddin, Hittin Muharebesi öncesi ise vasallarından askeri destek istemiş ve Mısır, Musul, Sincar, Halep gibi bölgelerin hakimleri kendisine kuvvet yollamıştı.¹³⁶² Halep Meliki Zâhir her yıl en iyi 500 askerini büyük sultan olan Âdil'e verirdi.¹³⁶³ Eyyûbî vasalları bazen istihbari bilgi sağlayarak da tâbîlik görevini yerine getirebiliyordu. Örneğin Musul Hakimi Bedreddin Lülü, seferde bulunan Melik Kâmil'e Moğollar'ın Dicle Nehrini aşp Sincar'a saldırdığını haber verince Melik Kâmil hemen geri dönmüştü.¹³⁶⁴

Vasal kuvvetlerin her iki devletin ordularında önemli güç oldukları görülmekle beraber Eyyûbîler'de, devletin sahip olduğu idari yapı gereği vasal kuvvetlerin askeri teşkilattaki yeri daha mühim görünmektedir. Zira daha önce de belirttiğimiz üzere Eyyûbî Devleti'nde iktâ'î-hass sahibi emîrlar çok güçlü olduklarından ve önemli sayıda askeri kuvveti bulunduklarından ve büyük sultanı tanıdıklarından dolayı bunlar savaşlara önemli sayıda kuvvetlerle katılırlardı. Türkiye Selçukluları'nın vasalları genellikle hanedan üyesi olmayan siyasi teşekküller iken Eyyûbî vasalları çoğunlukla devletin büyük iktâ sahibi olan emîrlariydi.

5.1.1.5. Ücretli Birlikler

Ücretli askerler Türkiye Selçuklu kaynaklarında *ecrihor*, *cerahor*, *cerihor* tâbirleri ile ifade edilirdi.¹³⁶⁵ Bu gruplar her askeri seferde bulunmazdı. Öyle ki Selçuklu tarihinde ücretli askerlerin kullanıldığına dair ilk kayıt XII. yüzyılın sonundadır. İlk kez II. Süleyman Şah'ın Gürcistan'a düzenlediği seferde ücretli birliklerden faydalanılmıştır. Bazı araştırmacılara göre ücretli birliklerin ortaya çıkmasını asıl sebebi Türkmen gücünün askeri alanda kullanımının azalmasıdır. Yine savaş teknolojisine yetişme ve devletin iktisadi olarak zikredilen dönemde yükselişe geçmesi de bir sebep olarak gösterilmiştir. Alâaddin Keykubad döneminden itibaren artmaya başlayan ücretli asker

¹³⁶⁰ Azzam, *a.g.e.*, 2015, 203.

¹³⁶¹ Azzam, *a.g.e.*, 2015, 208, 214-215.

¹³⁶² Kubat, *a.g.e.*, 2020, 56.

¹³⁶³ Çakıroğlu, *a.g.e.*, 2008, 88.

¹³⁶⁴ Aydın, *a.g.m.*, 2020, 267.

¹³⁶⁵ Göksu, *a.g.e.*, 2018, 113.

kullanımı için ise, sultanın büyük tasfiye hareketini müteakip askeri kadroların boşalmasının neden olduğu kanaati mevcuttur.¹³⁶⁶

Türkiye Selçukluları'nda ücretli birlikler genelde Türklerden ve ülke içinden toplanırdı.¹³⁶⁷ Ancak ülke dışından toplandığı da vakiydi. XIII. Yüzyılda Selçuklu sultanının emriyle Suriye'ye giderek ücretli birlikler toplama görevi verilen emîrler vardı. Köseadağ Savaşı öncesi Suriye'ye giden Şemseddin İsfahani, “*bu ülkenin fakir yiğitlerini zengin etmişti*”.¹³⁶⁸ Ücretli askerlerin eski asker olmalarına önem verilirdi. Türkler dışında *Rus, Gürcü, Kürt, Arap, Türkmen, Frenk, Kıpçak* gibi etnik menşeye sahip ücretli birliklerin de kullanıldığı Türkiye Selçuklu kaynaklarında zikredilmiştir. Ücretli birlikler ayrıca hem süvari hem de piyade olabiliyorlardı.¹³⁶⁹ Selçuklu ordusunda bulunan hristiyan askerlerle ilgili dikkati çeken bir husus bunların idaresinin Selçuklular'ın atadığı bir emîre verilmesiydi. Keykubad devrinde bu grupların idaresi Gürcüoğlu Zahirüddinle'nin sorumluluğundaydı.¹³⁷⁰

Ücretli kuvvetler Türkiye Selçukluları'nda XIII. yüzyılın özellikle ikinci çeyreğinde önemli güç haline gelmişlerdir.¹³⁷¹ Örneğin Frank ücretli birliklerinin II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in tahta çıkışına etki ettikleri görülmektedir.¹³⁷² Aynı hükümdar döneminde Frank grupları öncü kuvvet olarak da görevlendirilmekteydi.¹³⁷³ II. Keyhüsrev döneminde ücretli birlikler adeta ordunun daimi unsuru olmuşlardır.¹³⁷⁴ Erzurum kuşatmasında ücretli Frank birliklerinin liderinin isminin İbn Bibi'de sürekli subaşı ile beraber zikredilmesi bu duruma bir kanıt olarak görülmektedir.¹³⁷⁵

Ücretli kuvvetlerin maaşları Selçuklu sultanları tarafından peşin ödenirdi. Vezir Şemseddin İsfahani, Köseadağ Harbi için Suriye'den topladığı ücretli askerlere yedi aylık erzaklarını peşin vermişti.¹³⁷⁶ Bununla birlikte ücretli kuvvetlerin toplanması için harcanan meblağların devletin bazen mali durumunu zora soktuğu da

¹³⁶⁶ Göksu, *a.g.e.*, 2018, 122-126, 133.

¹³⁶⁷ Göksu, *a.g.e.*, 2018, 129-130, 158-159.

¹³⁶⁸ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 495, 507, 546.

¹³⁶⁹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 411; Koca, *a.g.e.*, 2005, 113.

¹³⁷⁰ Kaymaz, *a.g.e.*, 2011, 103.

¹³⁷¹ Köymen, *a.g.e.*, 2020, 369.

¹³⁷² Kaymaz, *a.g.e.*, 2011, 101; Göksu, *a.g.e.*, 2018, 143.

¹³⁷³ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 481; Göksu, *a.g.e.*, 2018, 147.

¹³⁷⁴ Kesik, *a.g.e.*, 2017, 36-37; Göksu, *a.g.e.*, 2018, 148.

¹³⁷⁵ Göksu, *a.g.e.*, 2018, 151.

¹³⁷⁶ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 507.

görülmektedir.¹³⁷⁷ Türkiye Selçukluları haricindeki Ortaçağ Türk-İslam Devletlerinde ücretli kuvvetlere çok rastlanılmamış olması Türkiye Selçukluları'ndaki bu kuvvetlerin önemine işaret etmektedir.¹³⁷⁸

Türkiye Selçukluları'nda yukarıda mahiyetini verdiğimiz ücretli askeri birlikler olmasına karşın Eyyûbîler'de bu tarz ücret mukabilinde geçici olarak birlik istihdam edilmesi çok nadir bir durum olarak dikkat çekmektedir. İbni Bibi'de geçen bu kayıтта el-Cezire bölgesinde hüküm süren Eyyûbî Meliki Eşref, Sultan I. Keykâvus'un saldırısına karşı Halep hakimine yardıma giderken müellifin ifadesiyle ordusunda ücretli birlikler de bulunuyordu.¹³⁷⁹ Aynı eserde Eyyûbî Meliki Şihabeddin Gazi de Ahlat'ın yönetim menşurunu aldıktan sonra mal dağıtarak ordu toplamaya başlamıştı.¹³⁸⁰ Melik Gazi'nin buradaki asker toplama yöntemini de bir nevi ücret karşılığında orduya birlik sağlama olarak değerlendirebiliriz. İbni Bibi'nin verdiği bu bilgi dışında Eyyûbî ordularında ücretli kuvvetlerin olduğuna rastlayamadık.

Ücretli birlik kullanımının Ortaçağ Türk-İslam Devletlerinde en yaygın olarak Türkiye Selçukluları'nda görülmesinin dikkate değer bir husus olduğu açıktır. Devletin bu grupları yaygın şekilde kullanımının ana sebebinin nüfuzu artan gulam emîrlerin bertarafı sonrası kadroların boşalması olduğu anlaşılmaktadır. Buna karşın Eyyûbîler'de de ücretli birlik kullanımının çok nadir olduğu dikkat çekicidir.

5.1.1.6. Diğer Askeri Birlikler

Türkiye Selçukluları ve Eyyûbîler yukarıda zikrettiğimiz kuvvetler dışında çoğunluğu kuşatma birliği olan piyade gruplarına da sahiptiler.

Türkiye Selçuklu kaynaklarında piyadelerin kullanıldığına dair birçok bilgi vardır.¹³⁸¹ Bu kaynaklarda özellikle ücretli birlikler ve şehir kuvvetlerinden bahsedilirken piyade terimi kullanılmıştır.¹³⁸² Ordusunun ana kısmı süvari olan I. Süleyman Şah'ın dahi

¹³⁷⁷ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 552. Daha önce devletin iktisadi inkişafının Selçuklular'da ücretli asker kullanımının artışında bir etken olduğunu söylememiz ile burada bu birliklerin devlete mali yük olduğunu söylemek bir tezat gibi gözükebilir. Ancak İbni Bibi'nin ücretli askerlerin mali yük olduğunu belirttiği dönemin devletin diğer pek çok kurumuyla beraber mali yapısının da bozulduğu Moğol nüfuzunun bulunduğu dönem olduğunu unutmamak gerekir.

¹³⁷⁸ Göksu, *a.g.e.*, 2018, 114.

¹³⁷⁹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 214.

¹³⁸⁰ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 495.

¹³⁸¹ Abû'l-Farac, *a.g.e.*, 1987, Cilt 2, 534.

¹³⁸² İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 411, 642.

piyade kuvvetleri mevcuttu.¹³⁸³ Sultan I. İzzeddin Keykâvus döneminde Antalya seferine çıkılacakken piyadelerin zeredhaneden silahları çıkartmaya başladığı zikredilmektedir. Ayrıca emîrlere piyadelerin kalelere çıkması için merdiven yapmaları emredilmiştir.¹³⁸⁴ Burada bir lojistik işlem ve hatta bir savaş edevatının inşasında dahi piyadelerin kullanılmış olması dikkat çekicidir. Suğdak seferinde şehirdeki siperleri kazma görevi de yine piyadelere verilmişti.¹³⁸⁵

Eyyûbîlere bakıldığında piyade gruplarına genel bir isim olarak *er-racil* veya *mütereccile* denildiği görülmektedir. Yine *ecnad*, *cünd* ve *cündiyye* Eyyûbî ordusunda genel olarak piyade askerleri tanımlamak için kullanılıyordu. Eyyûbîler’de piyade grupların sayısı süvarilere göre azdı. Bununla birlikte piyade gruplarının sayısının yüksek olduğu savaşlar da mevcuttur. Örneğin Hittin Muharebesi’nde sayı olarak piyade ve gönüllüler fazla idi. Bu savaşta 80.000 piyade 12.000 süvari bulunmuştu. Selâhaddin’in Fâtımî vezirliği döneminde ve 1189’daki Akka Savaşlarında Melik Âdil’in ordusunda Zenci piyadeler vardı. Akka Savaşlarında soygunculuk ile geçinen Arap piyade askerleri geceleri faaliyet göstermekteydi.¹³⁸⁶

Eyyûbîler’de kuşatma birliklerinin de özel adları bulunmaktaydı. Bunlar *haccarun/candarun*, *nakkab*, *naffat*, *çarhçı*, *horasancılar/harççılar* idi. Kuşatma aletlerini kullananlara *el-haccarun* ve *el-candarriyye*¹³⁸⁷ denilirdi. Kale duvarları ve surlara çıkmakla ve ayrıca lağımlara patlayıcı maddeleri koymakla görevli grup *el-horasaniyye*, savunma esnasında ok atıp aynı anda çarh ve zeyyar kullananlar ise *açarhi* olarak anılırdı.¹³⁸⁸ Selâhaddin Eyyûbî’nin Taberiye’yi fethinde candariyye, nakkabun, horasaniyye ve haccarun birlikte rol almıştı. Eyyûbî askerleri Haçlılar’a karşı neftçilik ve lağımcılıkta daha başarılıydı. Halep Meliki Zâhir zikrettiğimiz kuşatma birliklerinden Haçlılar’a karşı mücadelelerde önemli ölçüde istifade etmiştir. Eyyûbîler’de memlûk kökenli piyadeler de vardı.¹³⁸⁹ Genel olarak Eyyûbîler’de daimi

¹³⁸³ Keskin, M, (2002). “Gazi Süleyman Şah ve Türkiye Selçuklu Devleti’nin Kuruluşu”, *Türkler Ansiklopedisi*, 6, 537.

¹³⁸⁴ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 171.

¹³⁸⁵ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 337.

¹³⁸⁶ Kubat, *a.g.e.*, 2020, 36-37, 50, 185.

¹³⁸⁷ Gibb Hamilton’a göre kuşatmalardaki rütbeli subaylara “candariyye” denirdi. Bkz. Kubat, *a.g.e.*, 2020, 37.

¹³⁸⁸ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 344-345; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 37, 45. Gibb Hamilton’a göre “horasaniyye” debbabe kullanan gruptu. Bkz. Kubat, *a.g.e.*, 2020, 45.

¹³⁸⁹ Kubat, *a.g.e.*, 2020, 36.

yaya birliklerinin sıklıkla kale muhasarası ve savunmalarında kullanıldığını söylemek mümkündür.¹³⁹⁰

Türkiye Selçukluları'nda gönüllü gruplar olarak bilinen düzensiz geçici askeri gruplar da mevcuttu.¹³⁹¹ Bu kuvvetler daimi olmadığından her seferde bulunmazlardı. Bu grupları savaflara sevk eden önemli etmenlerden biri ganimet elde etme arzusuuydu.¹³⁹² I. Alâaddin Keykubad Alaiye'nin fethinde fakir ve mutatavvıa gruplarına mal dağıtarak onları savaşa teşvik etmek istemişti.¹³⁹³ Selçuklular'da bu şehir kuvvetleri farklı savaflarda sık olarak yer almışlardır. Özellikle büyük şehirlerin ileri gelen eşrafı siyasi olaylarda söz sahibi olmaktaydı.¹³⁹⁴ Konya halkı, meşru sultan olan I. Gıyaseddîn Keyhüsrev'i, ağabeyi II. Süleyman Şah'ın saldırısına karşı yaklaşık bir ay savunmuştu.¹³⁹⁵ Aynı şehir bir süre sonra bu defa meşru sultan olan III. Kılıçarslan'ı tahttan indirmek isteyen amcası Keyhüsrev'e karşı Kılıçarslan'ı desteklemişti.¹³⁹⁶ Halk, bu iktidar mücadelelerinde bazen meşru hükümdarların karşısında dahi yer alabiliyordu. Örneğin; Ankara halkı, Melik Alâaddin Keykubad'a, bu sırada tahtın sahibi olan abisi I. İzzeddin Keykâvus'a karşı mücadelesinde uzun süre destek vermişti.¹³⁹⁷ Babaî isyanının bastırılmasında da halk Selçuklular safında yer almıştı. Moğol nüfuzu ile beraber gönüllülerin sayısının artmasını¹³⁹⁸ ise herhalde tüm devlet teşkilatında olduğu gibi ordu teşkilatının da bozulmasının bir sonucu olarak okumak lazımdır.

Eyyûbîler'de de bölgesel kuvvetler ve gönüllü savaşçılar orduya destek verebiliyorlardı.¹³⁹⁹ Bu gönüllü gruplarına *el-mutavvat/mutavvıat*¹⁴⁰⁰ denildiği gibi ülkenin farklı bölgelerden toplanan *ecnad* olarak bilinen milis kuvvetler de vardı.¹⁴⁰¹ Gönüllüler özellikle Haçlılar'la savaflarda büyük fayda sağlamışlardır. Eyyûbîler'de

¹³⁹⁰ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 338; Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 286; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 35-36, 46, 344-345.

¹³⁹¹ Kesik, *a.g.e.*, 2017, 27, 42; Göksu, *a.g.e.*, 2018, 23, 228-230; Köymen, *a.g.e.*, 2020, 367. Selçuklu ve Eyyûbi askeri teşkilatlarındaki gönüllüler bazı araştırmalarda farklı grupları içine alacak şekilde anlatılmıştır. Örneğin gönüllüler grubu içerisine Türkmenler, Bedevi Arap kuvvetleri, Bölge/Şehir kuvvetleri gibi savaşçı birlik sunan unsurlar alındığı gibi konu, yalnızca gönüllüler grubu adıyla ayrı başlıklar halinde de ele alınmıştır.

¹³⁹² Koca, *a.g.e.*, 2005, 117.

¹³⁹³ Kesik, *a.g.e.*, 2017, 43; Köymen, *a.g.e.*, 2020, 367.

¹³⁹⁴ Mecit, *a.g.e.*, 2017, 170-171.

¹³⁹⁵ Aksarayı, *a.g.e.*, 2000, 23-24.

¹³⁹⁶ Sevim, *a.g.m.*, 2022, 403.

¹³⁹⁷ Sümer, *a.g.m.*, 2022b, 357.

¹³⁹⁸ Göksu, *a.g.e.*, 2018, 232-233.

¹³⁹⁹ Alptekin, *a.g.m.*, 1990, 120.

¹⁴⁰⁰ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 354.

¹⁴⁰¹ Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 295.

esas mesleği askerlik olmayan gönüllüler arasında ayyar ve evbaş gibi gruplar da vardı. Nadir durumlarda Sudanlılar da kullanılıyordu. Gönüllüler profesyonel asker olmadıklarından bazen sıkıntı çıkarabiliyorlardı. Selâhaddin Eyyûbî bir defasında çadırında baskın yedikten sonra gönüllü kuvvetler onun çadırını yağmalayarak karargahtan uzaklaşmışlardı. Bununla beraber Hittin Savaşı'nda ordunun büyük çoğunluğu gönüllülerden meydana gelmekteydi. Düşman karargahını ateş çemberi içerisine alan bu birliklerdi.¹⁴⁰²

Eyyûbîler'de *battalun* denilen yaşlı ve emekli emîr ve askerlerden oluşan, Eyyûbî sultanları tarafından görevden uzaklaştırılmış olup özel ihtiyaç halinde kullanmak için maaş verilen ve emîrlere *el-emîrû'l-battalun* denen bir grup da vardı.¹⁴⁰³ Bu grubun kaynaklara yansıyan ilk kullanımı 1173'te Nube'nin alınması vesilesiyledir.¹⁴⁰⁴ Selâhaddin yine 1181'de bir grup battalunu Yemen valisinin askeri kuvveti olarak gönderirken bunlardan bazılarını aynı yıl ödemelerini yaparak İskenderiyye sugur bölgesinde görevlendirmişti.¹⁴⁰⁵ İktâ sahibi olmayan battalun maaşlı olup ödemelerini dîvânü'l-ceyş gerçekleştirirdi. Ancak maaş bağlanması hususunun tasarrufu Eyyûbî sultanına aitti.¹⁴⁰⁶ Zaten askeri olarak faydalanılma durumları düşük olması hasebiyle farklı bir grup olarak tasnif edilmiş battalun içerisinde de liyakat ayırımına gidildiği, aralarında güçsüz olanların kalelerde muhafız olarak görevlendirilebildikleri anlaşılmaktadır. Battalun grubu savaşlarda bazen önden yollanabiliyorlardı.¹⁴⁰⁷ Battalun dışında *mahlulun* olarak bilinen özel ihtiyaç durumlarında ihtiyat olarak kullanılan ve maaşları harâc ile öşür vergilerinden karşılanan askeri birlikler de vardı.¹⁴⁰⁸

Türkiye Selçukluları ve Eyyûbîler'de buraya kadar zikrettiğimiz muharip sınıflar dışında gayrimuharip sınıflar da bulunuyordu. Ortak olarak görülen bu gruplar arasında köprü yapımı, kale duvarlarının onarımı ve farklı inşaat işleriyle ilgilenen

¹⁴⁰² Kubat, *a.g.e.*, 2020, 48-50.

¹⁴⁰³ Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 292-293.

¹⁴⁰⁴ Kubat, *a.g.e.*, 2020, 51.

¹⁴⁰⁵ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 350; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 51.

¹⁴⁰⁶ Kubat, *a.g.e.*, 2020, 50-52. Battalun grubu Memlûkler'de de var olup bunların bir kısmına battal bir kısmına da "tarhan" denilmiştir. Bkz. Çetin, A. (2007). *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilat*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 151-152.

¹⁴⁰⁷ Kubat, *a.g.e.*, 2020, 51.

¹⁴⁰⁸ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 349; Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 289; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 52.

yapı ustaları, mimarlar, sanatkarlar;¹⁴⁰⁹ istihbarat işlerini yürüten berid teşkilatı mensupları,¹⁴¹⁰ ordunun sağlık hizmetlerine bakan doktorlar,¹⁴¹¹ cerrahlar, tabibler, seyyar hastaneler, baytarlar, ordu personellerinin gündelik ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri ordu pazarları, seyyar mutfak ve seyyar hamamlar, orduların adli işlerine bakan kazasker/kadı-yı leşkerler¹⁴¹² de mevcuttu. Ayrıca ordunun maneviyatına hitap eden alimler, din adamları, müneccimler, şiir söyleyen kaval ve kassaslar da ordugahlarda bulunabiliyorlardı.¹⁴¹³

Selçuklu ve Eyyûbîler'in askeri teşkilatına baktığımızda süvariler, piyade grupları ve kuşatma birliklerinin orduda ayrı bir yerinin olduğu görülmektedir. Özellikle Eyyûbîler'in bu grupları daha sık ve etkili kullandığı açıktır. Gönüllü ya da şehir kuvvetleri diyebileceğimiz kuvvetler de önemli idi. Selçuklular'da bu gruplar özellikle iç mücadelelerde kullanılırken Eyyûbîler'de daha çok Haçlılar'a karşı bu gruplardan faydalandığı dikkati çekmektedir. Eyyûbîler'de ihtiyat birlikleri hususunda dikkati çeken bir husus da battalun grubunda görülür. Zira devletin ihtiyat birlikleri arasında dahi memlûklere özel sınıfın olması çalışmamızın pek çok kez zikrettiğimiz askeri kadrodaki memlûk yoğunluğunu göstermesi bakımından mühimdir. Gayrimuharip sınıflar da yine her iki teşkilatta geniş yer tutmaktadır.

Buraya kadar zikrettiğimiz askeri birlikler dışında Selçuklu ve Eyyûbîler'de ortak olarak görülen bir başka askeri unsur da Harezmi emîrler ve askerlerdir. Bu grupları farklı kılan husus tam olarak hassa ordusu, ücretli asker ya da iktâ askeri grubuna dahil olmamaları, aynı zamanda önemli arazileri iktâ olarak almaları hasebiyle soylu bir emîr grubu olarak öne çıkmalarıdır. I. Alâaddin Keykubad ve Melik Sâlih'in bu gruplara önemli iktâlar vermesi her iki hükümdarın da sadık emîr/asker ihtiyacı duyması ile alakalıydı.¹⁴¹⁴ Zira Keykubad'ın kendisi ve daha önceden ağabeyi

¹⁴⁰⁹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 306-307. Keykubad Harput Seferine gitmek için köprüler kurdurmuştu. Bkz. İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 427.

¹⁴¹⁰ Berid teşkilatına hükümet teşkilatı başlığı altında değindiğimiz için burada ayrıca bilgi verilmeyecektir.

¹⁴¹¹ Eyyûbîler'de doktorların başına "reis-el tıbbâ" denilmekte olup bunların maaşları son derece yüksekti. Bkz. Kubat, *a.g.e.*, 2020, 116-118.

¹⁴¹² Eyyûbîler'de üç farklı mezhep ekolünün ordu kadısı vardı. Ayrıca İbn Şeddâd 1192'de Eyyûbîler'in ordu kadısı olmuştu. Bkz. Kubat, *a.g.e.*, 2020, 118-119. Türkiye Selçukluları'nda ordu kadısına "kadî-yi leşker" denilmekteydi. Bkz. Göksu, *a.g.e.*, 2018, 282.

¹⁴¹³ Eyyûbîler'de bilhassa Selâhaddin Eyyûbi döneminde ordugahlarda sıklıkla din adamları gibi kişiler bulunurdu. Bkz. Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 361; Azzam, *a.g.e.*, 2015, 222; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 49. Türkiye Selçukluları'nda da din adamları ordugahlarda bulunuyordu. Bkz. Göksu, *a.g.e.*, 2018, 280-282.

¹⁴¹⁴ Kaymaz, *a.g.e.*, 2011, 86; Basuguy, *a.g.e.*, 2017, 48-49.

Keykâvus önemli emîr gruplarını bertaraf etmeleri hasebiyle idari ve askeri kadrolarda bir boşalma olmuştu. Melik Sâlih de yine Eyyûbî tarihinin zor bir dönemde pek çok rakibine karşı iktidara yürümek için sadık ve işinde ehil askerleri reddedemezdi. Sultanın zaten Bahri memlûklere verdiği önem de bu hususu ortaya koymaktadır. Bu nedenle Harezmlî gruplara hem yüksek derecede iktâlar verilmesi hem de askeri olarak faydalanılmasını *gulam/memlûk sisteminin her iki devleti de zaafiyete uğratmasının bir sonucu* olarak görmek mümkündür. Zira bu Harezmlî emîrlerin iktâ aldıkları hanedanlara tam bağımlı olarak yetişen emîrler/memlûkler olmadıkları gibi Moğol İstilasından sonra yurt değiştirerek kendi siyasi çıkarlarının peşinden koştukları açıktır. Buna karşın her iki devletin yöneticilerinin de bu gruplara yüksek idari ve askeri yetkiler vermesi bilinçli bir idari ve askeri tercihin sonucudur.

5.1.2. Ordunun Sevk ve İdaresi

Türkiye Selçuklu ordusunun sevk ve idaresinin ana sorumlusu Selçuklu sultanları idi. Sultanlar savaş kararı alıp seferberlik ilan etme, planlama ve yürütme gibi yetkililere sahipti.¹⁴¹⁵ Sultandan sonra ordunun sevk ve idaresi beylerbeyinin sorumluluğundaydı.¹⁴¹⁶ Beylerbeyi, yüksek divan üyesi de olup devlet katında son derece güçlü bir isimdi.¹⁴¹⁷ Beylerbeyleri, bazı seferleri başkomutan olarak yönetmekle birlikte sultana danışmadan barış yapma yetkisine sahipti.¹⁴¹⁸ Sultan dışında askeri seferlere tayin edilen kişiler melikü'l ümera olarak anılırdı. Bu kişiler merkez beylerbeyleri olabildikleri gibi herhangi bir yüksek rütbeli emîr de olabilirdi. Ordu komutanları emîrler, sultan nezdinde yetenek ve sadakatleriyle sıvrılmış kişiler arasından seçilirdi. Ayrıca merkezde bulunan emîrler dışında subaşılardan da sıklıkla başkomutan olarak atandıkları görülmektedir.¹⁴¹⁹

Türkiye Selçukluları'nda orduların sevk ve idaresi için savaşın ilan edilmesinin ardından ülkenin farklı bölgelerinde yer alan askeri ve idari yetkililere fermanlar giderdi. Ülke topraklarındaki iktâ askerleri bölgelerinin subaşılardan toplanarak belirlenen sefer

¹⁴¹⁵ Koca, *a.g.e.*, 2005, 187. Selçuklu sultanları savaş ve fetih kararlarını kendileri alsa da bazen emîrlerin doğrudan talebi ile de askeri seferler düzenlenebiliyordu. Bkz. Köymen, *a.g.e.*, 2020, 185.

¹⁴¹⁶ Koca, *a.g.e.*, 2005, 127; Kaymaz, *a.g.e.*, 2011, 64; Göksu, *a.g.e.*, 2018, 385; Çelik, *a.g.m.*, 2022, 207-208.

¹⁴¹⁷ Çelik, *a.g.m.*, 2022, 208. Türkiye Selçukluları'nda hristiyan bir beylerbeyi de görev almıştı. II. Keykâvus'un beylerbeyliğini Rum kökenli Kondistabl Michael Paleologos yapmıştı. Bkz. Aksarayi, *a.g.e.*, 2000, 39-40; Kaymaz, N. (1970). *Pervâne Mu'înü'd-dîn Süleyman*, Ankara: TTK, 61.

¹⁴¹⁸ Köymen, *a.g.e.*, 2020, 208.

¹⁴¹⁹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 469-470, 472-473, 479.

güzergahına doğru harekete geçerdi.¹⁴²⁰ Uç beylerbeyleri de kendi bölgelerinde savaş durumunda orduları toplamakla görevliydi.¹⁴²¹ Selçuklu beylerbeyleri hükümet teşkilatında da gördüğümüz üzere son derece nüfuzlu olup genellikle hükümet merkezlerine yakın yerlerde ikamet etmekteydiler.

Başkomutan olmasına karşın Selçuklu sultanları her zaman bu yetkisini kullanma yolunu tercih etmeyebilir ve yetkilerini başka devlet görevlilerine devredebilirlerdi. Örneğin Alâaddin Keykubad doğu seferine Emîr Kemaleddin Kamyar'ı memur etmişti.¹⁴²² Sultanlar başkomutan olarak aynı seferde farklı ordu gruplarına da emîrlar tayin ederek seferleri idare edebiliyordu.¹⁴²³ Örneğin Alâaddin Keykubad Güneydoğu Anadolu seferini gerçekleştirecek ordularını gruplara ayırmış; Emîr Mübarizüddin Çavlı'dan Kahta'yı, Emîr Hokkabaz Oğlu Nâib Seyfeddin'den Çemizgezek ve Adıyaman'ı ele geçirmesini istemişti. Alaiye'nin alınmasında da orduyu üçe bölen sultan bir grubun kayaları aşmasını isterken ikinci grubun deniz yolunu takip etmesini, üçüncü ordunun ise kale üzerine yürüyüşe geçmelerini emretmişti.¹⁴²⁴ Keykubad, Ermenilere karşı düzenlediği seferde de ordusunu iki ayrı büyük birlik halinde sevk etmişti. Kuzeyden giden bir ordu Emîr Mübarizeddin Çavlı ve Emîr Mavrozemes idaresinde Göksu vadisi ve Çukurova'ya ilerlerken diğer ordunun Mübarizeddin Ertokuş tarafından Antalya yönünden saldırmasını istemişti.¹⁴²⁵ Sultanlar bazen idareyi bu şekilde başka emîrlere tevdi ettikleri gibi kendileri de ülkenin başkentinde kalarak harekatı takip edebilirdi.¹⁴²⁶

Selçuklu ordusu sefer halinde iken klasik beşli düzene göre hareket etmekteydi.¹⁴²⁷ Ordunun ana hatları sol kanat, sağ kanat, merkez ve artçı (dümdar) ile öncü kuvvetlerden oluşurdu.¹⁴²⁸ Ordunun merkez bölümüne sultan komuta ederken diğer birlikleri farklı yüksek rütbeli emîrlar yönetmekteydi.¹⁴²⁹ Ordunun ana karargahı seferi yöneten sultan ya da melikü'l ümera'nın çadırı olurdu. Sultanların çadırı etrafında

¹⁴²⁰ Turan, R. a.g.m., 2002, 163.

¹⁴²¹ Çelik, a.g.m., 2022, 209.

¹⁴²² İbn Bibi, a.g.e., 2020, 410.

¹⁴²³ Kesik, a.g.e., 2017, 67.

¹⁴²⁴ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 263, 296.

¹⁴²⁵ Merçil, a.g.m., 2002, 518-519.

¹⁴²⁶ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 575.

¹⁴²⁷ Beşli ordu düzeninin kökenlerini Bizans, Sasani ve Cahiliye Araplarına dayandıran farklı görüşler vardır. Bkz. Kubat, a.g.e., 2020, 58-59.

¹⁴²⁸ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 398, 427; Turan, R. a.g.m., 2002, 163.

¹⁴²⁹ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 398, 427.

onların hükümdarlıklarını simgeleyen muhafızları, sancak, bayrak, kös gibi alametler bulunurdu.¹⁴³⁰ Ayrıca başkomutan olsun ya da olmasın bir birlik yöneten emîrlerin her biri seferde iken kendi sancak ve alemlerini taşırlardı.¹⁴³¹ Kemaleddin Kamyar Ahlat şehrine sancağıyla girmişti.¹⁴³²

Eyyûbî ordusunda da başkomutan Mısır'a hakim olan büyük sultandı. Selâhaddin Eyyûbî'nin Eyyûbî sultanları arasında sahip olduğu başkomutanlık vasıfları ile öne çıktığı görülmektedir. Sultanın savaşlarda birlikleri sık olarak dolaştığı, askerleri cihada davet ettiği, savaşların yoğunlaştığı dönemlerde geceleri dahi ordunun birliklerini düzenleyerek sabahladığı bilinmektedir.¹⁴³³ Örneğin mancınıkların yerleştirilme işlemlerini bizzat yürütüyor, gece vakti dahi yerleştirme durumları hakkında bilgi alıyordu. Bazen de ele geçirmek istediği yerlerin keşifini bizzat kendisi yapıyordu. Bir defasında ele geçirmek istediği Şakif Arnun Kalesi'ni bizzat atıyla giderek gözetlemişti. Sultanın Haçlılar'a karşı askeri selahiyetlerini sonuna kadar yerine getirdiği anlaşılmaktadır. Örneğin ordudan kaçan firarileri döndürmek için dahi mektuplar yazdırıp gönderiyordu.¹⁴³⁴ Selâhaddin Eyyûbî'nin özellikle ihtiyatlı bir mizaca sahip olması hasebiyle müstakil olarak başka emîrlere başkomutanlık tevdi etmeye meyilli olmadığı yorumu yapılmıştır.¹⁴³⁵ Türkiye Selçukluları'nda gördüğümüz orduların seferlerde farklı kollar halinde hareketa girişmeleri Eyyûbîler'de de görülmekle¹⁴³⁶ beraber Selâhaddin dışında da seferlerin çoğunlukla bölgelerinin idari yöneticileri olan sultanlar, melikler ve emîrlar tarafından bizzat yönetildiği anlaşılmaktadır. Buna karşın Türkiye Selçukluları'nda sıklıkla farklı beylerbeylerinin görevlere atandığını görmüştük.

Türkiye Selçukluları'nda sultandan sonra en yetkili askeri görevlinin beylerbeyi olduğunu söylemek mümkün iken Eyyûbîler'de sultandan sonra daimi olarak ikinci bir yetkilinin olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir. Zira diğer Eyyûbî melikleri, nâibler, yüksek rütbeli emîrlar gibi pek çok devlet görevlisinin yüksek askeri

¹⁴³⁰ Koca, *a.g.e.*, 2005, 208. Selçuklu sultanı katılmadığı bir sefere kendi sancağını da gönderirdi. Bkz. Kesik, *a.g.e.*, 2017, 124.

¹⁴³¹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 408, 477.

¹⁴³² İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 416.

¹⁴³³ Bâhaeddîn İbn Şeddâd, *a.g.e.*, 2021, 149-150.

¹⁴³⁴ Bâhaeddîn İbn Şeddâd, *a.g.e.*, 2021, 127, 129, 152-153.

¹⁴³⁵ Azzam, *a.g.e.*, 2015, 239.

¹⁴³⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, 2016, Cilt 9, 528.

yetkilere sahip olabildikleri bilinmektedir. Bununla birlikte orduyu yöneten bir emîr “*emîr-i kebir*” veya “*atabekü’l-asakir*” olarak anılabiliyordu.¹⁴³⁷

Eyyûbîler’de her askeri birlik Oğuz Türkçesi’ne ait bir kelime olan *tulb* terimi ile ifade edilirdi.¹⁴³⁸ *Tulb* denen bu birlikler farklı kaynaklardaki bilgi ve kanaatlara göre 70 ila 200 kişi arasında değişmekteydi.¹⁴³⁹ Selâhaddin Eyyûbî’nin 1171’de tertip ettirdiği ve Bizans ile Haçlı devletlerinin elçilerinin de hazır bulunduğu bir geçit göreninde toplam 147 *tulb* vardı.¹⁴⁴⁰ *Tulb*ların kendilerine özel sancağı, kösü ve borusu bulunurdu.¹⁴⁴¹ Memlûkler’de *tulb* birlikleri içerisinde *teberdariyye*, *silahdariyye*, *zerrakun* gibi kullandıkları silahlara göre farklı vazifelere sahip özel birliklerin de olduğu göz önüne alındığında Eyyûbîler’de bu birlik arasında veya içerisinde bu şekilde farklı sınıflara sahip grupların olduğu düşünülebilir.¹⁴⁴²

Eyyûbî ordusunun savaş düzeninde merkezinde başkomutan olan sultan ve muhafız kıtaları bulunurdu. Sultanın bu hassa muhafız kuvvetleri savaş boyunca onun yanından hiç ayrılmazlardı. Daha önce de zikrettiğimiz gibi bu grup *el-halkatü’l-hassa* veya *el-halkatü’s-sultaniyye* olarak bilinirdi.¹⁴⁴³ Eyyûbî ordusu da Selçuklular’a ve diğer Ortaçağ İslam Devletlerine benzer olarak beşli ordu düzenine sahipti. Ordu güçlü bir merkez ve iki kanatla savaşırdı.¹⁴⁴⁴ Bunlar mukaddime, kalb, meymene, meysere ve sakadan oluşurdu. Bu düzende her ayrı kol *tulb*lardan meydana gelirdi. Başkomutan olan sultan çoğunlukla merkezde bulunduğu gibi bazen askeri taktik gereği merkez dışında yerlerde de bulunabilirlerdi.¹⁴⁴⁵ Savaş düzenine geçilebilmesi için ordu yürüyüş halinde iken kanatlardan biri önde diğeri arkadan gider, önde giden kanat genelde sağ kol olurdu.¹⁴⁴⁶ Savaşta genelde sağ kanatlar saldırı yaparken sol kanatlar

¹⁴³⁷ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 338-339.

¹⁴³⁸ *Tulb*ların mevcudu hakkında bilgi için Bkz. Bâhaeddîn İbn Şeddâd, *a.g.e.*, 2021, 33; Alptekin, *a.g.m.*, 1990, 120; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 340.

¹⁴³⁹ Bâhaeddîn İbn Şeddâd, *a.g.e.*, 2021, 33; Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 286; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 53, 57.

¹⁴⁴⁰ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 342.

¹⁴⁴¹ Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 286.

¹⁴⁴² Kubat, *a.g.e.*, 2020, 74.

¹⁴⁴³ Kubat, *a.g.e.*, 2020, 56, 72-73, 75; Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 292. Halka askerlerinin savaşlarda sultanları ile aynı renk olacak şekilde sarı elbiseler giydiği anlaşılmaktadır. Bkz. Kubat, *a.g.e.*, 2020, 78.

¹⁴⁴⁴ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 340, 359-360.

¹⁴⁴⁵ Kubat, *a.g.e.*, 2020, 57-58, 82-85

¹⁴⁴⁶ Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 287.

daha savunmacı bir pozisyonda kalırdı.¹⁴⁴⁷ Kanat kuvvetlerini genellikle sultan çocukları ve sultanların gözde emîrleri yönetmekteydi.¹⁴⁴⁸

Türkiye Selçukluları'nda öncü birlikler *yezek*¹⁴⁴⁹ olarak anılırdı. İbn Bibi'de geçen bir kayıta öncü birlik için *tolb-i telaye*¹⁴⁵⁰ ve bu birliğin emîri için *emîr-i telaye* ifadesi kullanılmıştır. Ayrıyeten öncü kuvvetlere *dümdar* da deniliyordu.¹⁴⁵¹ Türkiye Selçukluları'nda bu kuvvetlerin başında gulam kökenli emîrlerin olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴⁵² Bu kuvvetlerin düşmandan önce kritik geçiş noktalarına hakim olmak için önden yollandığı görülmektedir. Öncü birlikler savaş için ordunun konakladığı gecelerde uyanık kalarak düşmanı takip ederlerdi. Yine en önde olmaları hasebiyle barış amaçlı gelen düşman elçilerini de karşılayan birlikler¹⁴⁵³ oldukları gibi aynı zamanda orduya kılavuzluk da yapmaktaydılar.¹⁴⁵⁴

Eyyûbîler'de de keşif, casusluk, gözetleme, kılavuzluk görevi yapan ve *yezek*, *talai*, *mukaddime*, *çalış*, *seriyye* gibi farklı adlar alan öncü kuvvetlerin varlığına rastlanmaktadır.¹⁴⁵⁵ Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla zikrettiğimiz gruplar arasında bazı mahiyet farklılıkları vardır. Öncü birliklere genel olarak Türkiye Selçukluları'nda olduğu gibi *yezek* denilmekle beraber bunların yürüyüş halindeki gruplarına *mukaddime*, savaş öncesi keşif yapanlara *talai*, hücum kıtalarına *çalışiyye* ve *çalışiyyeden* daha az sayıda keşif görevi yapan el-askeriyye es-seriyye denen özel birlikler vardı. *Yezek* birlikleri Haçlılar'la muharebelerde sıklıkla casusluk ve gözetleme amaçlı olarak kullanılmışlardır.¹⁴⁵⁶ Bu birliğin komutanı merkezi orduya günlük olarak rapor sunardı.¹⁴⁵⁷ Selâhaddin Eyyûbî ordusunu geri çekerken bazen gerisinde 1000 kişilik bir öncü birliği bırakırdı.¹⁴⁵⁸ Sultan bir defasında oğlu Melik

¹⁴⁴⁷ Azzam, *a.g.e.*, 2015, 222.

¹⁴⁴⁸ Kubat, *a.g.e.*, 2020, 81.

¹⁴⁴⁹ Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 162; İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 330, 394, 662.

¹⁴⁵⁰ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 299.

¹⁴⁵¹ Koca, *a.g.e.*, 2005, 121.

¹⁴⁵² Koca, *a.g.e.*, 2005, 122.

¹⁴⁵³ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 338, 428.

¹⁴⁵⁴ Pehlivanlı, H. (2002). "Eski Türkler ve Selçuklularda İstihbaratçılık", *Türkler Ansiklopedisi*, 5, 280.

¹⁴⁵⁵ Bâhaeddîn İbn Şeddâd, *a.g.e.*, 2021, 83-84, 144; Alptekin, *a.g.m.*, 1990, 120; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 211-212; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 72. Öncü birlikler için kullanılan bu terimler Zengiler ve Memlukler'de de bu adlarla anılmıştır. Bkz. Çetin, *a.g.e.*, 2007, 164-165; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 66. Cengiz Han döneminde Moğollar'da çalış ifadesi tuğları ifade etmek için kullanılıyordu. Bkz. Köprülü, M.F. (1943). "Bayrak", *İA*, II, 403.

¹⁴⁵⁶ Bâhaeddîn İbn Şeddâd, *a.g.e.*, 2021, 23-24; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 60, 65-66, 70; Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 286.

¹⁴⁵⁷ Bâhaeddîn İbn Şeddâd, *a.g.e.*, 2021, 24, 26; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 66.

¹⁴⁵⁸ Kubat, *a.g.e.*, 2020, 66.

Efdal’i 500 kişilik bir öncü birlikle keşfe çıkarmıştı.¹⁴⁵⁹ Yezek öncü olarak gittiğinde yalnızca keşif için değil ikmal hatlarını kesmek için de görevlendirilebiliyordu. Yine düşman kuvvetleri barış talebini de önce bu kuvvetlere bildirirlerdi. Öncü kuvvetlerin bayrağına çaleş denirdi.¹⁴⁶⁰ El-askeriyye es-seriyye denen birlik keşif ve istihbarat işlevi görüp kılavuzluk işi yapardı. Tebdil-i kıyafet olarak baskın düzenleyip çete muharebeleri de düzenleyebilen bu grubun çalışıyyeden farkı sayılarının azlığı idi.¹⁴⁶¹ Çalışıyye grubu ok, mızrak ve kılıç kullanabiliyordu.¹⁴⁶² Eyyûbîler’de tuğa ‘çalış’ adı verilmiş olup onu taşımakla görevli birliğe çalışıyye denilmekteydi.¹⁴⁶³

Bando/mehter takımlarının kullanımının her iki ordunun sevk ve idaresinde önemli yer tuttuğu görülmektedir. Türkiye Selçukluları’nda bando/nevbet takımı savaş günlerinde davul ve zurna gibi çalgı aletleri kullanırdı.¹⁴⁶⁴ Düşman kuvvetler görüldüğünde de bando takımı harekete geçerdi. İbn Bibi’ye göre öncü kuvvetler düşman ordusunu gördüğünde ordunun başkomutanı derhal davul çaldırmaktaydı.¹⁴⁶⁵ Davul ve boru savaşta hücumla kalkıldığı esnada çalındığı gibi dağılmış bir orduyu belirli merkezlerde toplamak için de çalınabilirdi. Sancaktar gibi görevliler taşıdıkları nesnelerle ordunun harekete geçmesinde rol oynarlardı. Sancaktar eğer karargahtan sancak ile yürürse bu orduya yürüyüşe geçme talimatı verilmesi demek iken savaş esnasında sancak ile yürümesi ise hücum emrinin verildiğine işaret ederdi.¹⁴⁶⁶

Eyyûbîler’de de ordunun sevk ve idaresinde mehter takımı etkindi. Savaşta sultanın çadırının önünde bu bando görevini yapardı.¹⁴⁶⁷ Ordunun toplanması için trompet, kös ve davul çalınırdı.¹⁴⁶⁸ Gece devam eden savaşlarda dahi davullar çalınmaya devam ederdi.¹⁴⁶⁹ Selâhaddin Eyyûbî 1191’de maruz kaldığı bir İngiliz saldırısında zor duruma düşüp yalnız kaldığında çevresinde sadece 17 kişi ile beraber bayrak taşıyıcılar ve trampet çalanlar kalmıştı.¹⁴⁷⁰ Bu manada gayrimuharip bir sınıf olan bayraktar ve

¹⁴⁵⁹ Bâhaeddîn İbn Şeddâd, *a.g.e.*, 2021, 84; Azzam, *a.g.e.*, 2015, 219-220.

¹⁴⁶⁰ Kubat, *a.g.e.*, 2020, 66-69.

¹⁴⁶¹ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 350-351.

¹⁴⁶² Kubat, *a.g.e.*, 2020, 121.

¹⁴⁶³ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 210-211.

¹⁴⁶⁴ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 307, 126, 388, 397, 347, 426, 263, 575.

¹⁴⁶⁵ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 328.

¹⁴⁶⁶ Koca, *a.g.e.*, 2005, 109, 212-213; Kesik, *a.g.e.*, 2017, 138.

¹⁴⁶⁷ Kubat, *a.g.e.*, 2020, 115-116.

¹⁴⁶⁸ Lyons, M.C., Jackson, D.E.P, *a.g.e.*, 2018, 162; Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 287; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 83, 116.

¹⁴⁶⁹ Azzam, *a.g.e.*, 2015, 229.

¹⁴⁷⁰ Abûl’l-Farac, *a.g.e.*, 1987, Cilt 2, 457.

bando takımı üyelerinin de tıpkı sultanın hassa kuvvetleri gibi her daim sultanın yanında bulunmaları mühim bir detaydır.

Askeri haberleşme dış iletişimde ulaklar tarafından, muharebede ise çavuşlar tarafından sağlanırdı. Seferdeki ordunun başında sultan yoksa, kendisi her türlü önemli gelişmeden haberdar edilirdi. Başkomutan savaş hakkındaki durumu merkeze yani hükümdara bildirmek istediğinde buna haberciler göndererek yapardı.¹⁴⁷¹ Âmid kuşatmasının gidişatı I. Alâaddin Keykubad'a sürekli rapor ediliyordu. Yine savaş anında birlikler arası haberleşme ve başkomutanın komutası altındaki her türlü askeri personele talimatlarını ise çavuşlar vasıtasıyla iletirdi.¹⁴⁷²

Eyyûbî ordusunda çavuşun görevleri de Selçuklular'a benzerlik gösterirdi. "Sultanın veya başkumandanın emirlerini orduya bildirmek, komutlar, konaklama ve hareket etme, hücum emri acil durumlarda askerlere yapılacak bilgilendirmeler veya askerin savaşma azmini arttıracak coşkulu duyurular çavuş vasıtası ile yapılırdı".¹⁴⁷³ Selâhaddin Eyyûbî çavuşlara, düşman kuvvetleri görüldüğünde askerlerin motivasyonunu arttırmaları için bağırımlarını emrederdi.¹⁴⁷⁴

İkmal/lojistik işlerinin yönetilmesinde Türkiye Selçukluları'nda farklı hayvan grupları kullanılmıştır. At ve deve bunların başlıcalarıydı. Kemaleddin Kamyar Ahlat'daki kalenin onarımı için kireç hazırlatmak istediğinde gerekli levazımı bölgeye deve, katır, merkep gibi hayvanlarla taşıtmıştı.¹⁴⁷⁵ Bu noktada zikredilen bu hayvanların lojistik hizmetinde kullanıldığı aşikardır. Lojistik işlerinde kullanılan bu hayvanlar ganimet yoluyla da temin edilebiliyordu.¹⁴⁷⁶

Eyyûbî ordusunun lojistiği deve, katır, at, eşek, inek gibi hayvanlar tarafından sağlanırdı. Ordunun ağır silahları develerle taşınırdı. Mancınık aletlerini taşıyan develerin sayısı bazen 200'ü bulabiliyordu. Orduya ait develer diğer hayvanlar gibi emîr-i ahurun sorumluluğundaydı. Ganimetlerden atlara da pay ayrılırdı. Savaşlarda kaybolan veya zarar gören alet edevatlar ve hayvanlar hükümdarlar ve emîrlere

¹⁴⁷¹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 262, 411, 472, 546.

¹⁴⁷² İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 127, 340, 437, 663.

¹⁴⁷³ Kubat, *a.g.e.*, 2020, 109.

¹⁴⁷⁴ Bâhaeddîn İbn Şeddâd, *a.g.e.*, 2021, 148.

¹⁴⁷⁵ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 417. Deve, İslam öncesi dönemde de Türkler tarafından bilinen ve kullanılan bir hayvandı. Bkz. Önkal, A., Bozkurt, N. (1994). "Deve", *DİA*, 9, 224-225.

¹⁴⁷⁶ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 436.

tarafından orduya tekrar temin edilirdi. Selâhaddin Eyyûbî Üçüncü Haçlı seferinde 12.000 at dağıtmıştı.¹⁴⁷⁷

Eyyûbî ordusunun askerlerinin lojistik işlerini hassa kuvveti olan *mire* denen birlikler yerine getirirdi. Ordunun ihtiyaçları çarşılarından karşılanırdı. Bu çarşının idaresinden sorumlu olup cerideler de tutan bir şahne bulunurdu.¹⁴⁷⁸

Savaşın gidişatına farklı bazı hususlar da etki edebiliyordu. Örneğin çetr bunlardan biriydi.¹⁴⁷⁹ Trabzon İmparatoru Kir Aleksios, I. Keykâvus'un çetrinin heybetini görünce kalesini teslim etmişti.¹⁴⁸⁰ Selçuklular'da hükümdarın başının üstüne tutulan çetrin askerler tarafından görülmemesi halinde ordu içerisinde bir panik oluşabiliyor hatta bu savaşın kaybedilmesine bile yol açabiliyordu.¹⁴⁸¹ Eyyûbîler'de de Akka Savaşı'nda Selâhaddin Eyyûbî'nin kös ve sancağı yere düştükten sonra ordu dağılmıştı.¹⁴⁸² Bu noktada hükümdarlık alametlerinin her iki ordunun da sevk ve idaresine etki edebilmesi mühimdir.

Yine her iki devletin askeri teşkilatında görülen ortak bir avantaj olarak donanma kuvvetlerinin kara ordusunun sevk ve idaresine katkı sunabilmesi dikkat çekmektedir. Eyyûbîler genel olarak Haçlılar'la yaptıkları savaşlarda sahil bölgelerinde sıklıkla deniz gücünü kullanarak kara ordusuna avantaj sağlamıştır. Örneğin Selâhaddin Eyyûbî Akka müdafasında pek çok birliği Hüsameddin Lülü'nün getirdiği donanmanın sağladığı geçici deniz üstünlük avantajı ile nakletmişti.¹⁴⁸³ Selçuklular'ın da hem deniz hem kara kuşatmasını aynı anda yaptıkları vakidir. Alaiye, Suğdak, Trabzon, Sinop Selçuklu sultanları ve emîrleri tarafından bu şekilde çift taraflı olarak kuşatılmıştır.¹⁴⁸⁴ Bunlarla birlikte donanma teşkilatlarının kıyaslanmasında da göreceğimiz üzere Selçuklular'ın denizden aldığı destek hem sayı hem de etki gücü bakımından Eyyûbîlere göre daha kısıtlıydı.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin sevk ve idaresine etki eden bir husus olarak ordunun kozmopolit yapısının da önem arzettiği görülmektedir. Zira bu durumun ordunun genel

¹⁴⁷⁷ Şeşen, *a.g.e.*, 1987, 242-243; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 231, 361; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 152-155.

¹⁴⁷⁸ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 358; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 110-112.

¹⁴⁷⁹ Kesik, *a.g.e.*, 2017, 142.

¹⁴⁸⁰ Köymen, *a.g.e.*, 2020, 361.

¹⁴⁸¹ II. Süleyman Şah'ın Gürcistan seferi bu sebeple başarısız olmuştu. Bkz. İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 103.

¹⁴⁸² Bâhaeddîn İbn Şeddâd, *a.g.e.*, 2021, 33-34.

¹⁴⁸³ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 345.

¹⁴⁸⁴ Algül, H. (2002). "Türkiye Selçukluları Devrinde Akdeniz Siyasetine Genel Bir Bakış", *Türkler Ansiklopedisi*, 6, 647; Merçil, a.g.m., 2002, 516; Kaymaz, *a.g.e.*, 2011, 153; Sümer, a.g.m., 2022a, 352.

bir zafiyeti olduğu hatta devleti yıkıma götüren gelişmelere etki ettiği düşünülmektedir. Bu sürece etki eden Babaî isyanı ve Köseadağ Savaşı mağlubiyetlerinin Türkiye Selçuklu ordusunun manevi kuvvetsizliğinin bir sonucu olduğu yorumu mevcuttur.¹⁴⁸⁵ Daha önce bahsettiğimiz gibi I. Alâaddin Keykubad döneminde gulam kökenli tecrübeli idare ve ordu mensuplarının bertarafı yeni askeri birliklere olan ihtiyacı gündeme getirmiş, devlet bu kadroların çoğunluğunu ücretli ve yabancı olan kuvvetlerle tamamlamıştı. Dolayısıyla ordunun yeknesak olmayan bir yapıya sahip olmasına giden süreç esasen gulam grupların tasfiyesiyle başlamaktadır.

Askeri teşkilat içerisinde sevk ve idare konusunda bir mukayese yapıldığında sultanların orduların başkomutanları olduğu görülmektedir. Sultandan sonra Selçuklular'da belirgin bir şekilde ikinci yetkili olarak söylenebilecek isim beylerbeyi olmasına karşın bu makamın tam olarak dengi Eyyûbî Devleti'nde yoktur. Bununla birlikte farklı hanedan üyeleri, emîrlar ve nâibler gibi makamlarda bulunanların yüksek askeri yetkili grubundandı. Orduların savaş düzeninde büyük oranda benzerlik olduğu görülmektedir. Her iki ordu da klasik beşli düzende savaşmaktadır. Bu noktada bazı birlik tanımlarının ortak olmasının, her iki devletin de etkilendiği askeri geleneği göstermesi bakımından mühim görüyoruz. Bu bağlamda *Yezek* ve *Tulb* gibi Türkçe menşeli kelimelerin bu ordulardaki bazı birlikleri tanımlayan ortak ifadeler olması dikkat çekicidir. Yine Eyyûbîler'de öncü kuvvetler için kullanılan çalış/çalışıyye ifadesi de esasen Orta Asya geleneğine ait bir terimdir. Öncü kuvvetlerin her iki ordunun sevk ve idare aşamasında yoğun olarak kullanıldığı görülmektedir. Savaş esnasında mehter takımlarının, sancaktarların ve bazı hükümdarlık alametlerinin etkin olduğu görülmektedir. Öyle ki bu hükümdarlık alametlerinin durumu bazen savaşların sonucunu bile tayin etmektedir. Muharebe esnasında iç iletişimin çavuşlar, ana karargah ile yapılan dış iletişimin ise haberciler/ulaklar ile yapılıyor olması bir başka ortak husustur. Yine lojistik/ikmal faaliyetlerinde çok geniş bir hayvan grubunun kullanımını dikkati çeker. Özellikle Eyyûbîler'de develerin orduya katkısını çok yoğun olarak görürüz. Lojistik birliği olarak Türkiye Selçukluları'nda özel bir birlik adı/tanımlamasına rastlanmazken Eyyûbîler'de mire denen birliklerin var olduğu görülmektedir. Bu mire birliklerini oluşturan askerlerin memlûk kökenli askerler olması ise Eyyûbî ordusundaki memlûk nüfuzunun ne derece yoğun olduğunu

¹⁴⁸⁵ Sümer, a.g.m., 2009, 382. Babaî ayaklanmasının Türkiye Selçuklu ordusunu zayıflattığı farklı araştırmacılar tarafından ifade edilmiştir. Bkz. Kaymaz, a.g.e., 2011, 126-127; Mecit, a.g.e., 2017, 228.

göstermesi bakımından önemlidir. Zira Türkiye Selçukluları'nda bu tarz geri plandaki işleri sıradan piyade grupları yaparken Eyyûbîler geri hizmetlerde dahi memlûk sınıfını kullanmış gözükmemektedir. Donanma kuvvetlerinin de kara ordularının sevk ve idaresinde etkin olduğu dikkati çeker. Her iki devletin de ortak olarak kara kuşatmalarına ek olarak deniz kuvvetlerinden destek aldıkları görülmektedir. Tabi bu konuda Eyyûbîler'in daha yoğun ve etkili bir kullanıma sahip olduğu şüphesizdir.

5.1.3. Orduda Hiyerarşi

Türk-İslam devlet anlayışında hükümdarın yetki ve sorumluluklarından biri orduları idare etmek ve savaş yapmaktır.¹⁴⁸⁶ Selçuklu ordusunun hiyerarşik olarak en büyük yetkilisi daha önce de belirttiğimiz üzere Selçuklu sultanları idi. Sultanın ardından beylerbeyleri ve akabinde de hükümdar nezdinde yüksek saygınlığı olan emîrlere gelmekteydi.¹⁴⁸⁷ Daha sonra ise hiyerarşik yapı taşraya uzanır ve subaşılar öne çıkardı. Subaşıdan sonra ise ellibaşılar, çavuşlar, haylbaşılar/serhayl ve en altta otağbaşılar/visakbaşılar gelmektedir.¹⁴⁸⁸ Savaşlara katılan her 50 iktâ askerinin idaresi ellibaşı denen bir subaya verilirdi.¹⁴⁸⁹

Hükümet teşkilatı kısmında bahsettiğimiz üzere Selçuklu vezirlerinin askeri hiyerarşideki yerleri çok yüksek değildi. Örneğin askeri danışma meclislerine katılmaları beklenmezdi. Bu meclislerde bulundukları takdirde dahi yetkileri kısıtlıydı.¹⁴⁹⁰ Bununla birlikte askeri sorumluluk alabildikleri durumlar elbette vakiydi. Köseadağ Muharebesi öncesi yapılan askeri danışma meclisinde Vezir Mühezzibeddin Ali, Nizameddin Suhrab'ı azarlarken onu yazıp çizme işinden başka bir şey bilmemesiyle eleştirmişti.¹⁴⁹¹ Yine II. Keykâvus devrindeki Türk Ahmed isyanını bastırmak üzere Selçuklu Devleti adına Vezir Şemseddin İsfahani, dönemin emîr-i dâdını melikü'l ümera tayin ederek kendisine bağlı askerlerle bölgeye sevk

¹⁴⁸⁶ Köymen, *a.g.e.*, 2020, 431.

¹⁴⁸⁷ Muharrem Kesik'e göre Türkiye Selçukluları'nda emîrlere arasında tecrübe ve liyakata dayalı bir ayırım olup bunlar *büyük, orta ve küçük emîrlere* olarak ayrılmaktaydı. Büyük emîrlere devlet ve sultan katında zaten başarılarıyla öne çıkan isimler iken orta gruptaki emîrlere henüz sultan katında başarı kazanmamış ya da görev verilmemiş emîrlere, küçük emîrlere ise ellibaşılık ve çavuşluk gibi mevkilerden henüz yeni yükselmiş subaylar olarak değerlendirilmiştir. Bkz. Kesik, *a.g.e.*, 2017, 47.

¹⁴⁸⁸ Koca, *a.g.e.*, 2005, 126-127; Kesik, *a.g.e.*, 2017, 46; Göksu, *a.g.e.*, 2018, 264-267; Köymen, *a.g.e.*, 2020, 361. Selçuklular'daki bu askeri rütbelerin Türklerin İslami döneme geçiş sürecini temsil eden Karahanlılar'ın askeri teşkilatında yer alan rütbelerle aynı olduğu görülmektedir. Bkz. Koca, *a.g.e.*, 2005, 126.

¹⁴⁸⁹ Kesik, *a.g.e.*, 2017, 44, 59.

¹⁴⁹⁰ Köymen, *a.g.e.*, 2020, 399.

¹⁴⁹¹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 498

etmişti.¹⁴⁹² Selçuklu vezirleri sultanların olmadığı durumlarda teftiş işini de üstlenebiliyorlardı.¹⁴⁹³ Selçuklu vezirlerinin askeri yetkileri olduğunu kanıtlayan bir husus da onların mühür ve vezaretlerinin olmasıdır.¹⁴⁹⁴

Eyyûbî vezirleri de çok nadir olarak Eyyûbî tarihinin belirli bir döneminde askeri birliklere komutanlık yapmışlardır. Bu devre Şeyhü'sş-şüyuh ailesinin bu makama geldiği dönem olan Mısır Eyyûbîlerinin son zamanlarına denk düşmektedir. Bunun dışında onlar da Selçuklu mevkidaşları gibi daha çok ordunun sevk kısmında görev almışlardır. Örneğin Melik Efdal ve Melik Azîz, Mısır'a girdiğinde İmadeddin el-Kâtib'in evine vezir tarafından el konulmuştur ki bu husus işgal sırasında vezirin yetkisi olduğuna işarettir.¹⁴⁹⁵

Türkiye Selçuklu hiyerarşisinde beylerbeyleri çok önemli bir yer arz etmekteydi. Daha önce de zikrettiğimiz üzere beylerbeyleri yüksek divan üyesi olup hassa kuvvetlerinin idaresinden sorumluydu. Bununla birlikte Selçuklular'da birden fazla beylerbeyleri mansıbı vardı. Yüksek divan üyesi olan merkez beylerbeyi dışında herhangi bir sefere sultan tarafından veya vezir gibi askeri yetkililer tarafından başkomutan olarak tayin edilen emîrlar de fiilen beylerbeyi/melikü'l ümera sıfatını kazanıyorlardı. Bunlar haricinde uç bölgelerinde de mahiyetlerini daha önceleri zikrettiğimiz beylerbeyleri mevcuttu. Kastamonu Uç Beylerbeyi Hüsameddin Çoban Suğdak seferine başkomutan olarak atanmıştı.¹⁴⁹⁶ I. İzzeddin Keykâvus, sultan olduktan sonra kardeşi Melik Keykubad'ı Ankara'da kuşatırken iki uç beylerbeyi Hüsameddin Çoban ve Seyfüddin Kızıl da kendi kuvvetleri arasında yer alıyordu.¹⁴⁹⁷

Türkiye Selçukluları'nda sultandan sonra en yetkili askeri görevlinin beylerbeyi olduğunu söylemek mümkün iken Eyyûbîler'de tersine olarak sultandan sonra en yetkili askeri mansıb sahibinin kim olduğunu ifade etmek imkân dâhilinde değildir.¹⁴⁹⁸ Zira nâibler, diğer Eyyûbî melikleri, yüksek rütbeli emîrlar gibi pek çok devlet görevlisinin yüksek askeri yetkilere sahip oldukları bilinmektedir. Bununla birlikte

¹⁴⁹² İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 546.

¹⁴⁹³ Koca, *a.g.e.*, 2005, 187.

¹⁴⁹⁴ Göksu, *a.g.e.*, 2018, 274.

¹⁴⁹⁵ Çakıroğlu, *a.g.e.*, 2008, 65.

¹⁴⁹⁶ Merçil, *a.g.m.*, 2002, 516.

¹⁴⁹⁷ Kaymaz, *a.g.e.*, 2011, 60-61.

¹⁴⁹⁸ Eyyûbî askeri teşkilatında beylerbeyi yoksa da Eyyûbî meliklerinin yetişmesinden sorumlu atabeylere *beylerbeyi* denilebiliyordu. Bkz. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 1988, 88.

orduyu yöneten emîrlar “emîr-i kebir” veya “atabekü’l-asakir” olarak anılıyordu.¹⁴⁹⁹ 1181 sayımında Selâhaddin Eyyûbî’nin emîr sayısı 111 idi.¹⁵⁰⁰

Eyyûbî askeri hiyerarşisi genel olarak sırasıyla; sultan, melikler, emîrlar ve vezir olarak takip etmekteydi.¹⁵⁰¹ Eyyûbî Devleti’nin başkomutanı büyük sultan idi. Sultandan sonra hiyerarşide hanedan üyelerinin öne çıktığını söylemek mümkündür. Devletin kuruluş döneminde tüm hanedan fertlerinin Selâhaddin’in otoritesini kabul etmesiyle beraber sıklıkla seferlerde hanedan üyeleri kullanılmıştır. Ayrıca büyük iktâ toprakları da bu üyelere verildiğinden ve bunlar da büyük sultana tâbi olduğundan doğal olarak Mısır sultanına askeri destek sunmakla yükümlüydüler. Örneklere bakarsak Selâhaddin Eyyûbî 1174’te isyan eden Sudanlılara karşı kardeşi Âdil’i görevlendirmişti.¹⁵⁰² Yine 1190 Kasımında Frenklerle yaptığı savaşta sultan hastalanınca yatağında oğullarına savaşa katılmaları emrini vermişti.¹⁵⁰³ Eyyûbî askeri komutasında hanedan üyesi üyelerin etkinliği bu açıdan Selçuklular’da pek görülmemeyen bir durumdur. Esasen bu durumu da Eyyûbî Devleti’nin yapısı sebebiyet vermektedir. Türkiye Selçukluları’nda bu durumun görülmemesi ise hanedanın merkeziyetçi politikasıyla ilgilidir. Zira I. Gıyaseddîn Keyhüsrev ile sultanların otoriterliği daha da artmakla birlikte XII. yüzyılda Haçlılar’a karşı verilen mücadeleler dışında, savaşlarda birden fazla hanedan üyesinin bulunduğuna pek tesadüf edilmez.

Selçuklu ülkesi idari olarak subaşılık/serleşkerlik birimlerine ayrılmıştı.¹⁵⁰⁴ Ordunun taşradaki en üst askeri ve idari amirleri subaşılar idi. Subaşılar *serleşker* olarak da anılıyordu.¹⁵⁰⁵ Genellikle gulam kökenli olan subaşıların emri altında iktâ askerleri bulunurdu. İktâ askerleri dışında kale komutanları da bölgelerinin subaşılarna bağlıydı.¹⁵⁰⁶ Subaşılar atandıkları yerin stratejik önemi ve asker sayısı gibi hususlar dikkate alınarak görevlendirilirdi. Subaşılar kendi maiyetlerinde bulunan askerlerin özürsüz olarak yaptıkları hatalar ve teftişlere katılmamaları durumunda cezalandırılabilir ve ellerinde iktâlarını alabilir ya da yerleri değiştirilebilirdi. Ayrıyeten

¹⁴⁹⁹ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 338-339. Memlükler’de de ordu kumandaları *atabek al-asakir* olarak anılırlardı. Bkz. Turan, O. *a.g.e.*, 2010, 311.

¹⁵⁰⁰ Kubat, *a.g.e.*, 2020, 34.

¹⁵⁰¹ Şeşen, *a.g.e.*, 2018a, 161.

¹⁵⁰² Bâhaeddîn İbn Şeddâd, *a.g.e.*, 2021, 66-67.

¹⁵⁰³ Bâhaeddîn İbn Şeddâd, *a.g.e.*, 2021, 205.

¹⁵⁰⁴ Çelik, *a.g.m.*, 2022, 209.

¹⁵⁰⁵ Koca, *a.g.e.*, 2005, 127; Göksu, *a.g.e.*, 2018, 25.

¹⁵⁰⁶ Kesik, *a.g.e.*, 2017, 48. Keykubad devrinde uç beylerbeyi olan Hüsameddin Çoban’ın torununun II. Mesud devrinde bölgede subaşılık yaptığı görülmektedir. Bkz. *a.g.e.*, 28-31.

bölgelerinin diğer askeri ve mülki amirlerini de tayin etme yetkileri mevcuttu. Subaşılik mansıbının sadece askeri bir rütbeyi ifade etmediği aynı zamanda idari bir görev olması da mühim bir konudur.¹⁵⁰⁷ Zira bu açıdan Eyyûbî iktâ'î-l-hass sahibi emîrlerle denk statü seviyesindedirler. Eyyûbî büyük iktâ sahipleri de kendi bölgelerinin en üst idarecileri olmalarıyla beraber kendi iktâ askerlerini beslemekteydiler. Tabi buradaki nüans daha önce de belirttiğimiz gibi Eyyûbî emîri ile Selçuklu subaşınının merkezle olan ilişkisinde yatmaktadır. Kısaca Eyyûbî iktâ'î-l-hass sahiplerinin kendileri gibi fiilen ırsi bir mülk sahibi yönetici olmasalar da yetki ve hak bakımından Selçuklu subaşlarıyla askeri hiyerarşide denk görmek mümkündür. Zira onlar da sultanın isteği ile orduya katılmakla yükümlüydüler.

Selçuklu subaşları arasında hiyerarşik bir yapının olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin Selçuklu ülkesinin daha önce bahsettiğimiz uç bölgelerinde de subaşlar mevcut olup bunlar bölgelerinin uç beylerbeylerine bağlıydılar. Zira buralardaki subaşlar kaynaklarda farklı şekillerde tanımlanmışlardır.¹⁵⁰⁸ Selçuklu subaşlarının Türkçe unvanlar alması da dikkat çekmektedir. Bunlar arasında; *uluğ, hass, uğurlu, alp, beg* gibi unvanlar mevcuttur. Subaşların tayin menşurları ise *takrir-i zeamet* olarak anılırdı.¹⁵⁰⁹

Moğol nüfuzu döneminde iktâ sistemiyle beraber subaşılik makamında da bozulmalar görülmüştür.¹⁵¹⁰ Örneğin bu dönemde bir kişi bazen birden fazla yerin subaşılığını elde edebiliyordu. Şerefeddin Erzincani II. Keykâvus devrinde aynı anda Erzincan ve Niksar subaşılığına sahipti.¹⁵¹¹ Pervâne Muineddin Süleyman'ın bir münşisi olan Hatiroğlu Şerafeddin'in Niğde subaşılığına talip olduğu bilinmektedir. Bu dönemlerde vezirlerin oğulları dahi subaşılik elde edebiliyordu.¹⁵¹²

¹⁵⁰⁷ XIII. yüzyılda Türkiye Selçukluları'ndaki en yüksek taşra idarecileri subaşı ya da sahib olarak anılıyordu. Bkz. Baykara, a.g.m., 1985, 50-51. Subaşılik yapılanması, bölgelerindeki şehir divanlarını üzerinde bir statüye sahipti. Bkz. Göksu, a.g.e., 2018, 261-262. Kayseri Subaşı Seyfeddin Türkeri'nin aynı zamanda sultanın hassa hazinesinin gelirlerini toplamakla görevli olduğunu biliyoruz ki bu bilgi Türkeri'nin kendi bölgesinde aynı zamanda idari bir yönetici olması hasebiyle mali yetkililere de nezaret edebildiğini göstermektedir. Bkz. İbn Bibi, a.g.e., 2020, 563.

¹⁵⁰⁸ İbn Bibi'de *Rum sınırındaki serleşkerler* ifadesi bulunmaktadır. Bkz. İbn Bibi, a.g.e., 2020, 295.

¹⁵⁰⁹ Göksu, a.g.e., 2018, 259-260.

¹⁵¹⁰ Göksu, a.g.e., 2018, 263.

¹⁵¹¹ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 530-531.

¹⁵¹² İbn Bibi, a.g.e., 2020, 604. Türkiye Selçukluları'nda vezirlerin aile üyelerinin bu derece yüksek makamlara gelmeleri yine devlet teşkilatının pek çok unsurunun yozlaştığı Moğol döneminde görülür. Bununla birlikte Türkiye Selçukluları'na oranla merkezîyetçi yapının daha zayıf olduğu Büyük Selçuklular'da vezirlerin aile üyelerinin bu derece yüksek makamlara gelmesi de olağan bir durumdur.

Selçuklular'da dîvân-ı arz'ın başkanı olan emîr-i arızların sevk ve idarede yüksek yetkileri vardı. Emîr-i arız, orduya askerlerin temini, maaşlarının ödenmesi, savaş düzeninde birliklerin belirlenmesi gibi selahiyetlere sahipti. Ayrıca seferde orduya cephane ve levazım toplanması ile güzergahların belirlenmesinde de yetkiliydi. Hatta bilfiil savaşa da katılabiliyorlardı. Emîr-i arızlar savaşlarda yer alacak birlikleri en düşük rütbesine kadar belirler ve sultanın onayına sunarlardı. Emîr-i arızların genel olarak emîrlere ve daha düşük rütbedeki askerler arasında koordinasyon görevini sağladığı anlaşılmaktadır.¹⁵¹³ Emîr-i arızlar merkezde kalmakla birlikte taşrada farklı bölgelerde alt memurları olarak görev yapan arızların da olduğu bilinmektedir.¹⁵¹⁴

Eyyûbî sultanları da seferler öncesinde askeri divandan sefer imkânları hakkında bilgi alırlardı. Eyyûbî ceş reisinin, divan hiyerarşisinde kendisine bağlı olarak askerlerin atlarını hazırlayan *hacip* ve emîrlere arasından seçilip orduya bağlı askerlerin savaşlarda hizmet verebilecek durumda olup olmadığını kendisine bildirmekle sorumlu *nakip* denen memurları bulunmaktaydı. Ceş divanı başkanlarının ordudan izin isteyen askerlerin işlemlerini yapmak ve savaşlarda sultanı koruyacak birlikleri hazırlamak gibi bazı selahiyetlerinin olduğu da bilinmektedir.¹⁵¹⁵ Eyyûbîler'de ceş reislerinin Selçuklular'daki mevkiğine göre sevk ve idarede yetkisi daha az gibi görünmektedir. Zira daha önce askeri divanların karşılaştırılmasında değindiğimiz gibi Selçuklu arızlarının savaşta yer alması ve ordunun savaş düzenini belirlemesi onların ordunun idaresi hususunda daha etkin olduğunu göstermektedir.

Selçuklu kuvvetleri savaşlarda farklı görevliler tarafından yönetilebiliyordu. Emîr-i dâd, emîr-i ahur, emîr-i candar, nâib gibi merkez ve saray görevlilerinin Selçuklu tarihinde askeri birlikleri komuta ettikleri vakidir.¹⁵¹⁶ Emîr-i meclisler de birlik yöneten isimler arasındadır. Nitekim Emîr-i Meclis Mübarizeddin Behramşah I. İzzeddin Keykâvus döneminde Keban Kalesi kuşatmasında öncü birliği yönetmiş ve bu başarısıyla makamı beylerbeylikten de üste çıkmıştır.¹⁵¹⁷ Burada beylerbeyi dışında

Bkz. Taneri, A. (1967). "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5 (8), Ankara, 88-90.

¹⁵¹³ Göksu, a.g.e., 2018, 241.

¹⁵¹⁴ Göksu, a.g.e., 2018, 239-245.

¹⁵¹⁵ Basuguy, a.g.e., 2017, 265.

¹⁵¹⁶ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 302, 545-546. Sultan II. İzzeddin Keykâvus ve IV. Kılıçarslan arasındaki savaşta Keykâvus'un öncü emîrleri arasında emîr-i ahur ve emîr-i candar da vardı. Bkz. İbn Bibi, a.g.e., 2020, 552-553.

¹⁵¹⁷ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 192-193; Merçil, a.g.e., 2011, 120.

bir başka emîrin askeri hiyerarşide sultandan sonra en yetkili isim olarak belirlenmesi askeri hiyerarşide keskin bir yapı olmadığına işarettir. I. Alâaddin Keykubad dönemi klasik Selçuklu devlet yapısının belirgin olduğu bir devre olup devlet kurumlarının ve askeri teşkilatın henüz bozulmadığı bir zamanda bu tarz farklı makamlar arası geçişken bir rütbe tayininin olması dikkat çekicidir.

Eyyûbîler’de de emîrlerin askeri hiyerarşideki konumları bu devletin teşkilatlanmasını anlamak için önemli bir konusudur. Eyyûbî emîrlerinin kendilerine ait önemli kısmı memlûk olan askeri kuvvetleri vardı. Bu kuvvetler efendileri olan emîrlerin adları ile anılırlardı. Bu husus bazen meliklerle orduları arasında gevşek bir bağın oluşmasına sebebiyet veriyordu. Selçuklular’da ise bu tarz ordu grupları arasında bir hizipleşme görülmemektedir. Selçuklular’da elbette ki farklı dönemlerde Türkler, Gulamlar ve İranlı kadrolar arasında hizipleşmeler vuku buluyordu. Ancak yüksek devlet makamlarındaki bu rekabet genellikle idari yapı ile sınırlıydı. Eyyûbîler’de ise bu rekabetin etnik temeli daha yoğun olup ordunun iç yapısına da etki ediyordu.

Nâibler de hem Türkiye Selçukluları hem de Eyyûbîler’de başkomutanlık yapmış görevliler arasındadır. Köseadağ Savaşı öncesi Sultan II. Gıyaseddîn Keyhüsrev, nâibi Şemseddin İsfahani’yi melikü’l ümera tayin ederek asker toplaması için Suriye’ye göndermişti. Eyyûbî meliklerinin nâibleri de askeri olarak rol alabiliyordu. Bu görevliler daha önce değinildiği üzere daimi bir mansıbı taşımamakla birlikte gerektiğinde sultanın yokluğunda “*tayin, azil, savaş kararı alma, iktâ dağıtma, kabileler arası anlaşmazlıklarda hakem olma ve orduyu yönetme*” gibi konularda yetkiliydi.¹⁵¹⁸

Moğol nüfuzu ile beraber Selçuklu kuvvetlerinin sevk ve idaresinde Moğol yetkililerinin öne çıktıkları bilinmektedir. Bu dönemden itibaren Selçuklu sultanları askeri harekâtları Moğol idarecilere danışarak yürütmek zorunda kalmışlardır. Öyle ki Sultan IV. Kılıçarslan ve Pervâne Muineddin Süleyman Sinop’a sefer düzenlemek için bizzat Abaka Han’ın huzuruna gidip izin almışlardı.¹⁵¹⁹ Esasen bu durum bir bakıma mecburiyetten de kaynaklanıyordu. Zira Selçuklu kuvvetleri sayı olarak iç isyanları

¹⁵¹⁸ Şeşen, *a.g.e.*, 1983, 112-113; Basuğuy, *a.g.e.*, 2017, 210.

¹⁵¹⁹ Merçil, *a.g.m.*, 2002, 521-522.

bastıracak nitelik ve niceliğe dahi sahip değildi. Nitekim IV. Kılıçarslan, bir Türkmen isyanını Moğollar'ın yardımı ile bastırabilmişti.¹⁵²⁰

Türkiye Selçuklu ve Eyyûbî ordularının askeri hiyerarşilerine baktığımızda yerleşmiş ve keskin bir hiyerarşik yapı olmadığı dikkat çekmektedir. Türkiye Selçukluları'nda her ne kadar sultandan sonra beylerbeyi ikinci sırada gelse de I. Alâaddin Keykubad'ın iktidarda olduğu dönemde dahi esasen saray teşkilatında görevli olan emîr-i meclisin bile askeri hiyerarşide beylerbeyinin üstüne tutulması buna dair önemli bir göstergedir. Eyyûbîler'de ise sultandan sonra net bir şekilde söylenebilecek askeri yetkili mevcut değildir. Eyyûbî askeri hiyerarşisinde hanedan mensubu meliklerin sık olarak kullanılması ayırt edici önemli bir husustur. Her ne kadar Haçlılar'la mücadeleler sırasında hanedan üyelerinin birbirleriyle rekabeti bırakıp orduda bir bütün oluşturduğu düşünülse de Haçlılar'la mücadelenin olmadığı dönemlerde dahi devletin bu meliklerin metbu gördükleri diğer sultan/meliklerin ordularına yardımcı unsur olarak katıldıkları görülmektedir. Vezirlerin ise askeri selahiyetler açısından daha çok orduların sevk kısmında yer aldıkları görülüp idare kısmında görev alması çok nadirdir. Nâiblerin de askeri olarak yetkiler alabilen ortak bir görevli olduğu dikkati çeker.

Hanedan mensubu dışındaki emîrlerin başkomutanlık görevi alması durumu ise Türkiye Selçukluları'nda Eyyûbîlere göre daha sık görülmektedir. Zira Selçuklu askeri/idari yöneticileri merkeze tam bağlı atanmış görevliler iken Eyyûbîler'de iktâü'l-hass yani mülk sahibi emîrlerin arasında önemli bir hanedan mensubu yoğunluğu vardı. Ayrıca Selçuklu subaşlılarıyla Eyyûbî iktâü'l-hass sahiplerinin çoğu yönleriyle birbirlerinin dengi oldukları görülmektedir. Aradaki fark ise subaşlıların tersine Eyyûbî iktâ sahiplerinin mülk statüsünde iktâ sahibi olmalarıydı. Emîr-i arız bulunan askeri divan başkanlarına bakıldığında ise Selçuklu emîr-i arızının Eyyûbî mevkidaşında bulunan yetkilerinin dışında, ordunun idaresinde de etkin olduğu görülmektedir.

5.1.4. Savaş Hazırlıkları

Türkiye Selçukluları'nda bir sefer kararı çoğunlukla meşveret meclisi düzenlenerek alınırdı. Bu şekilde danışarak karar alma hem İslami gelenekte hem de Türk devlet

¹⁵²⁰ Sümer, a.g.m., 2022e, 404.

anlayışında var olan bir teamüldü.¹⁵²¹ Bu askeri danışma meclislerine yüksek rütbeli askeri komuta kademesi katılırdı. Bu meclisler hakkında bazı örnekler bulunmaktadır. Örneğin I. İzzeddin Keykâvus Halep seferi öncesinde düzenlediği danışma meclisinde emîrlerden seferde hangi stratejik yöntemi izlemesi gerektiğini dinlemiştir. Sultan tüm orduların toplanma yeri olan Elbistan'a vardığında sefer güzergahını belirlediği bir danışma toplantısı daha yapmıştır.¹⁵²² 1243 Köseadağ Savaşı ve 1256 Sultanhanı Savaşı öncesinde düzenlenen askeri meclisler Selçuklu tarihine yön vermiş görünmektedir. Zira her iki savaş öncesi toplanan meclislerde sultanların, emîrlerin yanlış stratejilerine inanarak izlediği yöntemlerin devleti geri dönülemez bir çöküş sürecine sevk ettiği görülmektedir.¹⁵²³ Sultan haricinde seferi yöneten melikü'l ümeralar da bu meclisleri düzenleyebildikleri gibi¹⁵²⁴ meşveret meclisleri düzenlenmeden de Selçuklu sultanları direkt bir şekilde savaş kararı alabilirdi.¹⁵²⁵

Türkiye Selçuklu sultanı savaş kararı aldıktan sonra derhal fermanlar çıkartarak genel bir seferberlik başlatır ve bunu ulaklar vasıtasıyla ülkedeki idari ve askeri amirlere bildirirdi. Tüm ordu gruplarının sefer için belirlenen toplanma üssüne ulaşması genellikle bir hafta ile bir ay arasında değişen bir süreyi kapsamaktaydı. Sultan ayrıyeten toplanma üssündeki idari yetkiliye (subaşı) bizzat kendisinin de geleceğini haber vererek hazırlıklı olmasını isterdi. Toplanan iktâ askerleri kış aylarından itibaren hazırlıklı bir şekilde sefere katılırlardı.¹⁵²⁶

Savaş kararı alındıktan sonra Türkiye Selçuklu ordusunun hareket edeceği güzergahlar yapılacak sefer yönüne göre belirleniyordu.¹⁵²⁷ Bununla birlikte çok hızlı askeri sevkini yapılması gereken durumlarda belirli bir merkezi belirlemeden de ordular harekete geçirilebiliyordu. Batı ve kuzey yönüne yapılacak seferler için Konya, doğu seferleri için sıklıkla Malatya ile beraber Kayseri ve Elbistan toplanma alanı olarak seçiliyordu.¹⁵²⁸ Malatya “*darü'r-rıfat*”, Aksaray “*darü'z-zafer*”, Kayseri “*darü'l-feth*”

¹⁵²¹ Türcan, T. (2010). “Şûrâ”, *DİA*, 39, 232.

¹⁵²² İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 208-211.

¹⁵²³ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 573-575; Kaymaz, *a.g.e.*, 2011, 140; Kesik, *a.g.e.*, 2017, 121.

¹⁵²⁴ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 334, 410.

¹⁵²⁵ Köymen, *a.g.e.*, 2020, 395.

¹⁵²⁶ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 495; Köymen, *a.g.e.*, 2020, 376-377, 396-398, 400, 409, 412-414, 417, 419.

¹⁵²⁷ Kesik, *a.g.e.*, 2017, 121.

¹⁵²⁸ Aksarayı, *a.g.e.*, 2000, 80; İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 210, 295, 483, 515, 574, 587-588; Koca, *a.g.e.*, 2005, 193; Köymen, *a.g.e.*, 2020, 419-420; Kuşçu, A.D. (2002). “Türkiye Selçuklularında Ordu ve Donanma”, *Türkler Ansiklopedisi*, 7, 197.

olarak biliniyordu.¹⁵²⁹ Aksaray, Sultan I. Mesud devrinde askeri amaçlarla zaten kullanılmakta olup oğlu II. Kılıçarslan devrinde yeniden inşa edilerek askeri üs yapılmıştı.¹⁵³⁰

Türkiye Selçukluları'nda orduların teftişinden emîr-i arızlar sorumlu olup sultanlar da bizzat bu teftişlere katılabilirlerdi.¹⁵³¹ Sultanların olmadığı durumlarda Selçuklu vezirleri de teftiş işini üstlenebilirlerdi.¹⁵³² Büyük Selçuklu sultanlarından Sencer bir defasında 100.000 kişilik ordusunu altı ayda teftiş ettirmişti.¹⁵³³ II. Gıyaseddîn Keyhüsrev savaş öncesi askerleri ve onların teçhizatlarını bizzat kontrol ederdi.¹⁵³⁴ Hassa kuvvetleri yılın düzenli tarihlerinde aldıkları maaşlar verilirken de teftiş edilebiliyordu.¹⁵³⁵ Yalnızca daimi kuvvetler değil ücretli birliklerin dahi savaş kabiliyetleri ve teçhizatları denetlenirdi.¹⁵³⁶ Sultanlar savaş esnasında da teftiş yaparlardı. Sultan I. Alâaddin Keykubad bir defasında savaş mahalindeki bir tepeye çıkıp tepeden izlediği ordusunun kumandanlarını çağırıp bizzat onları tebrik ve teşvik etmişti.¹⁵³⁷ Eyyûbiler'de savaş öncesi hazırlıklara bakıldığında Selçuklular'a benzer olarak savaş kararlarının askeri danışma meclislerinde yapılan müzakereler sonucunda alındığı ve ardından ülke geneline fermanlar gönderilerek orduların toplandığı görülmektedir.¹⁵³⁸ Bu danışma meclislerinde "Savaş yapılıp yapılmayacağı, bir saldırı yapıp yapmama bir kalenin kuşatılıp kuşatılmaması, bir şehrin alınıp alınmaması, ordugâhın nerde kurulacağı, düşmanla yapılacak anlaşmalar veya yaklaşan düşman tehlikesine karşı nasıl bir tedbir alınıp savunma yapılması vb. konular istişare heyetinin kararına göre belirlenirdi".¹⁵³⁹ Hittin Savaşı'nın meydan muharebesi şeklinde olması kararı askeri bir danışma toplantısında alınmıştı.¹⁵⁴⁰ Meşveret meclislerinde her zaman savaş kararı çıkmıyordu. Melik Efdal, emîrleriyle yaptığı meşveret sonucunda amcası

¹⁵²⁹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 170, 296, 316; Turan, O. *a.g.e.*, 2010, 353.

¹⁵³⁰ Turan, O. (2002). "Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan", *Türkler Ansiklopedisi*, 6, 576; Hacıgökmen, M.A. (2011). "Türkiye Selçukluları Zamanında Konya'nın Devlet Merkezi Oluşu", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (29), 245.

¹⁵³¹ Göksu, *a.g.e.*, 2018, 247, not. 1041.

¹⁵³² Koca, *a.g.e.*, 2005, 187.

¹⁵³³ Göksu, *a.g.e.*, 2018, 244.

¹⁵³⁴ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 495-496.

¹⁵³⁵ Koca, *a.g.e.*, 2005, 89.

¹⁵³⁶ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 507.

¹⁵³⁷ Köymen, *a.g.e.*, 2020, 359-360.

¹⁵³⁸ Şeşen, *a.g.e.*, 1987, 176; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 53.

¹⁵³⁹ Kubat, *a.g.e.*, 2020, 54.

¹⁵⁴⁰ Kubat, *a.g.e.*, 2020, 45.

Melik Âdil ile savaş yapmak yerine barışı tercih etmişti.¹⁵⁴¹ Bu danışma meclislerinde emîrlar Eyyûbî sultanlarına karşı çıkmaktan çekinmezlerdi.¹⁵⁴² Selâhaddin Eyyûbî III. Haçlı seferinde Akka'ya ilerleyen düşman kuvvetlerini istişare meclisinde düşman Akka'ya varmadan durdurma fikrini ortaya atsa da emîrların teklifiyle kararını değiştirip onlarla Akka önlerinde çarpışma kararını almıştı.¹⁵⁴³ Selâhaddin Eyyûbî döneminde bu meclislerde genellikle hanedan mensupları ile ülkenin önde gelen bölgelerinin iktâ sahibi emîrları ve hükümet teşkilatı içerisinde yer alan üyeler bulunuyordu.¹⁵⁴⁴

Eyyûbîler'de sefer kararı alındıktan sonra ordu personelleri ve onların ihtiyaçlarının temini ile teftiş yapıldı. Örneğin 1184'te Kerek seferine çıkılmasına karar verildikten sonra Selâhaddin Eyyûbî asker toplanması talimatını vermişti.¹⁵⁴⁵ Ordunun teftişi ise esasen ceşş divanı başkanına ait olsa da bizzat sultan da katılabiliyordu. Dîvânü'l-mal ve dîvânü'l-ceşş'te kayıtlı bulunan defterlerden askerlerin sayı ve teçhizat durumları sultanlar tarafından hızlı bir şekilde de ön teftiş olarak da kontrol edilebiliyordu. Teftişlerde esasen askerlerin at ve silahları kontrol edilirdi. Ordunun atları emîr-i ahur tarafından verilirdi. İstabl denen sultanın ahırındaki hayvanlar da ordunun ağırlıkları ile beraber götürülürdü. Ordunun silahları zeredhanelerden temin edilirdi. Silahlarını daima yanlarında bulundurma hakkına sahip olan hassa birliğinin silahları silahhane-i hassadan karşılanırdı. Ülkenin farklı bölgelerinde bulunan silahhaneler bunların teminini kolaylaştırıyordu. Ordunun silahları zerdkaş denilen kişiler tarafından *hazanü's-silah* denilen özel yerlerde üretilmekteydi. Silahhanelerin güvenliği mühimdi. Bir saldırı ihtimaline karşı silahhaneler güvenli yerlere nakledilebiliyordu. Teftişler sonrasında bazen farklı düzenlemeler de yapılabiliyordu. Örneğin 1181'deki ordu sayımında Selâhaddin'in ordunun sayısını azaltmasının nedeni mali bir rahatlama sağlamaktı. Zira kuvvetlerin fazlalığı ordunun mali yükünü arttırıyordu. Daimi ordu kuvvetleri dışında battalun gibi ihtiyat birlikleri de teftiş ediliyordu.¹⁵⁴⁶

Selçuklu ordusuna bağlı askerler askeri idmanlar/sporlar yaparak savaşa hazırlanırlardı. Türkiye Selçukluları'nda çevgan, mızrak atma, halka kapma, ok atma

¹⁵⁴¹ Çakıroğlu, *a.g.e.*, 2008, 85.

¹⁵⁴² Şeşen, *a.g.e.*, 1987, 206; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 53-55.

¹⁵⁴³ Kubat, *a.g.e.*, 2020, 54-55.

¹⁵⁴⁴ Kubat, *a.g.e.*, 2020, 55.

¹⁵⁴⁵ Bâhaeddîn İbn Şeddâd, *a.g.e.*, 2021, 88.

¹⁵⁴⁶ Bâhaeddîn İbn Şeddâd, *a.g.e.*, 2021, 228-229; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 231, 233, 343; Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 260, 285-286; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 51, 53, 60 112-113, 152.

gibi oyunların askeri birlikler tarafından sefer esnasında dahi sergilendiği biliyoruz.¹⁵⁴⁷ İbni Bibi’de I. Keykubad’ın eğlenmek için vakit ayırdığı kışlağına giderken meydanlarda ve cirit oyunlarında ustalık kazanmış olan kumandanları da yanına çağırdığı kayıtlıdır.¹⁵⁴⁸ Bu bilgi askerlerin yaptıkları talimlerde elde ettikleri başarıların onların ordu içerisinde tanınmasında ve yükselmesinde etkili olduğunu düşündürmektedir. Yine Sultan II. Keyhüsrev de Köseadağ’da savaş öncesi bu tür oyunlarda başarı göstererek temayüz etmiş isimlerin etkisiyle kararlar almıştı¹⁵⁴⁹ ki savaş öncesi hazırlıklar kapsamında yapılan askeri idman ya da spor gösterilerinin ordunun emir komuta seviyesi ve karar alma mekanizmasına etki ettiği düşüncesini desteklemektedir.¹⁵⁵⁰

Eyyûbî ordusu da savaşlar öncesi talimler yapardı. Halep ve Şam’da savaş hazırlıkları kapsamında talimlerin yapıldığı ve çevgan oynanan meydanlara yeşil meydan manasına gelen *el-meydanü’l-ahdar* dendiği bilinmektedir. Yine sultanlar ve emîrlerin askeri selahiyetlere sahip olmaları nedeniyle savaşların olmadığı durumlarda dahi bu meziyetlerini korumak ve geliştirmek için avlanmaya vakit ayırdıkları da zaten bilinen bir husustur.¹⁵⁵¹

Savaş hazırlıkları kapsamına dahil edeceğimiz bir husus olarak Selçuklu ve Eyyûbî sultanlarının ülke geneline yayılan savunma önlemleri alabildikleri görülmektedir. Örneğin Türkiye Selçukluları’nda I. Alâaddin Keykubad Moğol tehlikesine karşı Konya, Sivas ve Kayseri gibi şehirlerin surlarını tahkim ettirmek suretiyle tedbirler almıştı.¹⁵⁵² Sultan, Edessa bölgesini aldıktan sonra da kalenin onarımı ve güçlendirilmesi için mimar ve marangozlar görevlendirmişti.¹⁵⁵³ IV. Kılıçarslan Baycu Noyan’ı Konya surlarına yıkmaması için iknaya çabalarken de ülkesinin başkentinin savunmasını düşünüyordu.¹⁵⁵⁴ Ülkedeki kaleler, ordular için genel bir kışla, cephane

¹⁵⁴⁷ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 285, 400-401; Aksarayı, *a.g.e.*, 2000, 79.

¹⁵⁴⁸ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 263.

¹⁵⁴⁹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 496-497.

¹⁵⁵⁰ İbni Bibi’de (*a.g.e.*, 2020, 216) geçen bir kayıta öncü birlik komutanı olan emîr-i meclis bir ellibaşısını savaş öncesi keşfe çıkartmakta olup bu ellibaşı keşfin ardından öncü komutanına gelerek savaşta izlenecek stratejik plan için düşüncelerini aktarmaktadır. Bu manada bu kayıt öncü birliklerin savaş stratejilerini etkileyen kararlardaki yeri ile beraber ordunun alt rütbelilerdeki subaylarının da bu karar alma sürecinde etkin olduğunu göstermesi bakımından mühimdir.

¹⁵⁵¹ Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 293. Memlûk Devleti’nde memlûklerin eğitimlerinde gerçekleştirdikleri binicilik yarışları Memlûk sultanı tarafından izlenirdi. Bu memlûk adaylarının oynadıkları oyunlar arasında kabak, top vurma, cirit, nüşşab, cevgan gibi oyunlar vardı. Bkz. Çetin, *a.g.e.*, 2007, 89.

¹⁵⁵² Sümer, *a.g.m.*, 2022b, 357.

¹⁵⁵³ Abûl’l-Farac, *a.g.e.*, 1987, Cilt 2, 535.

¹⁵⁵⁴ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 579.

ve zeredhane işlevi görmekteydi. Ordular için kalelerde yiyecek ve silah saklanırdı.¹⁵⁵⁵ Sultanın özel silahhanesi olan silahhane-i hassın sorumluluğu ise emîr-i silahın üzerinde olup hassa ordusunun silahları buradan karşılanırdı.¹⁵⁵⁶ Silahhanenin yönetimi subaşılar ve dizdarların sorumluluğundaydı.¹⁵⁵⁷ Türkiye Selçukluları'nda özellikle I. Keykubad'ın ülke savunmasına ve ordunun teftişine önem verdiği görülür. Keykubad'ın Melik Cihanşah meselesini hallettikten sonra orduları dağıtıp başkente dönmeyip ülkesinin dizdar ve yöneticilerini huzurunda toplayıp yaptığı istişare kıymetlidir. Sultanın bilhassa Moğol tehlikesinin arttığı bir dönemde adeta bütün ülkeyi teftiş ettiğini söylemek mümkündür. Zira bu büyük toplantıdan sonra ülkede bulunan yiyecek ve silah depoları ile kalelere dair bazı düzenlemeler yapılmıştı.¹⁵⁵⁸

Eyyûbî sultanları da genel mahiyette savaş önlemleri alırlardı. Sahip olunan kalelere muhafızlar yerleştirilerek içerisine cephane ve erzak doldurulurdu.¹⁵⁵⁹ Şehirler, kaleler, surlar muhkem tutulmaya çalışılırdı. Selâhaddin Eyyûbî devleti kurduktan kısa süre sonra Kahire ve Fustat'ı çevreleyen bir sur inşa etmişti.¹⁵⁶⁰ Ayrıca Kudüs'ü aldıktan sonra şehri onarıp imar ettirmişti.¹⁵⁶¹ Bahaüddin Karakuş 1189'da Akka'ya vali tayin edilirken surların onarımı ile de görevlendirilmişti.¹⁵⁶² Melik Azîz bir defasında savaş esnasında yıkılıp kullanılamaz hale gelen mancınıklarını tamir edilmesi için Bilbis şehrine naklettirmişti.¹⁵⁶³ Melik Kâmil Filistin'de Bedevilerin saldırılarına karşı kullanılmak üzere Salt ve Aclun kalelerini yaptırmıştı. Melik Âdil'in oğlu Melik Muazzam da Haçlılar'ın hakim olduğu Akka'ya karşı stratejik bir hamle olarak Tur Dağında bir kale inşaatı başlatmıştı.¹⁵⁶⁴ Eyyûbî orduları savaşlarda su sıkıntısı da çekebiliyordu.¹⁵⁶⁵ Melik Âdil su ve peksimet gibi ordunun iâşe malzemelerini önceden hazırlatırdı.¹⁵⁶⁶

¹⁵⁵⁵ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 192; Koca, *a.g.e.*, 2005, 170. Ordunun kullandığı erzak için *uddet* terimi kullanılırdı. Bkz. İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 41; Köymen, *a.g.e.*, 2020, 375-377.

¹⁵⁵⁶ Göksu, *a.g.e.*, 2018, 367-368.

¹⁵⁵⁷ Göksu, *a.g.e.*, 2018, 366-367.

¹⁵⁵⁸ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 404.

¹⁵⁵⁹ Bâhaeddîn İbn Şeddâd, *a.g.e.*, 2021, 159; Çakıroğlu, *a.g.e.*, 2008, 63, 70.

¹⁵⁶⁰ Abû'l-Farac, *a.g.e.*, 1987, Cilt 2, 423.

¹⁵⁶¹ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 195.

¹⁵⁶² Karakuş, N. (2023). "Selahaddin Eyyûbi'nin Mühendisi: Bahaüddin Karakuş", *Rize İlahiyat Dergisi*, 24, 61.

¹⁵⁶³ Çakıroğlu, *a.g.e.*, 2008, 71.

¹⁵⁶⁴ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 197.

¹⁵⁶⁵ Lyons, M.C., Jackson, D.E.P, *a.g.e.*, 2018, 165.

¹⁵⁶⁶ Çakıroğlu, *a.g.e.*, 2008, 84. Eyyûbîler'de menzili kısa olan seferlerde askerlerin beraberinde aşırı iâşe götürmediği seferlere *cerideten* seferler denirdi. Bkz. Kubat, *a.g.e.*, 2020, 53.

Eyyûbîler’de savaşlar öncesi orduların ihtiyaçlarını karşılamak üzere çarşı kurulduğu ve bu çarşıya özel bir şahne atandığı bilinmektedir. Sukû’l-Asakir denilen bu çarşılar, ordu personellerinin askeri ihtiyaçlarını karşılayacağı lokanta, dükkanlar, hamamlar, baytarlar gibi ürün ve ihtiyaçları sunan hizmetler dışında, sıradan insanların günlük hayatta ihtiyaç duyduğu şeyleri de bulabilecekleri büyük yerlerdi.¹⁵⁶⁷ Türkiye Selçukluları’nda da muhteviyatı hakkında geniş bilgiye sahip olmasak da ordupazarlarının kurulduğu bilinmektedir. I. İzzeddin Keykâvus Ermenilere ve Halep Eyyûbîlerine düzenlendiği sefer öncesi Yabanlu Pazarına karargahını kurarken buranın pazarından da faydalanmak istiyordu.¹⁵⁶⁸ Yine seyyar hamam ve seyyar mutfaklar da Selçuklu ordusuna hizmet veriyordu.¹⁵⁶⁹

Her iki devlette ortak olarak görülen bir başka unsur da savaşlar öncesi orduların motivasyonunu arttırmak için askere ilave ödemeler yapılmasıdır.¹⁵⁷⁰ Bu teşvik edici ilave ödemeler, genelde zorlu savaş şartlarının hâkim olduğu ortamda yapılırdı. Selâhaddin Eyyûbî 1179 Beytû’l Ahzan Savaşı öncesi askerlere mal ve nafaka bahşetmişti.¹⁵⁷¹ Yine 1187’de Sur’a yürümeden önce askeri kadrosu ile beraber âlimlere de Kudüs’ten toplanan ganimeti dağıtmıştı.¹⁵⁷² Selâhaddin, Haçlılar’ın Dimyat’a saldıracağını fark edince de halkı hem bilgilendirmiş hem de direnmelerini teşvik için hediye ve bağışlar vermişti.¹⁵⁷³ 1181’de Yemen’e gönderilen ve maaşlarını iktâ olarak alan tavaşilere de sultan 10’ar dinar nafaka vermişti.¹⁵⁷⁴ Melik Kâmil’in de 1235 Mayıs’ında Anadolu’yu yapacağı askeri hareket öncesi komutanlarına ve ordusunun bazı seçkin birliklerine 40 ile 50 dinar bağışta bulunduğu bilinmektedir.¹⁵⁷⁵ Selçuklular’da da Sultan I. Alâaddin Keykubad’ın Alaiye’yi fethinde fakir ve mutatavvîa gruplarına mal dağıtarak onları savaşa teşvik ettiğini görüyoruz.¹⁵⁷⁶

Eyyûbîler’de dikkati çeken bir husus ordu kuvvetlerinin giderlerini karşılanmasının mali durumu sık olarak zorda bırakmasıdır. Eyyûbîler biraz önce gördüğümüz üzere

¹⁵⁶⁷ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 356-357. Kubat, *a.g.e.*, 2020, 108-110.

¹⁵⁶⁸ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 190, 210. Yabanlu pazarı milletlerarası ticarete önemli bir yere sahip bir ticari merkezdi. Bkz. Turan, O. *a.g.e.*, 2010, 364.

¹⁵⁶⁹ Göksu, *a.g.e.*, 2018, 281-282.

¹⁵⁷⁰ Kubat, *a.g.e.*, 2020, 111.

¹⁵⁷¹ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 356.

¹⁵⁷² Bâhaeddîn İbn Şeddâd, *a.g.e.*, 2021, 111; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 356.

¹⁵⁷³ Bâhaeddîn İbn Şeddâd, *a.g.e.*, 2021, 62.

¹⁵⁷⁴ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 356.

¹⁵⁷⁵ Aydın, *a.g.m.*, 2020, 265.

¹⁵⁷⁶ Göksu, *a.g.e.*, 2018, 230.

nasıl şehir kuvvetlerini savaşa teşvik için maddi ödemeler yapıyorsa benzer şekilde halktan da para toplayarak zor zamanlarda ordularını finanse edebiliyorlardı. Örneğin Melik Efdal kardeşi Melik Azîz'e karşı mücadelesinde halktan ve eşraftan mali yardım almıştı.¹⁵⁷⁷ Aynı dönemlerde Melik Efdal ve Melik Âdil kendisine saldırdıktan sonra Mısır'a dönen Melik Azîz de adamlarına dağıttığı parayı tamamlayamadığından bir kısmını halktan istemişti.¹⁵⁷⁸ Türkiye Selçukluları'nda da elbette ki ordunun maliyesinde sıkıntıların yaşanabildiği görülmekle beraber bunların daha çok ordunun bozulmasıyla aynı sürece denk gelen Moğol nüfuzunun hâkim olduğu dönemde söz konusu olduğu görülmektedir.¹⁵⁷⁹ Klasik devlet düzen ve kurumlarının işlediği dönemde Selçuklu ordusunun askeri gruplarına ödemelerde yaşanan zorluklara rastlanmadığı gibi Selçuklular'da ücretli birliklerin XIII. yüzyıldan itibaren artmaya başladığı ve bunun da devletin iktisadi vaziyetinin bir sonucu olduğu daha önce ifade edilmişti. Bu noktada genel olarak Eyyûbî ordusunun finansman bulma sıkıntısının Türkiye Selçukluları'na nazaran Eyyûbî idarecilerinin başını daha sık ağrıtan bir konu olduğunu düşünüyoruz. Herhalde bu farkı da Eyyûbîler'in hem Haçlılar'la hem de kendi içerisinde yaptıkları iktidar mücadelelerinin yoğunluğuna bağlamak gerekir.¹⁵⁸⁰

Türkiye Selçukluları'nda daha önce eğlence meclislerinin farklı sebeplerle düzenlendiğini belirtirken bunlar arasında savaşlar öncesi de bu meclislerin orduya moral ve motivasyon kazandırmak amaçlı düzenlenebildiğini ifade etmiştik. Selçuklular'ın düzenlediği bu savaş öncesi bezmler bazı araştırmacılar tarafından savaş hazırlığı kapsamına alınmıştır.¹⁵⁸¹

¹⁵⁷⁷ Çakıroğlu, *a.g.e.*, 2008, 51. Eyyûbî Devleti hükümdarlarının sıklıkla yaşadıkları mali sıkıntılar nedeniyle askeri hareketler öncesi borçlanmalara gittikleri bilinmektedir. Örneğin Selahaddin Eyyûbî Halep'i ele geçirirken bölgede hakimiyetini yerleştirme için finansmanı kardeşi Âdil'den 150 bin dinar borç isteyerek bulmuştur. Bkz. Basuğuy, *a.g.e.*, 2017, 180. Halep Meliki Zâhir de amcası Adil'e baş kaldırmadan önce Halepli tacirlerden 100 bin dinar borç almıştı. Bkz. Turan, A. *a.g.e.*, 2021, 96. Melik Kâmil'in ise Dimyat kuşatmasında mali kaynak sağlama amaçlı olarak bazı tüccar ve devlet görevlilerinin mülklerine el koymak suretiyle müsadereler yaptığı ve gönüllülerden de para topladığı görülür. Bkz. Aydın, *a.g.m.*, 2020, 247. Halep Meliki II. Selahaddin Yûsuf'un da bazı mülklerini rehin vererek büyük borçlanmalar yaptığı bilinmektedir. Bkz. Kılıç, M. (2019). *Halep Eyyûbîleri El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Devrinde Eyyûbîler Devleti*, Ankara: TTK, 68.

¹⁵⁷⁸ Çakıroğlu, *a.g.e.*, 2008, 61.

¹⁵⁷⁹ Örneğin Sultan II. İzzeddin Keykâvus, kardeşi IV. Kılıçarslan'a karşı ücretli birlikler toplarken İbni Bibi'ye göre hazinesini boşaltmak zorunda kalmıştı. Bkz. İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 552.

¹⁵⁸⁰ Eyyûbî Devleti'nin askeri karakterli bir devlet olduğu bütçe harcamalarından da anlaşılmaktadır. Örneğin 1181'de Mısır bütçesinin yaklaşık 4'te 3'ü ordunun harcamalarına gitmişti. Bkz. Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 336.

¹⁵⁸¹ Kesik, *a.g.e.*, 2017, 122-124

Savaşlar öncesi orduların planlama/hazırlıklarına baktığımızda askeri danışma meclislerinin ortak unsur olduğunu görmekteyiz. Bu meclisler savaşların her türlü detayının konuşulduğu yerler olup her iki devletin askeri planlamasında çok önemli yere sahipti. Öyle ki burada alınan kararlar yalnızca meydan savaşlarını değil devletlerin siyasi tarihlerini de son derece etkilemiştir. Yine ordunun farklı gruplarının ve bunların teçhizatlarının teftişinin her iki devlet için de önem verilen bir husus olduğu görülmektedir. Askerlerin savaşçılık becerilerini geliştirmek için düzenli olarak askeri sporlar yapması da ortak bir husustur. Türkiye Selçukluları'nda bu gibi oyunlarda başarılı olan askerlerin ordu içinde yükselme şanslarına sahip olduğuna dair birden fazla kayıt olması dikkat çekicidir. Teftişe verilen yüksek önem dışında her iki devletin hükümdarları da genel ülke güvenliğine önem vererek geniş çaplı savunma tedbirleri almışlardır. Ülke çapındaki şehir ve kaleler devamlı olarak muhkem ve savunması güçlü tutulmaya çalışılmıştır. Askeri birliklere zorluğu yüksek seferlerde ilave ödemeler yapılarak teşvik edildiği de vakidir.

5.1.5. Savaş taktikleri

Selçuklular'ın genel olarak “*yıpratma ve yıldırma, ani saldırılar, hatlar halinde uzaktan çarpışma, taktiksel kazanç sağlamak için geri çekilme, pusuya düşürme, kuşatma*” gibi savaş taktiklerini kullandıkları görülmektedir.¹⁵⁸² Bunlardan sahte ricat Türklerin bozkır döneminden beri sahip oldukları savaş taktiği idi.¹⁵⁸³ Sultan I. Kılıçarslan Haçlılar'a karşı bu saymış olduğumuz taktiklerin birçoğunu aynı anda kullanmıştır. Sultan, Haçlılar'a karşı rakibin sayısal üstünlüğü karşısında taktiksel olarak geri çekilmeyle beraber düşmanı vurkaç saldırılarıyla yıldırma ve ikmal hatlarını kesecek şekilde açlığa ve kıtlığa mahkum etmek için güzergah üzerindeki ikmal kaynaklarını yok etmeye yönelik bir savaş yöntemi uygulamıştır. Türklerin genel olarak savaşlarda kullandıkları taktikleri hızlı bir şekilde değiştirebilme becerisine sahip oldukları düşünülmekte olup Kılıçarslan'ın Haçlılar'a karşı düzenli muharebe anlayışı yerine yıpratma savaşlarına başvurarak verdiği başarılı mücadele buna örnek olarak gösterilmiştir.¹⁵⁸⁴ I. Mesud da Haçlılar'a karşı düşmandan sayı olarak az olması nedeniyle yıpratma yöntemine dayalı savaşlar vermek zorunda

¹⁵⁸² Turan, R. a.g.m., 2002, 159; Koca, a.g.e., 2005, 164-165.

¹⁵⁸³ Kesik, a.g.e., 2017, 103; Göksu, a.g.e., 2018, 10.

¹⁵⁸⁴ Koca, a.g.e., 2005, 77, 181-182; Kesik, a.g.e., 2017, 105.

kalmıştır.¹⁵⁸⁵ Miryokefalon Savaşı öncesi II. Kılıçarslan da zikrettiğimiz taktikleri uygulamıştı. Bizans ordusu, ikmal yollarına zarar verilerek güç duruma düşürülmüş hatta düşman askerlerinin zehirlenmesine bile sebep olunmuştu.¹⁵⁸⁶ Bu gibi savaşlar esnasında Selçuklu ordusunun en büyük avantajı okçularının kabiliyetiydi.¹⁵⁸⁷ Okçu birlikler düzenli ya da düzensiz meydan muharebeleri dışında da fayda sağlamaktaydı. I. Gıyaseddîn Keyhüsrev, Antalya kuşatmasında gürz ve kılıç ile sonuç alınamaması üzerine süvarilerinden ok ve yay kullanılmasını istemişti.¹⁵⁸⁸ I. Alâaddin Keykubad, Çinçin Kalesi'ni almak için kale etrafını sarıp esas saldırıyı okçu birliklerle gerçekleştirmişti.¹⁵⁸⁹

Eyyûbî ordusunda da Türkiye Selçuklu ordusundaki gibi esas vurucu gücü süvari birlikleri oluşturuyordu. Yine Eyyûbî ordusu da zaman zaman vurkaç taktiğini kullanmıştır. Ordu, savaşa genelde ok atışları ile başlamakta olup ardından mızraklar ile çarpışma ve yakın dövüş yoğunluğu artınca da kılıç ve kalkan kullanımına geçmekteydi. Bu esnada düşmanın yarma hareketi yapmasını engellemek için ok atışları hız kesmeden devam ediyordu. Eyyûbî ordusu savaşlarda ayrıca düşmanın etrafını sararak imha etme taktiği olan *çember halka* ve sahte ricatla düşmanı pusuya düşürmeye dayalı bir aldatma taktiği olan *turan taktiğini* de kullanabiliyordu. Turan taktiği Eyyûbîler'de özellikle Akka Savaşları sırasında sık uygulanmıştır. Yine daha basit düzeyde vurkaç şeklinde çatışmalar ve ani saldırı yöntemleri de Haçlı kuvvetlerine karşı sık uygulanmıştır.¹⁵⁹⁰ Eyyûbî ordusunun ve esasen genel olarak İslâm dünyasındaki askerlerin süvari atlıların Haçlılar'ın atlarına göre daha küçük ve süvarilerin de zırhlarının daha hafif olmasının Haçlılar'a karşı savaşlarda üstünlük sağladığı zaten bilinen bir husustur.¹⁵⁹¹

Türkiye Selçuklu Devleti ile ilgili bilgi veren kaynaklarda geçit noktaları olan derbentlerin sık olarak zikredildikleri göze çarpmaktadır. Örneğin Anadolu'nun Türkleşmesi yolunda en önemli muharebelerden biri olan 1176 Miryokefalon Savaşı,

¹⁵⁸⁵ Kesik, *a.g.e.*, 2017, 159, 212.

¹⁵⁸⁶ Altan, E, (2002). "Myriokephalon (Karamıkbeli) Savaşının Anadolu Türk Tarihindeki Yeri", *Türkler Ansiklopedisi*, 6, 631.

¹⁵⁸⁷ Koca, *a.g.e.*, 2005, 167-168. Selçuklular'ın Anadolu'yu fethetme başarısını göstermeleri okçuluk konusundaki maharetlerine bağlanmaktadır. Bkz. Kesik, *a.g.e.*, 2017, 78.

¹⁵⁸⁸ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 127.

¹⁵⁸⁹ Köymen, *a.g.e.*, 2020, 383.

¹⁵⁹⁰ Bâhaeddîn İbn Şeddâd, *a.g.e.*, 2021, 135; Şeşen, *a.g.e.*, 1987, 232; Azzam, *a.g.e.*, 2015, 93-94, 230; Lyons, M.C., Jackson, D.E.P, *a.g.e.*, 2018, 14-15; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 30, 89-93, 123.

¹⁵⁹¹ Kubat, *a.g.e.*, 2020, 152.

esasen geçitlerin tutulması ile kazanılmıştır. Karamıkbeli adlı geçit Bizans ordusunun öncü kısmı geçtikten sonra kapatılmış ve Bizans ordu birliklerinin arasındaki hat bağlantıları kopararak düşmanın imhası kolaylaşmıştı.¹⁵⁹² I. Alâaddin Keykubad devrinde Kemaleddin Kamyar'ın Eyyûbîlere karşı düzenlediği seferde Selçuklu ordusu geçitlerde pusuya yatarak vurkaç taktiği ile düşmana saldırıyordu. Keykubad savaş bitmesine rağmen düşman ordusunun dönüşü kesinleşene kadar geride bıraktığı derbentlere asker bırakırdı. Sultan yine Melik Cihanşah'ın üzerine süreceği orduların yol üzerindeki kalelere giden yolları tutmasını isterken¹⁵⁹³ esasen kritik ikmal hatlarını ele geçirmeyi istiyordu. Keykubad bir başka seferde müttefiki olan Eyyûbî kuvvetleriyle birleşmeden önce derbentleri ele geçirmek için de 10.000 süvarisini geçitleri kapatmak için önden yollamıştı. II. Gıyaseddin Keyhüsrev, Köseadağ'da yenilgi aldığını fark ettiğinde yakın adamlarına derbentlerin durumunu sormuştu.¹⁵⁹⁴ Sultanın bu geçitlerin durumunu öğrenmek istemesinin sebebi muhtemelen Moğol kuvvetlerinin peşlerine düşme ihtimallerine karşı geri çekilmenin ne kadar sağlıklı olabileceğini düşünmesiydi. Derbentlerin zamanında tutulamaması bazen Selçuklu ordusunun ilerlemesine engel de teşkil edebiliyordu. Kemaleddin Kamyar Moğollar'ın derbentleri geçerek Mugan otağına döndüklerini Selçuklu dizdarlarının habercileri vasıtasıyla öğrenmişti. Yine daha geç bir dönemde Moğol ve Selçuklu kuvvetleri Alaaddin Siyavuş'un adamlarının peşine düşmesine rağmen geçitlerin kış mevsimi nedeniyle kapanması yüzünden ilerleyememişlerdi.¹⁵⁹⁵

Öncü kuvvetlerin her iki devlette de savaşlarda stratejik olarak kullanıldıkları görülmektedir. Selçuklular'da savaşlarda asıl kuvvetlerden önce genellikle öncüler çarpışmaktaydı.¹⁵⁹⁶ Bu kuvvetler derbentler kısmında anlattığımız üzere özellikle geçit gibi kritik noktaların tutulması için önden gönderilebiliyorlardı. Yine düşman kuvvetlerin durumu hakkında istihbari bilgi elde etmek amacıyla keşif işlevi görüp ana orduya kılavuzluk da yapabilmekteydiler.¹⁵⁹⁷ Köseadağ Savaşı'nda Selçuklu ordusu

¹⁵⁹² Altan, E. a.g.m., 2002, 631-632.

¹⁵⁹³ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 362, 425-427.

¹⁵⁹⁴ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 382, 500. Derbentlerin kontrol eden tarafın savaşlarda büyük avantajı olurdu. Zira orduların gidecekleri güzergahlar için bu noktalar bir giriş çıkış kapısı idi. 1231-1232 tarihlerinde Melik Kâmil, Selçuklu ülkesine saldırdığında Keykubad'ın acil olarak görevlendirdiği Kemaleddin Kamyar, Eyyûbî ordusunun geçeceği geçitleri ağaç ve taşlarla tıkayarak düşman askerinin geçemeyeceği hale getirmişti. Bkz. İbn Bibi, a.g.e., 2020, 425; Köymen, a.g.e., 2020, 226.

¹⁵⁹⁵ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 411, 641-642.

¹⁵⁹⁶ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 428, 482; Kesik, a.g.e., 2017, 67, 131-132.

¹⁵⁹⁷ Kesik, a.g.e., 2017, 131.

muharebe alanını terketmesine rağmen savaş için görevlendirilmiş öncü kuvvetler, düşmanı ileri hatlarda gözlerken ordunun ana grubundan uzun süre haber gelmemesinin ardından geri dönmüş ve bu ordunun savaştan kaçtığını anladıktan sonra da kendileri de savaş alanını terketmişlerdi. Selçuklu öncü kuvvetleri bazen sultanın hassa kuvvetlerinden oluşabiliyordu. I. Keykubad, Moğollar'ın Sivas'a kadar yaptığı saldırılar sonrası Kemaleddin Kamyar'ın yanına sarayının seçkin askerleri ve muhafız köleleri verip acele olarak bölgeye göndermişti.¹⁵⁹⁸ Kamyar yine Harezmîlilerin çıkardığı kargaşa nedeniyle Eyyûbîlerle olan sınır bölgesine gönderildiğinde buraya *seçkin*¹⁵⁹⁹ askerlerle beraber gitmişti ki buradaki seçkin ifadesiyle kastedilen grup muhtemelen saraydaki hass gulamları idi. Eyyûbîler'de de daha önce bahsettiğimiz üzere keşif, casusluk, gözetleme, kılavuzluk görevi yapan ve *yezek, talai, mukaddime, çalış, seriyye* gibi farklı adlar alan öncü kuvvetleri mevcuttu.¹⁶⁰⁰ Bu grupların özellikle Haçlılar ile mücadelelerde son derece faydalı olduklarından bahsetmiştik.

Selçuklu ordusu *gece baskınları* ve *düşmanın ekonomik kaynaklarını tahrip etme* yöntemlerini de sıklıkla kullanmıştır. Miryokefalon Savaşı öncesi Bizans İmparatoru Türkmenlerin gece baskınlarından şikâyetçi idi.¹⁶⁰¹ I. İzzeddin Keykâvus da gece baskınlarıyla düşmanı şaşırtabiliyordu.¹⁶⁰² Keykâvus ayrıca Merziban kuşatmasında düşmanı zora sokmak için baltalarla askerlerin düşman kuvvetlerini besleyen ağaç ve bostanları kestirerek düşmanın iâşe teminini zora sokmayı amaçlamıştı.¹⁶⁰³ II. Gıyaseddîn Keyhüsrev de Ermeni seferinde düşmanın erzak kaynağı olan nar ve narenciye ağaçlarını, zirai topraklarını tahrip ettirmişti.¹⁶⁰⁴

Eyyûbîler de düşman kuvvetlerinin *ikmal hatlarını kesme* ya da başka bir ifadeyle “*düşmanın maddi savaş kaynaklarına ulaşmasını engelleyerek psikolojik bir yıkım ve kıtlık/yokluk durumuna sokma*” taktiğini sıklıkla kullanmıştır. Örneğin savaş esnasında düşman kuvvetler su kaynaklarından uzak tutulmaya çalışırdı. Hittin Savaşı'nda plan, düşman ordusunu yavaşlatmak ve su kaynaklarına ulaşamamasını sağlamaktı. Eyyûbîler zaman zaman nehirlerin su kaynaklarını da kestikleri gibi düşmanın ulaşacağı bostanlar ve tahıl bulunan mevkileri de tahrip etmişlerdir. Mont Gisard

¹⁵⁹⁸ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 410, 501.

¹⁵⁹⁹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 416.

¹⁶⁰⁰ Alptekin, *a.g.m.*, 1990, 120; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 211-212; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 72.

¹⁶⁰¹ Sümer, *a.g.m.*, 2009, 381.

¹⁶⁰² Koca, *a.g.e.*, 2005, 173.

¹⁶⁰³ Koca, *a.g.m.*, 2002a, 586.

¹⁶⁰⁴ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 515.

bozgunu sonrası Selâhaddin'in karşı stratejisi Haçlılar'ın zirai üretimini düşürmek olmuştur.¹⁶⁰⁵ Selâhaddin Eyyûbî 1182 ve 1184'te Haçlılar'ın kendisine karşı tüm ordularını tek bir bölgede topladığını görünce düşmanın farklı noktalarına saldırılar yapma şansını yakalamış ve bu saldırılarda da üretim ve besin kaynaklarını vurmuştu.¹⁶⁰⁶

Eyyûbîler'in bir savaş taktiği olarak sıklıkla kendi savaş teçhizatlarını imha ettikleri ve sahip oldukları muhkem kale ve şehir gibi yerleri tahrip ettikleri de görülmektedir. Örneğin Selâhaddin Eyyûbî 1184'te Kerek Kalesi'nden çekilişini kolaylaştırmak için kurduğu savaş aletlerini yaktırmıştı. Sultan yine Bagras Kalesi'ni almasının hemen akabinde çok müstahkem bir yapıya sahip olmasından dolayı düşmanın eline geçme ihtimaline karşı yıktırmıştı. Selâhaddin, daha sonra da Askalan ve Remle kaleleri için de aynı şeyi yapmıştı. Melik Kâmil, Haçlı filolarının denizi geçmesine engel olmak için kendi gemilerini düşman gemilerinin geçmesine engel olacak şekilde ağırlıkla doldurup batırmıştı. Kâmil yine Haçlılar'ın faydalanmaması için elinden çıkacak olan Kudüs şehrinin surlarını yıktırmıştı. Melik Sâlih de Haçlılar'ın yoğun saldırılarından dolayı Dimyat'ı tahrip ettirmişti. Eyyûbîler'in bu taktiği sık kullanmasındaki sebep herhalde Haçlılar'ın kalıcı bir yerleşim kurmalarına engel olmaktı. Düşmana karşı bu taktik uygulandığı gibi bazen ele geçirilse dahi uzun süre elde tutulamayacağı düşünülen bölgelerdeki askeri harekât, nihayete erdirilmeyebiliyordu. Örneğin Selâhaddin Eyyûbî'nin Beyrut kuşatmasını kaldırmasının sebebi bu düşünceydi.¹⁶⁰⁷ Türkiye Selçukluları'nda da kendi savaş kaynaklarını ve hâkim oldukları bölgeleri tahrip etme anlayışı vardı. Selçuklular'da bu tarz bir yönteme rastladığımız ilk örnek I. Kılıçarslan'ın 1097'de Dorylaion'da (Eskişehir) Haçlılar'a mağlup olmasının ardından Anadolu içlerine çekilirken Haçlılar'ın geçeceğini düşündüğü güzergâhtaki tarlaları yakıp su kuyularını tahrip etmesinde görmekteyiz.¹⁶⁰⁸ I. Mesud da 1116'da Bizans kuvvetlerine karşı onların geçeceği yerlerdeki tarla ve ovaları yakmıştı. Sultan, II. Haçlı Seferinde de düşmanın geçeceği tarla ve otlakları tahrip ettirmişti.¹⁶⁰⁹ II.

¹⁶⁰⁵ Azzam, *a.g.e.*, 2015, 188-189, 228, 234.

¹⁶⁰⁶ Azzam, *a.g.e.*, 2015, 196, 208.

¹⁶⁰⁷ Abû'l-Farac, *a.g.e.*, 1987, Cilt 2, 434, 458, 498-499; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, 2016, Cilt 9, 570, Cilt 10, 174; Azzam, *a.g.e.*, 2015, 198; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 55, 95, 97-98, 171.

¹⁶⁰⁸ Azimi. (2006). *Azimi Tarihi: Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430-538 = 1038/39 - 1143/44)*, çev., Ali Sevim, Ankara: TTK, 36; Demirkent, I. (2002). "Haçlı Seferleri ve Türkler", *Türkler Ansiklopedisi*, 6, 654.

¹⁶⁰⁹ Kesik, *a.g.e.*, 2017, 106.

Kılıçarslan Miryokefalon Savaşı öncesi dedesi ve babası gibi Bizans kuvvetlerini geçeceği tarlalar ve su kaynaklarını istifade edilemez hale getirmişti.¹⁶¹⁰ Yine savaş teçhizatlarının imhası örneğini de Sultan I. Mesud'un Danişmendlileri Malatya'da kuşattıktan sonra çekilme kararı alıp mancınıklarını yaktırmasıyla şahit olmaktadır.¹⁶¹¹ Sultanın bu kararındaki temel neden herhalde hızlı bir geri çekiliş için ağırlıklarını taşımamak ve aynı zamanda bunların düşman eline geçmesine izin vermemektir.

Buraya kadar zikrettiğimiz savaş taktikleri dışında da her iki devletin ordusunda farklı taktikler kullanılmıştır. Örneğin Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurucusu I. Süleyman Şah düşman casuslarını yanıltmak için atlarını ters olarak nallatmakta, ordu yürüyüşlerini gece yapmakta ve sefer güzergahlarını alışılmışın dışında yerlerden seçmekteydi.¹⁶¹² Selâhaddin'in amcası Şirkuh bir defasında savaş teçhizatlarını meydana yığarak düşman ordusunun kendi kuvvetlerini kalabalık sanmasını sağlamıştı.¹⁶¹³ Eyyûbî donanması da gemilerine Haçlı süsü vererek düşmanı yanıltma taktiği uygulayabiliyordu.¹⁶¹⁴ Selçuklular'ın korkutma ve düşmana kalabalık görünme amaçlı olarak kamp ateşi yakma yöntemini de Bizans'a karşı kullanıldığı vakidir.¹⁶¹⁵ Eyyûbîler de yine yangın çıkarıp rüzgardan da faydalanarak düşman ve düşman atlarını işlevsiz hale getirebiliyordu.¹⁶¹⁶

Genellikle Arap bedevileri tarafından icra edilen suikast de Eyyûbîler'de bir savaş taktiği olarak kullanılmıştır. Bedevi grupları dışında Selâhaddin Eyyûbî'nin de bizzat kendisinin İsmaili suikastçilere, İngiltere Kralı ve Sur hâkimini öldürme görevi verdiği bilinmektedir.¹⁶¹⁷

¹⁶¹⁰ Altan, E. a.g.m., 2002, 631. Hatırlanacağı üzere Selçuklular'ın ve Eyyûbîler'in kullandıkları savaş taktikleri arasında düşmanın sahip olduğu ekonomik kaynaklara zarar verme yönteminin olduğunu belirtmiştik. Ancak bu örneklerde tahrip edilen ekonomik kaynaklar zaten düşman kuvvetlerin arazisi içerisinde olan mevkiilerdi. Yukarıda verdiğimiz örneklerde ise I. Kılıçarslan I. Mesud ve II. Kılıçarslan'ın yaptığı tahripler, Selçuklular'ın hâkim oldukları topraklarda gerçekleşmesi nedeniyle kendi kaynaklarını imha etmiş oldukları şeklinde değerlendirilmiştir.

¹⁶¹¹ Abû'l-Farac, a.g.e., 1987, Cilt 2, 377.

¹⁶¹² Koca, a.g.e., 2005, 175.

¹⁶¹³ Abû'l-Farac, a.g.e., 1987, Cilt 2, 404.

¹⁶¹⁴ Kubat, a.g.e., 2020, 91-92.

¹⁶¹⁵ Koca, a.g.e., 2005, 219-220; Kesik, a.g.e., 2017, 109.

¹⁶¹⁶ İbnü'l-Esîr, a.g.e., 2016, Cilt 9, 498-499; Runciman, S. (1987). *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev., Fikret Işıltan, Cilt 2, Ankara: TTK, 383; Azzam, a.g.e., 2015, 231; Kubat, a.g.e., 2020, 95.

¹⁶¹⁷ Kubat, a.g.e., 2020, 93-94. İsmaili Suikastçiler Eyyûbîler'in farklı kollarındaki melikler tarafından da kullanılmıştır. Örneğin II. Âdil devrinde Şam Meliki bulunan Melik Cevad'ın bu grupları kullandığı bilinmektedir. Bkz. Chickhou, a.g.m., 2020, 289.

Türkiye Selçuklu tarihinde rastladığımız önemli bir savaş stratejisi de mübareze yöntemi idi. Bu usulde savaş öncesinde daha evvelden belirlenen askerler öne çıkarak teke tek vuruşurdu. Türkiye Selçuklu sultanlarından I. Süleyman Şah, II. Kılıçarslan, I. İzzeddin Keykâvus ve I. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanlarında bazen mübareze usulüne başvurulduğu görülmektedir.¹⁶¹⁸

Savaş taktikleri mukayese edildiğinde vurkaç taktiği başta olmak üzere yıpratma ve yıldırma, orduları farklı birliklere bölerek seferi gerçekleştirme, öncü kuvvetlerini sıklıkla kullanma, gece baskınları, düşmanın ekonomik kaynaklarına zarar verme her iki devletin de sıklıkla başvurduğu taktikler olarak öne çıkmaktadır. Öncü kuvvetler özellikle istihbarat sağlama, savaş öncesi orduların boy ölçüşmesi, geçitlerin tutulması gibi farklı amaçlara hizmet ederek kullanılmıştır. Her iki devletin öncü kuvvetleri için kaynaklarda kullanılan tabirlerin fazlalığı da bu devletlerin askeri geleneklerindeki yerini göstermesi bakımından mühimdir. Eyyûbîler’de ve Selçuklular’da ortak olarak görülen bir başka savaş taktiği ise hakim olunan topraklar üzerinde, savaş kaynaklarının/teçhizatlarının imha ya da tahrip edilmesi yöntemidir. Bu hususu herhalde Eyyûbîler’in ve Selçuklular’ın, Haçlılar gibi bir düşman ile mücadele etmesine bağlamak gerekir. Zira Haçlılar ile mücadelede sıklıkla el değiştiren yerlerin olması ve savaşların çok kısa sürede tekrarlanması, iki devlet yöneticilerini bu yönetime sevk etmiş gözükmemektedir. Selçuklular bu yöntemi Haçlılar haricinde Bizans’a karşı da kullanmıştır.

Eyyûbîler’de savaş taktiği olarak suikast yönteminin kullanılmış olmasının, Bedevi Arap grupları ve İsmaililer’in varlığı ile ilgisinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Buna karşın Selçuklu askeri teşkilatında bir yöntem olarak suikast görülmez. Bu nedenle Bedevi Arapları ve İsmaililer gibi Selçuklu coğrafyasında bulunmayan iki ayrı grubun varlığını Eyyûbî coğrafyasındaki toplumsal çeşitliliğin askeri teşkilata sunduğu katkısının bir örneği olarak görmek mümkündür.

5.1.6. Orduda Kullanılan Silahlar

Türkiye Selçuklu kaynaklarında her türlü silah *berg* olarak tanımlanmıştır.¹⁶¹⁹ Selçuklu ordusunda; ok ve yay, kılıç, meç-kısa kılıç, kargı, gönder, süngü, mızrak, kısa

¹⁶¹⁸ Kesik, *a.g.e.*, 2017, 132-136.

¹⁶¹⁹ Köymen, *a.g.e.*, 2020, 375.

mızrak (kaçut, cıda), topuz, çomak, sapan, bıçak, balta, nacak, kese, kama, hançer, kamçı ve kementi gibi çeşitli silahlar kullanılmıştır.¹⁶²⁰

Selçuklular'ın en etkili silahları ok ve yayları idi.¹⁶²¹ Ok ve yay ateşli silahlar ortaya çıkana kadar esasen bütün Türk tarihinin en etkili silahıydı.¹⁶²² Okçu birlikler bu alanda mahir Türkmenlerden oluşmaktaydı. I. Keykubad, Erzurum Kalesi'ni ele geçirirken okçuların marifetinden büyük ölçüde faydalanmıştı.¹⁶²³ I. Gıyaseddîn Keyhüsrev, yeğeni III. Kılıçarslan'ı kuşatırken İbn Bibi'ye göre 60.000 okçu kullanmıştı.¹⁶²⁴ Okçu birlikler meydan savaşları dışında kuşatmalarda da kaleler ele geçirilmeye çalışılırken kuşatma/piyade birliklerine destek olurlardı.¹⁶²⁵

Selçuklu ordusunun önemli silahlarından biri de kılıç idi. Türkçe kökenli bir kelime olan kılıç ismi İslami dönemde Türkler tarafından *tiğ*, *şemşir*, *seyf*, *hüsam* gibi adlarla da anılagelmıştır. Türkiye Selçukluları'nda farklı imal türlerinde kılıçlar vardı. Bunlar arasında; *hindî*, *yemenî*, *poladi*, *mısrî* kılıçlar öne çıkmaktadır. Selçuklular'ın şemşirger ve seyyaf dedikleri kılıç ustaları da vardı. Selçuklu kılıçları en olarak geniş olmalarıyla meşhur olup bu Haçlılar'a karşı savaşlarda onlara üstünlük sağlamıştır. Kılıç, Türkiye Selçukluları'nda özellikle meydan savaşlarında hatta kuşatma ve öncüler arasındaki çarpışmalarda bile başlıca etkin olan silahlardan biriydi.¹⁶²⁶

Gürz, *debbus*, *amud* ve Türkçe'de *topuz* olarak bilinen silah da Selçuklular'da hem piyade hem de süvariler tarafından kullanılmıştır.¹⁶²⁷ Gürzler özellikle kale kapılarını aşmak için kullanılırdı.¹⁶²⁸ Celaleddin Harezmşah bir defasında kendi okçularının Türkiye Selçuklu okçularından daha iyi olduğunu söylerken Selçuklu ordusunun da kendi birliklerine göre gürz ve mızrak kullanımında daha iyi olduklarını dile getirmişti.¹⁶²⁹ I. Gıyaseddîn Keyhüsrev ve IV. Kılıçarslan'ın bu silahın kullanımında mahir oldukları bilinmektedir.¹⁶³⁰

¹⁶²⁰ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 306; Turan, R. a.g.m., 2002, 163; Koca, *a.g.e.*, 2005, 137; Göksu, *a.g.e.*, 2018, 329-331, 333-334.

¹⁶²¹ Koca, *a.g.e.*, 2005, 137-139; Köymen, *a.g.e.*, 2020, 372.

¹⁶²² Göksu, *a.g.e.*, 2018, 300.

¹⁶²³ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 405-406.

¹⁶²⁴ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 60-62.

¹⁶²⁵ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 127; Kesik, *a.g.e.*, 2017, 80.

¹⁶²⁶ Göksu, *a.g.e.*, 2018, 318-321; Köymen, *a.g.e.*, 2020, 384-386.

¹⁶²⁷ Kesik, *a.g.e.*, 2017, 84-85.

¹⁶²⁸ Köymen, *a.g.e.*, 2020, 391.

¹⁶²⁹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 393.

¹⁶³⁰ Kesik, *a.g.e.*, 2017, 86.

Ok ve yayın Türkiye Selçuklu ordusu gibi Eyyûbîler’de de en çok öne çıkan silahlardan biri olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶³¹ Okçu birliklerin ordudaki önemini daha önce de bahsettiğimiz üzere savaşların ok atışlarıyla başlamasında, vurkaç taktiğinde ve kuşatma savaşlarında etkili bir yöntem olmasında da değinmiştik. Ok ve yayın orduya tedariği de mühimdi. Hittin Muharebesi öncesi orduya 400 çuval ok dağıtılmıştı.¹⁶³² Eyyûbîler’de güçlü olmayan yaylar silahhanelerde güçlendirilirdi.¹⁶³³

Kılıç, Eyyûbî muharebe düzeninde son aşamada kullanılan silahlardan biriydi. Eyyûbîler *dimaşkî, yemenî, hindî, kılâ’i, frengî, süleymanî, mısırî ve kaburî* kılıçlar kullanmıştır. Eyyûbî mızrakları genelde kamış ve ağaçtan yapılırdı. Haçlılar, Eyyûbîlere karşı bu silahın kullanımında üstün olsa da Hittin Muharebesi örneğinde olduğu gibi Eyyûbî askerleri tarafından da mızrak sıklıkla tercih edilmiştir. Yine teber denilen baltalarla beraber gürz, nacak, sapan da Eyyûbî askerleri tarafından kullanılmıştır. Hançerler de özellikle Arap milis kuvvetler tarafından kullanılmıştır. Selâhaddin Eyyûbî, Renauld de Chatillon’u bizzat kendi hançeri ile öldürmüştü.¹⁶³⁴

Selçuklu ordusunun *kalkan, tolga ve zırh* gibi madenden imal edilmiş olan savunma aletleri de bulunmaktaydı.¹⁶³⁵ I. Gıyaseddîn Keyhüsrev Laskaris’in ordusuna karşı girdiği savaşta üzerinde zırh, miğfer, gürz, yay ve kılıç taşıyordu.¹⁶³⁶ Selçuklu miğferleri altın, gümüş ve çeliktendi.¹⁶³⁷ Zırh, ordunun çoğunluğunun süvari olmasına karşın Türkiye Selçukluları’nda kullanımı yaygındı. Köseadağ mağlubiyeti sonrası Moğollar’ın, Selçuklu ordusuna ait 40 araba yükü zırhlı ganimet olarak taşıdıkları bilgisi bu hususu destekleyen mühim anekdot olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁶³⁸

Eyyûbî askerleri savaşlarda zırh ya da keçeden veya sırimdan imal edilmiş yelek giymekteydiler.¹⁶³⁹ Eyyûbî askerlerinin zırhları Haçlılar’a kıyasla daha hafif olup askerlere çeviklikte avantaj sağlamaktaydı.¹⁶⁴⁰ Selâhaddin Eyyûbî, İsmaili

¹⁶³¹ Kubat, *a.g.e.*, 2020, 120-121.

¹⁶³² Kubat, *a.g.e.*, 2020, 121.

¹⁶³³ Jean De Joinville, *a.g.e.*, 2014, 145-146; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 122.

¹⁶³⁴ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 360; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 123-130.

¹⁶³⁵ Koca, *a.g.e.*, 2005, 141. Kalkan için Selçuklular bala-tekin derlerdi. Bkz. İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 443. Türkiye Selçukluları’na ait dönemin minyatürlerinde de kalkanlı süvariler resmedilmiştir. Bkz. Göksu, *a.g.e.*, 2018, 340.

¹⁶³⁶ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 137.

¹⁶³⁷ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 434.

¹⁶³⁸ Göksu, *a.g.e.*, 2018, 337, 352.

¹⁶³⁹ Kubat, *a.g.e.*, 2020, 131.

¹⁶⁴⁰ Şeşen, *a.g.e.*, 1987, 237.

suikastçilerin 1175'te kendisine düzenledikleri suikastten üzerindeki zırh sayesinde kurtulmuştu. Sırımdan mamul edilmiş zırhlara Eyyûbîler'de *senevver* denilirdi.¹⁶⁴¹ Zeredhanede de üretilebilen zırhlar ile miğferler beraber kullanılırdı.¹⁶⁴² Selâhaddin Eyyûbî Azez kuşatmasında bir haşhaşinin suikastinden miğferi sayesinde kurtulmuştu. Eyyûbîler'de miğfer üzerine külah giyme ve olası kılıç darbelerine karşı hasarı azaltmak için sarık sarma âdeti de vardı. Eyyûbî piyadeleri ayrıca kalkan da kullanıyorlardı.¹⁶⁴³

Selçuklu ordusu klasik süvari ve piyade silahları dışında kuşatmalarda farklı ağır/yıkıcı silahlar da kullanmıştır. Bunlar arasında; mancınık, arrade, nef, taş ve kemend öne çıkmaktadır. Kemaleddin Kamyar'ın Moğollar'ın Selçuklu ülkesine yaptığı akınlara cevap olarak yaptığı hareketta Emîr Çavlı ile beraber mancınıkçılar, arradeciler (küçük mancınık), neffatlar, nekkablar, taş atıcılar ve yayaların olduğu görülür. Selçuklular büyük mancınıklara *karabuğra*, ok ve mızrak atan mancınığa ise *keskencir* demişlerdir. Selçuklu mancınıkları ayrıca nef de atabiliyordu. Mancınıklar ülkenin farklı şehirlerindeki zeredhanelerinde muhafaza edilmekteydi. Türkiye Selçukluları demir mermi atan mancınıklar da keşfetmiş olup bu keşif ordunun daha fazla sayıda mancınık kullanımına imkan vermiştir.¹⁶⁴⁴

Selçuklular mancınıkların hareket ettirilmesinde *esirler* ve *cavlakları* kullanmışlardır.¹⁶⁴⁵ II. Keyhüsrev döneminde Kayseri'de Baycu Noyan'a karşı savunma için kurulan mancınıklar çalıştırılamamış ve bu nedenle şehirden esir ve kalender dervişler getirmek zorunda kalınmıştır.¹⁶⁴⁶ Bununla birlikte iktâ askerlerinin de bu işlerde görev aldıkları görülmektedir.¹⁶⁴⁷ Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey döneminde bir mancınının 400 kişi tarafından kurulabildiği bilgisi¹⁶⁴⁸ göz önüne alındığında bu iş için hizmetli olarak ne kadar fazla insanın ordu personeli olarak görev aldığı tahmin edilebilir. Öküz arabaları ile kullanılacakları yerlere getirilen mancınık parçaları savaş mahallinde bir araya getirilirdi. Mancınık güllerleri ise Selçuklular'da

¹⁶⁴¹ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 359.

¹⁶⁴² Şeşen, *a.g.e.*, 2018a, 168.

¹⁶⁴³ Kubat, *a.g.e.*, 2020, 30, 130-134.

¹⁶⁴⁴ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 395, 411, 475; Göksu, *a.g.e.*, 2018, 356-357, 360-363; Köymen, *a.g.e.*, 2020, 393.

¹⁶⁴⁵ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 502.

¹⁶⁴⁶ Koca, *a.g.e.*, 2005, 146.

¹⁶⁴⁷ Göksu, *a.g.e.*, 2018, 102.

¹⁶⁴⁸ Koca, *a.g.e.*, 2005, 145.

develer ile taşınmaktaydı.¹⁶⁴⁹ Anlaşıyor ki her bir mancının kurulması işi seferde özel olarak emîrlerin idaresine verilmekteydi.¹⁶⁵⁰ I. Kılıçarslan¹⁶⁵¹ ve I. Mesud Malatya'yı,¹⁶⁵² Melik Alâaddin Keykubad da ağabeyi İzzeddin Keykâvus'u, Emîr Sâdeddin Köpek Sümeysat'ı, Emîr Çavlı da Kahta'yı muhasara ederken mancınık kullanılmıştı.¹⁶⁵³ Alaaddin Siyavuş ve Karamanoğlu Mehmed de Konya'da kendilerini Selçuklu-Moğol kuvvetlerine karşı savunurken mancınık ve arrade kullanmışlardır.¹⁶⁵⁴ Yine daha geç tarihlerde Türkiye Selçukluları'nın zayıflayan devlet ve ordu gücüne rağmen 1303-1304 tarihlerinde dahi mancınık kullandığını görülmektedir.¹⁶⁵⁵

Türkiye Selçukluları mancınık dışında *tahta kule*, *çark*, *koçbaşı*, *balyoz*, *merdiven*, *kazma*, *kürek* gibi araçları da kuşatma savaşlarında sıklıkla kullanmışlardır.¹⁶⁵⁶ Çark, mancınık türü bir alet olup toplu olarak ok fırlatmaktaydı.¹⁶⁵⁷ *Nakkaban* denilen lağımıcılar kuşatmalarda kalelerde delik açmakla sorumluydu.¹⁶⁵⁸ *Seng Revan* taş atıcılara denirdi.¹⁶⁵⁹ Selçuklular'ın tarih sahnesinde yükselmeleri genel olarak onların süvari gücünü kullanmadaki başarılarına yorulsa da kuşatma ve piyade birliklerinin kullanımına da son derece önem verdikleri görülmektedir. Örneğin Türkiye Selçukluları vasallarından dahi düzenli olarak özel kuşatma birlikleri temin ederdi. Alâaddin Keykubad, Ermenileri kendisine 500 çarkçı vermekle yükümlü kılmıştı.¹⁶⁶⁰

Eyyûbîler'in son derece gelişmiş bir mancınık teknolojisine sahip oldukları görülmektedir. Mancınık, Eyyûbî kaynaklarında "*mancınık, mecânîkû'l-mansûre, manâcık, mancınîkât, el-menâcîkû'l-İslâmiyye, burmave mecânîk, olarak geçmektedir*".¹⁶⁶¹ Ahşaptan yapılan mancının ip, zemberek gibi parçaları vardı. Bu mancınıklardan ölü insan bedenleri, hastalıklı hayvanlar, taş, ok, demir, neft, el-afyon, zırnıh atılarak düşman askerlerine zarar vermek amaçlanıyordu.¹⁶⁶² Selâhaddin

¹⁶⁴⁹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 437; Koca, *a.g.e.*, 2005, 146.

¹⁶⁵⁰ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 296-297, 430-431.

¹⁶⁵¹ Demirkent, I. (2020). *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, Ankara: TTK, 29.

¹⁶⁵² Abû'l-Farac, *a.g.e.*, 1987, Cilt 2, 437.

¹⁶⁵³ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 163, 296-297, 299, 459.

¹⁶⁵⁴ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 639.

¹⁶⁵⁵ Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 238-239.

¹⁶⁵⁶ Koca, *a.g.e.*, 2005, 144.

¹⁶⁵⁷ Köymen, *a.g.e.*, 2020, 372.

¹⁶⁵⁸ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 304-305.

¹⁶⁵⁹ Köymen, *a.g.e.*, 2020, 380.

¹⁶⁶⁰ Sümer, *a.g.m.*, 2022b, 357.

¹⁶⁶¹ Kubat, *a.g.e.*, 2020, 135.

¹⁶⁶² Kubat, *a.g.e.*, 2020, 134.

Eyyûbî; Kerek, Kudüs, Derbisak, Silvan kuşatmalarında mancınık kullanmıştır.¹⁶⁶³ Eyyûbî Meliki Şihabeddin Gazi'nin ordusunda mancınık ve daha küçük bir mancınık türü olup hafif taş ve nefit testisi atan arrade vardı.¹⁶⁶⁴

Eyyûbîler'de de mancınıkların kurulumu kolay olmazdı. Selâhaddin Eyyûbî kurulması emrini verdiği mancınıkların durumları hakkında gece vakti dahi sürekli rapor alırdı.¹⁶⁶⁵ 100 ile 200 kadar deve ile taşınanlar olduğu gibi omuzlarda taşınabilen mancınık türleri de mevcuttu. Eyyûbîler mancınığı hücum ettikleri kuşatmalar haricinde kale savunmalarında ve hatta açık alanda da savunma ve saldırı amaçlı kullanılabilirdi. Eyyûbî mancınıkları askeri literatürde *terazili/ters ağırlıklı* ilk mancınıklar arasında yer almaktadır.¹⁶⁶⁶

Eyyûbîler'de kuşatma aletlerinin kullanımı piyade sınıflarının sorumluluğundaydı. Kuşatma aletlerini *candariyye* veya *haccarun* kullanırdı. Mancınık ve arradeden başka Eyyûbî piyadeleri çarhi de kullanmışlardır. Çarh Eyyûbîler'de de büyük oklar fırlatan mızrak şeklindeki bir ağır silah olup hem savunmada hem de hücumda faydalanılmıştır. Eyyûbî ordusu yine kuşatmalarda debbabe denilen *tekerlekli kuleler, çengeller, merdivenler, müselles, taş fırlatan mikla-sapanlar, sinnevr, kepşe ve şaherdan/koçbaşı/keşden* de yararlanmışlardır.¹⁶⁶⁷

Eyyûbîler'de neffat/zerrak denilen ve bakır borudan kaplardan fırlatılan yanıcı madde olan *neft* atmakla sorumlu bir piyade grubu vardı. Bütün silahlarını kendileri üreten Eyyûbîler, neftleri de Mısır'daki atölyelerinde üretirlerdi. Buralarda suda sönmeyen neftler dahi geliştirilmiş olup genel olarak İslam devletleri içerisinde Eyyûbîler bu silahı selefleri olan Memlûkler ile beraber en etkili kullanan devletler olarak gösterilmektedirler. Eyyûbîler nefti en az 10 farklı silah ve farklı alanlarda kullanma becerisine sahipti. Eyyûbî ordusunun neft kullanmadaki başarısını yabancı kaynaklar dahi dile getirmiştir. Bu silah, Eyyûbîler'de donanması tarafından da kullanılmış olup *harraka* denen gemilerin güvertelerinden atılmaktaydı.¹⁶⁶⁸

¹⁶⁶³ Bâhaeddîn İbn Şeddâd, *a.g.e.*, 2021, 93, 124.

¹⁶⁶⁴ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 484; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 137.

¹⁶⁶⁵ Bâhaeddîn İbn Şeddâd, *a.g.e.*, 2021, 40.

¹⁶⁶⁶ Kubat, *a.g.e.*, 2020, 135-136.

¹⁶⁶⁷ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 360, not. 344; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 37, 138-140, 144-145.

¹⁶⁶⁸ Kubat, *a.g.e.*, 2020, 38-40, 141-144, 164.

Eyyûbîler’de lağımıcılar olarak bilinen yeraltına çukur kazmak ve mayın yerleştirmekle sorumlu piyade birliği bulunuyordu.¹⁶⁶⁹ En iyi lağımıcılar Halepliler arasından çıkardı.¹⁶⁷⁰ Akka Savunmaları ve Kevkeb’in alınmasında lağımıcıların büyük yararlılıkları olmuştu.¹⁶⁷¹

Türkiye Selçuklu ve Eyyûbî ordularında kullanılan silahlara bakıldığında çoğu silahın ortak olduğunu görmekle beraber bunlar arasında farklı husus olarak sunabileceğimiz durumların bu silahların kullanımındaki yoğunluk ve savaşlardaki vurucu gücü olarak değerlendirmekteyiz. Ok, her iki ordunun da ana silahıydı. Meydan muharebeleri dışında iki devlet de oktan kuşatma savaşlarında dahi savunma ve hücumda faydalanmışlardır. Haricen kılıç, mızrak, balta, gürz, nacak gibi hem piyade hem de süvari grupları tarafından kullanılan silahlar da ortak idi. Bunun dışında kuşatma birliklerinde her iki ordu da mancınık kullanmakta olup bu silahı kullanmada Eyyûbîler özellikle gelişmiş durumdaydı. Selçuklular tarih sahnesine her ne kadar okçu süvariler olarak geçmiş olsalar da kuşatma silahlarını kullanmada geri kalmadıkları açıktır. Devletin kurucusu Süleyman Şah dahi kuşatma silahlarından faydalanmıştı. Mancınık Selçuklu hanedanı tarafından XIV. yüzyılın başında bile kullanılmaya devam ediyordu. Eyyûbîler’in yine özellikle neft kullanımında gelişmiş olması ayırt edici bir unsur olarak dikkat çeker.

5.1.7. Zaferin Duyurulması

Ortaçağ Türk-İslam Devletlerinde savaşta kazanılan zaferlerin ülke içine ve diğer devletlere fetihnameler yazarak duyurulduğu görülmektedir. Türkiye Selçukluları’nda bu fetihnameler Farsça yazılmıştır.¹⁶⁷² Selçuklular bu fetihnameleri çevre hükümdarlara ve Abbasi halifelerine göndermişlerdir. II. Kılıçarslan, Miryokefalon zaferi sonrası Alman İmparatoru Barbarossa’ya dahi fetihname göndermişti.¹⁶⁷³ I. Keykâvus Sinop ve Antalya’yı aldıktan sonra fetihnameler yazdırmıştı.¹⁶⁷⁴ II. Keyhüsrev Âmid’i aldıktan sonra ve Babaî isyanını bastırdıktan sonra fetihnameler

¹⁶⁶⁹ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, 2016, Cilt 9, 420; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 360.

¹⁶⁷⁰ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 344, 361.

¹⁶⁷¹ Bâhaeddîn İbn Şeddâd, *a.g.e.*, 2021, 127-128; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 39-42.

¹⁶⁷² İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 414, 482; Koca, *a.g.e.*, 2005, 225-226; Kesik, *a.g.e.*, 2017, 153-154.

¹⁶⁷³ Altan, E. *a.g.m.*, 2002, 632.

¹⁶⁷⁴ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 174; Sümer, *a.g.m.*, 2022a, 352.

hazırlatmıştı.¹⁶⁷⁵ Zafer, savaşta alınan kaleye ya da burca bayrak ya da sancak dikilerek de kutlanırdı.¹⁶⁷⁶ I. Keykubad döneminde Ermeni hakimi Leon mağlup edildikten sonra kaleye bayrak dikilmişti.¹⁶⁷⁷ Yine Harput'un alınmasından sonra da kale kapısının burcuna sancak dikildiği görülür.¹⁶⁷⁸ Türkiye Selçukluları'nda ayrıca ele geçirilen düşman sancağı/bayrağı da zaferin bir simgesi olarak ters çevrilmekteydi.¹⁶⁷⁹ Fetihname yazma ve kalelere fethin simgesi olarak bayrak dikme geleneği Eyyûbîler'de de mevcuttu. Selâhaddin Eyyûbî'nin Franklara karşı elde ettiği zafer ile yeğeni Melik Muzaffer Takıyyüddîn'in Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan'a karşı kazandığı zafer Eyyûbî ülkesine mektuplarla duyurulmuş, akabinde bazı idarecilerden Selâhaddin Eyyûbî'ye kutlama yazıları gelmişti.¹⁶⁸⁰ Askeri zaferler Eyyubiler'de de fethedilen kalenin burcuna devletin sancağı yerleştirilerek duyurulabiliyordu.¹⁶⁸¹ 1187'de Kudüs'ün fethi sonrası Eyyûbîler zaferlerini sancak dikerek duyurmuşlardı.¹⁶⁸² Selâhaddin'in 1188'de Derbisak'ı fethettikten sonra kaleye asılan bayrak askeri zaferi müjdeliyordu.¹⁶⁸³

5.1.8. Zafer Sonrası Kutlamalar

Türkiye Selçukluları'nda zafer kutlamalarının *bando takımları, eğlence meclisleri, geçit töreni düzenleme, özel mektuplar, özel merasimler ve şiirler yazılması* yoluyla gerçekleştirildiği görülmektedir. Keykubad doğu seferinden başarıyla dönen Emîr Mübarizeddin Çavlı yönetimindeki ordusunun emîrleri için özel bir tören yapıp tebriklerini iletmışti. Sultan yine Kemaleddin Kamyar'ın yakaladığı askeri başarı sonrası savaşa katılan emîrleri için eğlence meclisleri düzenletmişti.¹⁶⁸⁴ Sultanlar kazanılan zaferlerin akabinde emîrleri ve komuta kademesini tebrik için mektuplar da yazabiliyordu. I. Alâaddin Keykubad'ın askeri başarılar sonrası emîrlere ve

¹⁶⁷⁵ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 477, 482. Sultanın yönetmediği bir seferde kazanılan zafer sonrası seferin başkomutanı tarafından sultana bildirilen metinlere de fetihname denilebildiği görülmektedir. Bkz. Köymen, *a.g.e.*, 2020, 377.

¹⁶⁷⁶ Turan, R. *a.g.m.*, 2002, 154; Kesik, *a.g.e.*, 2017, 126, 147-148.

¹⁶⁷⁷ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 349.

¹⁶⁷⁸ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 432.

¹⁶⁷⁹ Kesik, *a.g.e.*, 2017, 141.

¹⁶⁸⁰ Kolukısa, *a.g.e.*, 2022, 63-64.

¹⁶⁸¹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 349; Koca, *a.g.e.*, 2005, 221.

¹⁶⁸² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, 2016, Cilt 9, 509.

¹⁶⁸³ Bâhaeddîn İbn Şeddâd, *a.g.e.*, 2021, 124.

¹⁶⁸⁴ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 307, 414, 417-418, 482.

komutanlarına mektup yazarak tebrik ettiği görülmektedir.¹⁶⁸⁵ Selçuklular'da zaferlerin ardından geçit töreni de yapılırdı.¹⁶⁸⁶

Zaferler bando takımı ile de kutlanabiliyordu. Çemizgezek Kalesi'nin alınmasının akabinde ordu komutanı Emîr Esededdin Ayaz boru ve trompet çaldırmıştı.¹⁶⁸⁷ Zafer müjdesi verirken davul da kullanılabiliyordu.¹⁶⁸⁸ I. Keykubad, Yassıçemen Muharebesi öncesi öncü kuvvetlerin zaferi sonrası kutlama amaçlı olarak davul gümbürdetmişti.¹⁶⁸⁹ Kutlama davulları genelde yüksek bir tepede çalınırdı.¹⁶⁹⁰ Şairler de Selçuklular'ın zaferlerine ve zafer sahibi hükümdara şiirler yazmaktaydı.¹⁶⁹¹

Eyyûbîler'de de hükümdarlara kazandıkları askeri başarılarından sonra *şairlerin şiir yazdığı, şehirlerde şenlikler yapıldığı ve bando takımlarıyla zaferlerin kutlandığı* görülmektedir. Selâhaddin Eyyûbî'ye siyasi hayatı boyunca 50'nin üzerinde şairin 180'i aşkın şiir yazdığı bilinmektedir.¹⁶⁹² Örneğin 30 Ağustos 1179'de elde ettiği Beytü'l Ahzan zaferi üzerine şairler kendisi için kasideler düzmüştü.¹⁶⁹³ Hama hakimi el-Mansur b. Takıyyüddîn'in 16 Mayıs 1203'te Haçlılar'a karşı Barin Kalesi civarında kazandığı askeri zafer de şairlerin zafernameler yazmasına vesile olmuştur.¹⁶⁹⁴ 1240'ta Haçlılar'dan Beytûlmakdis'i geri alan Melik Nâsır Selâhaddin Dâvûd'a da vezir ve şair İbn Matruh kaside yazmıştı.¹⁶⁹⁵

Eyyûbîler'de zaferler pek çok kez şehirlerin süslenmesi ile de kutlanırdı. 1242 Mecdîl Savaşı'nı kazanan Melik Mansur Halep'te şenlikler tertip etmişti. Melik Sâlih'in 1244'te Frenklere karşı elde ettiği zaferler Kahire ve Ravza Kalesi süslenerek kutlanmıştı. Sultan yine Balebek'i aldıktan sonra da Mısır'da kutlamalar tertip etmişti.¹⁶⁹⁶ Eyyûbîler'de zafer kutlamaları askeri liderlere tebrik şeklinde de yapılıyordu. Örneğin 1183 Şubatında Hüsameddin Lülü'nün kazandığı askeri deniz

¹⁶⁸⁵ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 414, 417.

¹⁶⁸⁶ Koca, *a.g.e.*, 2005, 187.

¹⁶⁸⁷ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 306.

¹⁶⁸⁸ Koca, *a.g.m.*, 1995, 68; Kesik, *a.g.e.*, 2017, 137; Köymen, *a.g.e.*, 2020 203.

¹⁶⁸⁹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 392.

¹⁶⁹⁰ Koca, *a.g.e.*, 2005, 216.

¹⁶⁹¹ Koca, *a.g.e.*, 2005, 235-236.

¹⁶⁹² Ergüven, Ş. (2019). "Eyyûbîler Dönemi Şairi İmâdüddîn el-İsfahânî'nin Selâhaddin Eyyûbî İçin Namzettği Mersiye Kasidesi", *Selahaddin Eyyûbi ve Dönemi*, ed. Abdulhalim Oflaz, İstanbul: Hiperyayın, 264.

¹⁶⁹³ Kolukisa, *a.g.e.*, 2022, 65.

¹⁶⁹⁴ Turan, A. *a.g.e.*, 2021, 101.

¹⁶⁹⁵ Chickhou, *a.g.m.*, 2020, 298.

¹⁶⁹⁶ Basuguy, *a.g.e.*, 2017, 95, 102, 125.

zaferi sonrası böyle bir tebrik mesajını Selâhaddin Eyyûbî kardeşi Melik Âdil'e yazmıştı.¹⁶⁹⁷

5.2. Donanma Teşkilatı

Türklerin ve Selçuklular'ın denizcilik tarihinin genel olarak Anadolu'ya yurt tutmaları ile başladığı kabul edilmektedir. Bazı araştırmacılara göre Türk denizcilik tarihi XIII. yüzyılda Türklerin Antalya, Sinop ve Alaiye'yi fethi ile başlamaktadır.¹⁶⁹⁸ Türkiye Selçukluları'nda ilk kez bir deniz kuvvetinin kullanılması ilk hükümdar Süleyman Şah'ın nâibi Ebü'l-Kâsım tarafından gerçekleştirilmiştir. Ebü'l-Kâsım'ın Bizans'a karşı donanma hazırlayarak saldırı gerçekleştirdiği bilinmektedir. Ebü'l-Kâsım'ın bu donanmayı oluştururken Bizans'tan donanma işleri alanında uzman teknik elemanlardan yardım aldığı görülür.¹⁶⁹⁹

Selçuklu donanma teşkilatının asıl varlığı XIII. yüzyıla aittir. Bu yüzyılda fethedilen bazı sahil şehirleri Selçuklu siyasi ve iktisadi gelişimine etki etmiştir. Bu şehirler Antalya, Alaiye ve Sinop'tur. Antalya esasen ilk kez II. Kılıçarslan tarafından alınmak istenmiş ancak başarı oğlu I. Gıyaseddîn Keyhüsrev'e nasib olmuştur. Keyhüsrev Antalya'yı ele geçirdikten sonra şehir bir donanma üssü olacak ve ülkenin iktisadi gelişimde önemli bir işlev üstlenecektir. Antalya bir deniz silah ve mühimmat deposu olarak kullanılırken aynı zamanda Selçuklular'ın ülkelerine yabancı tüccarları çekmelerini sağlamıştır.¹⁷⁰⁰ Şehir, I. Keykâvus devrinde bir ara tekrar elden çıksa da yeniden ele geçirilmiştir.

Keykubad döneminde Alaiye'nin ele geçirilmesiyle Selçuklular bir başka bir deniz üssü daha elde etmiş oldular.¹⁷⁰¹ Keykubad'ın bu fethi gerçekleştirmek için Alaiye hakiminin kızı ile evlenmesi sultanın denizlere verdiği önemi açıkça ortaya koyar.¹⁷⁰² Aynı dönemde Kırım'da bulunan Suğdak'ın alınışı da ekonomik saiklerle

¹⁶⁹⁷ Basuguy, B. (2020). "I. Melik Âdil Dönemi (596-615/1200-1218)", *Eyyûbi Siyasi Tarihi*, ed. Ziya Polat, Ankara: İlahiyat Yayınları, 214.

¹⁶⁹⁸ Algül, a.g.m., 2002, 646. Türk denizciliği gerçek anlamda Selçuklular ile atılım gösterse de bu sürecin başlangıcı Türkiye Selçukluları'nın çağdaşı olan Çaka Bey ile XI. yüzyılın son çeyreğine uzanmaktadır. Bkz. İlgürel, M. (1993). "Çaka Bey", *DİA*, 8, 186-188.

¹⁶⁹⁹ Keskin, a.g.m., 2002, 914-915; Demirkent, a.g.e., 2020, 4; Turan, R. a.g.e., 2020, 36.

¹⁷⁰⁰ Algül, a.g.m., 2002, 645; Gordlevskiy, a.g.e., 2019, 42.

¹⁷⁰¹ Algül, a.g.m., 2002, 646-647.

¹⁷⁰² Merçil, a.g.m., 2002, 515-516.

alakalıydı.¹⁷⁰³ Suğdak, Keykubad'ın Karadeniz donanması sayesinde Selçuklular'a katılabildi.¹⁷⁰⁴

Eyyûbîler Devleti Türkiye Selçukluları'na nazaran daha gelişmiş bir donanma teşkilatına sahipti. Zira Mısır, sahip olduğu coğrafya ile burada hüküm süren ülkeleri donanma sahibi olmak zorunda bırakıyordu. Buna karşın Eyyûbîler Devleti esasen çok güçlü bir deniz teşkilatı mirası almamıştır. Zengîler esasen bir kara devletiydi. Fâtımîler'den donanma mirası kalmış olsa da deniz filosu olarak bir güç kalmamıştı.¹⁷⁰⁵ Bununla beraber Selâhaddin Eyyûbî daha Mısır vezirliği günlerinden itibaren bir donanma teşkil etmeye başlamıştır.¹⁷⁰⁶ Eyyûbîler donanma için Yunanca kökenli bir kelime olan *üstûl* ifadesini kullanmışlardır.¹⁷⁰⁷

Eyyûbî donanması en güçlü devrini Haçlılar'la yoğun mücadeleler verildiği Selâhaddin devrinde yaşamıştır.

“Sadece donanma için Dîvânü'l-Üstûl adında bir divan oluşturması başına da en güvendiği kişi olan kardeşi Melik Âdil'i getirmesi, dinâr-ı üstûl isimli dinar çeşidini getirip değerini yükseltmesi yeni gemilerin yapılması için hiç bir masraftan kaçmaması tersanelere önem verip imalat aletlerini yenilemesi, tersanelerin sayısını arttırması, gemi yapımının ham maddesi olan sind ağacının kesimini yasaklayıp devlet kontrolü altına alması, donanma komutanının taleplerinin karşılanması için tüm valilerine fermanlar göndermesi ve üstûl adı verilen gelir getiren vakıfları, donanmaya tahsis etmesi Selâhaddin'in donanmaya verdiği önemin göstergelerindendir.”¹⁷⁰⁸

Donanma personellerinin en kalabalık sayıya ulaştığı dönem de Selâhaddin Eyyûbî zamanına rastlar. Selâhaddin'in ardılları ise onun tersine olarak donanmaya fazla önem vermemişlerdir. Bununla birlikte Melik Âdil'in ve son devir hükümdarlardan Melik Sâlih'in donanmayı ihya girişimleri de mevcuttur.¹⁷⁰⁹

¹⁷⁰³ Sümer, a.g.m., 2022b, 357.

¹⁷⁰⁴ Sümer, a.g.m., 2022b, 358.

¹⁷⁰⁵ Demir, D.M. (2019). *Salâhaddîn'in Gemileri: Salâhaddîn Devrinde Akdeniz'de Eyyûbî Deniz Kuvvetleri*, İstanbul: Babil Kitap, 44; Kubat, a.g.e., 2020, 157-158.

¹⁷⁰⁶ Selâhaddin Eyyûbî'nin babası Necmeddin Eyyûb, Musul Hakimi İmadeddin Zengî kendisine sığındığında ona gemi kiralayarak Dicle nehrinin batısına aşmasını sağlamıştı. Bkz. İbnü'l-Esîr, a.g.e., 2016, Cilt 9, 353; Takkuş, M. S. (2021). *Musul ve Biladü's-Şam Atabegleri Zengîler : (1127-1233)*, çev., Mustafa İsmail Dönmez, ed. Doğan Mert Demir, İstanbul: Selenge Yayınları, 195.

¹⁷⁰⁷ Bozkurt, N. (1991). “Bahriye”, *DİA*, 4, 495.

¹⁷⁰⁸ Kubat, a.g.e., 2020, 158.

¹⁷⁰⁹ Kuşçu, a.g.e., 2013, 362, 367; Demir, D.M. a.g.e., 2019, 147; Kubat, a.g.e., 2020, 30, 157-158. Eyyûbî donanmasının gelişmesine engel olan en önemli olayın III. Haçlı Seferi sırasında Sur şehrinin ele geçirilememesi olarak değerlendirilmiştir. Bkz. Demir, D.M. a.g.e., 2019, 132.

Türkiye Selçuklu donanmasının sevk ve idaresi hakkında kaynaklarda yeterli bilgiler yoktur. Bununla birlikte *melikü's-sevahil*, *reisü'l-bahr*, *emîr-i sevâhil* olarak bilinen bir idarecinin varlığına rastlanmaktadır.¹⁷¹⁰ Bu görevlinin donanma kuvvetlerinin başı olduğu anlaşılmaktadır. Melikü's-sevahil bulunan kişinin muhtemelen Antalya yöneticisi/subaşısi mansıbını elinde bulunduran kişi ile aynı görevli olduğu düşünülmekle¹⁷¹¹ beraber II. Keyhüsrev döneminde reisü'l-bahrın Sinop'ta ikamet ettiği de bilinmektedir.¹⁷¹² Yine Suğdak seferine Alâaddin Keykubad tarafından melikü'l ümera olarak uç beylerbeyi Hüsameddin Çoban'ın atanması dikkat çekicidir. Anlaşıyor ki Türkiye Selçukluları'nda ayrı bir donanma teşkilatı mevcut olmayıp donanma esasen kara ordusuna bağlıdır.¹⁷¹³

Deniz kuşatmalarının ve melikü's-sevahil adlı makamda bulunanların Türkiye Selçuklu Devleti'nin Moğol nüfuzu altında kaldığı dönemde dahi görülüyor olması da dikkat çekicidir. Örneğin bu dönemde Pervâne Muineddin Süleyman, Sinop'u hem karadan hem de denizden bir yıl boyunca kuşatmıştı.¹⁷¹⁴ III. Keyhüsrev devrinde emîrü's-sevahil makamında Hoca Yunus bulunuyordu.¹⁷¹⁵ Ermenek Türkleri, Cimri lakabıyla anılan Alâaddin Siyavuş döneminde Melikü's-Sevahil Bahaeddin Muhammed'i öldürmüşlerdi.¹⁷¹⁶ Bu devirde devletin Moğol boyunduruğu altında olmasına karşın halen deniz teşkilatına ait bir askeri rütbede bulunan görevlinin zikrediliyor olması önemlidir.

Alâaddin Keykubad'ın Suğdak seferinde ve 1228 Trabzon kuşatmasında donanma reisi olarak Hayton adlı denizci bir Ermeninin bulunduğu görülmektedir.¹⁷¹⁷ Bu husus Türkiye Selçukluları'nın yerli gayri müslim unsurlardan faydalandığını düşündürmektedir.¹⁷¹⁸

¹⁷¹⁰ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 1988, 125; Merçil, *a.g.m.*, 2009, 391.

¹⁷¹¹ Emecen, F. (1991). "Antalya", *DİA*, 3, 233.

¹⁷¹² Kesik, *a.g.e.*, 2017, 234.

¹⁷¹³ Turan, R. *a.g.m.*, 2002, 163.

¹⁷¹⁴ Kaymaz, *a.g.e.*, 2011, 153. Hoca Yunus, Pervâne Muineddin Süleyman'ın dayısı idi. Bkz. Aksarayı, *a.g.e.*, 2000, 86.

¹⁷¹⁵ Kuşçu, *a.g.m.*, 2002, 185.

¹⁷¹⁶ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 631, 636.

¹⁷¹⁷ Kesik, *a.g.e.*, 2017, 230-231.

¹⁷¹⁸ Yine I. Keykâvus'un donanmasında Behram adlı bir başka denizci bulunuyordu ki bu kişinin Kuzey Afrika kökenli olabileceği de tahmin edilmektedir. Bkz. Kesik, *a.g.e.*, 2017, 226. Türkiye Selçukluları'nın gemi yapımlarında usta ve mimar olarak yabancı unsurları kullandığı da tahmin edilmektedir. Bkz. aynı eser, 241.

Eyyûbî donanma hiyerarşisi *el-kaid/kumandan, reisler, mukaddem, guzat/gaziler* ve *guraba* gruplarından oluşuyordu. Donanmanın başı bugünkü tümamiral rütbesine denk düşen *el-kaid* idi. Eyyûbîler'in ilk donanma başkanı ise Hüsameddin Lülü idi.¹⁷¹⁹ Bu makamın altında reis denen geminin komutası ve personellerinden sorumlu rütbeli vardı. Bir filoda birden fazla reis olabilir. Bu kişi sadece mürettebatı idare ederse *reisü'l bahreyn* olarak anılırdı. Reisin altındaki gemi kaptanlarına mukaddem denirdi. Sonra kullandıkları silahlara göre ayrılan donanmanın savaşçı grubu olan guzat gelirdi. Bunlar önemli ölçüde Mısırlı ve Mağribli gruplardan oluşuyordu.¹⁷²⁰ Daha sonra ise gurab veya ceddaf denilen kürekçi grupları vardı. Çalışma şartları iyi olmayan bu kürekçilere adeta esir muamelesi yapılırdı. Askeri personellerde kara savaşçıları gibi etnik menşei yerine deniz tecrübesine bakılırdı.¹⁷²¹

Eyyûbî deniz kuvvetleri de kara ordusu gibi sultanlar tarafından teftiş edilebiliyordu. Selâhaddin bu teftişler sonrasında gemilerin eskimiş olması nedeniyle yenilerinin yapılmasını isteyebiliyordu. Eyyûbî donanmasının esas probleminin gemilerin inşası için gerekli ham maddelerin ithal edilmek zorunda kalması idi. Devlet örneğin bu iş için gerekli olan keresteyi Avrupa'dan ve Anadolu'dan ithal etmek zorunda kalabiliyordu. Bununla beraber ülke içinden bulunabilen kaynaklar da mevcut olup bunlar için özel tedbir uygulanmıştı. Örneğin sint ağacı kesimi devlet denetimine tabi tutulmuştu. İthal olanlar dahil ham maddeler İskenderiyye'de bulunan el-metrecü's-sultan'dan temin edilirdi.¹⁷²² Teftişlerde nasıl kara ordusundaki askerlerin maaşları hakkında düzenlemeler yapılabilirse donanma personellerinin maaşları da düzenlemeye tabi tutulabiliyordu. Örneğin Selâhaddin Eyyûbî 1181'deki donanma teftişinde guzatın maaşlarının para birimlerini yeniden değerlendirmişti. Donanma kuvvetleri için de yine diğer ülke içindeki muhkem mevkilere benzer olarak askeri tedbirler alınabiliyordu. Mesela güçlendirilen Dimyat surları iki kilometre daha uzatılmış olup denize kıyısı olan Süveyş ve Tinnis'e yeni bir kale inşa edilmiştir.¹⁷²³

Eyyûbîler'de gemilerin en büyüğü şini idi. 140 kürekçinin çektiği bu gemi büyük güvertelere sahip olup 1179'da sayıları 60 adet idi. Bir dönem 150'ye kadar çıkmıştı.

¹⁷¹⁹ Hüsameddin Lülü haricinde Muhammed ibn İshak da ilk Eyyûbî donanma başkanı olarak zikredilen bir isim olmuştur. Bkz. Demir, D.M. *a.g.e.*, 2019, 54-55.

¹⁷²⁰ Esasen Mısır'da İslam hakimiyetinin başlangıcından beri denizcilerin yoğunluklu olarak Kıptilerden seçildiği anlaşılmaktadır. Bkz. Demir, D.M. *a.g.e.*, 2019, 52.

¹⁷²¹ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 364-368; Şeşen, *a.g.e.*, 2018a, 168; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 158-163.

¹⁷²² Lyons, M.C., Jackson, D.E.P, *a.g.e.*, 2018, 151-153.

¹⁷²³ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 363-364; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 158, 169, 186- 187.

Şinilerin bir küçüğü harraka gemisi ise 100 kürekçi tarafından çekilmekte olup içinde mancınık, arrade bulunup neft dahi fırlatabiliyordu. Denizdeki korsanlara karşı da kullanılan gemiden Selâhaddin Eyyûbî 1181'de beş tane yapılmasını emretmişti. Gurab ya da galeri denilen gemi ise 140 kürekçi tarafından çekilmekte olup kadirga türünden küçük bir savaş gemisiydi. Musattah ve şelendi gibi iki katlı savaş gemileri de vardı. Uşayre gemisi yüksek mevkilerde bulunan hükümdar ve elçi gibi kişileri taşıyan ve kürekçiler tarafından çekilen bir gemi iken şebbare gemileri Nil Nehrinde nakliye işlerini yapmak ve elçileri taşımakta kullanılabiliyordu. Hammale ve azari yük taşıyan lojistik gemileriydiler. Tarida denilen yalnızca at taşıyan gemiler de vardı. Bu gemiler en az 40 at taşıyabiliyordu. Butsa ise yine yük ve yolcu taşımakta olup savaşlarda da kullanılabiliyordu. Avadi gemisi teçhizat ve erzak taşıyan lojistik bir gemiydi. Berkus denilen gemiler ise su tankerleri, erzak ve yük taşımaktaydı. Zikrettiğimiz gemiler görüldüğü gibi genel olarak savaş ve lojistik malzeme taşıma için kullanılmakla beraber iç asayişini sağlamak ve genel ticareti korumak için de görev yapıyorlardı.¹⁷²⁴ Sahiller ve limanlar zincirlerle, burçlarla, mihraslarla ve ribatlarla savunuluyordu.¹⁷²⁵

Eyyûbî Devleti'nin farklı dönemlerde ele geçirdiği yerler sayesinde kullandıkları limanlar sayılmazsa donanma kuvvetleri yalnızca Mısır'da bulunurdu.¹⁷²⁶ Mısır tersaneleri Ravza, Fustat, İskenderiyye, Dimyat, el-Maks'da¹⁷²⁷ bulunmakta olup daha önce zikrettiğimiz şekilde farklı bölgeler olarak Yemen ve Doğu Akdeniz şeridlerinde yeni yerlerin alınmasıyla da devlet geçici olarak liman/askeri deniz üslerine sahip bulunuyordu. Akdeniz'de bu limanlar arasındaki esas deniz üsleri İskenderiyye ve Dimyat limanları idi.¹⁷²⁸ Tersanelere *darü's-sınâa* veya *sina'at el-ama'ir*¹⁷²⁹ de denilirdi. En yoğunluklu çalışan Mısır tersaneleri Ravza ve Fustat tersaneleriydi. Selâhaddin 1177 ve 1181 teftişlerinde tersanelere yeni usta, personel alınıp gemi ve

¹⁷²⁴ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 345, 365-369; Şeşen, *a.g.e.*, 2018a, 166-167; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 153-154, 162-168.

¹⁷²⁵ Demir, D.M. *a.g.e.*, 2019, 63-67.

¹⁷²⁶ Şeşen, *a.g.e.*, 2018a, 166-167.

¹⁷²⁷ İskenderiyye ve Dimyat Tersaneleri ilk kez Emeviler dönemine, Ravza Tersanesi Abbasiler dönemine, el-Maks Tersanesi ise Fâtımîler devrine kadar uzanan kökenlere sahiptir. Bkz. Kubat, *a.g.e.*, 2020, 170-172.

¹⁷²⁸ Kubat, *a.g.e.*, 2020, 169, 172.

¹⁷²⁹ Demir, D.M. *a.g.e.*, 2019, 56.

silahların yenilenmesini emretmişti.¹⁷³⁰ Kullanılacak gemiler önce nakliye için parçalara ayrılıyor ve develerle taşınmasının akabinde savaş için birleştiriliyordu.¹⁷³¹

Donanma kuvvetlerinin kullandıkları silahlar arasında kara kuvvetlerinininki ile ortak silahların olduğu görülmektedir. Bunlar arasında guzâtın kullandığı; miğfer, zırh, kalkan, arrade, mancınık, zemberek, çarh, sitare, kılıç, yay ve ok gibi teçhizatları görüyoruz. *Kelalib* denilen kanca, düşman gemisinin su almasına sağlayan *basilika* denilen zincirli güller de donanma tarafından kullanılmıştır. Yine *licam* denilen baltaya benzeyen bir edevatla da düşman gemisinin su alması sağlanmaya çalışılırdı.¹⁷³² Deniz askerleri *tabut* denilen sandıklar içerisine saklanarak da düşmana taş ya da yanıcı madde gibi maddeleri fırlatarak zarar verebiliyordu. Donanmaya özel diğer silahlar arasında *hicam*, *ateş gemileri*, *çengeller* ve *zincirler* vardı.¹⁷³³

Eyyûbî donanmasına ait gemiler hakkında geniş bilgilere sahip olsak da Türkiye Selçukluları'nda kullanılan gemiler hakkında yeterli tafsilat bulunmamaktadır. Öyle ki Türkiye Selçukluları'nın XIII. yüzyıl başında kendi gemilerine sahip olduğu dahi kesin değildir. Örneğin Sultan I. İzzeddin Keykâvus'un Sinop seferini gerçekleştirdiği gemilerin esasen kiralık ticaret gemileri olabileceği dahi tahmin edilmektedir. Selçuklular'ın ilk inşa ettikleri tersane 1228'de tamamlanan Alaiye Tersanesidir.¹⁷³⁴ Antalya, Sinop ve Kubâdâbâd gibi bölgelerde de Selçuklular'ın tersaneleri bulunduğu anlaşılmaktadır.¹⁷³⁵ Karadeniz donanmasında inşa edilen gemilerin ham maddelerinin bölgedeki ormanlardan kesilip Kızılırmak nehri vasıtasıyla taşındığı bilinen bir husustur.¹⁷³⁶

Türkiye Selçukluları'nda donanmadaki askerler *azeb* sınıfından idi.¹⁷³⁷ Selçuklular'ın denizden yaptıkları kuşatmalarda ok ve yay haricinde bir silah kullanmadıkları tahmin edilmektedir. Esasen Türkiye Selçukluları'nın gerçek anlamda bir deniz muharebesi gerçekleştirdiğine dair de kesin bir bilgi ve kanaat yoktur.¹⁷³⁸

¹⁷³⁰ Şeşen, *a.g.e.*, 1987, 253; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 363; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 169.

¹⁷³¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, 2016, Cilt 9, 370; Lyons, M.C., Jackson, D.E.P, *a.g.e.*, 2018, 65.

¹⁷³² Kubat, *a.g.e.*, 2020, 173-176.

¹⁷³³ Şeşen, *a.g.e.*, 2018a, 168; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 173-174.

¹⁷³⁴ Kesik, *a.g.e.*, 2017, 227.

¹⁷³⁵ Kesik, *a.g.e.*, 2017, 241.

¹⁷³⁶ Turan, O. *a.g.e.*, 2010, 362-363.

¹⁷³⁷ Bostan, İ. (1991). "Azab", *DİA*, 4, 312. Azab, Osmanlı ordusunda kara ve deniz hafif piyadeleri için kullanılan bir tabir olup Aydınoğullarının donanmasında yine bu gruptan oluşan deniz piyadeleri vardı.

¹⁷³⁸ Kesik, *a.g.e.*, 2017, 230, 232, 246.

Selçuklu ve Eyyûbî donanmaları mukayese edildiğinde Eyyûbî donanmasının daha gelişmiş olduğu çok net olarak ortadadır. Öyle ki Eyyûbîler'in donanmadaki askeri hiyerarşisi ve kullandıkları gemilerdeki kürekçi sayılarına kadar bilgi sahibi olabilmemiz, buna karşın Selçuklu donanması hakkında verebileceğimiz bilginin çok kısıtlı olması bu durumu net olarak ortaya koymaktadır. Bu nedenle Eyyûbî donanmasının gelişmiş özelliklerine tekrardan değinmeye gerek duymuyoruz. Bununla beraber her iki donanmanın askeri teşkilattaki konumları hakkında birkaç hususa değinmeyi gerekli buluyoruz. Örneğin her iki donanmanın da kara ordusu ile eşgüdümlü olarak askeri seferler gerçekleştirme becerisine sahip olduğu görülmektedir. Elbetteki bu askeri hareketlerde Eyyûbîler'in çok daha başarılı olduğu açıktır. Yine Eyyûbî donanmasında kullanılan personeller arasında Kıpti ve Mağribli gruplar ile Selçuklu donanmasında kullanılan gayri müslim unsurların varlığını her iki devletin de diğer pek çok teşkilat dairesinde olduğu üzere hükmettikleri farklı grupları becerilerine göre kullanma kapasitesine sahip olduklarını göstermesi bakımından önemli görüyoruz.

6. ADLÎ TEŞKİLAT

Adlî teşkilat ilk Türk İslam Devletlerinde örfi ve şer'i olarak ikiye ayrılarak gelişmiştir. Bu devletlerde sivil hukukta şer'i hukuk egemen iken örfi hukuk genellikle idare ile ilgili işlere bakan uygulamaları içerirdi. Ortaçağ İslam Devletlerinde adlî işlere bakan daireler genel olarak *darü'l adl* ya da *dîvânü'l kaza* olarak anılırdı. Bu devletlerde adlî sistem sırası ile sivil davalara bakan ve başında *kādîlkudâtın* bulunduğu sivil kaza yapılanması, ikinci olarak ordunun kazai işlerine bakan *kazaskerlik müessesesi* ve son olarak en yüksek yargı merci olarak devlet başkanının başında olduğu *dîvân-ı mezâlim* olarak teşkilatlanmıştır. Bu devletlerle beraber Türkiye Selçukluları ve Eyyûbîler'de de adlî teşkilatlarda ilmiye sınıfı mensupları egemendi.¹⁷³⁹ Şer'i hukukun dayanak noktası Kur'an ve sünnet olmakla birlikte, örfi hukuk hükümdarların irad ettikleri emir ve fermanlarını kapsamaktaydı.¹⁷⁴⁰

Türkiye Selçukluları ve Eyyûbîler Devleti birer İslam devleti olmaları hasebiyle sultanların verdiği kararların İslam dininin akidelerine uygun olması gerekiyordu. Bu durum Eyyûbîler'de *el-Ahkâmü's-sultânîyye* olarak bilinen ve alınan kararların hem dini hem de örfi geleneklere uygun olması gerektiğini belirten kavram ile ifade edilirdi.¹⁷⁴¹ Örneğin Eyyûbî Sultanı Sâlih, Dimyat'ın kaybından sorumlu gördüğü Bedevi Araplarını cezalandırmak için fakihlerden fetva almıştı.¹⁷⁴² Burada görüldüğü üzere Eyyûbî sultanları idari bir ceza vermek istedikleri zaman dahi şer'i yetkililere başvurmak zorunda kalabiliyordu. Türkiye Selçuklu sultanları da İslami kurallara riayet etmek zorundaydı. Dönemin Abbasi halifesi, Sultan I. İzzeddin Keykâvus'a ceza hukukunu uygulaması konusunda telkinlerde bulunuyordu.¹⁷⁴³

6.1. Şer'i Hukuk

6.1.1. Kadı

Kadı, adlî kaza yetkisine sahip bulunan görevliydi.¹⁷⁴⁴ İslam tarihinde ilk kadı Hz. Ömer döneminde atanmıştı.¹⁷⁴⁵ Türkiye Selçukluları'nda her şehirde bir kadı

¹⁷³⁹ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 1988, 20; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 369-370, 379; Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 277.

¹⁷⁴⁰ Altan, A.A. (2001). *Selçuklular'da Adliye Teşkilatı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 13.

¹⁷⁴¹ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 192.

¹⁷⁴² Basuğuy, *a.g.e.*, 2017, 152.

¹⁷⁴³ Mecit, *a.g.e.*, 2017, 201-202.

¹⁷⁴⁴ Nizamülmülk'e göre kadılar sultanın nâibleri konumundaydı. Bkz. Nizamülmülk, *a.g.e.*, 2006, 60.

¹⁷⁴⁵ Altan, A.A. *a.g.e.*, 2001, 3.

bulunurdu.¹⁷⁴⁶ Fethedilen bölgelere Selçuklular'ın yaptığı ilk işlerden biri kadı atamak olurdu.¹⁷⁴⁷ Türkiye Selçukluları uç bölgelere de kadı tayin ediyordu.¹⁷⁴⁸ İlmiye sınıfına mensup olan kadılar belirli bir medrese eğitiminden geçerek teşkilat içerisinde yükselebiliyorlardı.¹⁷⁴⁹

Selçuklu kadıları, hükümdarlar ve devlet adamları tarafından büyük saygı gördükleri gibi onlara danışmanlık da yapabiliyorlardı. Ayrıca devletin aldığı idari kararlardan önceden haber edilebiliyorlardı. Bu husus onların devlet içindeki saygın konumlarından ileri gelmekteydi. Kadıların bazı görevleri arasında; mirasların bölünmesi, vesika, sicil ve senetlerin yazılması, vasiyetlerin yerine getirilmesi, nikahların akdedilmesi, yetimlerin ve kayıp malların dini kurallara riayet ederek korunması, vakıf kurumlarının işleyişini kontrol etmesi vardı. Kadılar, maaşlarını dîvân-ı istîfâ'dan almakta olup atandıkları menşurlarda diğer vilayet idarecileri ve eşraftan şehir yönetiminde kadıya yardımcı olmaları istenmekteydi.¹⁷⁵⁰

Kadılar, vekilleri olan kendi nâiblerini tayin etme haklarına sahiptiler. Kadıların davaları takip eden ve kararlarını alırken danıştığı fukahadan oluşan özel yardımcı grubu ile birlikte, fetva verme yetkisine sahip olan müftiler ve mübaşirler de onların yardımcısı olarak görev yaparlardı. Türkiye Selçukluları'nda ayrıca *kadıyu'l-mescid* olarak anılan kadılar vardı ki bunlar sadece tayin edildikleri bölge ile mahdud olarak görev yaparlardı.¹⁷⁵¹

Türkiye Selçukluları'nda kadılar farklı mezheplere mensup olabiliyorsa da çoğunluğu Hanefî mezhebine bağlıydılar.¹⁷⁵² Selçuklular'da kadıların davalarını gördüğü mahkemeye *dadgah* denirdi.¹⁷⁵³ Adlî yargılamaya son derece önem verilmekteydi. Örneğin mahkemelerde kadıya şikayetini dile getirmek için gelen yabancı tüccarlar dahi tercümanlar vasıtasıyla şikayetlerini anlatabiliyorlardı.¹⁷⁵⁴ Kadılarla beraber

¹⁷⁴⁶ Kara, S. (2018). *Anadolu Selçuklularında Din ve Medeniyet*, İstanbul: Deneme Yayınları, 476.

¹⁷⁴⁷ Sultan I. Keyhüsrev Antalya'yı fethettikten sonra şehre hemen kadı, hatib, imam, müezzin ve hafızlar atayıp, mihver ve mihrablar kurdurmuştu. Bkz. İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 128. Aynı görevlileri Hüsameddin Çoban da Suğdak'ı aldıktan sonra bölgeye tayin etmişti. Bkz. İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 343. Bir kadı bazen birkaç şehre birden tayin edilebiliyordu. Bkz. Baykara, *a.g.m.*, 1985, 51.

¹⁷⁴⁸ Koca, *a.g.e.*, 2005, 109.

¹⁷⁴⁹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 668-669.

¹⁷⁵⁰ Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 40-46; Kara, *a.g.e.*, 2018, 474-477.

¹⁷⁵¹ Altan, A.A. *a.g.e.*, 2001, 124, 127-128, 131, 136.

¹⁷⁵² Başkadı Siraceddin Mahmud Urmevi bir şafii idi. Bkz. Kara, *a.g.e.*, 2018, 479-480.

¹⁷⁵³ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 317.

¹⁷⁵⁴ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 317.

imamlar da fetva verebiliyordu. Sâdeddin Köpek, Borgulu yöneticisi Taceddin Pervâne'ye karşı fetvayı şehrin imam ve kadılarından almıştı.¹⁷⁵⁵ Anlaşıyor ki idari yöneticilerin cezalarını kadılar hükmetse de son merci yine sultan idi. Zira, Sâdeddin Köpek, Taceddin Pervâne'nin recm ettirilmesini en son resmi bir belgeyle sultana onaylatmıştı. İbn Bibi'ye göre sultan, şeriat hükümlerini uygulaması için Sâdeddin Köpek'e yüzüğünü vermişti.¹⁷⁵⁶

Moğollar'ın Selçuklular üzerinde nüfuz kurduğu dönemlerde Sivas kadısı bulunan Necmeddin Kırşehirî'nin Harezmşah ülkesinin inhitatı sonucu Anadolu'ya geldiği bilinmektedir.¹⁷⁵⁷ Bir başka Selçuklu kadısı Siraceddin Mahmud Urmevi ise dini tedrisatını Musul'da yapmıştı.¹⁷⁵⁸ Bu noktada Selçuklular'ın ilmiye kadrosunun tamamen çekirdekten yetişmediği görülmektedir.¹⁷⁵⁹

Anadolu'da Selçuklu dönemindeki kadıların sıklıkla övüldüğü bilinmekte olup gayri müslim halkın dahi onlardan memnun kaldıkları görülür. Bununla birlikte Moğol nüfuzu döneminin getirdiği devlet kurumlarının yozlaşmasında bu mansıbı taşıyanlar da nasibini almış olup son dönemlerde ehil olmayan kadıların görev aldıkları da anlaşılmaktadır.¹⁷⁶⁰

Selçuklu kadıları taşrada muhtesib, esnaf liderleri, iğdişbaşlar, subaşlar gibi görevlilerle beraber çalışmaktaydı.¹⁷⁶¹ Kadının da içerisinde bulunduğu ilmiye mensupları Selçuklular'da gaşiye taşıma hakkına sahipti.¹⁷⁶² Türkiye Selçukluları'nda dini görevlilerin bazı vergilerden muaf tutuldukları da anlaşılmaktadır.¹⁷⁶³ Benzer olarak Eyyûbîler'de de din adamlarına mali ayrıcalıklar tanınmıştır. Örneğin Selâhaddin Eyyûbî İskenderiyye'de Frenkler üzerinden fakihlere aktarılmak üzere vergi tahsis etmiştir.¹⁷⁶⁴

Moğol nüfuzunun bulunduğu dönemde Selçuklu adlî sistemi zaman içerisinde özerkliğini kaybetmiştir. Çözüme kavuşturulamayan idari konular bu dönemlerde

¹⁷⁵⁵ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 456.

¹⁷⁵⁶ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 456.

¹⁷⁵⁷ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 501-502.

¹⁷⁵⁸ Kara, *a.g.e.*, 2018, 478.

¹⁷⁵⁹ Kara, *a.g.e.*, 2018, 478, 480.

¹⁷⁶⁰ Kara, *a.g.e.*, 2018, 379, 482-483.

¹⁷⁶¹ Kara, *a.g.e.*, 2018, 477.

¹⁷⁶² Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 216.

¹⁷⁶³ Merçil, *a.g.e.*, 2021, 63-64.

¹⁷⁶⁴ Kolukısa, *a.g.e.*, 2022, 54-55.

Moğol yargucuları tarafından İlhanlı hükümdarına havale edilebiliyordu.¹⁷⁶⁵ Daha geç bir tarih olan III. Keykubad döneminde, sultanın 13 Ekim 1298'te Selçuklu tahtına oturduğunun ertesi günü ahilerin zorlaması ile şarapsaların şehrin ahi reisleri olan 'Ahi Caruk' eliyle öldürülmesi için ferman çıkarttığı görülmektedir. Bu husus Selçuklu adlî sisteminde ceza verme yetkisinin Moğollar haricinde de farklı zümrelere geçtiğini göstermektedir.¹⁷⁶⁶

Eyyûbîler'de kadı ve başkadılar ile onların nâibleri daha ziyade şafiî idi. Bunun sebebi Selâhaddin Eyyûbî'nin etrafındaki ilmiye kökenli idarecilerin çoğunluğunun şafiî olması idi. Özellikle fakih Ziyaeddin İsa'nın Selâhaddin Eyyûbî'nin üzerinde bu manada nüfuzu vardı.¹⁷⁶⁷

Eyyûbîler'de kadıların atamasına sultan haricinde kâtibu's-sırr da dahil olabiliyordu. Eyyûbî kadıları aynı anda muhtesib olarak da atanabildikleri gibi muhtesibler de genellikle kadı kökenli olmaktaydı. Kadılar ayrıca müderrislik ve hatiplik gibi görevleri de yerine getiriyordu. Eyyûbî kadılarının alameti *kellute* denilen sarık ve *kubba* denilen cübbe olup bunlar kendilerine sultan tarafından gönderilirdi.¹⁷⁶⁸ Selâhaddin Eyyûbî zamanında bazı fakihler kadı olmadığı halde de kadı olarak anılabiliyordu.¹⁷⁶⁹ Kadılar, Eyyûbîler'de nedim olabiliyor,¹⁷⁷⁰ eğlence meclislerinde bulunabiliyordu.¹⁷⁷¹ Eyyûbîler'de darphanelerde çalışma sisteminin kontrol edilmesi kadı veya onun nâiblerinin sorumluluğundaydı.¹⁷⁷²

Kadıların Türkiye Selçukluları'nda adlî alandaki vazifelerini ilgilendiren alanlar haricinde de bulunabildikleri göze çarpmaktadır. Örneğin siyasi olaylara dahil olabilmekteydiler. Sultan I. Keyhüsrev, iktidar mücadelesinde iken kendi lehine fetva vermeyen Kadı Tirmizi'yi öldürtmüştür.¹⁷⁷³ Köseadağ mağlubiyeti sonrası Vezir Mühezzibüddin Ali, Amasya kadısı Fahreddin ile beraber Baycu Noyan'a barış

¹⁷⁶⁵ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 602-603.

¹⁷⁶⁶ Erdem, İ. (1995). *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 355.

¹⁷⁶⁷ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 381-382; Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 280-281.

¹⁷⁶⁸ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 256, 379, 392, 423.

¹⁷⁶⁹ Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 281.

¹⁷⁷⁰ Kolukısa, *a.g.e.*, 2022, 425, 426. Türkiye Selçuklu kadıları için de bu durum geçerliydi. İbni Bibi'de Sivas kadısı Mecdeddin için "*nedimlerin seçkini*" ifadesi kullanılmıştır. Bkz. İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 360.

¹⁷⁷¹ Kolukısa, *a.g.e.*, 2022, 260-261.

¹⁷⁷² Özen, a.g.m., 2001, 82; Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 341;

¹⁷⁷³ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 124-125; Mecit, *a.g.e.*, 2017, 173.

görüşmeleri için beraber gitmişti.¹⁷⁷⁴ Amasya kadısı Fahreddin daha sonra Batu Han'a elçi olarak giden heyette de yer alacaktı.¹⁷⁷⁵ Kadıların bu durumlarına dair Eyyûbîler'de de örnekler vardır. Selâhaddin Eyyûbî Musul'u bırakması için kendisinden şefa'at isteyen kadınların isteklerini önce kabul etse de fakih Ziyaüddin İsa ve Ali bin Ahmed el-Maştub'un, kadınların söylemi ile bu tarz bir karar alınmasının İslam dininde yeri olmadığını söylemesi üzerine kararından vazgeçmişti.¹⁷⁷⁶

Kadıların her iki devlette de benzer vazifeleri aldığı görülmekle beraber Eyyûbîler'de bilhassa şafîîlerden seçiliyor olması ayırt edici bir husus olarak göze çarpmaktadır. Yine siyasi meselelerde de zaman zaman rol oldukları görülmektedir.

6.1.2. Kādılıkudât

Bu makam ilk kez IX. yüzyılın sonunda Abbasiler'de başkent başkadısı için kullanılmıştır. Kādılıkudât akabinde ülkenin tüm kadılarının bağlı olduğu en üst adlî görevli olmuştur.¹⁷⁷⁷ Türkiye Selçukluları'nda ülkenin bütün kadıları başkentte oturan kādılıkudâta yani Konya kadısına bağlıydı.¹⁷⁷⁸ Bu müessese esasen Karahanlılar'dan başlayarak Anadolu Türk Beyliklerine kadar pek çok Türk devletinde görülmektedir.¹⁷⁷⁹

Başkadıların İslam devletlerindeki genel görevleri şunlardı:

“Halife, sultan veya vezirlerin başkanlık ettiği mezâlim mahkemelerinde bilirkişi sıfatıyla mutlaka hazır bulunan kādılıkudâtlar, zamanla ülkenin yargı idaresindeki sorumluluklarının yanı sıra müderrislik, şeyhlik, merkez camisi imam ve hatipliği, maliye, ölçü ve tartıların denetimi, miras taksimi, hapishanelerin, yetim mallarının, vakıfların ve vakıf mallarının idaresi, cami ve mescidlerin bakımı ve buralara yetkili şahıslar görevlendirme, muhtelif sebeplerle düzenlenen devlet törenlerine ve biat merasimlerine katılma, halifeye vekâlet etme, halife ve sultanların nikâh akidlerine katılma, hükümdar adına yabancı ülkelere gidecek diplomatik heyetlerde yer alma, halife ile görüşecek yabancı elçilere önceden muhatap olma, taşradaki devlet memurlarıyla halife adına yazışmalar yapma ve bu konularda halifeyi bilgilendirme, sınır boylarındaki malî, idarî ve askerî faaliyetleri teftiş edip yapılması gereken işleri merkeze bildirme, savaş düzeni alınması ve ordunun savaş bölgesine götürülmesi gibi vazifeler de ifa

¹⁷⁷⁴ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 505-506.

¹⁷⁷⁵ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 512-513.

¹⁷⁷⁶ Kuşçu, a.g.e., 2013, 192-193.

¹⁷⁷⁷ Özen, a.g.m., 2001, 77-78. Kādılıkudât makamının Sasanilerdeki “mobed-i mobedân” mansıbından mülhemle oluşturulduğu düşünülmektedir. Bkz. Özen, a.g.m., 2001, 78.

¹⁷⁷⁸ Uzunçarşılı, a.g.e., 1988, 122; Kara, a.g.e., 2018, 480-481.

¹⁷⁷⁹ Özen, a.g.m., 2001, 80.

*etmişlerdir. Ayrıca halife veya sultanın refakatinde cuma ve bayram namazlarına, hac yolculuklarına, ülke içindeki seyahatlere ve savaşlara iştirak ederlerdi”.*¹⁷⁸⁰

Kādılıkudâtlar genelde bulundukları devletin başkentindeki camisinde, bir evde veya özel bir mahkeme binasında davalara bakarlardı. Dava esnasında maiyetindeki yardımcılar olan *hâcib*, *hâdim*, *kâtip*, *emin*, *udul* gibi isimler de hazır bulunurken şehirdeki ana faaliyetleri ise nâibleri tarafından yerine getirilirdi. Türkiye Selçukluları’nda genellikle sultan ya da Moğol tahakkümü devrinde Moğol hükümdarı tarafından atanan kādılıkudâtlar, çoğunlukla diğer önemli şehirlerde kadılık yapmış veya mevcut başkadının nâibleri arasından seçilirdi.¹⁷⁸¹

Başkadılar Türkiye Selçukluları’nda adlî alan dışında da öne çıkmışlardır. Moğol nüfuzu devrinde ülkede başkadı Siraceddin Mahmud Urmevi hassa ve amme nazırlığına getirilmişti.¹⁷⁸² Başkadı Siraceddin Mahmud Urmevi yine Cimri İsyanı döneminde insanları şehirden uzaklaştırarak isyanın gidişatını değiştirmişti.¹⁷⁸³

Eyyûbîler’de *dîvân-ı kaza* denilen daire ülkenin tüm kadıları ve kādılıkudâtlarının işleriyle ilgilenmekteydi.¹⁷⁸⁴ Eyyûbî başkadısı menşur ile tayin edilmekte olup başkent Mısır’da otururdu.¹⁷⁸⁵ Şîi Fâtîmî hâkimiyetinden sonra gelen Eyyûbî hakimiyeti ile Kahire’ye artık şafii başkadılar atanmaya başlanmıştır.¹⁷⁸⁶ Eyyûbî başkadıları bölgelerinin diğer kadılarını atama yetkisine sahip olmakla birlikte bu işi yaparken hükümdardan onay alırlardı.¹⁷⁸⁷

Eyyûbîler’de emîrler kimi zaman başkadıların tayini konusunda sultanlara baskı yapabiliyorlardı.¹⁷⁸⁸ Başkadıların da ayrıca kendilerini atayan sultanların taraflarını tutabildikleri bu nedenle hükümdar değişimlerinde bu makamda bulunanların görevden alınabildikleri anlaşılmaktadır. Bu yüksek adlî görevliler bazen medresede müderrislik yapanlar arasında da seçilebiliyordu. Eyyûbîler’de tayin belgelerine

¹⁷⁸⁰ Özen, a.g.m., 2001, 82.

¹⁷⁸¹ Özen, a.g.m., 2001, 80-81.

¹⁷⁸² İbn Bibi, a.g.e., 2020, 550, 639; Özen, a.g.m., 2001, 80-81.

¹⁷⁸³ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 639. Bu başkadı İbni Bibi’de “*meliklerin ve sultanların babası*” olarak anılmıştır.

¹⁷⁸⁴ Özen, a.g.m., 2001, 79.

¹⁷⁸⁵ Kuşçu, a.g.e., 2013, 379.

¹⁷⁸⁶ Şafii mezhebi dışında bu devirden itibaren Mısır’a ilk kez başka mezhepten başkadı atanması Memlûkler devrinden itibaren olacaktır. Özen, a.g.m., 2001, 79.

¹⁷⁸⁷ Kuşçu, a.g.e., 2013, 379.

¹⁷⁸⁸ Kolukisa, a.g.e., 2022, 154.

“tefvîz” denilen kâdılkudâtların “vezir” olarak da anıldığı bilinmektedir.¹⁷⁸⁹

Eyyûbî başkadıları ayrıca ayrılan vakıf gelirlerinin kontrolünü de üstlenebiliyordu.¹⁷⁹⁰

Eyyûbî kâdılkudâtları arasında Türk kökenliler de bulunuyordu.¹⁷⁹¹

Eyyûbîler’de Mısır’da kaza teşkilatında yeknesak bir yapı mevcut olduğu bilinmektedir. Adlî sistem Selâhaddin Eyyûbî’den Melik Âdil dönemine kadar Mısır’da bir başkadı ve Mısır’ın diğer önemli şehirlerinde onun nâibleri olacak şekilde yürümektedir. Bununla birlikte Mısır’da adlîye teşkilatı 1215’te Melik Âdil’in başkadısı Şeyhü’ş-şüyuh Sadrüddin Ebi’l Hasan bin Hamaveyh ile fikir alışverişinden sonra aldıkları karar ile “*Kıbeli*” ve “*Bahri*” olarak ikiye ayrılmıştır. Mısır haricindeki bölgelerde, örneğin Şam’da ise kaza bütünlüğü bulunmuyordu. Şam’da bir başkadılık olmasına karşın, Selâhaddin’in bizzat şehirlere kendi kadı atamaları da olabiliyordu. Dolayısıyla Eyyûbîler’de Suriye’deki vilayetlerin başkadılarını büyük sultan tayin etmekteydi. Bu başkadılar da bağlı şehirlere kendi nâiblerini atamaktaydı. Suriye’deki başkadıların da şafiî olduğu düşünülmekle beraber Eyyûbîler’in farklı mezheplerden kadılar atadığı da tahmin edilmektedir. Eyyûbîler’in ayrıca bugünkü Anadolu sınırları içerisinde yer alan topraklarında bir şark başkadılığı kurduğu da görülmektedir.¹⁷⁹²

Eyyûbî başkadıları daha önce zikrettiğimiz şekilde İslam tarihindeki başkadıların selahiyetleri arasında görülen birçok yetkiye sahip olmuşlardır. Örneğin, aralarında başkadılıkla beraber olarak evkaf nazırlığı yapanlar da vardı.¹⁷⁹³ Halep Meliki II. Selâhaddin Yûsuf zamanında başkadılık makamında bulunan İbn Rezin el-Haevi Şam’a gelip beytülmal’a vekalet etmişti.¹⁷⁹⁴ Eyyûbî başkadıları ayrıca elçi olarak da görevlendirilebilmekteydiler.¹⁷⁹⁵

Eyyûbî tarihinde bazı başkadılar emîrlere has davranışlar sergilemeleriyle dikkat çekmişlerdir. Bu durumun iki örneği vardır. Şam kadısı Muhyiddin Ebu Hamid Muhammed, bu davranışı sebebiyle Selâhaddin Eyyûbî tarafından azledilmiştir. Yine bir Hama kadısı da emîrlere gibi giyindiği gerekçesiyle hapsedilmiştir.¹⁷⁹⁶

¹⁷⁸⁹ Şeşen, *a.g.e.*, 1983, 125-126; Şeşen, *a.g.e.*, 1987, 215; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 379, 382-383.

¹⁷⁹⁰ Kolukısa, *a.g.e.*, 2022, 155.

¹⁷⁹¹ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 387.

¹⁷⁹² Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 384-385, 391; Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 279-280.

¹⁷⁹³ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 382.

¹⁷⁹⁴ Kılıç, M. *a.g.e.*, 2019, 157.

¹⁷⁹⁵ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 384, 387, 389-390.

¹⁷⁹⁶ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 386-387, 389; Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 280.

Başkadılar konusunda Eyyûbîler’de daha fazla bilgi olması şaşırtıcı değildir. Zira devletin sahip olduğu coğrafyadaki İslami kültürün varlığı ile beraber kuruluşundaki ulemâ ve alimlerin etkinliği bilinen bir husus olup adlî teşkilata verilen önem fazlaydı. Mısır’da Fâtımîler’den sonra ‘sünniliğin yerleştirilmesi’ elzemdi ve adlî teşkilat mensuplarıyla merkezi idare son derece iç içeydi. Yine Eyyûbî Devleti’nin parçalı bir idari yapıya sahip olması adlî alana da yansımış olup Mısır dışında Suriye’de birden fazla başkadıların mevcudiyeti ve ülkenin Anadolu kısmındaki topraklarında şark başkadılığının varlığı da bu idari yapının bir sonucu olarak oluşmuştur. Buna karşın Türkiye Selçukluları’nda birden fazla kâdıkudâtın aynı anda varlığı söz konusu değildir.

6.2. Örfi Hukuk

Ortaçağ İslam devletlerinde şer’i hukuk egemen olsa da kamu hukukunu hükümdarlar tarafından çıkarılan kanunlar oluşturmuştur.¹⁷⁹⁷ Türkiye Selçuklu ve Eyyûbî devletleri her ne kadar İslam devletleri olsalar da adlî sistemde başka uygulamalar vardı. Her iki devlette ortak olarak görülen mezâlim divanı ile Selçuklular’daki emîr-i dâdlık makamı bu anlayışın bir sonucuydu.

6.2.1. Emîr-i Dâd

Emîr-i dâd Türkiye Selçukluları’nda bir saray görevlisidir. Emîr-i dâdın Selçuklu sultanlarıyla beraber hareket edip sultanın emrettiği adlî mevzuları soruşturmak ve infaz etmekle sorumlu olduğu anlaşılmaktadır. Bu görevli örfi emirlere dayanan kararların infazını gerçekleştirme yetkisine sahiptir.¹⁷⁹⁸

Emîr-i dâdlar karşılama törenlerinde yer alabilir, müsadere işlemlerini yürütmekle görevlendirilebilir ve mezâlim divanlarına başkanlık yapabilirlerdi.¹⁷⁹⁹ Mezâlim mahkemesinde verdikleri kararları kadılara danışarak alırlar ve böylece şer’i ve örfi hukukun birbirleriyle çelişeceği kararlar ortaya çıkmamış olurdu. Türkiye Selçuklu Devleti’nde düzenlenen mezâlim divanlarında iki tane emîr-i dâd bulunabiliyordu. Emîr-i dâdların maiyetlerinde ayrıca mezâlim mahkemesine ve diğer vazifelerinde ona yardımcı olarak tercüman ve özel görev alan gulamların olduğu da bilinmektedir.¹⁸⁰⁰

¹⁷⁹⁷ Altan, A.A. *a.g.e.*, 2001, 17.

¹⁷⁹⁸ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 94; Merçil, a.g.m., 1995, 339.

¹⁷⁹⁹ Arık, F.Ş. (1985). “Türkiye Selçuklu Devleti’nde Müsâdere”, *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi (İstanbul, 23-28 Eylül 1985): Tebliğler III. Türk Tarihi*, I, İstanbul, 51.

¹⁸⁰⁰ Altan, A.A. *a.g.e.*, 2001, 148, 157, 160, 163, 166-168.

Emîr-i dâd ve onlara bağlı görevliler tutuklama ve ardından tutukluları hapishaneye götürmekle de görevliydi.¹⁸⁰¹ I. Alâaddin Keykubad bir defasında çevgan oynarken meydanda bulunan bazı emîrleri uzaklaştırması için emîr-i dâda görev vermiş ve emîr-i dâd da sopalarla bu emîrleri meydandan dışarı çıkartmıştı.¹⁸⁰² Divan oturumları sırasında emîr-i dâdlar bellerinde altın kılıçlarla sofada beklerlerdi.¹⁸⁰³ Emîr-i dâdlar elçi olarak gönderilebildikleri gibi sultanlara nedimlik yapabilirlerdi.¹⁸⁰⁴ Asker kökenli oldukları anlaşılan emîr-i dâdlar savaflara da iştirak edebilmekteydi.¹⁸⁰⁵ Emîr-i dâdlar aynı anda farklı mevkilerde de bulunabiliyorlardı. Eminateddin İsfahani bu makamda bulunmakla birlikte aynı anda üstâdüddârlık ve evkaf nazırlığını da yürütüyordu.¹⁸⁰⁶ Erdoğan Merçil ve Sadi Kucur'a göre İslam devletlerindeki emîr-i hares, Selçuklular'daki bu emîr-i dâdlarla aynı işi yapmaktadır.¹⁸⁰⁷

Emîr-i dâdlık makamının Eyyûbîler'de görülmemesi dikkat çekmektedir. Emîr-i dâdlık ya da emîr-i haresliğe denk düşen herhangi bir özel görevlinin varlığına da rastlanmamaktadır.¹⁸⁰⁸

6.2.2. Dîvân-ı Mezâlim

Mezâlim Divanı İslâm devletlerinde en yüksek idarî/adlî yargı ve denetleme müessesesi olup bu kurumun görevini bizzat Hz. Peygamber'in yürüttüğü ifade edilmektedir.¹⁸⁰⁹ Hz. Peygamber döneminden itibaren İslam devletlerinde bu divanda devleti ilgilendiren bütün meseleler görüşülebilmekte ve bağlayıcı kararlar alınabilmekteydi. İslam hükümdarları haftanın belirli günlerinde bu divanları toplayarak devlet başkanlığının getirdiği adlî yetkilerini kullanıyorlardı.¹⁸¹⁰ Bu tarz bir adalete önem verme anlayışı eski Türklerde de mevcuttu.¹⁸¹¹

¹⁸⁰¹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 290, 559. Emîr-i dâdların evlerinin hapishane olarak kullanılabildiği görülmektedir. Bkz. İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 602-603.

¹⁸⁰² İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 292-293.

¹⁸⁰³ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 535.

¹⁸⁰⁴ Merçil, *a.g.m.*, 1995, 339.

¹⁸⁰⁵ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 427.

¹⁸⁰⁶ Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 44.

¹⁸⁰⁷ Kucur, S.S. (2002). "Nizâmülmülk'ün Siyâset-Nâme'sine Selçuklu Devlet Teşkilatı Açısından Bir Bakış: Emîr-i Hares ve Emîr-i Dâd Örneği", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12, 71-72; Merçil, *a.g.m.*, 2011, 120.

¹⁸⁰⁸ Bununla birlikte Memlûkler'de örfi davalara hâciblerin baktığını biliyoruz. Bkz. Taneri, A. (1995). "Emîr-i Dâd", *DİA*, 11, 130.

¹⁸⁰⁹ Mezâlim mahkemesinin kökenleri Cahiliye Arapları devrine kadar götürülmektedir. Bkz. Yeniçeri, *a.g.m.*, 2004, 516.

¹⁸¹⁰ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 370-372.

¹⁸¹¹ Niyazi, M. (2021). *Türk Devlet Felsefesi*, İstanbul: Ötüken, 205-213.

Mezâlim divanının genel olarak ilgilendiği alanlar arasında üç konu öne çıkmaktadır. Bunlar; idarecilerin vazifelerinde suiistimallerde bulunarak halka zulmetmesi, vergi tahsildarlarının halka kötü muamelelerde bulunması ve devletin mali kayıtlarının kontrol edilmesi idi. Bu üç husus herhangi bir şikayet olmaksızın mezâlim meclislerinin ana gündemi olurdu. Bunlar haricinde devletten maaş ve yardım alan grupların erzak ve ödemelerinin tahsisatında yaşanan sıkıntılar sonucu ortaya çıkan davalar ve halktan haksız şekilde elde edilen malların şikayet edilmesi de sık sık mecliste görüşülürdü. Yine vakıflar ve kadılar lehine ve aleyhine olan davalar ile özel başvurular üzerine taraflar arası sonuca varılmamış davalar da bu mecliste gündeme gelirdi.¹⁸¹²

Adaleti yerine getirme görevi, tüm hükümdarların başat sorumlulukları arasında yer almaktadır. Selçuklu ve Eyyûbî hükümdarları da hem İslam hem de Türk yönetim anlayışının öncelediği bu sorumluluğu, kurdukları mezâlim mahkemeleri ile yerine getirmekteydiler. Türkiye Selçukluları'nda mezâlim mahkemeleri, genellikle haftada iki kez olmak üzere Pazartesi ve Perşembe günleri sultanların başkanlığında toplanmaktaydı. I. Keyhüsrev her gün divanı topladıktan sonra bu meclisi yönetirdi. Bu toplantılara kadılar ve imamlar da katılırdı. Divanda gündeme gelen hukuki sorunlar eğer şer'î hükümler ile çözülecekse kadılara; ticaretle ilgili davalar, devlet dairelerinin ilgi alanındaki davalar ve örfî davalar ise devlet başkanının yönetimindeki divana havale edilirdi.¹⁸¹³ Mezâlim mahkemesini ilgilendiren işlerin bazen yoğun olduğu, nitekim I. Alâaddin Keykubad'ın Antalya'da bulunduğu bir zamanda sadece bir ayını bu divanın sorumluluk alanındaki işlerle ilgilenerak geçirdiği bilinmektedir.¹⁸¹⁴ Sultan yine Melik Cihanşah meselesini hallettikten sonra da Kayseri'de eğlence ile beraber adalet dağıtmakla uğraşıyordu.¹⁸¹⁵ Selçuklu sultanı, mezâlim divanında her kesimden insanın şikayetine bakmakla yükümlüyüdü. Buna gayri müslimler de dahildi ki, ticaretlerine zarar geldiğini düşünen bazı yabancı tüccarların Alâaddin Keykubad'a bu divanda şikayette bulunması sonucunda devlet savaş kararı bile almıştı.¹⁸¹⁶ Görüldüğü üzere mezâlim divanı, adlî işler için sıradan bir

¹⁸¹² Altan, A.A. *a.g.e.*, 2001, 141-143.

¹⁸¹³ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 123. İbn Bibi'nin bizzat kendisinin bu mezâlim divanlarında davaların niteliklerine göre farklı meclislerce çözüme kavuşturulduğunu söylemesi adlî meselelerdeki kurumsallaşmanın bir ana kaynağa zikrediliyor olması bakımından değerlidir.

¹⁸¹⁴ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 316.

¹⁸¹⁵ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 408.

¹⁸¹⁶ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 317-320.

müessese değil, gerektiğinde ülkeyi savaşa sokacak kararların bile alınabildiği önemli bir kurum idi. Daha önce de belirttiğimiz üzere Selçuklu sultanları cüluslarının hemen ardından bu mahkemeleri kurabiliyorlardı. Bu divanlara zaman zaman Selçuklu vezirleri de sultanların yerine başkanlık edebiliyordu. Örneğin Vezir Fahreddin Ali'nin bu görevi yerine getirdiği bilinmektedir.¹⁸¹⁷ Divanlara ayrıca tuğraî, emîr-i dâd gibi yüksek rütbeli devlet adamları da katılıyordu.¹⁸¹⁸ Selçuklu mezâlim divanına katılım gösterenler belirli protokol düzenine göre otururlardı. Sultan II. Keykâvus dönemindeki bir mezâlim divanında tercüman ve kâtipler salonun sağına ve soluna mevkilerine göre oturur iken, emîrlar de yine mevkilerine göre dizüstü çöküyor, vezir ise tahtın bir kolunda tek başına oturuyordu.¹⁸¹⁹

Selçuklu sultanları gelenek olarak yılda bir defa kendisinden şikayetçi olan birisi tarafından davalı olarak kadının huzurunda yargılanırdı. Bu yargılamada sultana ayrıcalık tanınmayıp devletin adalete verdiği önem ortaya konmuş olurdu. Davayı yöneten kadı da yargılama sonrası sultan tarafından hil'at ve bir katır ile takdir edilirdi. Bununla birlikte bu geleneğin Yassıçemen ve Akçaderbend savaşları sonrası devlet yönetimindeki meselelerin bu gibi geleneklere dahi vakit ayıramayacak kadar yoğunlaşması nedeniyle ortadan kalktığını yine bizzat İbni Bibi'den öğreniyoruz.¹⁸²⁰

Eyyûbîler'de de sultanların mezâlim mahkemesi kurma geleneği vardı.¹⁸²¹ Bu gelenek Eyyûbîler Devleti'ne Zengîler'den kalan uygulamalardan biriydi. Zengîler'e kadar bu mahkemeler genellikle şehrin cuma camilerinde görülürken, Nûreddin Zengî İslam tarihinde ilk kez bu meclisin işlerinin görülmesi için özel bir bina yaptıran devlet adamı olmuştur.¹⁸²² Selâhaddin Eyyûbî de Kahire'de darü'l adl'e benzer bir bina yaptırmıştır. Onun Şam'daki mezâlim kurduğu bina Darü's-saade olarak biliniyordu. Oğullarından Melik Zâhir de Halep'te böyle bir bina yaptırmıştır.¹⁸²³ Selâhaddin Eyyûbî olağan toplanma günleri olan Pazartesi ve Perşembe günleri haricinde Pazar günleri de şikayetleri dinlerdi. Bu meclislerde alimler, kadılar, fakihler hatta şairler

¹⁸¹⁷ Merçil, a.g.m., 1995, 331; Kara, a.g.e., 2018, 482.

¹⁸¹⁸ Kara, a.g.e., 2018, 482.

¹⁸¹⁹ Altan, A.A. a.g.e., 2001, 157.

¹⁸²⁰ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 123-124. Hükümdarın yılda bir kez mahkemeye gidip yargılanması âdeti Sasaniler'den mülhem bir gelenektir. Bkz. Altan, A.A. a.g.e., 2001, 145.

¹⁸²¹ Şeşen, a.g.e., 2018a, 162.

¹⁸²² Nûreddin Zengî, Halep'ten sonra Şam'da da bir darü'l-adl yaptırmıştır. Bkz. Kuşçu, a.g.e., 2013, 373.

¹⁸²³ Şeşen, a.g.e., 2018b, 282.

bile bulunuyordu. Sultanlar savaş için seferde iken de bu meclisleri kurmaya devam ediyorlardı.¹⁸²⁴ Selâhaddin Eyyûbî şikayetleri mezâlim kâtibi ile bir saat vakit ayırarak detaylı olarak incelerdi.¹⁸²⁵ Melik Azîz de haftada iki gün mezâlim kurardı.¹⁸²⁶ Diğer Eyyûbî melikliklerindeki nâibler de bu meclisleri düzenli olarak tertip ederlerdi.¹⁸²⁷ Eyyûbî mezâlim divanlarının idaresini, sultan haricinde hâcibler ve atabeyler de üstlenebiliyordu.¹⁸²⁸ Melik Azîz döneminde mezâlim meclisini bir defasında Emîr Bahaüddin Karakuş üstlenmişti.¹⁸²⁹ Son Eyyûbî sultanlarından en-Nâsır Yûsuf, 13 yaşında tahta geçmesine karşın veziri ile beraber haftada iki gün mezâlim meclisi düzenliyordu.¹⁸³⁰ Bu divan, adlî teşkilat içerisinde öylesine güçlüydü ki Selâhaddin Eyyûbî'nin yeğeni hatta bizzat sultanın kendisi bile bu mahkemede davalı olarak yargılanmıştı.¹⁸³¹ Yine devletin ilk dönemlerindeki Fâtımîler adına iş yapan bazı komplocuların gelişigüzel bir şekilde ortadan kaldırılmayıp mezâlim mahkemesinden çıkan fetvalarla idam edilmeleri de bu meclise gösterilen itibarın yüksek olduğunu ortaya koymaktadır. Eyyûbîler'de mezâlim divanında muhafızlar, çavuşlar, sahibü'd-divan, fukaha, kâtipler ve ayrıca udul denen şahitler görev alırdı. Eyyûbî mezâlim divanında belirli oturma düzeni/protokol olduğu tahmin edilmektedir.¹⁸³² Mezâlim divanına verilen önemin her iki devlette de son derece yüksek olduğu görülmekte olup, hanedanların hem Türk hem de İslam geleneğinden tevarüs eden adalet değer verme geleneğini yaşattıkları görülmektedir.

6.2.3. Kadıy-ı Leşker

Ordu kadılığı makamı olan kadıaskerliğin İslam tarihinde ilk ortaya çıkışı Hz. Ömer dönemine dayandırılmaktadır.¹⁸³³ Türkiye Selçukluları'nda bu görevliye kadıy-ı leşker denilmekteydi.¹⁸³⁴ Türkiye Selçuklu Devleti'nde kazaskerlik makamında bulunan

¹⁸²⁴ Bâhaeddîn İbn Şeddâd, *a.g.e.*, 2021, 351; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 195, 377; Azzam, *a.g.e.*, 2015, 67; Kolukısa, *a.g.e.*, 2022, 116.

¹⁸²⁵ Bâhaeddîn İbn Şeddâd, *a.g.e.*, 2021, 27; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 376.

¹⁸²⁶ Kolukısa, *a.g.e.*, 2022, 172.

¹⁸²⁷ Kalkaşandi'ye göre bu meclislere "*el-mevkâb*" denilmekte olup İslam devletleri arasında mezâlim meclisleri için bu tabirin kullanıldığı tek devletin Eyyûbîler olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 376-377.

¹⁸²⁸ Şeşen, *a.g.e.*, 2018a, 169.

¹⁸²⁹ Kolukısa, *a.g.e.*, 2022, 173.

¹⁸³⁰ Basuğuy, *a.g.e.*, 2017, 95.

¹⁸³¹ Bâhaeddîn İbn Şeddâd, *a.g.e.*, 2021, 27-28.

¹⁸³² Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 195, 377-378; Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 283.

¹⁸³³ İpşirli, M. (2022). "Kazasker", *DİA*, 25, 140.

¹⁸³⁴ Göksu, *a.g.e.*, 2018, 282. Harezmsâhlar'daki yolak ve İlhanlılar'daki yargunun bu mansıbın menşei olduğu ileri sürülmektedir. Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 45.

isimler olarak Kadı Hüsameddin ve Sivrihisarlı Kadı Celâleddin'in adlarına rastlanmıştır.¹⁸³⁵

Eyyûbîler'de kazaskerler ordunun hem şer'î hem de hukuki davaları ile ilgilenir, mezâlim oturumlarında bulunur ve savaşlara da katılırdı.¹⁸³⁶ Mısır'da üç farklı mezhepten ordu kadısı bulunuyordu. Eyyûbî tarihi hakkında en önemli ana kaynaklardan birinin sahibi olan İbn Şeddad da 1192'de Eyyûbîler'in ordu kadılığına getirilmiştir.¹⁸³⁷ Eyyûbî Devleti'nde birden fazla kazasker vardı. Şam, Halep, Safed'de iki, Hama'da bir kazasker vardı.¹⁸³⁸ Kazaskerlerin elçi olarak da yollanabildikleri görülmektedir. Selâhaddin Eyyûbî bir defasında Abbasi halifesine elçi olarak kazaskerini yollamıştır.¹⁸³⁹ Yine Melik Âdil'in 1207-1208'de Abbasi Halifeliğinden yönetim beratı almak için yolladığı elçiler üstâdüddârı ve kazaskeri idi.¹⁸⁴⁰

Kazaskerlik makamının her iki devlette de ortak bir kurum olduğu görülmekle beraber Eyyûbîler'de devletin sahip olduğu adlî teşkilattaki hassasiyet nedeniyle devletin idari yapısının getirdiği bir sonuç olarak birden fazla ordu kadısının bulunması farklı bir husus olarak göze çarpmaktadır.

6.2.4. Cezalar, Müeyyideler

Türkiye Selçukluları ve Eyyûbî devletlerinde adlî yapı kapsamında inceleyebileceğimiz farklı ceza yöntemlerinin olduğu görülmektedir. İdam etme ve hapse atma pek çok İslam devletinde olduğu gibi bu devletlerde de en sık uygulanan ceza yöntemleri olmuştur. Bununla birlikte bu cezalar belirli suçlara verilen cezalar sistematigi altında değil de daha çok cezayı veren hükümdarın iradesine göre değişebilmekteydi.¹⁸⁴¹

Selçuklular'da idamın ceza olarak kullanıldığına dair pek çok örnek vardır. Sultan I. Alâaddin Keykubad bir divan toplantısında Emîr Çaşnigir Ayaba'nın verdiği cevaba sinirlenip onu idam ettirmiştir.¹⁸⁴² İdamlar emîrlerin boğdurularak veya yakılarak öldürülmesi şeklinde de gerçekleşmekteydi. Örneğin Pervâne Muineddin Süleyman ve

¹⁸³⁵ Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 69; İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 593; İpşirli, *a.g.m.*, 2022, 140.

¹⁸³⁶ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 392; İpşirli, *a.g.m.*, 2022, 140.

¹⁸³⁷ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 392-393; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 118-119.

¹⁸³⁸ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 393. Memlûkler'de kadı el-askerler asker kökenli olup kâtiplere sahipti ve hâcib el hüccablar da bu görevi üstlenebilmekteydi. Bkz. Çetin, *a.g.e.*, 2007, 108.

¹⁸³⁹ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 393.

¹⁸⁴⁰ Kolukisa, *a.g.e.*, 2022, 208.

¹⁸⁴¹ Kanat, C. (2013). *Ortaçağ Türk Devletlerinde Suç ve Ceza*, İstanbul: Küre Yayınları, 30.

¹⁸⁴² İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 290.

oğlu yay kirişiyle boğularak öldürülmüştür.¹⁸⁴³ I. Keykâvus Halep seferi sonunda suçlu olduğunu düşündüğü emîrleri yaktırmıştır.¹⁸⁴⁴ Keykubad da Harput seferi sırasında düşmana hayvan satanların öldürüleceği, idam edileceği ve yakılacağını duyurmuştur.¹⁸⁴⁵ Yine Keykubad döneminde, emîr-i perdedarın sultanın huzuruna gelen emîrlerin adamlarını içeriye silahlı aldığı için 50 sopa yeme cezası aldığı görülmektedir.¹⁸⁴⁶ Selçuklu sultanları ayrıca bulundukları ortamda istemedikleri kişileri emîr-i dâdlara emir vererek sopa ile de uzaklaştırabiliyordu.¹⁸⁴⁷ Recm, idarecilere şer'i bir ceza olarak uygulanabilmekteydi.¹⁸⁴⁸

Türkiye Selçuklu sultanları gerektiği zaman vasalları olan hükümdarları eğer tâbiyet şartlarına uymamışsa onun bu itaatsizliğine karşı yaptırım uygulama hakkına sahipti. Bunun için tedip seferi düzenlenebilir,¹⁸⁴⁹ itaatsiz hükümdarı görevinden alabilir,¹⁸⁵⁰ sürgün edebilir¹⁸⁵¹ veya yerinde bırakıp vasallık şartlarını ağırlaştıran bir antlaşma yapabilmekteydi.¹⁸⁵²

Eyyûbîler'de daha önce üzerinde durduğumuz şekilde idamlar sıklıkla candarlar ve cellatlar tarafından yerine getirilirdi. Esirler, zincire vurulur ya da idam edilirdi.¹⁸⁵³ Aynı durum Türkiye Selçukluları için de söz konusuydu. 1172'de Kahire'de cuma namazına katılmayanlara verilen cezalar arasında hapiste zincire vurulma, azarlanma ve alaya maruz kalma vardı.¹⁸⁵⁴ Eyyûbîler idamlarda boğma ve çarpmıha germe yöntemlerini de kullanmışlardır. Selâhaddin Eyyûbî, Fâtımî veziri iken kendisine komplo düzenleyen bazı Fâtımî taraftarlarına karşı bu yöntemleri uygulamıştır. Sultan bu olayda bir Fâtımî misyonerini de ateşle dağlayarak cezalandırmıştır.¹⁸⁵⁵ Melik Âdil'in veziri İbn Şükr ise bir defasında makamında on şeyhi işkenceye maruz bırakarak cezalandırmıştır.¹⁸⁵⁶

¹⁸⁴³ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 532.

¹⁸⁴⁴ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 220-222.

¹⁸⁴⁵ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 432.

¹⁸⁴⁶ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 288. Nizamülmülk'e göre hükümdar kendisine itaat etmeyenleri sopa ve hapis ile cezalandırma yetkisine sahipti. Bkz. Nizamülmülk, *a.g.e.*, 2006, 25-26.

¹⁸⁴⁷ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 292-293.

¹⁸⁴⁸ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 456-458.

¹⁸⁴⁹ Sümer, *a.g.m.*, 2022a, 352.

¹⁸⁵⁰ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 103.

¹⁸⁵¹ Merçil, *a.g.m.*, 2002, 517.

¹⁸⁵² İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 196-197.

¹⁸⁵³ Kolukisa, *a.g.e.*, 2022, 62-63, 65.

¹⁸⁵⁴ Kolukisa, *a.g.e.*, 2022, 30.

¹⁸⁵⁵ Kolukisa, *a.g.e.*, 2022, 40.

¹⁸⁵⁶ Azzam, *a.g.e.*, 2015, 174.

Eyyûbîler’de iktâ sahiplerinin ellerinden topraklarının alınması da sıklıkla bir ceza yöntemi olarak kullanılmıştır.¹⁸⁵⁷ Örneğin 1177 tarihinde Tellü’s-Safiye bölgesinde Haçlılar’ın ani saldırısı ile ordusu bozulan Selâhaddin Eyyûbî bu duruma neden olduklarını düşündüğü iktâ sahibi Kürtlerin bu iktâlarını kesmişti.¹⁸⁵⁸ Yine Haçlılar’la işbirliği yapan bazı Bedevi Arapları da Selâhaddin devrinde birçok kez sürülerek tedip edilmişlerdir.¹⁸⁵⁹ Eyyûbî Devleti ekonomik politikalarına karşı bir durum oluştuğunda da yaptırım uygulayabiliyordu. 1181-1182 yıllarında Frenklere ürün satan Judham ve Tha’labah Bedevi Arap aşiretleri tedip edilerek ikamet ettikleri bölgeden sürülmüşlerdir.¹⁸⁶⁰

Selçuklular ve Eyyûbîler’de idamdan sonra hapis tutma da sıklıkla ceza yöntemi olarak kullanılmıştır.¹⁸⁶¹ Çalışmamızın daha önce farklı yerlerinde dile getirdiğimiz üzere taht mücadelelerinde varisler rakiplerini sıklıkla hapsedme yolunu seçebiliyorlardı. Örnek olarak Sultan I. Mesud’un taht için kendisine rakip olabilecek iki kardeşi Arap ve Tuğrulşah’ı hapsedme yolunu seçmesini gösterebiliriz.¹⁸⁶² Yüksek idare mensupları dışındaki görevliler de bizzat sultanların emriyle hapsedilebiliyorlardı. Nitekim Sultan I. Alâaddin Keykubad bertaraf ettiği emîrlerin maiyetlerinde bulunan gulamlarını saraydaki hapis haneye atmıştı.¹⁸⁶³ Türkiye Selçukluları’nda hapis hane işlevini esasen kaleler görmüş olup kervansaraylar ve mağaralar da de hapis hane olarak kullanılmıştır.¹⁸⁶⁴

Eyyûbî emîrleri de sultanlar tarafından farklı gerekçelerle hapsedilebiliyorlardı. Bu hususa dair pek çok örnek vardır. Melik Zâhir kendisine itaat etmeyen Emîr Bedreddin Doldurum’u hapsedme yolunu seçmiştir. Kahire Valisi Sahmeddin İsa ise Melik Kâmil döneminde Darü’l- Vezare’ye hapsedilmiş ve bir süre sonra da idam edilmiştir. Yüksek saray görevlileri de ihanet şüphesi ile tutuklanabiliyordu. Melik Kâmil, aralarında siyasi gerginlik bulunan Melik Muazzam ile mektuplaşan emîr-i candarını tutuklatmıştı. Melik Kâmil yine iktidar konusunda ihtiras sahibi oğlu Melik Sâlih’in

¹⁸⁵⁷ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 333-334; Kolukısa, *a.g.e.*, 2022, 56.

¹⁸⁵⁸ Kubat, *a.g.e.*, 2020, 47-48.

¹⁸⁵⁹ Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 292-293; Kubat, *a.g.e.*, 2020, 47. Eyyûbîler’de Hıms Emirliği’ne Suriye’deki Bedevileri nüfuzları altında tutmak gibi bir misyon verilmiştir. Bkz. Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 351-352.

¹⁸⁶⁰ Kolukısa, *a.g.e.*, 2022, 68.

¹⁸⁶¹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 559.

¹⁸⁶² Kesik, *a.g.m.*, 2002, 552-553.

¹⁸⁶³ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 290.

¹⁸⁶⁴ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 167, 455-456, 522, 528, 553, 568-569.

bazı yakın adamlarını hapse atmak zorunda kalmıştır. Aynı sultan, veziri İbn Şükr'ü müsadereye tabi tutmasının ardından onun oğullarını da hapse göndermiştir. Melik II. Âdil'in ise güç gösterisi olarak kendi emîrlerini hapse attırdığı bilinmektedir. Bununla birlikte sultanın bu davranışının yüksek rical tarafından olumsuz karşılandığı anlaşılmaktadır. Melik Sâlih ise otoritesini arttırmaya çalıştığı dönemde bazı Eşrefî emîrleri hapse attırmıştır. Eyyûbîler ayrıca ev hapsini de ceza yöntemi olarak kullanmışlardır. Mısır'da Darü'l-Vezaret ve Kal'atül Cebel sarayları sıklıkla hapisane olarak kullanılmıştır. Emîrler Eyyûbîler'de devletin aleyhine iş yaptıkları takdirde sürgün edilerek de cezalandırılabilirlerdi. Örneğin Melik Kâmil'in kendisi yerine kardeşi Melik Faiz'i tahta geçirmek isteyen emîrleri sürgüne gönderip iktâlarını ellerinden alıp kendi memlûklerine tahsis ettiği de görülmektedir. Ayrıca belirli şahıslar haricinde bölgesel olarak farklı toplumsal gruplar da sürgün edilebilmekteydi. Selahaddin Eyyûbî devrinde sürgün cezaları yoğunlukta iken Melik Âdil devrinde hapisaneye atma cezası daha sık uygulanmıştır.¹⁸⁶⁵

Türkiye Selçukluları'nda emîrler, başarılı icraatlarda bulundukları zaman hükümdarlar tarafından sık sık hediyeler, iktâ tevcihleri ve makam yükseltmeleri ile ödüllendirilirdi. Bununla birlikte başarısızlık durumunda da sürgün ve görevden azledilme gibi cezalara çarptırılabilirlerdi.¹⁸⁶⁶

Selçuklular'da sultanların şahıslarına saygısızlık sıklıkla ölümle sonuçlanmıştır. Örneğin I. İzzeddin Keykâvus, divanına üç gün ard arda teşrif etmeyen Vezir Şemseddin İsfahani'yi öldürerek cezalandırmıştır. Yine IV. Kılıçarslan da hapis kaldığı meliklik döneminde kendisine hakaret eden Rum asıllı dayısı Kir Haye'den intikamını Selçuklu tahtına çıktığında öldürterek alacaktır. Selçuklular ceza olarak ev hapsini de kullanmışlardır. Örneğin Keykubad, bertaraf hareketinde Emîr-i Ahur Zeyneddin Başara'yı bir eve kapatıp ölüme terk ederek cezalandırmıştır. Selçuklular'da kişilerin gururlarına dokunacak türden cezalar da veriliyordu. I. Keykâvus, kardeşi Keykubad'ı destekleyen bazı emîrlerin saç ve sakallarını kestirip at üstünde teşhir etmiştir. Yine kişilerin beden uzuvlarının parçalara ayrılarak

¹⁸⁶⁵ Çakıroğlu, *a.g.e.*, 2008, 58; Kanat, *a.g.e.*, 2013, 37; Basuğuy, *a.g.e.*, 2017, 46, 83, 117, 129; Aydın, *a.g.m.*, 2020, 251-252; Turan, A. *a.g.e.*, 2021, 162; Kolukısa, *a.g.e.*, 2022, 140, 192, 227, 264, 267, 273, 276, 318, 343.

¹⁸⁶⁶ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 222, 292, 293. Memlûkler'de haseki emîrler sürgün edilebiliyor ya da hapsedilebiliyordu. Bkz. Çetin, *a.g.e.*, 2007, 163. Nizamülmülk'e göre kanunsuz iş yapan vergi memurları sürgün edilerek cezalandırılabilirdi. Bkz. Nizamülmülk, *a.g.e.*, 2006, 39.

cezalandırılması da Türkiye Selçukluları'nda görülen bir uygulama olmuştur. Çarmıha germe yöntemi ise II. Süleyman Şah tarafından kardeşi Keyhüsrev'in çocukları Melik Keykâvus ve Melik Keykubad'a kötü davranan suçluları cezalandırırken kullanılmıştır.¹⁸⁶⁷

Müsadereye tabi tutulmak da Türkiye Selçukluları ve Eyyûbîler'de ortak olarak uygulanan bir ceza yöntemi idi. Mali teşkilat bölümünde göreceğimiz üzere hükümdarların aleyhine iş yapan emîrlere müsadereye uğrayabiliyorlardı. Sultan I. Keykubad bertaraf ettiği emîrlerin servetlerini müsadere ettirmişti.¹⁸⁶⁸ Müsadere yöntemi Eyyûbîler'de sık olarak kullanılmıştır. Örneğin Melik Kâmil'in 1229'da müsadereye tabi tuttuğu el-Kadı el-Eşref Ahmed'in mallarının ve kütüphanesinin 49 deve ile saraya nakledildiği bilinmektedir.¹⁸⁶⁹ Müsadereler sıklıkla dayak, sürgün, azil, hapis gibi cezaların üzerine tamamlayıcı nitelikte bir ceza olarak uygulanırdı.¹⁸⁷⁰

Türkiye Selçukluları üzerinde nüfuz kurdukları dönemde Moğollar kendi adli sistemlerini yerleştirmek için Anadolu'ya yargucu olarak anılan kişileri yollamışlardır. Bu görevliler Moğol yetkililer dışında Selçuklu devlet adamlarını ve memurlarını da yargılama yetkisine sahip olup verdikleri kararlarda Cengiz Han yasasını esas alıyorlardı.¹⁸⁷¹ Bu yasaya göre Pervâne Muineddin Süleyman, Hatiroğlu Şerefüddin, Celaledin Müstevfî gibi Selçuklu emîrleri öldürülmüşlerdir. Yine dört farklı sultan da Cengiz yasasına göre soruşturma geçirmiş, bunlardan II. Mesud ve III. Keykubad küçük cezalar alırken IV. Kılıçarslan ve III. Mesud idam edilmiştir. Esasen Anadolu Moğol yargucularının sultanlar ve büyük emîrlere ceza verme hakkı yoktu. Bu isimler gerekli soruşturma için İlhanlı devlet makamına çağrılarak büyük mahkemede sorgulanırlardı. Örneğin Geyhatu, Anadolu nâibi Mucireddin Emirşah'ı yargılanması için Tebriz'e göndermiştir. 13 Ekim 1298'te başa geçen III. Keykubad, tahtına oturduğunun ertesi günü şarapsalarının, ahilerin baskısı ile şehrin ahi reisi tarafından öldürülmesi için onay vermek zorunda kalmıştı. Bu husus Selçuklu adli sisteminde ceza verme yetkisinin Moğollar dışında bazen farklı zümrelere geçtiğini

¹⁸⁶⁷ Arslan, S. (2021). *Selçuklular'da Suç ve Cezalandırma Usulleri*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 23, 31-32, 40-42, 45, 78-79.

¹⁸⁶⁸ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 294.

¹⁸⁶⁹ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 312.

¹⁸⁷⁰ Arık, F.Ş. *a.g.m.*, 1985, 50.

¹⁸⁷¹ Bu yasalar hakkında Cihangüşa'da bilgi vardır. Bkz. Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *a.g.e.*, 2013, 84-91.

göstermektedir.¹⁸⁷²

Selçuklu ve Eyyûbî devletlerinde verilen büyük cezaların idam ve hapse atma olduğu görülmekle birlikte başka birçok ceza yönteminin de uygulandığı görülmektedir. Türkiye Selçuklu tarihinde bazı hükümdarların zaman zaman kendi emîrlere cezalar verdiği hatta onları ortadan kaldırma hareketlerine giriştikleri görülürken, Eyyûbîler’de hükümdarların, emîrleri ölüm cezaları ile pek cezalandırmadığı dikkat çekmektedir. Eyyûbî hükümdarlarının diğer hanedan üyesi rakiplerini de öldürme yolunu tercih etmediklerine daha önce değinmiştik. Bu noktada cezalar ve yaptırımlar konusunda Eyyûbî sultanlarının Selçuklu mevkidaşlarına göre daha hassas olduklarını söylemek mümkün gözükmemektedir.

6.2.5. Aflar, Kollektif Aflar

Selçuklu ve Eyyûbî sultanlarının idari ve askeri meselelerde bireysel ve kollektif aflara gidebildikleri görülmektedir. Bu tarz aflar esasen idari suçları ilgilendirdiğinden çözümlerinin en yüksek yargıç olan hükümdar yani Selçuklu ve Eyyûbî sultanları olmaları da doğaldır. Türkiye Selçukluları’nda sultanların genel af ilan etmeleri otorite kurma amaçlı yapıldı. Bu kollektif aflar genellikle yeni sultanın cülusunun ya da savaşlarda kazanılan zaferlerin akabinde yapıldı.¹⁸⁷³

Türkiye Selçukluları’nda af uygulamalarına dair çeşitli örnekler vardır. Mesela I. Keykâvus tahta çıkmasının akabinde genel af ilan etmiştir.¹⁸⁷⁴ I. Alâaddin Keykubad da tahta çıkmasının ardından hapisteki mahkûmların salıverilmesini istemiştir.¹⁸⁷⁵ Selçuklu sultanları bazen direniş gösteren düşmanlarını da affedebiliyorlardı. Suğdak’ı ele geçirdikten sonra Hüsameddin Çoban, Sultan I. Keykubad’ın Selçuklu ordusuna mukavemet gösteren düşmanları affettiğini bildiriyordu.¹⁸⁷⁶ Yine Keykubad, emîrleri tasfiye hareketinde şüphelendiği emîrlerin hepsini öldürtmeyip bazılarını affetmekle yetinmiştir.¹⁸⁷⁷ Savaş ile karşılık veren bir düşman ya da vasal güç tedip edildiğinde Selçuklu sultanı ahidname vererek cömertliğini gösterebiliyordu. I. Alâaddin Keykubad, Ermeni hâkimi II. Leon’u yendiği zaman dîvân-ı a’lâ’dan böyle bir yazı

¹⁸⁷² Erdem, *a.g.e.*, 1995, 294-295, 355, 443-444.

¹⁸⁷³ Köymen, *a.g.e.*, 2020, 513-514.

¹⁸⁷⁴ Koca, *a.g.m.*, 2002a, 581-582.

¹⁸⁷⁵ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 148. Nizamülmülk’e göre iyi bir İslam hükümdarı şefkatli ve emri altındakilerle iyi geçinen bir karakterde olmalıydı. Bkz. Nizamülmülk, *a.g.e.*, 2006, 173.

¹⁸⁷⁶ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 342.

¹⁸⁷⁷ Sümer, *a.g.m.*, 2022b, 357.

çıkartmıştı.¹⁸⁷⁸ Selçuklu sultanı yine affettiği bir başka hükümdarı ya da emîri ona bir aman yüzüğü vererek de gösterebiliyordu. Alâeddin Keykubad, Cihanşah'ı affederken bu âdeti yerine getirmişti.¹⁸⁷⁹ Daha önce de değindiğimiz üzere yüzük esasen bir hükümdarlık alametiydi. Yine II. Keyhüsrev'in de tahta çıkmasının ardından kendisine taraftar olup hapiste bulunan devlet adamlarını salıverdiği görülmektedir.¹⁸⁸⁰

Daha önce veraset sisteminde değindiğimiz üzere Selçuklu soyluları, hanedan üyesi akrabalarını her zaman öldürtmüyor affetme yolunu da seçebiliyorlardı. Örneğin I. Keykâvus mağlup ettiği kardeşi Melik Keykubad'ı emîrlerin şefaatiyle öldürmeyip hapsetme yolunu seçmişti.¹⁸⁸¹ II. Keykâvus da mağlup ettiği kardeşi IV. Kılıçarslan'ı bu şekilde affetmişti.¹⁸⁸² Keykubad ise isyankâr Artuklu Meliki Mesud'u bağışlama yoluna gitmişti.¹⁸⁸³

Eyyûbî sultanları da bu tür uygulamalara önem vermekteydi. Eyyûbîler'de bilhassa Selâhaddin Eyyûbî'nin bu manada müstesna bir yeri teşkil ettiği görülmektedir. Onun merhametli ve cömert olduğu tarihi kaynaklar tarafından kaydedilmiştir.¹⁸⁸⁴ Selâhaddin Eyyûbî 1185'teki Şark seferinde kendisinden ayrılıp Zengîler saflarına geçmeyi düşünen Emîr Muzaffereddin Gökbörü'yü yine emîrleriyle yaptığı istişare sonucunda affetmişti.¹⁸⁸⁵ Selâhaddin bir defasında ordugahından izinsiz ayrılan Takıyyüddîn Muzaffer'i de şefaath istemesi üzerine bağışlamıştır.¹⁸⁸⁶ Bazen emîrler arası mücadelelerde affedilme istekleri de gündeme geliyordu. Örneğin Melik Âdil, yeğeni Melik Azîz ile mücadelesinde ona bazı Kürt emîrlerini affetmesini istediği bir anlaşma teklifi sunmuştu.¹⁸⁸⁷ Melik Zâhir ise bu gibi affa konu olan ve kabahatli kişiler hakkında karar verirken fukahanın da hazır bulunduğu meclisler düzenleyebiliyordu.¹⁸⁸⁸

Af uygulamalarına baktığımızda hem şahsi hem de toplu olarak afların yapılabildiği

¹⁸⁷⁸ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 350.

¹⁸⁷⁹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 402.

¹⁸⁸⁰ Koca, S. (2010). "Türkiye Selçuklu Tarihine Damgasını Vuran Menfur Bir Cinayet: Sultan I. Alâeddîn Keykubad'ın Zehirlenmesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (27), 364.

¹⁸⁸¹ Çakıroğlu, *a.g.e.*, 2008, 134.

¹⁸⁸² Sümer, *a.g.m.*, 2022c, 355.

¹⁸⁸³ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 309-310.

¹⁸⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, 2016, Cilt 9, 588; Bâhaeddîn İbn Şeddâd, *a.g.e.*, 2021, 27, 51.

¹⁸⁸⁵ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 411-412.

¹⁸⁸⁶ Bâhaeddîn İbn Şeddâd, *a.g.e.*, 2021, 198-199.

¹⁸⁸⁷ Çakıroğlu, *a.g.e.*, 2008, 62.

¹⁸⁸⁸ Çakıroğlu, *a.g.e.*, 2008, 110-111.

görülmektedir. Şahsi afların daha ziyade hükümdarların merhametlerini ön plana çıkarmaları sonucu gerçekleşmesi, toplu afların ise genelde siyasi otorite kurma amaçlı yapılması¹⁸⁸⁹ her iki devlette de ortak olarak görülen bir husus olması bakımından dikkat çeker.

¹⁸⁸⁹ Kuşçu, a.g.m., 2022, 92.

7. MALİ TEŞKİLAT

Büyük Selçuklular'da mâli işlerle Dîvân-ı İstîfâ adıyla anılan divanın ilgilendiği bilinmektedir. Bu divan, dîvân-ı a'lâ veya dîvân-ı saltanat denilen, başında vezirin (hâce-i büzürg) bulunduğu büyük divanın bünyesinde faaliyet göstermekteydi. Aşağıda Türkiye Selçuklarında aynı isimle, Eyyûbîler'de ise dîvânü'l-mâl olarak anılan bu mali divanın başkanları ve mali teşkilattaki diğer görevliler hakkında bilgi ve değerlendirmelere yer verilmektedir.

Mali Divan Başkanları

Türkiye Selçukluları'nda maliye ile ilgili işlere bakan dîvân-ı istîfâ'nın başkanı *müstevfî* idi. Bütçe hazırlamakla da yükümlü olan müstevfî, genel olarak iktâ ve mülk haricindeki tüm vergi kaynaklarının temininden sorumluydu.¹⁸⁹⁰ Eyyûbîler'de ise aynı işlevi gören dîvânü'l-mâl'ın başkanı *nazır* ya da *sâhibu dîvânî'l-mal* olarak bilinirdi.¹⁸⁹¹ Bu görevlilerin yetkileri büyük oranda aynı idi. Bu vazifeler temel olarak devletin mali gelir gider kayıtlarını takip ile diğer mali memurlara reislik etmek idi. Bununla birlikte Selçuklular'da askeri divan hariç diğer divanların tüm mali işleyişlerini kontrolden sorumlu üst divan olarak divan-ı işrâf vardı. Bu divanın başında bulunan müşrif tam anlamıyla bir teftiş makamı konumundaydı. Ancak bu divan ve görevlinin tam olarak bir dengi Eyyûbîler'de yoktur. Eyyûbîler'de yüksek mali teftiş görevi devanın meclisi ile asker kökenli bir görevli olan müşidde paylaştırılmış durumdaydı.

Devlet Hazinesi, Hassa Hazinesi ve Hazinedarlar

Selçuklular'da devlet hazinesi *hazine-i amire* olarak bilinirdi.¹⁸⁹² Başında müşrife bağlı olan ve *işrâf-i hazane-i amire* olarak bilinen görevli vardı.¹⁸⁹³ Eyyûbîler'de de bir devlet hazinesi vardı. Ayrıyeten Selçuklular ve Eyyûbîler'de hükümdarların şahsi hazineleri ve bunları yönetmekle sorumlu hazinedarlar da mevcuttu. Selçuklular'da bu özel hazinenin başında bulunanlar kaynaklarda "hızânedar, hızânedâr-ı hâs, hızânedâr-ı hazret, hâzin, hazînedar" sıfatlarıyla zikredilmiştir.¹⁸⁹⁴ Eyyûbîler'de ise sultanın hazinesinden *dîvânü'l hass* sorumluydu. Bu divanın başkanı kalemiyeden yetişme

¹⁸⁹⁰ Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 7.

¹⁸⁹¹ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 267.

¹⁸⁹² İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 106, 160, 198.

¹⁸⁹³ Turan, O. *a.g.e.*, 2014, 21.

¹⁸⁹⁴ Anonim Selçuknâme, 2014, 46; İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 130, 283; Merçil, *a.g.m.*, 1998, 142.

olup *el-hazin/hazinedar*¹⁸⁹⁵ ya da *sâhibü'l-mahzen*¹⁸⁹⁶ olarak anılırdı. Divan, sultanın ve hanedan mensuplarının mal varlıklarının durumunu kontrol etmekle yükümlüydü.¹⁸⁹⁷

Vergi Tahsildarları

Türkiye Selçuklu müstevfîsinin, kaynaklarda *nâib* ve *muharrir* olarak zikredilen kendisine bağlı memurları vardı. Bunlar dışında, *dîvân-ı istîfâ* adına Selçuklu ülkesinde vergi memurları olarak görev yapan *nazır*, *kabızlar*, *muhassıllar*, *bac-darlar*, *âmiller*, *mustahriclar* ve *iğdişlerin* olduğu görülmektedir. Muhassıllar, vilayetlere ve şehirlere gönderilirdi. İğdiş, mustahric ve kabız da vergileri tahsille görevliydi. Âmiller, maden ve tuz bölgelerine bakardı.

Selçuklular'da farklı memurların vergi tahsil etmekle görevlendirildikleri de vakidir. Örneğin I. İzzeddin Keykâvus, divitdarı bulunan Ziyaeddin Kara Arslan'a Ermenilerden haraç vergisini toplaması görevini vermiştir.¹⁸⁹⁸ Esas görevi haber iletmek olan berid teşkilatı görevlileri de bazen vergi toplamakla görevlendirilebilirdi. Örneğin; Ermeni Kralı, Selçuklular'a yıllık olarak verdiği haraçı kasıdlara teslim ediyordu.¹⁸⁹⁹ Türkiye Selçukluları'nda gümrük vergisini tahsil etme görevi ise eminlere verilmişti. Emin, bu vergileri kendi toplamaz ise mültezimlerle tahsil edebiliyordu. Gümrük vergilerini eğer vergi vermeye mükellef bölgede özel bir örgütlenme kurulmamışsa bölgenin dizdarı da toplayabiliyordu.¹⁹⁰⁰ Şahneler de bölgesinin vergi tahsildarlarına kendi özel memurlarını göndererek vergi toplama işinde onlara yardımcı olmak gibi görevler üstlenebiliyordu.¹⁹⁰¹ Gerçekten de Selçuklular'da vergileri tahsil etmekle sorumlu olan çok geniş bir görevli grubunun olduğu görülmektedir.

Eyyûbî ülkesinin Mısır bölgesi *vilayetlere*, Şam bölgesi *emîrliklere* ve onun altında *kürelere*, Yemen bölgesi ise *mihlaflara* ayrılmıştı. Eyyûbî mali divanının bu vilayetler, küreler ve mihlaflarda; *âmillik* olarak bilinen şubeleri mevcuttu. Âmillik

¹⁸⁹⁵ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 230.

¹⁸⁹⁶ Yiğit, *a.g.m.*, 2003, 401.

¹⁸⁹⁷ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 278-279; Şeşen, *a.g.e.*, 2018a, 166.

¹⁸⁹⁸ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 196.

¹⁸⁹⁹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 197; Merçil, *a.g.e.*, 2015, 168-169.

¹⁹⁰⁰ Bal, M.S. (1998). *Türkiye Selçukluları'nda Ticari Hayat (1220-1277)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 76-77.

¹⁹⁰¹ Kalyoncuoğlu, *a.g.e.*, 2010, 29-31.

bölgelerinde¹⁹⁰² bir amir bulunmakta ve bunlara *âmil* ya da *mütevelli* denilmekteydi.¹⁹⁰³ Eyyûbîler’de kendi bölgelerindeki vergilerin tahsilinin ana sorumluları âmiller idi.¹⁹⁰⁴ Âmillik bölgelerinde Eyyûbî Sultanının vergi müfettişi olarak çalışan ve divan görevlilerinin işlerini yapıp yapmadığını kontrol etmekle yükümlü *nâibler* ve onu yardımcısı olarak çalışan *eminler* bulunuyordu.¹⁹⁰⁵ *Cihbiz* de bir başka vergi tahsildarıydı.¹⁹⁰⁶

Eyyûbîler’de mali divanın teftişçisi olarak silahlı birlikleriyle görev alan müşiddlerin vergilerin toplanmasında ilgili görevlilere nezaret ettiğini daha önce değinmiştik. Eyyûbîler’in ayrıca donanma ile dahi vergi toplayabildikleri görülmektedir. Eyyûbîler’de bölgesel bazı vergiler şini denen gemilerle toplanmaktaydı. Bu vergiler koruma vergisi olarak bilinip *şiniler vergisi* olarak da adlandırılmaktaydı.¹⁹⁰⁷

7.1. Hazine Gelirleri

Her devletin varlığını sürdürebilmesi için belirli bir hazineye sahip olması gerekmektedir. Zira devletler tüm harcamalarını hazinelerinden karşılamaktadırlar. Türkiye Selçukluları ve Eyyûbîler’de de devlet hazinesi olduğu gibi sultanların da şahsi hazineleri mevcuttu.¹⁹⁰⁸

Devlet hazinesinin sahip olduğu gelirler farklı kaynaklardan beslenebiliyordu. Erdoğan Merçil’e göre Türkiye Selçukluları’nda hazine gelirleri şunlardan oluşuyordu: “Halktan alınan vergiler; vasal hükümdarlar ve emîrlerden gelen hediye; tabi hükümdarlar, mahalli idareciler ve vilayetlerden temin edilen yıllık vergiler, rüşvetler, müsadereler, savaş ganimetleri, gayri müslimlerden alınan cizye ve sultanların özel mülklerinden elde edilenler gelirler”.¹⁹⁰⁹

Vergiler¹⁹¹⁰ hariç tutulursa kalan önemli devlet gelirleri arasında vasal siyasi yapıların Selçuklu hazinesine verdikleri haraçlar ön plana çıkmaktadır. Haraç, tâbi devletin

¹⁹⁰² İbn Şeddâd bazı âmillik bölgelerinin isimlerini vermektedir. Bkz. Bâhaeddîn İbn Şeddâd, *a.g.e.*, 2021, 339.

¹⁹⁰³ Bâhaeddîn İbn Şeddâd, *a.g.e.*, 2021, 339; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 269.

¹⁹⁰⁴ Karahanlılar, Gazneliler ve Büyük Selçuklular gibi ilk Türk İslam Devletlerinde vergileri âmillerin topladığını giriş bölümünde zikretmiştik.

¹⁹⁰⁵ Şeşen, *a.g.e.*, 1987, 262.

¹⁹⁰⁶ Basuguy, *a.g.e.*, 2017, 283.

¹⁹⁰⁷ Demir, D.M. *a.g.e.*, 2019, 68.

¹⁹⁰⁸ Nizamülmülk de İslam hükümdarlarının asli hazine ve haraçlarla mallardan oluşan iki ayrı hazinesi olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Nizamülmülk, *a.g.e.*, 2006, 266.

¹⁹⁰⁹ Merçil, *a.g.e.*, 2011, 140.

¹⁹¹⁰ Vergileri bir sonraki alt başlıkta ayrı olacak inceleyeceğiz.

metbu devlete kendisini himaye etmesi karşılığında ödediği vergidir. Selçuklu tarihinde pek çok siyasi teşekkülün devlete haraç verdiğini biliyoruz. Örneğin çok kısa bir saltanat sürmesine rağmen tahta çıkmasının hemen akabinde III. Kılıçarslan'a vasalları haraç ve bac göndermişti.¹⁹¹¹ Sinop hakimi Kir Aleksis, I. Keykâvus'a haraç ve bac veriyordu.¹⁹¹² Yine Keykâvus, muhassılların gereken vergileri vermediği gerekçesiyle kendisine şikayette bulunduğu Ermeni hakimi II. Leon üzerine sefer düzenlemişti.¹⁹¹³ II. Leon, üzerine gelen Alâaddin Keykubad'ı barışa ikna etmek için sultanın hazine-i âmiresine haraç göndermeyi teklif etmişti.¹⁹¹⁴ Bizans İmparatorluğu da Selçuklular'a bir dönem haraç vermişti. I. Süleyman Şah'ın fetihleri sonrası ve 1176 Miryokefalon zaferinin akabinde Bizans'ın haraç verdiğini biliyoruz. Bizans yine II. Kılıçarslan devrinde haraç ödemek suretiyle bazı Türkmen akınlarını durdurma yolunu seçmişti.¹⁹¹⁵ Vasal hükümdarların verdiği haraçlar miri hazineye değil, Selçuklu sultanının şahsi hazinesine gitmekteydi.¹⁹¹⁶

Vasal kuvvetler haraç vergisinden başka, ülkelerinin yönetim hakkının Selçuklu sultanından yenilenmesini isterken de onlara hediyeler sunar ve bunlar da devlet hazinesine giderdi. Vasallar dışında sultanın menşuru ile atanan devlet görevlileri de yeni bir sultan tahta çıktığında ona bağlılığını sağlamak için hediyeler verebiliyordu. Bu tarz hediye takdimi için yeni bir sultanın tahta çıkmasına gerek yoktu. Örneğin I. Alâaddin Keykubad Antalya'da dinlendiği bir dönemde civar bölgelerdeki emîrleri onun huzuruna gelirken hediyeler getirmişti.¹⁹¹⁷

Eyyûbî Devleti'ne vasal devletlerden gelen gelire bakıldığında ise göze çarpan bir kaynak aktarımının olmadığı görülmektedir. Hatta Yemen ve Libya gibi bölgelerin de devlet hazinesine gelir sağladığına dair bir bilgi yoktur.¹⁹¹⁸ Türkiye Selçuklu Devleti; Kilikya Ermenileri, Bizans İmparatorluğu, Rus Melikliği, Gürcü Krallığı, Musul Hakimleri, Danişmendliler, Saltuklular, Mengücekliler, İznik Rum İmparatorluğu, Trabzon Rum İmparatorluğu, Sümeysat, Halep ve Dimaşk Eyyûbîleri ile Artuklular

¹⁹¹¹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 106. Türkiye Selçuklu kaynaklarında haraç yerine “itave” ifadesi de kullanılmıştır. Bkz. Merçil, *a.g.e.*, 2021, 75.

¹⁹¹² Merçil, *a.g.e.*, 2021, 71-72.

¹⁹¹³ Anonim Selçuknâme, 2014, 41.

¹⁹¹⁴ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 349.

¹⁹¹⁵ Merçil, *a.g.e.*, 2021, 70-71.

¹⁹¹⁶ Merçil, *a.g.e.*, 2011, 161, 163.

¹⁹¹⁷ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 143, 410; Merçil, *a.g.e.*, 2011, 160-161.

¹⁹¹⁸ Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 343.

gibi devletlerden haraç almışken¹⁹¹⁹ Eyyûbîler'in vasal olarak kendilerine bağladıkları siyasi yapı sayısı daha az idi. Bunlar arasında Kilikya Ermenileri, Musul Beyliği, Erbil Begteginlileri ve Mardin ile Diyarbakır Artuklu Beyliği gibi siyasi teşekküller bulunuyordu.¹⁹²⁰ Bu noktada vasal yapıların devlete gelir getirmesinde Türkiye Selçukluları'nın daha geniş bir vasal kuvvet ağına sahip olması nedeniyle hazineye katkı sağlama konusunda daha avantajlı olduğunu düşünmek mümkündür. Esasen Eyyûbî Devleti'nin bir asır bile yaşayamadığı ve zamanla kendi içerisinde federatif bir devlet haline geldiği hesaba katıldığında, Türkiye Selçukluları gibi komşuları üzerinde uzun süre tâbiyet kuramamasını olağan karşılamak gerekir.

Ganimetler de Ortaçağ İslam dünyasındaki devletlerin önemli bir gelir kaynağını oluşturuyordu. Bu ganimetler genel olarak savaş esirleri, arazi ve menkul mallar olarak tasnif edilegelmiştir. Ganimetlerin beşte biri İslam hukukuna göre devlete, kalanı ise savaşa katılan askerlere dağıtılırdı.¹⁹²¹ Selçuklular'da toplanan ganimetleri divanlara kaydetmek daha önce de bahsettiğimiz üzere emîr-i arızın sorumluluğundaydı. Devletin merkez hazinesi dışında devlet adamlarının hazinesi içinde de ganimetler önemli yer tutuyordu.¹⁹²² Ganimetler bazen o kadar fazla sayıda oluyorlardı ki başkente getirildiğinde piyasada mal bolluğuna neden olduklarından dolayı fiyatları önemli ölçüde ucuzlatabiliyordu.¹⁹²³ Eyyûbîler'de de ganimetler çok önemli bir gelir kaynağıydı. Selâhaddin Eyyûbî, 1175'teki askeri hareketinde Menbic, Buza'a ve Azaz kalelerini ele geçirirken, 1179'daki Beytü'l Ahzan hareketinde, 1180 Ermeni seferinde, 1183 Âmid seferinde, 1187 Hittin Savaşı ve 1188'de Antakya Haçlılarına karşı savaşlarda önemli ganimetler elde etmiştir.¹⁹²⁴

Eyyûbîler'de ganimetler haricinde fidye de devlete kalan mallar arasında özellikle Selâhaddin Eyyûbî döneminde önemli bir gelir kaynağıydı. Bilhassa Haçlılar'la yapılan savaşlarda pek çok esir toplanıyordu. Örneğin Selâhaddin Eyyûbî Kudüs'ü ele

¹⁹¹⁹ Ersan, M. (2002). "Selçuklu - Ermeni İlişkileri", *Türkler Ansiklopedisi*, 6, 640; Göksu, a.g.m., 2017, 45-47; Sümer, a.g.m., 2022b, 358.

¹⁹²⁰ Bâhaeddin İbn Şeddâd, a.g.e., 2021, 168; Alptekin, C. (1991a). "Artuklular", *DİA*, 3, 416; Bezer, G.Ö. (2013). "Zengîler", *DİA*, 44, 270; Kuşçu, a.g.e., 2013, 415; Özbek, S. (2018a). "Türkiye Selçukluları-Eyyûbî İlişkilerinde Çukurova Ermeni Prensliği'nin Rolü", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 6, 27; Turan, A. a.g.e., 2021, 29; Kolukısa, a.g.e., 2022, 98.

¹⁹²¹ Terzioğlu, M.Z. (2013). *İslam Kurumları Tarihi: El Kitabı*, İstanbul: Grafiker Yayınları, 227-228.

¹⁹²² Vezirleri anlatırken bahsettiğimiz üzere ganimetler onların gelirleri arasında önemli bir pay alıyordu.

¹⁹²³ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 195.

¹⁹²⁴ Kuşçu, a.g.e., 2013, 311-312.

geçirdikten sonra fidye ödemeleri şartıyla halkı serbest bırakmış ve toplam 220 bin dinar fidye geliri elde etmişti.¹⁹²⁵ VII. Haçlı Seferinde esir edilen Fransa Kralı IX. Louis 800 bin Bizans altını karşılığında salınmıştı.¹⁹²⁶ Eyyûbî tarihinde ganimet ve fidye gelirlerinin en yüksek toplandığı hadiseler 1170 Merc-i Uyun zaferi ve 1187 Kudüs'ün fethi olarak kaydedilmiştir.¹⁹²⁷ Ganimet ve fidyenin devlete katkısı Selâhaddin Eyyûbî sonrası azalırken bu sefer onun ardılları döneminde müsaderenin hazine gelirlerindeki payı artmaya başlayacaktır.¹⁹²⁸ Fidyeye, Selçuklular'da da bir gelir kaynağı idi. Örneğin bir kaleye girildiğinde sıklıkla halka aman vermek için fidye istenirdi.¹⁹²⁹ Fidyeye meselesi bazen savaş sebebi dahi olabiliyordu. I. Kılıçarslan, Danişmendîler'in Haçlılar'ın Antakya hakimi Bohemund'u esir edip elde ettiği 100 bin dinarlık fideden pay istemiş ve bunun reddedilmesinin ardından Malatya'ya saldırmıştır.¹⁹³⁰

Defineler de geçici olarak devletlere gelir sağlayabiliyordu. Örneğin Sultan II. İzzeddin Keykâvus, dedesi Alâaddin Keykubad'ın sakladığı bir hazineyi Antalya'da keşfetmiş ve bir milyon gümüş dirhemle on bin Alâî altını üzerine almıştır.¹⁹³¹ Definelerden gelir sağlanması Eyyûbîler'de de mevcuttu. Özellikle Mısır sahip olduğu zengin tarihi miras nedeniyle define avcılarının faal olduğu bir bölgeydi.¹⁹³² Eyyûbîler, İslam hukukuna uyararak bulunan definelerin beşte birini devlet hazinesine aktarırdı.¹⁹³³

Müsadere yöntemi her iki devletin sıklıkla kullandığı bir gelir kaynağı olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye Selçukluları'nda müsadere işleminde dîvân-ı a'lâ'dan yüksek memurlar görevlendirilerek el konan mallar sultanların saraylarına getirilirdi.¹⁹³⁴ Müsadere edilen emîrlerin bu malları hassa hazinesine gidiyordu.¹⁹³⁵ Özellikle Alâaddin Keykubad devrindeki emîrlerin bertarafının ardından yapılan

¹⁹²⁵ Azzam, *a.g.e.*, 2015, 247.

¹⁹²⁶ Basuguy, *a.g.e.*, 2017, 180.

¹⁹²⁷ Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 333.

¹⁹²⁸ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 311-312.

¹⁹²⁹ Baykara, T. (2014). *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadi Tarihi (XI-XIV.Yüzyıllar)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 38; Göksu, *a.g.e.*, 2018, 68.

¹⁹³⁰ Bununla beraber Kılıçarslan'ın zikredilen dönemdeki Malatya hareketinin asıl sebebinin İznik'i Haçlılar'a kaybetmesinin ardından yeni bir başkent arayışı olması ve ayrıca Doğu Anadolu üzerindeki Danişmendî-Türkiye Selçukluları hakimiyet mücadelesi olduğu da düşünülmektedir. Malatya seferi için her halükarda fidye meselesinin bir savaş sebebi olarak tarihi kaynaklarda zikredilmesi mühimdir. Bkz. Merçil, *a.g.m.*, 2002, 871-872; Hacıgökmen, *a.g.m.*, 2011, 240-241; Mecit, *a.g.e.* 2017, 106.

¹⁹³¹ Erdem, *a.g.e.*, 1995, 125-126.

¹⁹³² Özdal, A.N. (2016). *Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar*, İstanbul: Selenge, 141.

¹⁹³³ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 294.

¹⁹³⁴ Merçil, *a.g.e.*, 2015, 177.

¹⁹³⁵ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 294, 295, 457, 564; Merçil, *a.g.e.*, 2011, 161, 164.

müsadereler meşhurdur.¹⁹³⁶ III. Keykubad da sık sık müsadereler yapmış olup¹⁹³⁷ bunların birinde tehtid ile bir kadından zorla 500 bin dirhem almıştır.¹⁹³⁸

Türkiye Selçukluları'nda sultan dışındaki yüksek memurlar da müsadereler yapabiliyorlardı. Sâdeddin Köpek, Taceddin Pervâne'yi ve Hüsameddin Kaymeri'yi öldürdükten sonra onların mallarını müsadereye tabi tutmuştu.¹⁹³⁹ Moğol nüfuzu döneminde mali yetkili olan Rükneddin Pervâne'nin de Aksaray ve Eyüphisar vilayetlerinde halkı sıklıkla müsadereye tabi tuttuğu bilinmektedir.¹⁹⁴⁰ Yine IV. Kılıçarslan ahilere ait birçok vakıf ve mallar ile hangah, tekke ve medreseleri müsadere etmiştir.¹⁹⁴¹ Şemseddin Cüveyni, Moğollar tarafından Anadolu'ya gönderildiğinde müsaderelerin gelişigüzel şekilde yapılmaması için karar almıştı.¹⁹⁴²

Eyyûbî tarihinde de müsaderelerin sık yapıldığını görürüz. Selâhaddin Eyyûbî daha 1169'da bastırdığı Sudanlılar isyanının ardından bu Sudanlı askerlerle beraber onlara yardım eden Mısırlı emîrlere müsadereler yapmıştı. Yine Fâtımî sarayının Selâhaddin tarafından ele geçirilmesi sonrası sarayda yüzyıllardır saklanan değerli eşyaların müsaderesi de devlete önemli bir gelir sağlamıştır. Öyle ki bazı kıymeti yüksek eşyaların satışı 10 yıl kadar sürmüştür. Sultan, 1174'te Fâtımî komplocularını, 1181'de Yemen'deki kardeşi Tuğtekin'in nâibi Mübarek b. Münkız'ı, 1186'da Hıms hakimi Şirkuh'un oğlu Nâsirüddin Muhammed ölünce onun varlığının bir milyon dinara yakın kısmını müsadere etmiştir. 1183'te de Melik Tuğtekin, Zebid valisi Hattan'a bir milyon dinarlık müsadere yapmıştır. Melik Âdil de veziri İbni Şükr'ü sürgüne gönderirken onun 600 bin dinarlık mallarına el koymuştu. Melik Sâlih ise sırf medrese kurma amaçlı olarak bütçe ayırmak için müsadereler yapmıştı. Yine sint ağacı konusunda devletin belirlediği şartları yerine getirmeyenler de müsadereye tabi tutulabiliyordu.¹⁹⁴³ Eyyûbîler'de ayrıca vezirler de müsadereler yapabilmekteydi.¹⁹⁴⁴

Selçuklu ve Eyyûbîler'de müsaderelerin maliyedeki yerine baktığımızda dikkati çeken husus Eyyûbîler'de daha sık kullanılan bir uygulama olması iken Selçuklu tarihinde

¹⁹³⁶ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 290; Kaymaz, *a.g.e.*, 2011, 76.

¹⁹³⁷ Sümer, F, (2022f). "Keykubad III", *DİA*, 25, 360.

¹⁹³⁸ Erdem, *a.g.e.*, 1995, 372-373.

¹⁹³⁹ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 457; Kaymaz, *a.g.e.*, 2011, 115.

¹⁹⁴⁰ Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 199, 202; Merçil, *a.g.e.*, 2021, 77.

¹⁹⁴¹ Bayram, *a.g.m.*, 2002, 245.

¹⁹⁴² İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 643.

¹⁹⁴³ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 291, 308-313; Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 332-333.

¹⁹⁴⁴ Melik Âdil'in vezirlerinden İbn Şükr'ün müsadereler yapacak kadar güçlü bir vezir olduğunu biliyoruz. Bkz. Basuguy, *a.g.e.*, 2017, 208; Oflaz, *a.g.e.*, 2019, 186-189; Kolukisa, *a.g.e.*, 2022, 254.

bilhassa Moğol devrinden itibaren artış göstermesidir. Elbette ölen emîrlerin mallarının devlete kalabileceği her zaman mümkün iken burada bizim için önemli olan nokta müsadere işleminin direkt olarak maliyeye girdi sağlama amaçlı olmasıdır. Selçuklu yöneticileri bu amaçla müsadereyi genellikle Moğol devrinden sonra kullanmaya başlarken Eyyûbî sultanları hemen her devirde müsadere işlemine sıklıkla başvurmuşlardır. Özellikle Selâhaddin devrinde müsaderelelerin sayısının fazla olması herhalde yeni kurulan bir devletin iktidarını yerleştirmek için giriştiği planlı bir politika olarak okumak gereklidir.

Selçuklular ve Eyyûbîler bazen mali tedbirler olarak da hazineye kazanç sağlayabiliyordu. Moğol nüfuzunun bulunduğu dönemde devlet içinde israflar artınca Âmid kumandanı Şemseddin Altunaba'nın önerisi ile Selçuklu sultanının şahsi tercüman ve münşî sayısının azaltılması ile beraber pek çok devlet memurunun maaşları düşürülecek, devlet hazinesi mücevherler ve kağıt paralarla doldurulacaktır.¹⁹⁴⁵ Eyyûbîler'de de örneğin Selâhaddin Eyyûbî döneminde bir ara Fustat bölgesinden toplanan zekâtın harcanmayıp ileriki zamanlarda devletin ihtiyacı olacağı düşüncesi ile saklanması için karar alınmıştı.¹⁹⁴⁶ Yine Selâhaddin Eyyûbî'nin ordu mevcudunu azaltarak mali rahatlama sağlamaya çalıştığına da daha önce değinmiştik.

Türkiye Selçukluları zaman zaman mülk/toprak satışı ile hazineye gelir sağlama yöntemini kullanmıştır. Esasen genel bir uygulama olarak toprak türleri arasında özel mülk edinimi Türkiye Selçukluları'nda zaten cari idi.¹⁹⁴⁷ Ancak bunlar çoğunlukla şehir ve kasaba bölgelerindeki üretim arazilerinde çok küçük mülkler olup devlet tarafından genellikle zirai üretimin artışı hedeflenerek veriliyordu.¹⁹⁴⁸ Devlet bu mülklerin bazılarını üzerinden yine kendisinin vergi toplamaya devam edebileceği şekilde de satabiliyordu.¹⁹⁴⁹ Bir de daha büyük toprakların mülk olarak verilmesi vardı ki bu husus Selçuklu tarihinde daha nadir ve geç tarihlerde görülmektedir. Örneğin Sultan II. Keykâvus'un 1259 tarihinde Aksaray mahkemesinden çıkan resmi belgelerle

¹⁹⁴⁵ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 564.

¹⁹⁴⁶ Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 327.

¹⁹⁴⁷ Koca, S. (2002b). "Türkiye Selçuklu Sultanlarının İzledikleri Ekonomik Politikalar", *Türkler Ansiklopedisi*, 7, 348.

¹⁹⁴⁸ Turan, O. a.g.m., 1948, 564.

¹⁹⁴⁹ Turan, O. a.g.m., 1948, 566.

bir subaşına mülk tahsis ettiğini biliyoruz.¹⁹⁵⁰ Sultan IV. Kılıçarslan ise taht mücadelesinde güç kazanmak için birçok devlet arazisini emîrlere mülk olarak vermiştir.¹⁹⁵¹ İbni Bibi açıkça sultanın Rum topraklarında seçkin kişilere mülk verdiğini ifade etmektedir.¹⁹⁵² İbni Bibi'ye göre IV. Kılıçarslan ile Pervâne Muineddin'in arasına soğukluk girmesinin sebebi Kılıçarslan'ın, ülkesini emîrlere pay etmesi idi. Nitekim Kılıçarslan, kardeşine karşı taht rekabetine girdiğinde emîrlere iktâ bahşetmeyi vaadetmiş ve nihayetinde neredeyse ülkenin üçte ikisini emîrlere vermişti. Elinde yalnızca Konya kalmıştı.¹⁹⁵³ Bu devirde ayrıca Moğollar'ın 1276'dan sonra ihdas ettiği ve İlhanlı hükümdarının şahsi topraklarıyla ilgilenen dalay sistemi de miri toprakların özel mülk haline gelmesini hızlandırmıştır.¹⁹⁵⁴ Genel olarak İlhanlı döneminde Selçuklu ülkesinde en çok görülen toprak türü özel mülkiyet hüviyetinde olanlar idi. Bu dönemlerde özellikle emîrlar valilik yaptıkları yerleri mülk haline getirerek ırsi bir yönetim kurmuş ve Selçuklu ülkesinde yerel derebeylik ve akabinde bağımsız beyliklerin oluştuğu bir süreç başlamıştır.¹⁹⁵⁵

Eyyûbîler'de de mülk araziler mevcuttu. Bu arazilere *temlik-i iktâ* veya *arz-ı mukâtaa* denilirdi. Bunlar ölü hazine arazisi, mamur arazi ve maden arazisi olarak üç kısım idi. Melik Âdil'in oğlu olup 1218-1227 yılları arasında Şam Meliki bulunan Muazzam devrinde Şam'daki köyler arasında özel mülkiyete sahip olanların sayısı toplam köylere oranla beşte birden daha azdı.¹⁹⁵⁶ Genel olarak her iki devlette de bu mülk arazilerin sayısının azlığı dikkat çekicidir. Bununla beraber Selçuklu Devleti'nin yıkılış sürecinde son çare olarak iktidar mücadelesinde avantaj sağlamak ve gelir elde etmek için mülk satışına gidildiği görülmektedir.

Eyyûbîler'de devlete ait olup genel olarak imalathane işlevi gören ve farklı amaçlarla kiralanın binalar mevcuttu. Devlet bu binaların getirilerini kontrol etmek için mütevelliler tayin ederdi. Mütevelliler, binaların kira getirilerini mali divana bildirir, bu kira gelirleri de hükümdarın hass divanına aktarılırdı.¹⁹⁵⁷ *Riba* denilen ve bir kısmı

¹⁹⁵⁰ Sahillioğlu, H. (1969). "İkinci Keykâvus'un Bir Mülknâmesi", *Vakıflar Dergisi*, (8), Ankara, 59-60.

¹⁹⁵¹ Turan, O. a.g.m., 1948, 562-564; Kaymaz, a.g.e., 2011, 142.

¹⁹⁵² İbn Bibi, a.g.e., 2020, 592.

¹⁹⁵³ Erdem, a.g.e., 1995, 188-189.

¹⁹⁵⁴ Turan, O. a.g.m., 1948, 556-557.

¹⁹⁵⁵ Erdem, a.g.e., 1995, 390, 445.

¹⁹⁵⁶ Kuşçu, a.g.e., 2013, 288, 331-332.

¹⁹⁵⁷ Kuşçu, a.g.e., 2013, 314.

Fâtımîler'den kalma olan bu binalar genelde hıref ve zanaat mensuplarına kiralanırdı.¹⁹⁵⁸ Bu binaların çoğu Kahire'de ve ayrıyeten İskenderiye'deki evler, dükkanlar, hamamlar, kaysariyyeler, depolar gibi işletmelerden oluşmakta idi. Yine *Ahkar* denilen kiraya verilen arsa ve bostanlar da vardı.¹⁹⁵⁹ Kiralar hilali takvime göre teslim edildiğinden bu binalara '*el-malü'l-hilali*' de denirdi. Bu binalardan elde edilen gelirler sur, hankah ve hastanelere vakfedilebilmekle beraber önemli bir kısmı sultanlara, daha az bir kısmı emîrlere, çok az bir kısmı da devlet hazinesine gitmekteydi.¹⁹⁶⁰ Sırf gelir sağlama amaçlı olarak Eyyûbi sultanları zikrettiğimiz binaları inşa edebiliyorlardı.¹⁹⁶¹ Eyyûbîler'de var olan bu özel binalardan devlete kira ile gelir sağlanması, Türkiye Selçukluları'ndan ayrı bir durum olarak göze çarpmaktadır.

Eyyûbîler farklı devlet arazilerinden ve kaynaklarından da hazineye gelir sağlamışlardır. Örneğin *El-mevaris* denilen bir uygulama ile mirasçısı olmayarak ölen kişilerin malları Eyyûbi sultanının şahsi hazinesine aktarılmaktaydı. Bu tahsisatın getirisi Selâhaddin Eyyûbî sonrası dönemde neredeyse hiç bilinmemektedir. Mirasçısı olmayan kişinin malının devlete kalmasının şartları da bulunmaktaydı.¹⁹⁶² Eyyûbi Devleti'nin düzensiz de olsa uyguladığı yaptırımlarla *iktâlardan* da devlet hazinesine ödenek ayırabildiğini görmekteyiz.¹⁹⁶³

Moğol tahakkümü devresinde Selçuklu mali yapısında görülen önemli sorunlardan birisi ülkede toplanan devlet gelirlerin tasarrufundaki suistimaldir. Zira gelirlerin çok önemli bir kısmı Moğol yetkilileri ve memurlarına harcanıyordu. Bu gelirler zikredilen grupların masraf ve maaşlarını karşılayamayınca Moğol idareciler de zamanla iktâlara el koymaya başlıyorlardı. Bu arazilerde mültezimlerin aşırı vergi istemi ile beraber halkın üzerine binen yük artıyor ve zirai üretimde de düşüş yaşanıyordu.¹⁹⁶⁴ Anadolu'yu iktisadi yönden sömüren İlhanlılar'ın mali yapısı incelendiğinde hakim oldukları topraklar içerisinde Anadolu'yu askeri teşkilatlarına kaynak sağlayan bir

¹⁹⁵⁸ Sadece Kahire'de 1047'de Fâtımî Devleti'ne kira ödeyen 20 bin dükkan vardı. Bkz. Azzam, *a.g.e.*, 2015, 78.

¹⁹⁵⁹ Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 331. Şam'da Nûreddin Zengî döneminde riba için ayrı bir divan vardı. Bu divanın Selâhaddin Eyyûbi döneminde de varlığını sürdürdüğü düşünülmektedir.

¹⁹⁶⁰ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 313-314.

¹⁹⁶¹ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 314.

¹⁹⁶² Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 330.

¹⁹⁶³ İktâlardan toplanan bu gelirlere Eyyûbi mal divanı başlığı altında değinmiştik.

¹⁹⁶⁴ Erdem, *a.g.e.*, 1995, 299, 451.

alan olarak algıladıkları anlaşılmaktadır.¹⁹⁶⁵

İlk tâbiyet döneminde Selçuklu idarecileri Moğol nüfuzunu mali açıdan bir şekilde dizginlemeyi başarabiliyordu. Örneğin Mengü Han Moğol Hanı olduktan sonra (1251-1260) yönettiği topraklarda vergileri tanzim edip iktâları arttırmıştı. Anadolu için de bu tarz bir uygulamadan korkan Selçuklu idarecileri derhal Moğol İmparatorluğunun başkenti olan Karakurum'a giderek Moğol Hanından, ek vergi alınmaması ve nüfus sayımının yapılmamasını rica ederek Anadolu'yu önemli bir mali yükten kurtarmış oldular.¹⁹⁶⁶ Sultan II. İzzeddin Keykâvus döneminde de Moğol yetkililerinin ülkeyi ekonomik olarak sömürmesi üzerine Selçuklu ricali, Batu Han'a 100 bin dirhemlik bir para ile beraber elçi heyeti göndererek söz konusu suistimallere engel olunması için bir yarlık almayı başarmışlardır.¹⁹⁶⁷

Ancak Vezir Şemşeddin Tuğraî Moğollar'dan borç para almış ve kendisi öldükten sonra onun borçları II. Keykâvus'a yüklenmişti. Bu borçların tahsili meselesi Selçuklu Devleti'ni zor duruma düşürmüştür.¹⁹⁶⁸ Zira Hülagu, Selçuklular'dan borçlarını tahsil için Taceddin Mutezz'i görevlendirmiş ve kendisine vezirlik verilmiştir. Yine Hülagu tarafından Anadolu valisi yapılan Pervâne Muineddin Süleyman tarafından da Taceddin Mutezz'e Kastamonu, Develi ve Aksaray'ın gelirleri borçları kapatmak için ikame edilmiştir.¹⁹⁶⁹ Devletin bu dönemde mali sisteminin bozulduğu ve dolayısıyla gelirlerinin düştüğü açıktır. İleriki dönemlerde de Vezir Fahreddin Ali'nin devlet harcamalarını bir ara kendi cebinden karşılayıp borca girdiği görülecektir.¹⁹⁷⁰

Moğollar, Pervâne Muineddin Süleyman'ın Anadolu valisi yapıldığı dönemde dört farklı yeni vergi getirmiş olup bunları yılın dört farklı bölümünde tahsil etmişlerdir. Bu vergiler *buyut*, *nalbaha*, *mal-i yam* ve *mal-i bozork* idi.¹⁹⁷¹ Nalbaha, Moğol askerleri için toplanan nal kirası vergisi iken zaten Türkiye Selçukluları'nda var olup bu dönemde kalıcı olarak konulan bir vergi olacaktır. Yam vergisi ise Moğol posta teşkilatı için toplanan bir vergidir.¹⁹⁷² Pervâne'nin Anadolu valisi olduğu dönem genel olarak ticari anlamda Selçuklu ülkesi için belirli bir düzenin oturduğu dönem olarak

¹⁹⁶⁵ Erdem, *a.g.e.*, 1995, 470.

¹⁹⁶⁶ Erdem, *a.g.e.*, 1995, 451-452.

¹⁹⁶⁷ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 572.

¹⁹⁶⁸ Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 47; Erdem, *a.g.e.*, 1995, 168-169

¹⁹⁶⁹ Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 55, 105; Erdem, *a.g.e.*, 1995, 181, 454.

¹⁹⁷⁰ Merçil, *a.g.m.*, 2002, 898.

¹⁹⁷¹ Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 68; Erdem, *a.g.e.*, 1995, 194.

¹⁹⁷² Erdem, *a.g.e.*, 1995, 455.

kabul etmektedir.¹⁹⁷³ Onun ölümüyle beraber kurduğu iktisadi düzen çökmüş ve Moğollar yeni düzeni tesis etmesi için Şemseddin Cüveyni'yi bölgeye yollanmıştır. Cüveyni, Selçuklu ülkesinde isyanları bastırmış, halka yük olan vergileri kaldırmış, yetkililerin halktan gelişigüzel para istemesini yasaklamış, devletin borçlarını kapatmak için Erzincan bölgesini İlhanlılar için satın almıştır. Erzincan ve başka yerlerin özel mülk statüsü ile İlhanlılar'a bağlanması ile İlhanlılar artık Selçuklu ülkesinden vergileri dolaylı olarak değil doğrudan almaya başlamışlardır.¹⁹⁷⁴

Cüveyni'nin kurduğu bu düzen Vezir Fahreddin Kazvini'nin bölgeye yollandığı 1288 tarihine kadar sürecektir. Bu on yıllık devrede iktisadi ilişkiler elbette sorunsuz seyretmemiştir. Örneğin Geyhatu'nun Anadolu'ya yaptığı 1285 seferi devleti zora sokmuş ve Vezir Fahreddin Ali kendi hazinesinden bu orduyu finanse etmeye çalışmıştır. Vezir Fahreddin Ali'in ölümünden sonra ise Moğollar ülkenin mali durumuyla ilgilenmesi için Fahreddin Kazvini'yi bölgeye yollamış ancak Kazvini'nin uygulamaları halk nezdinde tepkiyle karşılaşınca Mucirüddin Emirşah'ın teklifiyle ülke mali olarak ikiye ayrılmıştır. Bu süreçte ülkenin batısında yaşayan halk genel olarak sıkıntıda iken doğu halkı nispeten daha rahat bir yaşam sürmüştür. Fahreddin Kazvini ise yönetimi yüzünden bir süre sonra Moğollar tarafından yargılanmış akabinde ülkeye yine Moğollar tarafından Ahmed Lakuşi ve Kılavuzoğlu ve onlardan sonra da Hoca Nasireddin getirilmiştir. Geyhatu'nun 1291 yılında İlhanlı Devleti'nin başına geçmesinden sonra Anadolu'da katliamlar yapıp iktâlara zarar verdiği görülmektedir. İlhan, Anadolu'dan ayrılırken yeni müstevfî ve yargıcılar tayin etmiş ancak bu atamalar da mali sıkıntıları çözememiş aksine halk daha da zulüm görmüştür. Geyhatu'dan sonra İlhan olan Baydu Han'ın bölgeye yolladığı Sadreddin Zencani de halktan karşılayamayacağı vergiler istemiştir. 1295'te İlhanlı tahtına geçen Gazan Han devri ise Anadolu'da yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Gazan devrinde Anadolu mali olarak 4'e bölünmüş olup İlhanlı ordusu için Selçuklu idarecilerine 3000 çuval zahire temin etme görevi verilmiştir. Bu dönemlerde Moğollar tekke ve zaviyelerden bile vergi alacak kadar halka zorluk çıkarmıştır. Öyle ki bazı zaviye mensupları vergi veremediğinden zaviyesini rehin bırakmak zorunda kalmışlardır.¹⁹⁷⁵

¹⁹⁷³ Ahmet Eflâki, *a.g.e.*, 1989, Cilt 1, 114; Kaymaz, *a.g.e.*, 2011, 156.

¹⁹⁷⁴ Erdem, *a.g.e.*, 1995, 456-457.

¹⁹⁷⁵ Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 124, 180; Erdem, *a.g.e.*, 1995, 351, 358, 461-462, 464.

7.2. Vergiler

Vergi, insanlık tarihi boyunca bütün devletlerin en önemli gelir kaynaklarından biri olmuştur. Ortaçağ Türk İslam Devletlerinde de vergiler en önemli gelir kaynağı olurken şer'i ve örfi olarak ikiye ayrılmaktaydı. Şer'i vergiler İslam dininin gerekli kıldığı vergiler iken örfi vergiler bunların dışında kalan vergilerdi.¹⁹⁷⁶

Türkiye Selçukluları ve Eyyûbîler'de vergilere göz atıldığında Eyyûbîler için daha geniş kapsamlı bilgilerin olduğu görülmektedir. Eyyûbi Devleti'ndeki vergiler bazı araştırmalarda şöyle tasnif edilmiştir:

“Ana gelirler olarak harâc, zekat, öşr, cizye, mukarrerü'l-cûsur, bal vergisi, rusumü'l-vulat, muvazzafü'l-etban, sundukü'n-nafakat, darü'l-ayyar, darü'd-darb rüsumu, ticaretten alınan hums ve öşr, sint harâcî diğer gelirler olarak el-mevaris, müsadereler ve fidyeler, şap, natrun (soda), darü't- tırâz, riba, ahkar, sint ve meyvesi karz (palamut), es-sugurü'l-mahrusa, el-metcer, mabhar (iskenderiyye ve dimyat limanları), el-habsü'l-cuyuşi, el-merakibü's-sultan (sultana ait gemiler), el-esatil, el-manah, 'inayat, el-fevazil, el-gaybanat, et-tefavüt, 'amairü'l-esvar, sinaatü'l-amayir, 'acezü'l-udde, 'acezü'l-emval, bunların rüsumu masraftan artan mallardı.”¹⁹⁷⁷

Eyyûbi Devleti'nin iktâü'l-hass sahipliği temelinde federatif bir yapıya sahip olmasına rağmen ülkenin her yerinde aynı vergi sisteminin uygulandığı tahmin edilmektedir.¹⁹⁷⁸

Bununla birlikte Eyyûbi ülkesinde bütçe bütünlüğü yoktu. Büyük eyalet ve emirlikler mali işleyişini kendileri tesis ederdi. Ancak Mısır maliyesi daha yeknesak yapıya sahipti.¹⁹⁷⁹

Yukarıda zikrettiğimiz vergiler arasında olan zekat, humus, harâc, cizye ve öşür vergileri ile devlet arazisinden ve emlakından elde edilen gelirler bütün İslam devletlerinde ortak olarak görülen sabit hazine gelirlerdir.¹⁹⁸⁰ Burada evvela her iki devlette de ortak adla anılan ya da aynı gerekçe ile toplanan vergiler hakkında bilgi verilip akabinde diğer vergiler üzerinde durulacaktır.

¹⁹⁷⁶ Kenanoğlu, a.g.m., 2013, 52-54.

¹⁹⁷⁷ Kuşçu, a.g.e., 2013, 287-288.

¹⁹⁷⁸ Kuşçu, a.g.e., 2013, 269; Şeşen, a.g.e., 2018b, 320, 326. Bu hususun tek istisnası olarak Hıms beyliğinin el-Kahir Nâsırüddin Muhammed bin Şirkuh devrinde Selahaddin Eyyûbi'nin tüm ülkede kaldırmasına rağmen bir süre daha mükus vergisini aldırmaı sürmesi vardır. Bkz. Kuşçu, a.g.e., 2013, 269.

¹⁹⁷⁹ Şeşen, a.g.e., 2018b, 342.

¹⁹⁸⁰ Terzioğlu, a.g.e., 2013, 231.

Gümrük vergisi

Türkiye Selçukluları *bac vergisi* olarak bilinen bir gümrük vergisi toplamaktaydı.¹⁹⁸¹ Devletin ilk hükümdarı olan I. Süleyman Şah Bizans'tan gümrük vergisi alıyordu.¹⁹⁸² Daha ileri bir tarihte I. Keyhüsrev Antalya'yı fethettikten sonra ülkesinde ticaret yapan tüccarları bacdan muaf tutmuştu.¹⁹⁸³ I. Keyhüsrev'in Venedikliler ile yaptığı ticari anlaşmada zikredilen gümrük vergisi ile kastedilen de muhtemelen bu bac vergisiydi.¹⁹⁸⁴ I. Keykâvus'un Venedik ile imzaladığı 1216 tarihli ahidnamede ise gümrük vergisi yüzde iki veya üç olarak belirlenmiştir. Alâaddin Keykubad da Venedik tüccarlarından gümrük vergisini o dönemdeki oran ile yüzde on yerine, yüzde iki olarak alıyordu.¹⁹⁸⁵ Moğollar tarafından Anadolu'da düzeni tesis etmesi için yollanan Vezir Fahreddin Kazvini ise bölgeye geldiğinde bac ve harâc vergilerini arttırma yolunu seçmişti.¹⁹⁸⁶

Türkiye Selçukluları'nda gümrük vergisini tahsil etme görevi eminlere verilirdi. Emin, eğer kendi toplamaz ise mültezimlerle tahsil edebilirdi. Gümrük vergilerini bölgenin dizdarı da toplayabiliyordu. Türkiye Selçukluları bu vergiden XIII. yüzyılda günde 1000 Sultânî altın toplamaktaydı ki bu yüksek bir meblağ idi.¹⁹⁸⁷ Selçuklu Türkiye'sinde gümrük vergisinin verildiği yerler olarak Erzurum, Tokat, Diyarbakır, Alanya ve Sinop şehirleri kaydedilmiştir.¹⁹⁸⁸

Selçuklular'da ayrıca *geçit vergisi* olarak araştırmacılar tarafından ayrı bir vergi de tanımlanmıştır. Örneğin I. Süleyman Şah'ın Bizans gemilerinden aldığı vergiler geçit vergisi idi. Bu vergi mallardan değil yalnızca gemilerden alınırdı. Yine Cenevizlilerden Göksun-Sivas arasında alınan verginin de geçit vergisi olduğu tahmin edilmektedir.¹⁹⁸⁹ XIII. yüzyılın son çeyreğinde Sivas'a giren bir yabancı tüccar bir

¹⁹⁸¹ Bac vergisi Türklerin Orta Asya'dan Anadolu'ya getirmiş olduğu tarihi olarak süreklilik arzeden bir vergidir. Bkz. Baykara, T. (2002). "Türkiye Selçuklu Döneminde Toplum ve Ekonomi", *Türkler Ansiklopedisi*, 7, 250.

¹⁹⁸² Sümer, a.g.m., 2009, 380.

¹⁹⁸³ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 130; Merçil, a.g.e., 2021, 62.

¹⁹⁸⁴ Merçil, a.g.e., 2021, 63.

¹⁹⁸⁵ Turan, O. a.g.e., 2014, 110-112, 121.

¹⁹⁸⁶ Aksarayî, a.g.e., 2000, 120.

¹⁹⁸⁷ Bal, a.g.e., 1998, 76-77.

¹⁹⁸⁸ Güçlüay, S. (1999). *Selçuklular Döneminde Ortadoğu'da Ticaret (XI-XIII. yüzyıllar)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 78.

¹⁹⁸⁹ Bal, a.g.e., 1998, 76.

akçe, şehirde malını depolamak için yedi akçe ve çıkarken de bir akçe veriyordu.¹⁹⁹⁰ Bu geçit vergisi bir bakıma iç gümrük vergisi olarak da tanımlanabilmektedir. Mesela *bac-ı pazar* denen verginin bu türden bir vergi olduğu düşünülmektedir.¹⁹⁹¹

Eyyûbîler’de ise sınır şehirlerinde ticaretle uğraşan yabancı tüccarlardan beşte bir oranında alınan bir vergi olan *hums* vergisi genel olarak bir gümrük vergisi olarak mütalaa edilmiştir. Hums yüzde yirmi anlamına gelmesine rağmen Eyyûbîler bu vergiye tâbi malın yüzde otuz beşini dahi alabiliyordu.¹⁹⁹² Melik Âdil, Pızalı tüccarlarından yüzde on altı vergi almaktaydı.¹⁹⁹³ Gümrük konusunda Eyyûbîler özellikle Mısır’da çok önemli gelir elde ediyordu.¹⁹⁹⁴ Selâhaddin devrinde el-metcerü’s-sultani’ye giden hums gelirleri vardı. Devletin tüccarlardan aldığı vergiler bölgeye göre değişiklik gösterebiliyordu. Örneğin Ayzab limanında bulunan bir yabancı tüccar eğer zimmî değil ise *vacibu’z-zimme* vergisi, müslüman ise zekat verirdi.¹⁹⁹⁵

Türkiye Selçukluları gümrük vergisinden farklı olarak *limanlar* için de vergi toplamaktaydı. Bu vergi, deniz yolu ile Selçuklu ülkesine gelen mallardan alınırdı. Türkiye Selçukluları haricinde Kirman Selçukluları ve Moğollar’da da bu verginin toplandığı görülmektedir.¹⁹⁹⁶ Eyyûbîler’de de devlet liman ve personellerine yabancı gemilerden 1, 2/3 ile 0,5 dinar arasında değişen oranda vergi olarak ödenek toplamaktaydı.¹⁹⁹⁷

Cizye

Eyyûbîler’de bir başka önemli vergi kaynağı da *cizye* idi. Bu vergi, gayrimüslimlerden

¹⁹⁹⁰ Bedirhan, Y. (2015). “Türkiye Selçukluları Devrinde Anadolu’nun Ticaret Şehirleri”, *Tarih Okulu Dergisi*, 8 (24), 32.

¹⁹⁹¹ Güçlüay, a.g.e., 1999, 78.

¹⁹⁹² Kuşçu, a.g.e., 2013, 298-299. Bununla birlikte limanlar arası farklı ödeme durumları da mevcuttu. Bkz. Şeşen, a.g.e., 2018b, 299.

¹⁹⁹³ Bedirhan, Y. (2014). “Türkiye Selçuklularında Dış Ticaret”, *Turkish Studies*, 9 (5), 391. Melik Âdil döneminin Eyyûbi mali tarihi için önemli bir yeri vardır. Zira sultanın Haçlılar’la yoğun savaşlar sonrası devletin mali olarak çıkmaza girdiğini fark edip İslam coğrafyalarına artık yeni Haçlı saldırılarına karşı set çekmek gerektiği düşüncesine sahip olduğu bilinmektedir. Bkz. Güngörmez, Z. (2014). *XI-XIII. Yüzyıllarda Doğu Akdeniz’de Ticaret*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 60. Melik Âdil’in İtalyan devletleri ile ticari temaslar kurmasının bir nedeni de İtalyanlar’ın, Haçlılar’a lojistik destek sağlamalarını engelleme düşüncesi idi. Bkz. Basuğuy, a.g.m., 2017, 227-230.

¹⁹⁹⁴ Terzioğlu, a.g.e., 2013, 239. Selahaddin Eyyûbi 1174’te Şam’a Zengilerle mücadele için girdiğinde şehrin gümrük vergisini kaldırmıştı. Bkz. Kolukısa, a.g.e., 2022, 45.

¹⁹⁹⁵ Kuşçu, a.g.e., 2013, 298-299; Şeşen, a.g.e., 2018b, 329.

¹⁹⁹⁶ Bal, a.g.e., 1998, 76.

¹⁹⁹⁷ Kuşçu, a.g.e., 2013, 299.

alınan himaye ya da baş vergisi olup İslam hukukuna göre ayni ya da nakdi olarak alınabiliyordu.¹⁹⁹⁸ Cizye, gayrimüslimlerden alınması hasebiyle doğal olarak fetihlerle beraber artabilen bir vergiydi. 1191 yılında tüm Eyyûbi ülkesinde toplanan yıllık cizye miktarının 200.000 dinarın üzerinde olduğu tahmin edilmektedir.¹⁹⁹⁹ Bu nedenle fetihlerin yoğun olduğu Selâhaddin Eyyûbî devrinde önemli bir gelir kaynağını teşkil etmiştir. Ancak onun ardılları döneminde fetihlerin azalması ile vergide artışın yaşanmadığı görülmektedir.²⁰⁰⁰ Cizye vergisinin bir kısmı devlet hazinesine bir kısmı da sultanın hass hazinesine giderdi. Eyyûbîler’de Melik Azîz döneminden itibaren cizye gelirleri yaşanan mali sıkıntılar nedeniyle artık bölgelerin emîrlarına tahsis edilmeye başlanacaktır. Zira bu dönemde Melik Azîz devletin borçlarını ödemek için emîrlardan borç almış ve karşılığında onlara bu imtiyazı vermiştir.²⁰⁰¹ Türkiye Selçukluları’nda da ülkede toplanan vergiler arasında cizye en önemli grubu oluşturmaktaydı.²⁰⁰²

Zekât

Zekat, İslam hukukuna göre devletin nisab miktarı üzerinden zirai ürün, madenler, hayvanlar, defineler, ticaret gibi alanlardan aldığı mal vergisi idi. Bunlardan en çok öne çıkanı zirai üründen alınan ve *öşür* adıyla bilinen vergidir. Bir de gayrimüslimlerden ele geçirilen araziler vardı ki İslam devletleri bu topraklardan kira olarak *harâc* vergisi alırdı. Bu harâc vergisi nakdi ve ayni olarak da verilebilmekteydi.²⁰⁰³ Harâc vergisi Eyyûbîler’de en çok tahsil edilen vergi grubu olup harâc divanı tarafından toplanmaktaydı.²⁰⁰⁴

Eyyûbîler, müslüman bir coğrafyada devlet kurmalarına karşın zekat vergisini yeniden getirmek zorunda kalmışlardır.²⁰⁰⁵ Zira bilindiği gibi Fâtımîler bu vergi yerine mükus vergisi toplamaktaydılar.²⁰⁰⁶ Selâhaddin Eyyûbî bu vergi yerine 1171’de zekatı geri

¹⁹⁹⁸ Erkal, M. (1993). “Cizye”, *DİA*, 8, 44.

¹⁹⁹⁹ Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 330.

²⁰⁰⁰ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 301-302.

²⁰⁰¹ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 303.

²⁰⁰² Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 121; Turan, O. *a.g.e.*, 2010, 351; Terzioğlu, *a.g.e.*, 2013, 238.

²⁰⁰³ Harâc vergisi İslam hukukuna göre ayni veya nakdi toprak vergisidir. Toprağın kira vergisi olan bu para gayri müslimlerden elde edilen harâc arazilerden alınırdı. Harâc toprağında bulunan istisnasız herkes bu vergiyi vermekle yükümlüydü. Bkz. Kallek, C. (1997). “Haraç”, *DİA*, 16, 78.

²⁰⁰⁴ Terzioğlu, *a.g.e.*, 2013, 239.

²⁰⁰⁵ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 291-292. 1157’de yaşanan büyük depremde sonra Nûreddin Zengî, Şam ve el-Cezire şehirlerinde bu vergileri lağvetmişti. Bkz. Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 320.

²⁰⁰⁶ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 281-282.

getirmiş ve Fâtımîler devrinde uygulanan pek çok vergiyi de kaldırmıştır. Örneğin yılda 200.000 dinar getiri sağlayan ve Fâtımîler döneminden kalma bir gelir kaynağı olan Nil nehrinden getirilen sular için alınan verginin kaldırılması büyük bir vergi affı olarak yorumlanmıştır.²⁰⁰⁷ Hacılar ve kârimî tüccarlarından²⁰⁰⁸ *mükus* alımı yasaklanmıştır. Mekke Emirliği'nin de Mağribli hacılardan aldığı mükusu/gümrük vergisini kaldırılmıştır.²⁰⁰⁹ Yemen'deki müslüman tüccarlardan Fâtımî devrindeki gelenek ise devam ettirilerek öşür alınmıştır.²⁰¹⁰ Yine vergi getiren içki imalathâneleri, meyhâneler vb. yerler kapatılmıştır. Lakin Eyyûbîler'de bu gibi yerler tekrar açılıp kapatılabiliyordu. Örneğin Selâhaddin'in oğlu Melik Azîz bu kapatılan yerlerin tekrar işletilmelerine izin vermişti. Melik Azîz ayrıca afyon değirmeni kurdurup bunlardan da vergi almıştır. Melik Âdil devrinde 1215 tarihinde ise içki vb. maddelerden vergi alımı tekrar kaldırılmıştır.²⁰¹¹ Selâhaddin Eyyûbî ayrıca kendisinden önce de uygulanan şekilde ülkesinde bulunan yabancı tüccarlardan harâcî, hums ve öşr olarak almayı sürdürmüştür.²⁰¹²

Eyyûbî Devleti vergilerin önemli bir kısmını tarımla uğraşan halktan toplamış ve ziraat ürünlerinden harâc ve öşür vergisi almıştır.²⁰¹³ Bir müslüman çiftçinin kendi arazisinde elde ettiği zirai ürünün onda biri alınırdı. Öşre konu olan ürün eğer suni sulama ile elde edilmişse onda biri yerine, yarısı alınır ve buna da *nişfü'l öşr* denirdi. Bu vergi harâc veya öşrün tahsil edilmediği verimi düşük ba'li arazilerden toplanırdı. Harâc miktarı Nil nehrinin taşması ve iktânın niteliğine göre değişiyordu. Daha önce de bahsedildiği üzere Nil nehri yıllık olarak ölçülüyor ve vergi buna göre toplanıyordu. Ölçünün 16 ziranın üzerinde olması gerekiyordu. Mısır'ın belirli bölgelerinde bulunan palamut-sint ağacından istifa eden halktan alınan vergi de harâca gitmekteydi. İklim, verginin miktarında bir ölçüt idi. Örneğin Nil nehrine ulaşımın zor olduğu yerlerde ve bozkır

²⁰⁰⁷ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 284.

²⁰⁰⁸ Kârimî, Çin'e kadar uzanan baharat yolunda ticaret yapan tüccarlara verilen addır. Bkz. Şeşen, *a.g.e.*, 2018a, 170; Kuşçu, *a.g.m.*, 2022, 83-84.

²⁰⁰⁹ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 285-286; Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 344; Kolukısa, *a.g.e.*, 2022, 55.

²⁰¹⁰ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 297; Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 322, 328.

²⁰¹¹ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 283-285; Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 321-322; Kolukısa, *a.g.e.*, 2022, 153.

²⁰¹² Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 321-322. Öşür, zimmîlerin ithal ettiği mallardan yüzde beş, yabancıların ithal ettiği mallardan yüzde on veya anlaşmalarla belirlenen oranlarda alınırdı. Bkz. Terzioğlu, *a.g.e.*, 2013, 231.

²⁰¹³ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 281, 288, 292. Zengîler'de ve ayrıca Selçuklular ile Harezmişahlar'da farklı vilayetlerin hukuk-ı divanı denilen harâc hakkında kendilerine özel kanunları vardı. Bkz. Kallek, *a.g.m.*, 1997, 79.

bölgelerinde vergi miktarları daha düşük olurdu.²⁰¹⁴

Türkiye Selçukluları'nda ise toprağı eken çiftçilerin kesin olarak ne kadar öşr verdiği hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla beraber bu oranın klasik uygulama olan onda birden fazla olduğu tahmin edilmekte olup Selçuklu çiftçisinin toprağında ektiğinin üçte birini iktâ sahibine teslim ettiği düşünülmektedir.²⁰¹⁵

Eyyûbîler'de zirai vergilerde ölçü esası ravk ölçümlerine göre alınmıştır.²⁰¹⁶ Selâhaddin Eyyûbî'nin 1177-1181 arasında Bahaüddin Karakuş'u sorumlu kılarak gerçekleştirdiği arazi ölçümü meşhurdur. Bu ölçümde tarım arazileri verimliliklerine ve yetiştirme koşulları olan ürünlere göre tahrir edilmiş ve Eyyûbi tarihi boyunca bu ölçümler vergi tahsillerinde esas ölçü olarak alınmıştır.²⁰¹⁷

Eyyûbîler'de İskenderiyye'de bir zekat limanı bulunuyordu. Buradaki ticari malların hepsi ayrı bir değere sahip olup zekat nakdi olarak alınırdı. Altın ve gümüşte müslümanlar, gayrimüslim zimmîler ve yabancılar farklı bedelleri verirlerdi. Eyyûbîler madenlerden de zekat almış olup bunlar arasında arasında zümrüt, şap, demir, tuz bulunuyordu.²⁰¹⁸ Eyyûbîler'de zanaat sahiplerinin vergi verip vermedikleri bilinmese de bunlardan zekat veya zekatü'd-davlebe alındığı tahmin edilmektedir.²⁰¹⁹

Eyyûbîler'de Melik Sâlih devrinde zekât vergisi hususunda yeni uygulamalar başlatılmıştır. Bu dönemde dükkânı bulunan küçük işletmecilerden *zekatü'd-davlebe*, köle sahiplerinden alınan *zekatü'r-rakik*, üzüm ve zeytin gibi mallardan ise *zekat-ı sılalü'l-hares* alınmaya başlanmıştır. Eyyûbîler'de zekat toplamada bir ara zorluk yaşanınca iltizam usulü de uygulanmıştır.²⁰²⁰

Eyyûbîler ülkede bulunan Rum kilisesinden de vergi almaktaydı. Bu vergi hums ya da öşr olarak adlandırılırdı. Bu vergi donanmaya kaynak sağlayan ham maddeleri barındıran el-metcerü's-sultaniye'ye gitmekte olup ordunun ahşap, demir, edevat, zift,

²⁰¹⁴ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 289-290, 293, 298; Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 325-326, 338.

²⁰¹⁵ Bal, *a.g.e.*, 1998, 46; Koca, *a.g.m.*, 2002b, 347-348.

²⁰¹⁶ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 286.

²⁰¹⁷ Terzioğlu, *a.g.e.*, 2013, 239; Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 322. Arazinin büyüklüğüne göre vergi tahsiline *mesaha sistemi*, arazide yetişen ürüne vergi belirleme ise *mukaseme sistemi* olarak anılmaktaydı. Abbasiler'de mukaseme sisteminde yetiştirilen ürünler belirli harmanlarda toplanarak Harâc divanının temsilcileri tarafından devlete gitmesi gereken pay tahsil edilirdi. Bkz. Terzioğlu, *a.g.e.*, 2013, 236.

²⁰¹⁸ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 293-296, 316; Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 328.

²⁰¹⁹ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 299-300. Fâtımîler'de sanat ve ticaret mensuplarından mükus vergisi alınıyordu. Bkz. Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 321.

²⁰²⁰ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 294, 296, 297.

yün, kumaş ve değirmen taşlarının alınması için kaynak olarak kullanılırdı. Hums eğer tam olarak toplanamaz ise üçte ikisi şap ile diğer üçte biri de altın ile tamamlanırdı.²⁰²¹

Türkiye Selçukluları ve Eyyûbîler buraya kadar zikrettiklerimiz dışında farklı vergiler de toplamaktaydı. Örneğin Selçuklular'da Türkmen grupları, vergilerini sürülerinin genişliği ölçüsünde vermekteydiler. Bununla birlikte sınır boylarındaki gruplar bu hizmetleri karşılığında vergiden muaf tutulurlardı.²⁰²² Türkiye Selçukluları'nda *resmi cabe*, *resmi ganem*, *resmi çift*, *resmi bennak*, *resmi badüheva*, *resmi arusane*, *resmi kovan* gibi vergiler de vardı.²⁰²³ Alâaddin Siyavuş, Mayıs 1278'te Konya'da sultan olmadan önce teslim olunmasını istediği kale halkına 4000 dinar *resm-i curm* ödemelerini şart koşmuştu.²⁰²⁴ Türkiye Selçukluları, Osmanlılar'da bulunan çift akçesine denk bir vergi de almaktaydı.²⁰²⁵

Aşar vergisi

Türkiye Selçukluları'nda mevcut olan bu vergi Moğol hâkimiyeti döneminde alınmıştır. Moğol emîri İrincek'in bir adamı Şeyh Cemaleddin Hacı Hamuş'un mallarına el koymuş, bu malların beşte birini aşar olarak emîri olan İrincek için ayırırken kalan payın onda birini kendine ayırmıştır.²⁰²⁶

Avarız vergisi

Türkiye Selçukluları'nda 'ilave ve fazla' olarak nitelenen avarız vergisi de vardı. Bazı bölgeler bu vergiden muaf tutulabiliyorlardı. Örneğin yeni bir yer ele geçirildiğinde bu yöntem sık uygulanırdı. Selçuklu ülkesinin dört mali bölgeye bölündüğü dönemde Kemaleddin Tiflisi'nin kendi bölgesinde bu vergileri halktan aşırı istemesi sonucu bölgesindeki çiftçiler yurtlarını terk etmek zorunda kalmıştı.²⁰²⁷

Nal-baha

Bu vergi bir bölgenin ele geçirildikten sonra yağma edilmemesine karşı teslim olunması istenen taraftan alınmaktaydı. Verginin kullanımı ilk kez I. Keyhüsrev ile II. Süleyman Şah'ın çatışması sırasında geçer.²⁰²⁸ Nal-baha vergisi bu şekildeki özel

²⁰²¹ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 299; Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 329.

²⁰²² Bal, *a.g.e.*, 1998, 41

²⁰²³ Bal, *a.g.e.*, 1998, 77.

²⁰²⁴ Erdem, *a.g.e.*, 1995, 242.

²⁰²⁵ Turan, O. a.g.m., 1948, 559-561.

²⁰²⁶ Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 248; Merçil, *a.g.e.*, 2021, 60.

²⁰²⁷ Merçil, *a.g.e.*, 2021, 60, 62.

²⁰²⁸ İbn Bibi, *a.g.e.*, 2020, 60-62; Koca, *a.g.e.*, 2005, 228-229

durumlarda bir defa alınan bir vergi²⁰²⁹ olmasına karşılık Moğol hakimiyeti devrinde daimi bir vergi olacaktır. Moğollar ayrıca bu vergiye *tuzgu* demişlerdir.²⁰³⁰

Eyyûbîler’de de birçok farklı vergi toplanmaktaydı. Örneğin devlet, *balık avlanma iznini* mültezimlere satarak vergi geliri sağlamaktaydı. Nil nehri ile beraber Akdeniz ve Kızıldeniz kıyılarında balık avlama işi yaygındı. Balığın yoğun olduğu göller Eyyûbi sultanının şahsına bağlıydı.²⁰³¹ Örneğin Nasturaveyh Gölünden elde edilen kazanç yetim ve dullara vakfedilmişti.²⁰³² Eyyûbi sultanları kiraya verdikleri gemilerden de vergi almışlardır.²⁰³³ Yine Selâhaddin Eyyûbî 1177’de Frenklerden alınan *sadır(ihracat)* vergisini İskenderiyye’de yaşayan fakihlere vakfetmişti.²⁰³⁴

Eyyûbîler Mısır’ın verimli otlak bölgesi olan Said bölgesinde iktâ sahiplerine, bölgedeki sürü sahiplerine kiraya verme hakkı tanıyarak devlet arazilerinden *otlak vergisi* de toplamışlardır. Direkt olarak devlet hazine giden bu vergi, büyükbaş ve kümes hayvanları için alınmakta olup Nil nehrinin durumu ve hayvanların üretim miktarına göre toplanıyordu. Meralarda otlayan hayvan sahiplerinden farklı miktarlarda *mukarrerü’l-camus*, *mukarrerü’l-bakar el his* ve *mukarrerü’l-ağnam* olarak bilinen bir vergi de alınırdı. Bu verginin hazineye getirisi oldukça fazlaydı. Hayvan çeşitlerine göre miktarı değişen bu vergi zekat kategorisinde değildi. Bu vergi Selçuklular, Osmanlılar ve Harezmsahlar’da “resm-i ağnam” adıyla alınırdı.²⁰³⁵

Eyyûbîler’de *mukarretü’l-cûsur* denilen ve köprülerin yapımı ve bunların bakımı için alınan bir vergi de mevcut olup bu vergi özellikle Nil nehrinin kollarında pek çok köprü bulunması hasebiyle önem arz etmekteydi. Vergi, her küçük yerleşim birimden 10 dinar olarak toplanırdı. Mısır’ın el-Garbiyye, eş-Şarkiyye ve Kusna bölgelerinde bulunan köprüler için divan bile tesis edilmiş olup bunların başlarında mütevelliler vardı. Bu görevliler köprülerle ilgili işlerle sorumlu olup toplanan vergi fazla verdiği takdirde mal divanına gönderirlerdi. Yukarıda zikredilen mukarretü’l-cûsur bedeliyle yapılan köprülere *sultani köprüler* denirdi. Bunlar haricindeki köprüler *beledi köprüler*

²⁰²⁹ Merçil, *a.g.e.*, 2011, 158.

²⁰³⁰ Merçil, *a.g.e.*, 2018, 235.

²⁰³¹ Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 336.

²⁰³² Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 318-319.

²⁰³³ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 298.

²⁰³⁴ Kolukisa, *a.g.e.*, 2022, 54-55. Eyyûbîler’de ihracat vergisine “sadır”, ithalat vergisine ise “varid” denirdi. İthalat ve ihracat vergisi darü’l-harb tüccarlarından ise hums yani beşte bir olarak alınırdı. Bkz. Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 328.

²⁰³⁵ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 304-5; Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 331.

olarak bilinip masrafları merkezi yönetim yerine iktâ sahipleri ve çiftçiler tarafından karşılanırdı.²⁰³⁶

Rüsumü'l-vulat

Bu vergi kamu hizmetleri için toplanan nakdi bir vergidir. Selâhaddin Eyyûbî'nin 1181'de Mısır'da bazı bölgeleri bu vergiden muaf tuttuğunu biliyoruz. Bu verginin Fâtımîler'den mi devralındığı yoksa Selâhaddin Eyyûbî tarafından mı ihdas edildiği konusunda kesin bir kanaat olmadığı gibi onun halefleri tarafından toplandığına dair de bilginin bulunmadığı anlaşılmaktadır.²⁰³⁷

Muvazafü'l-etban

Eyyûbîler'de ekinlerden elde edilen samanlar üç kısma ayrılmaktaydı. Bunların bir kısmı devlete bir kısmı iktâ sahibine bir kısmı da çiftçilere kalırdı. Ülkenin tamamında aynı kural geçtiğinden aynı değil, nakdi alınan bu vergide her 100 yük samana karşılık belirli bir dinar vergi temin edilirdi.²⁰³⁸

Hazainü's-silah

Eyyûbîler'de, silahhanede görevli usta ve çalışanlarının ücretleri ve ordunun silahlarının ham maddesi olan ağaç, çengel, mancınık, demir gibi maddelerin masrafları için belirli bir miktarda vergi toplanmaktaydı. İktâü'l-hass sahibi büyük emîrler de devletin silahhane masraflarına mutlaka destek olurlardı. Ayrıyeten ahkardan yani devlete ait arsa ve bahçelerin kiralanmasından gelen gelirden de bu çalışanların ücretleri verilebiliyordu.²⁰³⁹

Resmül'l harâc/Mukarrerü's-sint

Sint ağacından alınan vergi olup, gemilerin ve kalelerin inşaatlarında kullanılmayan keresteyi, değirmen yapmakta ve odun olarak kullanan halktan alınırdı.²⁰⁴⁰

Darü'd-darb vergisi

Eyyûbî Devleti başta Mısır olmak üzere Suriye ve el-Cezire'de darphanelere sahipti. Darphanelerde para bastırmak isteyenler sahip oldukları madenleri belirli bir ödeme

²⁰³⁶ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 304-305.

²⁰³⁷ Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 333.

²⁰³⁸ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 306.

²⁰³⁹ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 305-307; Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 337.

²⁰⁴⁰ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 290-291.

karşılığında para olarak geri alabiliyorlardı. Devlet bu işlemde vergi almaktaydı. Selâhaddin Eyyûbî devrinde 1190'a kadar bastırılan her 1000 dinardan yüzde 3,4 oranında vergi alınırdı. Bu vergi miktarı farklı dönemlerde düşebiliyor ya da artabiliyor, ayrıca basılan sikkenin değerine göre değişiklik gösterebiliyordu. Melik Kâmil devrinde ise devlet vergiyi artık kestirdiği sikkeden değil aldığı ham madde olan madenden almaya başlayacaktır.²⁰⁴¹ Melik Sâlih döneminde darü'd-darb'ın aylık geliri 3000 dinar olup 1238-1239 tarihlerinde bu sayı 80.000 dinarı aşmıştı. Buraya kadar verilen darphane ve darü'd-darb bilgileri yalnızca Kahire'de bulunan darphaneleri kapsamaktadır. Ancak genel olarak devletin farklı sahalarında bu alanda elde edilen gelirin daha fazla olduğu tahmin edilmektedir.²⁰⁴² Eyyûbî coğrafyasında darphane olduğu bilinen bölgeler; Kahire, Fustat, İskenderiyye, Dımaşk, Halep, Hama, Harran, Yemen, Mardin, Cizre, Nusaybin, Musul, Âmid, Hısn-ı Keyfa, Meyyafarikin, Sincar ve Erbil idi. Darphane işçilerinin maaşları için de ayrıyeten vergi alınırdı.²⁰⁴³

El-habsü'l-cüyüşî

Feddan başına 3, ¼ veya 3,5 dinar olarak askeri vakıflardan alınan aynı ürün vergisidir. Mısır'da önemli ölçüde arazi bu vakıflar kapsamındaydı. Selâhaddin Eyyûbî donanmanın işlerine bakan Dîvânü'l-Üstûl'u kurduktan sonra askeri vakıfları bu divana tahsis etmişti.²⁰⁴⁴

Eyyûbîler ayrıca meskûn bölgelerde ve yollarda güvenliğin tesis edilmesi, Bedevilere karşı halkın korunması için *resmü'l-hafare* veya *himaye vergisi* de toplamaktaydı. Yine nehir ve kanallarının düzenli olarak bakımı için *rüsumü havliyyetü'l-bahr*, *resmü'l-cerarifü'l-hass* denen vergi de halktan tahsil edilirdi.²⁰⁴⁵

Vergi Muafiyetleri

Türkiye Selçukluları'nda farklı nedenlerle farklı gruplar vergilerden muaf tutulabiliyordu.²⁰⁴⁶ Örneğin I. Gıyaseddîn Keyhüsrev Antalya'yı fethinin ardından ülkesinde ticaret yapan yabancı tüccarları bac vergisinden muaf tutmuştu.²⁰⁴⁷ Sultan

²⁰⁴¹ Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 340; Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 321-322. Bu verginin zekat türünden olduğu anlaşılmaktadır.

²⁰⁴² Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 321-322; Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 341.

²⁰⁴³ Terzioğlu, *a.g.e.*, 2013, 245; Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 340, 356.

²⁰⁴⁴ Kuşçu, *a.g.e.*, 2013, 290, 319, 363.

²⁰⁴⁵ Şeşen, *a.g.e.*, 2018b, 334.

²⁰⁴⁶ Nuroğlu, B. (2004). *Türkiye Selçuklu Devletinin Uyguladığı Ekonomik Politikalar*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 41-42.

²⁰⁴⁷ Merçil, *a.g.e.*, 2021, 62.

ayrıca Bizans topraklarından ülkesine yerleştirdiği Hristiyan çiftçilerden de beş yıl vergi almamıştı.²⁰⁴⁸ Sultanın amacı şüphesiz üretimi arttırmaktı.²⁰⁴⁹ I. İzzeddin Keykâvus; Harezmli ve Iraklı tacirlere vergi muafiyeti getirmişti.²⁰⁵⁰ I. Alâaddin Keykubad, malları çalınan tüccarlara vergi muafiyeti verdiği gibi²⁰⁵¹ Mengücekli Davud'un iktâsını devlet vergilerinden muaf tutmuştu.²⁰⁵² II. Gıyaseddîn Keyhüsrev döneminde ise Âmid'in alınmasından sonra halk divani vergiler ve avarızdan muaf tutulmuştu.²⁰⁵³ İmamlar da avarız gibi vergilerden muaf tutulabiliyorlardı.²⁰⁵⁴ Yine seyyidlerin de bac vergisinden muaf tutulduğunun bilinmesi²⁰⁵⁵ konuyla ilgilenen araştırmacıları genel olarak Türkiye Selçukluları'nda din adamlarına karşı bir vergi ayrıcalığı olduğu sonucuna götürmüştür.²⁰⁵⁶ Eyyûbîler'de ise Selâhaddin Eyyûbî'nin Türkmenleri cezbetmek için onlara vergi affı getirdiğini biliyoruz.²⁰⁵⁷ Selâhaddin Eyyûbî'nin konargöçer gruplara sık sık iktâlar vererek hedeflediği şeylerden biri de yıllık olarak kendisine belirli bir vergi ödemelerini sağlamaktı.²⁰⁵⁸ Eyyûbi sultanları bir bölgeyi ele geçirdiklerinde de halk nezdinde itibar kazanmak için vergilerde düzenlemeler yapabilirlerdi. Selâhaddin, Mısır'ı ele geçirdikten sonra halkın vergi borçlarını affetmişti.²⁰⁵⁹ Melik Azîz de 1196'da Şam'a girerken vergileri affettiğini duyurmuştu.²⁰⁶⁰ Sultan Selâhaddin, Kudüs'ü almasının ardından şehirde kalan gayri müslim mükellefleri cizyeden muaf tutacaktı.²⁰⁶¹ Melik II. Âdil de tahta çıktığı ay gümrük vergilerini yürürlükten kaldırmıştı.²⁰⁶² Melik Cevad Muzafferüddin'in Şam'a II. Âdil'in nâibi olarak gittiğinde ilk yaptığı işlerden biri gümrük vergisini kaldırmak

²⁰⁴⁸ Sevim, a.g.m., 2022c, 347.

²⁰⁴⁹ Bal, a.g.e., 1998, 39.

²⁰⁵⁰ Bedirhan, a.g.m., 2014, 392.

²⁰⁵¹ İbnî Bibî'de geçen tam ifade "Bu günden sonra bütün Rum ülkelerinden ticareti yapılırsa yapılsın ve ordan hangi tüccar geçerse geçsin vergiden (bac), geçiş ücretinden (ubur), ilave ve fazla rüsumdan muaf tutulmuştur diye ferman çıkardı". Bkz. İbn Bibî, a.g.e., 2020, 130. Ubur ile ifade edilmiş verginin bir görüşe göre bac ile aynı şeyi ifade etme ihtimali söz konusu olduğu gibi, yol güvenliği vergisi olarak da alınmış olması ihtimal dahilindedir. Bkz. Polat, S. (2002). "Selçuklu Türkiye'sinde Ticaret", *Türkler*, 7, 382-383.

²⁰⁵² Gordlevskiy, a.g.e., 2019, 41.

²⁰⁵³ İbn Bibî, a.g.e., 2020, 476.

²⁰⁵⁴ Merçil, a.g.e., 2021, 61.

²⁰⁵⁵ Turan, O. a.g.e., 2014, 54.

²⁰⁵⁶ Merçil, a.g.e., 2021, 63-64.

²⁰⁵⁷ Lyons, M.C., Jackson, D.E.P, a.g.e., 2018, 91, not. 27.

²⁰⁵⁸ Şeşen, a.g.e., 1987, 250-251; Kubat, a.g.e., 2020, 179-180.

²⁰⁵⁹ Gülşen, R. (2019). "Selâhaddin Eyyûbî'nin Hukuk/Adalet Anlayışı ve Uygulaması", *Selâhaddin Eyyûbî ve Dönemi*, ed. Abdulhalim Oflaz, İstanbul: Hiperyayın, 215.

²⁰⁶⁰ Kadro, a.g.m., 2020, 191.

²⁰⁶¹ Gülşen, a.g.m., 2019, 224.

²⁰⁶² Chickhou, a.g.m., 2020, 277.

olmuştur.²⁰⁶³ Selçuklular'da da siyasi amaçlı vergi muafiyetleri olabiliyordu. I. Keykubad, Ahlat'ı ele geçirdikten sonra bölgenin hızlı kalkınması için bazı vergi muafiyetleri getirmişti.²⁰⁶⁴ I. Keyhüsrev Akşehir'e yerleştirdiği hristiyan ziraatçı köylüleri 5 yıl vergiden muaf tutmuştu.²⁰⁶⁵ Âmid'in II. Keyhüsrev tarafından zaptı sırasında bazı vergilerin kaldırılması sözü, aman isteyen şehir halkına verilmişti.²⁰⁶⁶ Eyyûbîler'de vergiden muaf bazı ürün ve emtialar da vardı. *“Ülke içinde alınıp satılan veya ithal edilen bazı gıda maddeleri ile zaruri ihtiyaç maddeleri vergiden muaf idi. Kışnoş, anason, hardal, susam, keten tohumu, incir, şeftali ve benzeri gıda maddeleri bunlardandı. Yemen'de de Mısır'dan ithal edilen buğday, un, şeker, pirinç, sabun, uşnan, kutara, zeytin, zeytinyağı ile az miktarda olursa çerez ve bal öşrden muaftı. Ayrıca Hindistan'dan ithal edilen bazı mallardan öşr alınmazdı. Çivi, deri, susam, sabun, karanfil bunlardandı”.*²⁰⁶⁷ Türkiye Selçukluları da tahıl ürünlerini gümrük vergisinden muaf tutmaktaydı.²⁰⁶⁸

Vergi muafiyetlerinin her iki devlette de uygulamada olması önemli bir ortak husustur. Özellikle otorite yerleştirme amacıyla siyasi bir yöntem olarak kullanımı dikkat çeker. Selçuklular Anadolu'da ticareti arttırmak ve para bolluğunu sağlamak için farklı tüccar gruplarına kolaylık sağlarken Eyyûbîler daha çok ülkede iâşe sorununun yaşanmaması için bazı mallara vergi muafiyeti getirmişlerdir.²⁰⁶⁹

Vergiler kısmında Türkiye Selçukluları'nda Moğol devri için ayrı bir paragraf açmak gerekmektedir. Bilindiği üzere Moğollar, Selçuklu ülkesinden topladıkları vergiler yetmeyince yeni düzen arayışlarına girmişlerdir. Pervâne Muineddin Süleyman'ın

²⁰⁶³ Chickhou, a.g.m., 2020, 286.

²⁰⁶⁴ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 418.

²⁰⁶⁵ Sevim, a.g.m., 2022b, 346-347.

²⁰⁶⁶ İbn Bibi, a.g.e., 2020, 476.

²⁰⁶⁷ Kuşçu, a.g.e., 2013, 297-298.

²⁰⁶⁸ Turan, O. a.g.e., 2014, 126.

²⁰⁶⁹ Eyyûbîler'de iâşe meselesi önemli bir iç sorundu. Mısır, Nil nehrinin özel durumu nedeniyle araştırmacılara göre ortalama olarak 7 ila 20 yılda bir kuraklık yaşamakta olup aynı anda bu kuraklığa Suriye'de yaşanan bir kuraklık da eşlik ederse ülkede çok büyük iâşe sıkıntısı oluyordu. Suriye'nin bu nedenlerle Mısır'a bağlı olması tarihi bir zorunluluktur. Selahaddin'in Suriye ve Haçlı savaşlarının dini temelle birlikte bir nedeni de budur. Sultan bu iâşe teminini sağlamak için yeri geldiğinde Haçlılar'a Mısır-Suriye nakliyatında topraklarından geçmek için ödeme bile yapıyordu. Eyyûbîler'de iâşe sorunu ve ekonomik krizler hakkında bilgi için Bkz. Özdal, a.g.e., 2016, 105-130; Özdal, A.N. (2020). “Eyyûbîler Döneminde Yaşanan Ekonomik Krizlere Bir Bakış”, *Eyyûbîler'de Siyasi ve Ekonomik İlişkiler*, ed. Abdulhalim Oflaz, Rûmeysa Seven, İsa Babür, Aynur Çınar, Ahmad Alkhalil, İstanbul: Hiperyayın, 331-335. Ekonomik krizleri Nil nehrinin özel durumu dışında iç savaşlar ve ülkenin Mısır dışındaki bölgelerinde görülen Moğol ve Harezmi istilaları da olumsuz etkilemiştir. Bkz. Şeşen, a.g.e., 2018a, 171-172.

hakimiyeti zamanında vergiler daha ziyade Moğollar'ın tasarrufuna sunulmuştur:

*“Moğolların talep ettiği paraları karşılamak üzere Kastamonu ve Aksaray bölgelerinin bütün gelirleri Moğollara tahsis edilmiştir. Vergiler, yılda dört defa ve dört ayrı isimde toplanmaya başlanmış ve yeni vergi düzeni, halkın üzerindeki yükü daha da artırmıştır. Bu vergiler yivit, nal-baha, mâl-ı yam ve mâl-ı buzurg isimleri altında toplanmıştır. Ayrıca daha önce toplanan tekâlif ve zevat, yani zorunlu vergiler ise devlet tarafından yasaklanmıştır. Moğolların isteği doğrultusunda Antalya, Alanya ve Sinop gibi sahil bölgelerinden gümrük vergilerinin toplanmasına daha çok dikkat edilmiştir.”*²⁰⁷⁰

Moğollar *kılan*, *kopçur*, *bac* ve *tamga* adıyla vergiler toplamışlardır. Kılan vergisinin halktan ektiği ürünün onda birinin alınmasıyla toplandığı anlaşılmaktadır. Türkçe menşeli bir isme sahip bu vergi bazı yerlerde nakden de alınabiliyordu.²⁰⁷¹ Kopçur vergisi ise yılda iki kez toplanırdı. Vergi uygulamaya konulduğunda Konya'da halk tarafından büyük tepkiye neden olmuştur. Tamga vergisini ise Anadolu'ya ilk kez Cüveyni getirmiştir.²⁰⁷² Moğollar ayrıca Anadolu'da vergi tahsilinde iltizam sistemini uygulamışlardır ki daha önceden vergiler idari amirler tarafından toplanıyordu.²⁰⁷³

Moğollar'ın Anadolu'ya gelişinin vergileri, açlığı ve sefaleti arttırmasının dışında ayrıyeten Türkmen saldırıları ve Selçuklu devlet adamlarının usulsüzlükleri ile de halk eziliyordu. Örneğin Argun Han'ın 1285'te Türkmenlere düzenlediği tedip seferinin finansmanı halktan toplanan vergilerle karşılanmıştı.²⁰⁷⁴ Vezir Fahreddin Ali öldükten sonra Moğollar'ın yolladığı Fahreddin Kazvini halkı daha fazla vergi isteyerek sömürecekti.²⁰⁷⁵ Anadolu halkı Geyhatu'nun hanlığı döneminde de ağır vergiler ödemek zorunda bırakıldı.²⁰⁷⁶ 1296'da son Sultan II. Mesud döneminde Anadolu dört mali bölgeye ayrıldığında ülkeden toplam 60 tümen vergi geliri toplanması kararlaştırılmıştı.²⁰⁷⁷ Bu dönemlerde yine mülk sahiplerinin mallarını kamulaştırma çabası içerisine girilmiş ve bu mülklerin mültezimlerle vergi olarak doğrudan İlhanlı hazinesine gönderilmesi sağlanmıştır.²⁰⁷⁸

²⁰⁷⁰ Aktaş, a.g.m., 2015, 207-208.

²⁰⁷¹ Merçil, a.g.e., 2021, 76-77.

²⁰⁷² Erdem, a.g.e., 1995, 257, 320, 384.

²⁰⁷³ Gordlevskiy, a.g.e., 2019, 57-58.

²⁰⁷⁴ Kesik, a.g.m., 2004, 342-343.

²⁰⁷⁵ Merçil, a.g.e., 2021, 77.

²⁰⁷⁶ Kesik, a.g.m., 2004, 343.

²⁰⁷⁷ Aksarayî, a.g.e., 2000, 186; Erdem, a.g.e., 1995, 348-349; Merçil, a.g.e., 2021, 83.

²⁰⁷⁸ Erdem, a.g.e., 1995, 353.

İlhanlılar XIII. yüzyılın sonunda, Selçuklu ülkesinde bulunan her çiftlikten 100 dinar vergi toplanması uygulaması başlatmıştı. Tabi bu para da ülkedeki halkın fakir durumda olmasından dolayı toplanamayacaktı.²⁰⁷⁹ İlhanlı Devleti 1299-1300 tarihlerinde kendi hazinesine aktarmak üzere Selçuklu gelirlerini toplamak ve Anadolu'da yeni bir mali düzen tesis etmek için bölgeye Nizamüddin Yahya'yı yollamıştır. Osmanlılar'da bulunan resm-i çift'e benzer olarak her evli çiftin vergi vermesi kararlaştırılmış, bu vergi Nizamüddin Yahya ve onunla beraber ülkeye gelen Moğol grubu için harcanmıştır. Nizamüddin Yahya'nın genel olarak önceki birçok Moğol yetkilisi gibi halktan çok ağır taleplerde bulunduğu görülmektedir.²⁰⁸⁰ Örneğin her bir çiftlik sahibinin onun masrafları için bir gümüş dinar vermesi uygulaması getirilmişti.²⁰⁸¹ Yahya, halk haricinde önemli devlet adamlarını da yıldırarak büyük meblağlar toplamıştır. Lakin izlediği sert yöntemler nedeniyle Moğollar onu 1300'de yargılayıp idam etmişlerdir. Nizamüddin Yahya ile beraber Anadolu'da uygulamaya konulan iltizam usulünün tutmadığı anlaşılmıştır.²⁰⁸²

Türkiye Selçukluları ve Eyyûbîler topladıkları hazine gelirleri ve vergileri açısından mukayese edilirse bazı benzer ve farklı hususların olduğu dikkati çeker. Selçuklular'ın genel olarak vasallarından daha fazla gelir temin ettiği görülmektedir. Bununla birlikte ganimet, fidye, müsadere gibi gelir yöntemleri de her iki devlet tarafından sıklıkla kullanılmıştır. Müsadere gelirlerinin Selçuklular'da bilhassa Moğol devrinden itibaren bozulan mali yapıyla arttığı görülürken Eyyûbîler'de bunun her devirde önemli bir gelir kaynağı olduğu dikkat çeker. Mısır sahip olduğu coğrafya ile Eyyûbi Devleti'ne farklı gelir kalemleri sunmuş görünmektedir. Ribaya konu olan topraklar yalnızca Mısır'a özeldir. Yine Mısır'ın köprüleri, otlakları, askeri vakıfları ile beraber Nil nehrine bağlı pek çok vergi kaleminin olması dikkat çeker.

²⁰⁷⁹ Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 196. Erdem, *a.g.e.*, 1995, 361.

²⁰⁸⁰ Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 207; Erdem, *a.g.e.*, 1995, 366-369.

²⁰⁸¹ Aksarayî, *a.g.e.*, 2000, 208.

²⁰⁸² Erdem, *a.g.e.*, 1995, 465-466.

8. SONUÇ

Türkiye Selçuklu ve Eyyûbi devletlerinin teşkilatlanmaları pek çok konuda benzer ya da farklı kurum ve geleneklere sahip olup bunlar esasen Türk ve İslam devlet geleneği etkisi altında gelişme göstermiştir. Bununla birlikte Eyyûbîler’de kısmen Haçlı tesiri hissedilirken, Türkiye Selçukluları’nda İlhanlı tesirinin yansımalarını görmek mümkündür. Teşkilat unsurlarına yön veren hususlardan biri de Türkiye Selçuklu Devleti’nin daha merkeziyetçi, Eyyûbîler’in ise federatif bir idari yapıya sahip bulunması olarak karşımıza çıkmaktadır.

İslam devlet geleneğine ait unsurlar her iki devletin tüm teşkilat kademelerinde makam ve kurumların adlarından başlamak üzere ana unsur olarak göze çarpar. Türk devlet geleneğine göre her iki devlette ülke topraklarının hanedan üyelerine ait oluşu ve devleti yönetme hakkının bu ailelerin erkek üyelerine verilmesi ortak bir başka ana unsuru teşkil etmektedir. Türk devlet geleneği bünyesindeki unsurların özellikle Türkiye Selçukluları’nda daha belirgin olduğu dikkati çekmektedir. Türkiye Selçukluları’nda neredeyse tüm yüksek divan üyeleri ve bunun haricinde taşra ve saray görevlilerinde Türkçe kökenli ıstılâhların kullanımı Eyyûbîlere göre çok daha baskındır. Bununla birlikte özellikle askeri teşkilattaki çavuş, tulb, yezek, çalış gibi ortak kullanıldığı fark edilen Türkçe menşeli tâbirler de her iki devletin Türk devlet geleneğinden mülhem ile kurumlarını oluşturduklarını göstermesi bakımından önemlidir.

Türkiye Selçuklu ve Eyyûbi devletlerinin teşkilat ve siyasi tarihlerine yön veren en önemli hususlardan birisi de bu devletlerin farklı idari yapıya sahip olmasıdır. Türkiye Selçukluları özellikle XII. yüzyıl ikinci yarısından itibaren merkeziyetçi bir yapıya sahip olmaya başlarken Eyyûbîler federatif bir devlet konumundadır. Eyyûbîler’in federatif yapısı hemen tüm teşkilat alanlarında farklı uygulamalara sebep olmuştur. İdarede iktâ sahiplerinin Selçuklular’ın aksine ırsi yönetim hakkına sahip olması bu idari bölgelerin Mısır ile bağlarını zamanla koparmıştır. Bu yapının bir sonucu olarak örneğin askeriyede tüm Eyyûbi ülkesinden toplanan orduların esasen Selçuklular’daki gibi tek merkezden emir ve komuta edilmelerinin daha zor olduğu dikkat çekicidir. Eyyûbi sultanlarının ülke kuvvetlerini toplayabilmesi genellikle onların kişisel çabaları ile Haçlılar gibi dış tehdidlere bağlıydı. Eyyûbi tarihinde bu iki unsur da şüphesiz Selâhaddin Eyyûbî döneminde tezahür etmiştir. Yine adlî teşkilatta ülkede

birden fazla başkadı ve kazasker olması, diğer taraftan Güneydoğu Anadolu'da ayrı bir başkadılık mevcudiyeti gibi hususlar da ülkenin söz konusu yapısının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Eyyûbi devlet teşkilatı üzerinde Haçlı tehdidinin önemli etkisi görülmektedir. Nitekim askeri teşkilatta piyade ve kuşatma birliklerinin yoğun ve etkin kullanımı ile özellikle ağır silahlar ve denizcilik faaliyetlerinde devletin Selâhaddin Eyyûbî devrindeki kuvvetli durumunun, Eyyûbîler üzerinde hissedilen Haçlı tehlikesiyle doğrudan bağlantılı olduğu dikkati çekmektedir. Yine Berid teşkilatlanmasına önem verilmesi de Eyyûbîler'in bu süreçte duyduğu ihtiyaçtan ileri gelmiştir. Esasen Haçlı tehdit ve saldırıları federatif bir yapıya sahip bulunan Eyyûbi Devleti idarecilerini zaman zaman bir araya getirerek bu esnek yapıyı geçici olarak etkisiz hale getirmiştir.

Türkiye Selçukluları ve Eyyûbîler, Büyük Selçuklular gibi Türk ve İslam devlet geleneğinden etkilenmiş olmakla birlikte Eyyûbîler'in ayrıca bazı devlet kurumlarında Fatımî mirasını sürdürdüğü görülmektedir. Donanma teşkilatı, maliye kurumlarındaki benzerlikler, berid teşkilatının mahiyeti ve Eyyûbîler'e kalan birçok saray yapısı bu mirasın bazı göstergelerini teşkil etmektedir. Bununla birlikte Eyyûbi devlet teşkilatı ve geleneğinde Fatımî etkisinin her alanda ve sürekli olarak hissedildiğini söylemek de mümkün değildir. Mesela Selâhaddin Eyyûbî'nin Fâtımîler'in mükus vergisini kaldırıp yerine zekâtı getirmesi ve ülkede Şîî kültür yerine Sünnî kültürü yerleştirmeye çalışması gibi atılımları bunun göstergelerindendir.

Türkiye Selçukluları'nda hükümdarların unvan ve lakaplarında ve bürokraside Fars etkisinin hissedildiği âşikârdır. İlhanlı nüfuzunun Anadolu'da kendini göstermesiyle Türkiye Selçuklu teşkilatında bu devletin etkisi görülmeye başlamıştır. İdarede hükümdarların zamanla tüm yetkilerini kaybetmeleri, askeriyede devletin Moğollar'dan izinsiz sefer bile yapamayacak duruma gelmesi, maliyede devletin bağımsızlığını simgeleyen hazine gelirlerinin Moğol yetkililerine tasarruf edilmesi, adlî teşkilatta Selçuklu idarecilerin hatta sultanların dahi Moğollar tarafından yargılanıyor olması bu durumu net olarak gösteren emârelerdendir.

Türkiye Selçukluları ve Eyyûbîler'in gayrimüslim unsurlar ile hükmettikleri coğrafyaların yerlisi olan ya da olmayan farklı grupları devlet kademelerinde kullanmada başarı göstermesi önemli bir ortak noktadır. Türkiye Selçukluları Rumlar, Gürcüler, Ermeniler, İranlılar gibi grupları farklı devlet kurumlarında kullanmışken

Eyyûbîler de yerli Kıpti ve Mağribi halk dışında Hristiyan ve Yahudilere de farklı devlet mansıplarını vermekte beis görmemiştir. Bu noktada her iki devlet de bu anlamda başarılı bir yaklaşım izlemiştir.

Yine her iki devlette de emîrlerin gruplaşmaları ve rekabet halinde olması devletlerin kaderini etkileyen bir idari husus olmuştur. Selçuklular'da Türkler, İranlılar, Gulamlar, Harezmîler gibi gruplar farklı dönemlerde hizip oluşturmakla birlikte Eyyûbîler'de de Türkler, Kürtler ve Araplar arasında rekabet mevcuttu. Bu emîrlerin hizipleşmelerinin/rekabetlerinin her iki devleti de zayıflatmış hatta yıkıma götürmüş olduğu bilinen bir husustur. Bu bağlamda Selçuklu siyasi otoritesini sarsan Kösedağ Savaşı'na giden yolda emîrler arası rekabetlerin getirdiği sonuçların devletin idari ve askeri kademelerini zayıflattığı bir gerçektir. Eyyûbîler de yine devlete hizmet etmeleri için yetiştirdikleri memlûk askerler tarafından ortadan kaldırılmıştır. Yine Eyyûbîler'de büyük emîrlerin sahip oldukları iktâları, irsi şekilde mülk statüsünde yönetmiş olması da en önemli farklılıklardan biridir. Zira Türkiye Selçukluları'nda emîrler, irsi olmayan bir şekilde sadece yüksek devlet memurları olarak maaş karşılığında bu toprakları yönetmekte olan merkezi hükümetin temsilcisiydiler. Tabi Moğol nüfuzu da Selçuklular'ın bu klasik idari yapısını bozmuş ve XIII. yüzyıl sonlarına doğru Anadolu'da pek çok emîr mülk sahibi olmaya başlamıştır.

Selçuklu ve Eyyûbi Devleti'nin mali teşkilatları karşılaştırıldığında Eyyûbi Devleti'nin bu alanda daha gelişmiş bir teşkilata sahip olduğu görülmektedir. Örneğin Eyyûbîler'de her bir vergi veya gelir kalemi özel bir divan dairesine sahiptir. Yine Eyyûbi ülkesinin Mısır, Suriye ve Yemen gibi farklı bölgelerinde farklı mali yapılanmalar mevcuttu. Bu hususun esas nedeni genel olarak Eyyûbi coğrafyasının iktisadi yapısının ve bilhassa da Mısır'ın çok eski devirlerden beri mali teşkilatlanma konusunda gelişmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bununla beraber Fâtımî mirasının da bu teşkilatın farklılığı ve gelişmişliğinde etken olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca Eyyûbîler'in sahip olduğu federatif yapıya dayanan idari teşkilat da bu farklı yapının oluşmasına sebebiyet vermiştir.

Selçuklu ve Eyyûbîler'in hazine gelirlerine bakıldığında İslami vergiler olarak zekat, öşr ve cizyenin öne çıktığı görülür. Bununla birlikte Eyyûbîler'de özellikle Mısır'ın, sahip olduğu verimli coğrafya ile devlete pek çok özel gelir kalemi sunmuş olması dikkat çeker. Nitekim Eyyûbi ribalarına benzer bir gelir kalemi Selçuklular'da mevcut

değildir. Mısır bunun haricinde askeri vakıflar, verimli zirai topraklar, köprüler gibi özel gelir ve hatta alt divanlara sahip olup Eyyûbi ülkesinin can damarı olan bir bölge hüviyeti taşımıştır.

Eyyûbîler’de gelişmiş mali teşkilata karşı yaşanan mali sorunların Selçuklara oranla daha fazla olduğu görülmektedir. Öyle ki Eyyûbi sultanları arasında neredeyse borçlanmaya gitmemiş hükümdar yoktur. Bunda merkezi hükümetin tüm ülke gelirlerini toplayamamasının rolü bulunmakla birlikte, melikler arası iç çekişmeler ile Haçlılar gibi dış tehdidlere karşı yürütülen sürekli savaşlar ve devletin, bütçenin önemli bir kısmını buraya ayırması gibi faktörler etkili olmuştur. Netice itibarıyla Eyyûbi tarihinde bütçe yetersizliği kronik bir sorun haline gelmiştir. Selçuklular’da ise devletin borçlanması Moğol nüfuzu ile başlamaktadır.

Türkiye Selçukluları ve Eyyûbîler’in ticarete bakış açıları, politikaları ve bunların siyasi gelişmelere tesiri iki devlette benzerlik gösteren bir başka husustur. Zira her iki devletin de iâşe temini, ülkede para bolluğu sağlama, yabancı tüccar gruplarına iktisadi imtiyazlar verme, sosyo-ekonomik faaliyetler ile savaşların çoğu kez iktisadi gayelerle yapılmış olması dikkat çekicidir. Bu meyanda özellikle Eyyûbîler’in ticaretlerini ham maddeye ulaşma ve iâşe sorunu yaşamama ekseninde döndürdüğü görülmektedir.

KAYNAKLAR

- Abû'l-Farac, Gregory (Bar Hebraeus). (1987). *Abû'l-Farac Tarihi*, çev., Ömer Rıza Doğrul, 2 Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ahmet Eflâki. (1989). *Ariflerin Menkıbeleri*, çev., Tahsin Yazıcı, 2 Cilt, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Aksarayî. (2000). *Müsâmeretü'l-ahbâr*, çev., Mürsel Öztürk, Ankara: TTK.
- Aktaş, Y. (2015). "Anadolu Selçuklu Sultanı III. Gıyaseddin Keyhüsrev ve Saltanatının İlk Yılları", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 55, 197-211.
- Alaaddin Ata Melik Cüveynî. (2013). *Tarih-i Cihan Güşa*, çev., Mürsel Öztürk, Ankara: TTK.
- Algül, H. (2002). "Türkiye Selçukluları Devrinde Akdeniz Siyasetine Genel Bir Bakış", *Türkler Ansiklopedisi*, 6, 645-650.
- Alptekin, C. (1990). "Selçuklu Devleti'nin Askeri Teşkilatının Eyyûbî Devleti Askeri Teşkilatına Tesiri", *Belleten*, 54 (209), 117-120.
- Alptekin, C. (1991a). "Artuklular", *DİA*, 3, 415-418.
- Alptekin, C. (1991b). "Atabeg", *DİA*, 4, 38-40.
- Altan, A.A. (2001). *Selçuklular'da Adliye Teşkilatı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Altan, E. (2002). "Myriokephalon (Karamıkbeli) Savaşının Anadolu Türk Tarihindeki Yeri", *Türkler Ansiklopedisi*, 6, 630-634.
- Anonim Selçuknâme. (2014). *Târîh-i Âl-i Selçuk*, çev., Halil İbrahim Gök, Fahrettin Coşguner, Ankara: Atıf Yayınları.
- Arık, F.Ş. (1985). "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Müsâdere", *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi (İstanbul, 23-28 Eylül 1985): Tebliğler III. Türk Tarihi*, I, İstanbul, 47-64.
- Arık, R. (2017). *Selçuklu Sarayları ve Köşkleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi.
- Arslan, İ. (2012). "İlk Türk-İslam Devletlerinde Hükümdarlık ve Hakimiyet Sembolleri", *Ekev Akademi Dergisi*, 51 (51), 91-110.
- Arslan, S. (2021). *Selçuklular'da Suç ve Cezalandırma Usulleri*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Atik, K. (2018). "Türklerdeki Atabeylik Sisteminin Karşılaştırmalı Tarih Açısından Değerlendirilmesi", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6 (78), 128-134.
- Ayaz, F.Y. (2012). "Üstâdüddâr", *DİA*, 42, 393-395.
- Ayaz, F.Y. (2013). "Eyyubilerde Vezir", *DİA*, 43, 87-89.
- Aydın, H. (2020). "Melik Kâmil Dönemi (615-635/1218-1238)", *Eyyûbî Siyasi Tarihi*, ed. Ziya Polat, Ankara: İlahiyat Yayınları, 243-276.

- Aytaç, B. (2020). “İbn Vâsıl’a Göre Eyyûbîlerde Tahta Çıkış Yöntemleri (Türk Devlet Anlayışı Çerçevesinde Bir Değerlendirme)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 38 (66), 153-169.
- Azimi. (2006). *Azimi Tarihi: Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430-538 = 1038/39 - 1143/44)*, çev., Ali Sevim, Ankara: TTK.
- Azzam, A. (2015). *Selahaddin Eyyûbi*, çev., Pınar Arpaçay, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Bâhaeddîn İbn Şeddâd. (2021). *Kâtibinin gözünden Sultan Salâhaddîn Eyyûbî / en-Nevâdır es-Sultâniye ve'l-Mehâsin el-Yûsufiyye*, çev., Aydın Usta, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Bal, M.S. (1998). *Türkiye Selçukluları'nda Ticari Hayat (1220-1277)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Baluken, Y. (2016). *Hasankeyf Eyyûbîleri (630-866/1232-1462)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Barış, A. (2022). *Haleb Emiri El-Melikü'z Zahir Gazi ve Dönemi*, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Basuguy, B. (2017). *Haçlılar Karşısında İslam'ın Sağlam Bir Kalesi Eyyûbîler El-Melikü's-Sâlih Dönemi (637-647/1240-1249)*, İstanbul: Siyer Yayınları.
- Basuguy, B. (2020). “I. Melik Âdil Dönemi (596-615/1200-1218)”, *Eyyûbî Siyasi Tarihi*, ed. Ziya Polat, Ankara: İlahiyat Yayınları, 207-242.
- Baykara, T. (1985). “Türkiye Selçuklularında İdari Birim ve Bununla İlgili Meseleler”, *Vakıflar Dergisi*, (19), 49-60.
- Baykara, T. (1996). “Selçuklular Devrinde İğdişlik ve Kurumu”, *Belleten*, 60 (229), 681-694.
- Baykara, T. (1998). *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, Konya Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayını, Konya: Arı Ofset Matbaacılık.
- Baykara, T. (2002). “Türkiye Selçuklu Döneminde Toplum ve Ekonomi”, *Türkler Ansiklopedisi*, 7, 223-257.
- Baykara, T. (2003). “Lala”, *DİA*, 27, 70-71.
- Baykara, T. (2014). *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadi Tarihi (XI-XIV.Yüzyıllar)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bayram, M. (2002). “Türkiye Selçuklularında Devlet Yapısının Şekillenmesi”, *Türkler Ansiklopedisi*, 7, 169-175.
- Bedirhan, Y. (2014). “Türkiye Selçuklularında Dış Ticaret”, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 9 (5), 371-402.
- Bedirhan, Y. (2015). “Türkiye Selçukluları Devrinde Anadolu'nun Ticaret Şehirleri”, *Tarih Okulu Dergisi*, 8 (24), 25-50.
- Bezer, G.Ö. (2013). “Zengîler”, *DİA*, 44, 268-272.
- Bostan, İ. (1991). “Azeb”, *DİA*, 4, 312-313.
- Boz, C. (2021). “Kutalmışoğlu Süleyman'ın Sultanlık Mevzusu Hakkında Yeni Bir İddia”, *Ankara Anadolu ve Rumeli Araştırmaları Dergisi*, 2 (4), 319-338.

- Bozkurt, A. (2020). “Salih Necmeddin Eyyûb Dönemi (637-647/1240- 1250)”, *Eyyûbî Siyasi Tarihi*, ed. Ziya Polat, Ankara: İlahiyat Yayınları, 309-356.
- Bozkurt, N. (1991). “Bahriye”, *DİA*, 4, 495-501.
- Bozkurt, N. (2003). “Meclis”, *DİA*, 28, 241-242.
- Bozkurt, N. (2011). “Tercüman”, *DİA*, 40, 489-490.
- Bozkurt, N. (2020). “Mihmandar”, *DİA*, 30, 25-26.
- Burgu, Y.S. (2011). *Anadolu Selçukluları Alaeddin Keykubad ve Zamanı*, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Cahen, C. (2022). *Türkiye'nin Doğuşu: Anadolu Selçuklu Devleti: 11. yüzyıldan 14. yüzyıla*, çev., Nilüfer Epçeli, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Chickhou, R. (2020). “II. Melik Âdil Dönemi (635-637/1238-1240)”, *Eyyûbîler: Siyasi Tarih*, ed. Ziya Polat, Ankara: İlahiyat Yayınları, 277-308.
- Çakır, Ö, F. (2022). “Eyyûbî Yönetim Organizasyonunun Kabilesel Kökenleri”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, V/I, 42-52.
- Çakıroğlu, H. (2008). *Müferricü'l-kurub fî Ahbâri beni Eyyûb Asru evlâdı Selahaddîn ve ehîhi El-Melikü'l-Âdil / Müferricü'l-Kurub'a göre Selahaddîn'in çocukları ve kardeşi El-Melikü'l-Âdil Dönemi*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Çaycı, A. (2019). *Selçuklularda Egemenlik Sembolleri*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Çelik, R. İ. (2022). “Türkiye Selçuklu Devleti'nde Askerî ve İdari Bir Makam: Beylerbeyliği”, *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8 (1), 205-218.
- Çetin, A. (2007). *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilat*, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Çubukçu, A. (1994). “Devâtdâr”, *DİA*, 9, 221-222.
- Çubukçu, A. (1995). “Emîr-i Meclis”, *DİA*, 11, 141-142.
- Demir, A. (2011). *Ahlat ve Çevresinde Eyyûbî Hâkimiyeti*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Demir, D.M. (2019). *Salâhaddîn'in Gemileri: Salâhaddîn Devrinde Akdeniz'de Eyyûbî Deniz Kuvvetleri*, İstanbul: Babil Kitap.
- Demirci, M. (2000) “İkta”, *DİA*, 22, 43-47.
- Demirkent, I. (2002). “Haçlı Seferleri ve Türkler”, *Türkler Ansiklopedisi*, 6, 651-668.
- Demirkent, I. (2020). *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, Ankara: TTK.
- DİA*, (2022). “Kıptîler”, 25, 423-425.
- Emecen, F. (1991). “Antalya”, *DİA*, 3, 232-236.
- Eravşar, O. (2000). “Anadolu Selçukluları'nda İdari Mekan Olarak Devlethane”, *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi- Bildiriler I (11-13 Ekim 2000)*, Konya: Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yayını, 281-296.

- Ercilasun, A.B., Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti 't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara: TDK Yayınları.
- Erdem, İ. (1995). *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Erdoğan, C. (2010). *Selçuklu Devletleri Teşkilatında Gulam Sistemi (Tarihsel Gelişimi, Özellikleri ve Uygulanışı)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Ergüven, Ş. (2019). “Eyyûbîler Dönemi Şairi İmâdüddîn el-İsfahânî'nin Selâhaddin Eyyûbî İçin Namzettği Mersiye Kasidesi”, *Selâhaddin Eyyûbî ve Dönemi*, ed. Abdulhalim Oflaz, İstanbul: Hiperyayın, 264-286.
- Erkal, M. (1991). “Âmil”, *DİA*, 3, 58-60.
- Erkal, M. (1993). “Cizye”, *DİA*, 8, 42-45.
- Ersan, M. (2002). “Selçuklu - Ermeni İlişkileri”, *Türkler Ansiklopedisi*, 6, 635-644.
- Eymen, F.S. (1995). “Fâtımîler”, *DİA*, 12, 228-237.
- Genç, R. (2002). *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Ankara: TTK.
- Gordlevskiy, V.A. (2019). *Küçük Asya'da Selçuklular*, çev., Abdülkadir İnan, Ankara: TTK.
- Gök, H.İ. (2001). *Musul Atabegliği; Zengiler (Musul kolu: 1146-1233)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Göksu, E. (2009). “Türkiye Selçuklularında İktâ”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (26), 137-154.
- Göksu, E. (2017). “Türkiye Selçuklu Devleti'ne Tâbi' Devletler ve Tâbiyet Hukuku Üzerine Bir Değerlendirme”, *Bellekten*, 81 (290), 43-66.
- Göksu, E. (2018). *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Ankara: TTK.
- Güçlüay, S. (1999). *Selçuklular Döneminde Ortadoğu'da Ticaret (XI-XIII. yüzyıllar)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Gülşen, R. (2019). “Selâhaddin Eyyûbî'nin Hukuk/Adalet Anlayışı ve Uygulaması”, *Selâhaddin Eyyûbî ve Dönemi*, ed. Abdulhalim Oflaz, İstanbul: Hiperyayın, 214-226.
- Güner, A. (2004). “Melik”, *DİA*, 29, 52.
- Güngörmez, Z. (2014). *XI-XIII. Yüzyıllarda Doğu Akdeniz'de Ticaret, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.*
- Hacıgökmen, M.A. (2011). “Türkiye Selçukluları Zamanında Konya'nın Devlet Merkezi Oluşu”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (29), 231-260.
- Hacıgökmen, M.A. (2018). “Selçuklularda Av Merasimleri ve Emir-i Şikarlar”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 43, 325-339.
- Halaçoğlu, Y. (2012). “Ulak”, *DİA*, 42, 77-79.
- İbn Bibi (El-Hüseyn b. Muhammed b. Ali El- Ca'feri Er-Rugadi). (2020). *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye Fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye (Selçuknâme)*, Ankara: TTK.
- İbni Tağrıberdi. (2013). *En-Nücumu'z-Zahire (Parlayan Yıldızlar)*, çev., D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge.

- İbnü'l-Esîr. (2016). *el-Kâmil fi't-Tarih*, çev., Abdullah Köşe, Ahmet Ağırakça, Beşir Erarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özaydın, Yunus Apaydın, İstanbul: Ocak Yayıncılık, 10 Cilt.
- İlgürel, M. (1993). “Çaka Bey”, *DİA*, 8, 186-188.
- İpşirli, M. (1992a). “Beylerbeyi” *DİA*, 6, 69-74.
- İpşirli, M. (1992b). “Bitik”, *DİA*, 6, 225.
- İpşirli, M. (1993). “Cellat”, *DİA*, 7, 270-271.
- İpşirli, M. (2022). “Kazasker”, *DİA*, 25, 140-143.
- Jean De Joinville. (2014). *Bir Haçlının Hatıraları*, çev., Cüneyt Kanat, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Kadro, N. (2020). “Selahaddin Eyyûbi'nin Oğulları Efdal Ali ve Aziz Osman Dönemi”, *Eyyûbiler: Siyasi Tarih*, ed. Ziya Polat, Ankara: İlahiyat Yayınları, 177-206.
- Kallek, C. (1997). “Haraç”, *DİA*, 16, 71-88.
- Kallek, C. (1998). “Hisbe”, *DİA*, 18, 133-143.
- Kalyoncuoğlu, S. (2010). *Selçuklularda İç Güvenlik*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Kanat, C. (2013). *Ortaçağ Türk devletlerinde Suç ve Ceza*, İstanbul: Küre Yayınları.
- Kapar, M.A. (1995). “Es'ad b. Memmâtî”, *DİA*, 11, 349-350.
- Kara, S. (2002). “Türkiye Selçuklularında Dini Hayat”, *Türkler Ansiklopedisi*, 7, 308-319.
- Kara, S. (2014). “Selçuklu Türkiye'sinde Eğlence Türü Olarak Bezm ve Musiki”, *Bilig*, (68), 169-182.
- Kara, S. (2018). *Anadolu Selçuklularında Din ve Medeniyet*, İstanbul: Deneme Yayınları.
- Karakuş, N. (2023). “Selâhaddin Eyyûbî'nin Mühendisi: Bahaüddin Karakuş”, *Rize İlahiyat Dergisi*, 24, 55-66.
- Kaya, S. (2010). “Süleyman Şah II”, *DİA*, 38, 105-108.
- Kayaoğlu, İ. (1994). “Mevlana'nın Mektupları'nın Döneminin Tarihi Açısından Bir Değerlendirilmesi”, *XII. Türk Tarih Kongresi Ankara: 12-16 Eylül 1994 Kongreye Sunulan Bildiriler*, Cilt 2, 583-588.
- Kaymaz, N. (1970). *Pervâne Mu'înü'd-dîn Süleyman*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.
- Kaymaz, N. (2011). *Anadolu Selçuklularının İnhitâtında İdare Mekanizmasının Rolü*, Ankara: TTK.
- Kenanoğlu, M.M. (2013). “Vergi”, *DİA*, 43, 52-58.
- Kesik, M. (2002). “Sultan Melikşah (Şahinşah) ve Sultan I. Mesud Dönemleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, 6, 940-942.
- Kesik, M. (2004). “Mesud II”, *DİA*, 29, 342-344.
- Kesik, M. (2007). “Pervâne”, *DİA*, 34, 244.

- Kesik, M. (2017). *At Üstünde Selçuklular Türkiye Selçukluları'nda Ordu ve Savaş*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kesik, M. (2021). *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Keskin, M. (2002). "Gazi Süleyman Şah ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu", *Türkler Ansiklopedisi*, 6, 907-920.
- Kılıç, M. (2006). "Âlim ve Devlet Adamı Olarak Eyyubî Meliki: "el-Melikü'l-Muazzam" (576-624/1180-1227)", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, X/2, 337-355.
- Kılıç, M. (2019). *Halep Eyyûbîleri El-Melikü'n-Nâsir II. Salahaddin Yûsuf Devrinde Eyyûbîler Devleti*, Ankara: TTK.
- Kılıç, Ü. (2012). "Vali", *DİA*, 42, 492-494.
- Kızıltoprak, S. (2004). "Memlük", *DİA*, 29, 87-90.
- Koca, S. (1995). "Türkiye Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykâvus'un Aldığı ve Kullandığı Hakimiyet Sembolleri", *Belleten*, 59 (224), 55-74.
- Koca, S. (2002a). "Türkiye Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykâvus'un Şahsiyeti ve Tarihi Rolü", *Türkler Ansiklopedisi*, 6, 580-589.
- Koca, S. (2002b). "Türkiye Selçuklu Sultanlarının İzledikleri Ekonomik Politikalar", *Türkler Ansiklopedisi*, 7, 344-353.
- Koca, S. (2005). *Selçuklular'da Ordu ve Askeri Kültür*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- Koca, S. (2009). "Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Alâeddîn Keykubâd'ın Türkiye Selçuklu Tahtına Çıkışı", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 25, 1-38.
- Koca, S. (2010). "Türkiye Selçuklu Tarihine Damgasını Vuran Menfur Bir Cinayet: Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın Zehirlenmesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (27), 347-369.
- Kök, B. (1990). *Nureddin Mahmud Bin Zengi ve İslam Kurumları Tarihindeki Yeri*, İstanbul: İşaret Yayınları.
- Kolukısa, Z.Ü. (2022). *Es-sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-müluk adlı eserin I. cildi (Eyyubiler kısmının) çevirisi ve değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Kortantamer, S. (2009). "Bir Hükümdarlık Alameti Olarak Tırâz", *Acta Turcica Online Thematic Journal of Turkic Studies*, (2), 79-85.
- Köprülü, M.F. (1943). "Bayrak", *İA*, II, 401-420.
- Köprülü, M.F. (1987). "Hil'at", *İA*, V/1, 483-486.
- Köprülü, O.F. (1993). "Çavuş", *DİA*, 8, 236-238.
- Köymen, M.A. (1992). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı*, 3 Cilt, Ankara: TTK.
- Köymen, M.A. (2020). *Büyük Alâeddîn Keykubad ve Zamanı*, İstanbul: Kronik Kitap.
- Kubat, A. (2020). *Eyyûbilerde Askerî Teşkilat*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

- Kucur, S.S. (1993), “Çomakdar“, *DİA*, 8, 369.
- Kucur, S.S. (2000). “İktâ“, *DİA*, 22, 47-49.
- Kucur, S.S. (2002). “Nizâmülmülk’ün Siyâset-Nâme’sine Selçuklu Devlet Teşkilatı Açısından Bir Bakış: Emîr-i Hares ve Emîr-i Dâd Örneği“, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12, 41-72.
- Kucur, S.S. (2006). “Nâib-i saltanat“, *DİA*, 32, 313-314.
- Kudame İbn Cafer. (2018). *Kitabü’l-Harac: (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi)*, çev., Ramazan Şeşen, ed. Sahure Ergüzel, İstanbul: Yeditepe Yayınları,
- Kuşçu, A.D. (2002). “Türkiye Selçuklularında Ordu ve Donanma“, *Türkler Ansiklopedisi*, 7, 249-269.
- Kuşçu, A.D. (2013). *Eyyûbî Devleti Teşkilatı*, Ankara: TTK.
- Kuşçu, A.D. (2022). “Eyyûbilerde Ticari ve İktisadi Hayat“, *Eyyûbilerde Kültür ve Medeniyet*, ed. Ziya Polat, Ayşe Çekiç, İstanbul: İlahiyat Yayın, 73-104.
- Küçükbaşcı, M.S. (2006). “Müşrif“, *DİA*, 32, 167-169.
- Küçükbaşcı, M.S. (2022). “Kâtib“, *DİA*, 25, 49-52.
- Lyons, M. C., Jackson, D.E.P. (2018). *Selahattin Eyyûbî Din Savaşları Siyaseti*, çev., Aydın Çavdar, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Mecit, S. (2017). *Anadolu Selçukluları Bir Hanedanın Evrimi*, çev., Özkan Akpınar, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Merçil, E. (1995). “Selçuklularda Emîr-i Dâd Müessesesi“, *Belleten*, 59 (225), 327-340.
- Merçil, E. (1996). “Gazneliler“, *DİA*, 13, 480-484.
- Merçil, E. (1998). “Hazinedar“, *DİA*, 17, 141-143
- Merçil, E. (2002). “Türkiye Selçukluları“, *Türkler Ansiklopedisi*, 6, 503-528.
- Merçil, E. (2004). “Menşur“, *DİA*, 29, 149.
- Merçil, E. (2007a). “Peyk“, *DİA*, 34, 262-263.
- Merçil, E. (2007b). *Selçuklular’da Hükümdarlık Alametleri*, Ankara: TTK.
- Merçil, E. (2008). “Sâhib Ata“, *DİA*, 35, 515-516.
- Merçil, E. (2009a). “Selçuklular“, *DİA*, 36, 389-392.
- Merçil, E. (2009b). “Sipehsâlâr“, *DİA*, 37, 259-260.
- Merçil, E. (2010). “Şahne“, *DİA*, 38, 292-293.
- Merçil, E. (2011). *Selçuklular’da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Merçil, E. (2012). “Tevkî“, *DİA*, 41, 35-36.
- Merçil, E., Sevim, A. (2014). *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Ankara: TTK.
- Merçil, E. (2015). *Selçuklular Zamanında Divan Teşkilatı (Merkez ve Eyalet Divanları)*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

- Merçil, E. (2021). *Selçuklularda Vergiler*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Metin, T. (2014). “Selçuklular Zamanında Münecimliğe Dair Bazı Tespitler”, *History Studies*, 6 (3), 239-253
- Niyazi, M. (2021). *Türk Devlet Felsefesi*, İstanbul: Ötüken.
- Nizamülmülk. (2006). *Siyasetname: (Siyeru'l-mülûk)*, çevr., Nurettin Bayburtlugil, İstanbul: Dergah Yayınları.
- Nuhoglu, G. (1995). *Beyhaki Tarihine Göre Gazneliler’de Devlet Teşkilatı ve Kültür*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Nuroğlu, B. (2004). *Türkiye Selçuklu Devletinin Uyguladığı Ekonomik Politikalar*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Odabaşı, Z. (2019). “Türk Devletlerinde Kullanılan İdari Ünvanlar”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 5 (9), 165-192.
- Oflaz, A. (2019). *Kuruluş ve Yükseliş Döneminde Eyyûbîler (Melik Âdil Dönemi)*, İstanbul: Siyer Yayınları.
- Oflaz, A. (2020). “Melik Muazzam Turanşah Dönemi (647-648/1249-1250)”, *Eyyûbîler: Siyasi Tarih*, ed. Ziya Polat, Ankara: İlahiyat Yayınları, 357-392.
- Öngül, A. (1994). “Ebû Sâlim en-Nasîbî”, *DİA*, 10, 226-227.
- Önkal, A., Bozkurt, N. (1994). “Deve”, *DİA*, 9, 222-226.
- Özaydın, A. (1989). “Ali b. Zâfir”, *DİA*, 2, 459-460.
- Özaydın, A. (1992). “Bündârî”, *DİA*, 6, 489-490.
- Özaydın, A. (2001a). “Karahanlılar”, *DİA*, 24, 404-412.
- Özaydın, A. (2001b). “İsti’râz”, *DİA*, 23, 373-374.
- Özaydın, A. (2013). “Müslüman Türk Devletlerinde Vezirlik”, *DİA*, 43, 82-87.
- Özaydın, A. (2020). “Mîr-i Alem”, *DİA*, 30, 123-124.
- Özaydın, A. (2022). “Kılıcarslan II”, *DİA*, 25, 398-402.
- Özbek, S. (2018a). “Türkiye Selçukluları-Eyyûbî İlişkilerinde Çukurova Ermeni Prensliği’nin Rolü”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 6, 13-34.
- Özbek, S. (2018b). “Türkiye Selçuklularının Çöküşünde Sebep Sonuç İlişkisi Yassıçemen’den Köseadağ’a”, *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E – Dergisi*, 5 (1), 2-17.
- Özbek, S. (2018c). “Güvercin Kanadında Gelen Haber: Ortaçağ Türk-İslam Devletlerinde Posta Güvercinleri” *Gazi Türkiyat: Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 23, 19-44.
- Özcan, A. (1993). “Casus”, *DİA*, 7, 163-166.
- Özcan, A. (2006). *Memlük Devletinde Merkez Teşkilatı*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Özcan, A. (2020). “Hassa Ordusu”, *DİA*, EK-1, 541-543.
- Özdal, A.N. (2016). *Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar*, İstanbul: Selenge.

- Özdağ, A.N. (2020). "Eyyûbiler Döneminde Yaşanan Ekonomik Krizlere Bir Bakış", *Eyyûbiler'de Siyasi ve Ekonomik İlişkiler*, ed. Abdulhalim Oflaz, Rûmeysa Seven, İsa Babür, Aynur Çınar, Ahmad Alkhalil, İstanbul: Hiper yayın, 331-337.
- Özdemir, A. (2019). *Selçuklu Saraylarında Haciblik*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Özen, Ş. (2001). "Kādīlkudāt", *DİA*, 24, 77-82.
- Palabıyık, M.H. (1996). *Gazneli Devleti Saray Teşkilatı*, Erzurum Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Pehlivanlı, H. (2002). "Eski Türkler ve Selçuklularda İstihbaratçılık", *Türkler Ansiklopedisi*, 5, 279-285.
- Polat, S. (2002). "Selçuklu Türkiyesi'nde Ticaret", *Türkler Ansiklopedisi*, 7, 375-385.
- Rapp, S. (2012). "Vasal", *DİA*, 42, 531-534.
- Runciman, S. (1987). *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev., Fikret Işıltan, 3 Cilt, Ankara: TTK.
- Sahillioğlu, H. (1969). "İkinci Keykâvus'un Bir Mülknâmesi", *Vakıflar Dergisi*, (8), Ankara, 57-65.
- Salman, A. (2022). *Selçuklu Anadolu'sunda Av ve Avcılık*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Sarı, Y. (2016). "Selâhaddin-i Eyyûbî'nin Abbasi Halifeleri ile Olan Münasebetleri", *Uluslararası Selâhaddin Eyyûbî Sempozyumu Bildirileri*, Cilt 2, ed. Necati Sümer, Ahmet Aktaş, 589-604.
- Sevim, A. (2010). "Süleyman Şah I", *DİA*, 38, 103-105.
- Sevim, A. (2022a). "Kılıcarslan III", *DİA*, 25, 403.
- Sevim, A. (2022b). "Keyhüsrev I", *DİA*, 25, 346-348.
- Sevim, A. (2022c). "Keyhüsrev II", *DİA*, 25, 348-350.
- Sevim, A. (2022d). "Keyhüsrev III", *DİA*, 25, 350-351.
- Sümer, F. (2004). "Mesud I", *DİA*, 29, 339-340.
- Sümer, F. (2009). "Anadolu Selçukluları", *DİA*, 36, 380-384.
- Sümer, F. (2022a). "Keykâvus I", *DİA*, 25, 351-353.
- Sümer, F. (2022b). "Keykubad I", *DİA*, 25, 357-359.
- Sümer, F. (2022c). "Keykâvus II", *DİA*, 25, 354-356.
- Sümer, F. (2022d). "Keykubad II", *DİA*, 25, 359.
- Sümer, F. (2022e). "Kılıcarslan IV", *DİA*, 25, 403-405.
- Sümer, F. (2022f). "Keykubad III", *DİA*, 25, 359-361.
- Şahin, K. (2002). "Yükselme Devri Selçuklu-Bizans İlişkileri", *Türkler Ansiklopedisi*, 6, 618-629.
- Şeker, M. (1998). "Hil'at", *DİA*, 18, 22-25.
- Şenbaş, Y. (2023). *Dımaşk Eyyûbîlerinin Siyasi Tarihi 582/1186-658/1260*, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.

- Şeşen, R. (1983). *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Şeşen, R. (1987). *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, İstanbul: Çağ Yayınları.
- Şeşen, R. (1992). “Eyyûbîler”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 6, 301-432.
- Şeşen, R. (1994). “Eyyûbîler’de Divan”, *DİA*, 9, 381-383.
- Şeşen, R. (1995a). “Eyyûbîler”, *DİA*, 12, 20-31.
- Şeşen, R. (1995b). “Selâhaddin-i Eyyûbî”, *DİA*, 36, 337-340.
- Şeşen, R. (2007). *Salahaddin’den Baybars’a Eyyûbîler - Memluklar (1193-1260)*, İstanbul: Yıldız Yayıncılık.
- Şeşen, R. (2018a). *Eyyûbîler (1169-1260)*, Ankara: İsam Yayınları.
- Şeşen, R. (2018b). *Selâhaddin Eyyûbî ve Dönemi*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Takkuş, M. S. (2021). *Musul ve Biladü’s-Şam Atabegleri Zengîler : (1127-1233)*, çev., Mustafa İsmail Dönmez, ed. Doğan Mert Demir, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Taneri, A. (1967). “Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5 (8), 75-186.
- Taneri, A. (1993a). “Câmedar”, *DİA*, 7, 45.
- Taneri, A. (1993b). “Çaşnigîr”, *DİA*, 8, 232.
- Taneri, A. (1994a). “Büyük Selçuklular’da Divan”, *DİA*, 9, 384.
- Taneri, A. (1994b). “Nâib”, *DİA*, 9, 311-312.
- Taneri, A. (1995). “Emîr-i Dâd”, *DİA*, 11, 130.
- Taneri, A. (1996). “Hâcib”, *DİA*, 14, 508-511.
- Taneri, A. (1997a). “Hânsâlâr”, *DİA*, 16, 47-48.
- Taneri, A. (1997b). “Hadım”, *DİA*, 15, 1-3.
- Tanman, M.B. (1994). “Divanhane”, *DİA*, 9, 437-444.
- Terzi, M.Z. (1996). “Gulâm”, *DİA*, 14, 178-180.
- Terzioğlu, M.Z. (2013). *İslam Kurumları Tarihi: El Kitabı*, İstanbul: Grafiker Yayınları.
- Turan, A. (2021). *Selâhaddin sonrası Eyyûbîler Devleti*, İstanbul: Siyer Yayınları.
- Turan, O. (1948). “Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku, Miri Topraklar ve Hususi Mülkiyet Şekilleri”, *Belleten*, 12 (47), 549-573.
- Turan, O. (1992). “İktâ”, *İA*, V/2, 949-959.
- Turan, O. (2002). “Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan”, *Türkler Ansiklopedisi*, 6, 566-579.
- Turan, O. (2010). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken.
- Turan, O. (2014). *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar: Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, Ankara: TTK.
- Turan, O. (2020). *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul: Ötüken.

- Turan, R. (2002). “Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilat”, *Türkler Ansiklopedisi*, 7, 151-168.
- Turan, R. (2020). *Türkiye Selçuklularında Hükümet (Vezir ve Divan)*, Ankara: TTK.
- Turşak, M. (2020). “Paylaşılmalı Bilge Kumandan Selahaddin Eyyubi”, *Selahaddin Eyyûbi ve Dönemi*, ed. Abdulhalim Oflaz, İstanbul: Hiperyayın, 118-136.
- Türcan, T. (2010). “Şûrâ”, *DİA*, 39, 230-235.
- Tüzmeç, S. (2021). *İbn Bîbî'nin El-Evâmiru'l-'Alâ'iyye Fî'l-Umûri'l-'Alâ'iyye Adli Eserinde Kullanılan Siyâsî-İdarî-Askerî İstîlâh ve Unvanların Tespit, Tahlil ve Değerlendirmesi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Uğurlu, K. (2002). “Kubâdâbâd Sarayı”, *DİA*, 26, 299-300.
- Usta, A. (2019). “Sâlâr”, *DİA*, EK-2, 452-453.
- Uyar, G. (2006). “Nakib”, *DİA*, 32, 321-322.
- Uyumaz, E. (2002). *Sultan I. Alâeddin Keykubat Devri Türkiye Selçuklu Tarihi (1220-1237)*, Ankara: TTK.
- Uzunçarşılı, İ.H. (1988). *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, Ankara: TTK.
- Vezir, *İA*, XIII, 309-314.
- Yakıt, İ. (2019). “Selahattin Eyyûbî'nin Nesebi”, *Belleten*, 83 (297), 469-484.
- Yazıcı, T., İpşirli, M. (1995). “Ferrâş”, *DİA*, 12, 408-409.
- Yeniçeri, C. (2004). “Mezâlim”, *DİA*, 29, 515-518.
- Yılmaz, S. (2013). “Veliaht”, *DİA*, 43, 28-30.
- Yiğit, İ. (2003). “Mahzen”, *DİA*, 27, 401-402.
- Yusuf Has Hacip. (2008). *Kutadgu Bilig*, çev., Reşid Rahmeti Arat, İstanbul: Kabalcı.
- Yürekli, T. (2017). “Zengiler ve Eyyûbîlerde İstihbarat”, *Türkiyat Mecmuası*, 27 (2), 293-311.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : Daldal, Metin
Uyruğu : Türk

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet tarihi
Yüksek lisans	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Bölümü Ortaçağ Bilim Dalı	Devam ediyor
Lisans	Ankara Üniversitesi Tarih Bölümü	2020
Lise	Özel Bahçelievler Kültür Temel Lisesi.	2016

